

ऐतरेयब्राह्मणम्

(सुखप्रदात्मवृत्ति सहितम्)

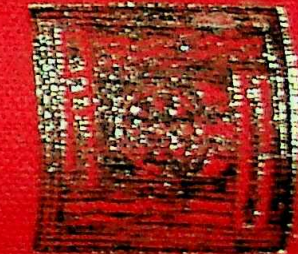
The
Aitareyabrāhmaṇa

WITH THE
VṚTTI SUKHA PRADĀ OF
SADGURU ŚIṢYA

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थानम्

महाभारत

ऐतरेयब्राह्मणम्

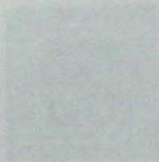
(सुब्राह्मण्यस्य संहिता)

THE AITAREYABRAHMANA

WITH THE VEDIC SAKYAPRAKARANA
FROM CH. I. 17

BY YAMA S. CHANDRASEKHAR, M.A., D.Litt., F.R.S.

द्वितीय भाग

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

वाराणसी

प्रकाशक, श्री विपिन कुमार

देवबंद, उ.प्र.

ऐतरेयब्राह्मणम्

(सुखप्रदाख्यवृत्ति सहितम्)

THE AITAREYABRĀHMAṆA

WITH THE VṚTTI SUKHA PRADĀ OF ṢAḌGURUŚIṢYA
FROM CHS. 1-32

&

SĀYAṆĀ'S COMMENTARY FROM CHS. 33-40)

तृतीय भाग

राष्ट्रीय-संस्कृत-संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनकपुरी, नई दिल्ली-११००५८

The firm will replace the copy/copies free of cost if any defect is found.

प्रकाशक

डॉ० सी० गिरि

कुल सचिव

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

मानित विश्वविद्यालय

(मानवसंसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार के अधीन)

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,

जनक पुरी, नई दिल्ली-११००५८

योजना समन्वयक

डॉ. प्रकाश पाण्डेय

सहायक कुल सचिव (शोध एवं प्रकाशन)

प्रथम संस्करण : १९४२

प्रथम पुनः मुद्रित संस्करण : १९९१

द्वितीय पुनः मुद्रित संस्करण : २००६

मुद्रकः

नाग पब्लिशर्स

११ए/यू.ए. जवाहर नगर,

दिल्ली-११०००७ (भारत)

विषयानुक्रमणी

षड्विंशोऽध्यायः ।	विषय.	पार्श्वम्
विषयः	पार्श्वम्	
अग्निष्टोमे प्रावस्तुत्कार्यविधानार्थ	पालीवतग्रहेऽनुवष्टकारनिषेधः	१६
इतिहासः	पालीवतग्रहभक्षणे देशविधिः	१६
प्रावाभिष्टवकालविधिः	सुब्रह्मण्याविषये विशेषकथनम्	१७
अभिष्टवकाले दृष्टिदोषपरिहारार्थम्		
उष्णीषेण प्रावस्तुतो नेत्रवेष्टन-		
विधिः	सप्तविंशोऽध्यायः ।	
सूक्तगतोऽव्यवशान्तर्यम् अर्बुदसूक्त-	प्रशास्तृब्राह्मणाच्छस्यच्छावाकानां	
स्यान्याभी ऋग्भिः सम्मिश्रणम्	शस्त्रविधानार्थ इतिहासः	१८
पक्षाऽन्तरप्रदर्शनपुरस्सरं प्रावस्तोत्रस्य	मैत्रावरुणादीनां शस्त्रविधिः	१९
ऋक्संख्याव्यवस्थापनम्	प्रातस्सवन एव स्तोत्रियानुरूपौ	
मतान्तरेषु दोषप्रदर्शनपूर्वकम्	नान्ययोः सवनयोरिति कथनम्	२३
अभिष्टवे अर्धर्चपक्षस्यैव व्यव-	मैत्रावरुणादीनाम् आरम्भणीया-	
स्थापनम्	रुच्यर्गविधिः	२५
प्रश्नोत्तरमुखेन अभिष्टवस्य सवन-	परिधानीयानां ऋचां विधिः	२७
त्रयसङ्गतत्वप्रतिपादनम्	प्रातर्मध्यन्दिनयोः परिधानीयाया	
प्रश्नोत्तरमुखेन प्रावस्तुतः सम्प्रैष-	द्विप्रकारत्वम्	३१
निरपेक्षत्वकथनम्	मैत्रावरुणादीनां परिधानीया-	
सुब्रह्मण्याशब्दार्थः	विशेषकथनम्	॥
सुब्रह्मण्याकार्यनिरूपणम्	तृतीयसवने होत्रकाणां	
सुब्रह्मण्याशब्दनिर्वचनम्	परिधानीयाकथनम्	३३
सुब्रह्मण्येति स्त्रीत्वेन निर्देशस्य	प्रातस्सवने याज्यानुवाक्याना-	
समर्थनम्	मानवान्यकथनम्	३४
सुब्रह्मण्याह्वानस्य देशविधिः	प्रातस्सवने स्तोमशंसने नियमः	॥
अत्रार्थे इतिहासः	उत्तरसवनयोः स्तोमशंसने नियमः	३५
सुब्रह्मण्याख्यत्विजः दक्षिणात्वेन	अतिशंसने विशेषकथनम्	३६
वृषभदानविधिः		
आग्नीध्रकार्यप्रतिपादनम्	अष्टाविंशोऽध्यायः ।	
	प्रातःसवने प्रशास्तुः 'आत्मे'सुनीय-	
	मानसक्तशंसनविधिः	३८

विषयः	पार्श्वम्	विषयः	पार्श्वम्
देवतादिद्वारा सूक्तप्रशंसा	३८	चोद्योत्तरमुखेन होतृदृष्टान्तेन हो-	
मत्तान्तरखण्डनपुरस्सरं सम्पूर्णसूक्त-		त्रकाणां द्विशस्त्रत्वसम्पादनम्	५९
शंसनविधिः	४०	आग्नीध्रादीनां त्रयाणां शस्त्रित्वे	
स्वमते गुणप्रदर्शनम्	४१	चोद्यपरिहारौ	"
प्रस्थितयाज्यायां नानादेवत्याभिः		प्रश्नोत्तरमुखेन पोतृनेष्ट्रौ द्विप्रैषत्वे	
ऋग्भिः यजतां होतृब्रह्मणाच्छंसि-		हेतुकथनम्	६०
व्यतिरिक्तानां पञ्चानां होत्र-		आग्नीध्रादित्रयाणामशस्त्रित्वे	
काणां याज्याया ऐन्द्रत्वं प्रति		इतिहासः	६१
प्रश्नः, तत्परिहारश्च	४३	होतुरन्येषु यष्टृषु होता यक्षदिति	
मध्यन्दिने 'असावी'त्युज्जीयमानसूक्त-		होतृशब्दप्रयोगे चोद्यपरिहारौ	६३
विधिः	४६	उद्गातुः प्रैषसद्भावे प्रश्नोत्तरे	६४
सूक्तप्रशंसा	"	अच्छावाकस्य प्रवरसद्भावे प्रश्नोत्तरे	"
तत्र चोद्यपरिहारौ	४७	उक्थ्यान्ते प्रशास्त्रादीनां सूक्त-	
मध्यन्दिने प्रस्थितयाज्याविधिः	४८	शंसनविषयकाणि प्रश्नोत्तराणि	६६
अभितृणवतीनामृचां प्रशंसा	४९	तृतीयसवने ऐन्द्राणामारम्भणी-	
तृतीयसवने 'इहोपयाते'त्युज्जीयमान-		यानां सूक्तानां शंसनमधिकृत्य	
सूक्तविधिः	५१	चोद्यपरिहारौ	६८
तत्र पवमानस्तोत्रस्यार्भवत्वमधि-		छन्दोदैवतविषयके प्रश्नोत्तरे	"
कृत्य चोद्यपरिहारौ	"	परिधानीयाच्छन्दोविषयक-	
तृतीयसवने छन्दोऽधिकृत्य		श्चोद्यपरिहारः	७०
चोद्यपरिहारौ	५२	'उभाजिग्ये'ति ऋग्व्याख्यानप्रसङ्गाद्	
प्रस्थितयाज्याविषये चोद्यपरिहारौ	५३	विष्णु विक्रमणेतिहः सक्तथनम्	७१
प्रश्नोत्तरमुखेन होत्रकाणां संज्ञया		उक्थ्ये अच्छावाकशस्त्रान्त्यस्य	
साम्यस्य शस्त्रित्वाशस्त्रित्वभेदेन		चतुरक्षरस्य द्विरभ्यासविधिः	७३
वैषम्यस्य च प्रतिपादनम्	५७	अग्निष्टोमेऽतिरात्रे षोडशिति च	
अग्निष्टोमे प्रशास्त्रादीनां तृतीयसवने		अन्त्यस्य चतुरक्षरस्य होत्रा	
शस्त्राभावात् तच्छंसनमधिकृत्य		द्विरभ्यासविधिः	७४
चोद्यपरिहारौ	५८		

विषयः	पार्श्वम्
नाराशंसे तृतीयसवने शिल्पाख्य- शस्त्रेषु अच्छावाकेन नाराशंसा- शंसने चोद्यपरिहारौ	७५
—	
एकोनविंशोऽध्यायः ।	
अहर्गणसन्तत्यै श्रुस्तोत्रियस्य नु- रूपकरणविधिः	७७
अहर्गणसन्तत्यर्थ इतिहासः	७८
सम्पातशब्दनिरुक्तिः	८१
माध्यन्दिनसवनेऽहीनसूक्तशंसन- विधिः	८२
प्रश्नोत्तरमुखेन अच्छावाकस्य वह्निवत्सूक्तशंसनविधिः	”
पृष्ठयषडहेषु मैत्रावरुणादीनां सम्पातसूक्तशंसनविधिः	८४
सूक्तप्रशंसा	८६
पृष्ठयषडहस्यान्त्यत्र्यहे क्वासां- चिह्नचामावापविधिः	”
स्तोमवृद्धौ विशेषविधिः	८७
अहीनसूक्तस्य पुरस्तात् मैत्रा- वरुणेनाहरहःशस्यस्य ‘सद्य’ इति सूक्तस्य शंसनविधिः	”
उक्तसूक्तप्रशंसा	९०

विषयः	पार्श्वम्
ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘उदु ब्रह्माणी’ति सूक्तशंसनविधिः	९१
उक्तसूक्तप्रशंसा	”
अच्छावाकस्य ‘अभितष्टे’ति सूक्तशंसनविधिः	९३
ऋग्यादिकमुपजीव्य सूक्तप्रशंसा	९४
अहरहःशस्य-कद्रत्-प्रगाथ- विधिः	९६
प्रगाथप्रशंसा	९७
सूक्तादौ त्रिष्टुप्च्छन्दस्कानामृचां शंसनविधिः	९८
तत्र पक्षान्तरप्रदर्शनं, तन्निरा- करणं च	”
त्रिष्टुब्भ्यः पूर्वमाहावनिषेधः	१००
त्रिष्टुप्च्छन्दस्कानामृचां प्रशंसा	१०१
मैत्रावरुणादीनां स्वकीयसूक्तादौ शंसनीयानामृचां विधिः	१०२
परिधानीयास्तुतिः	१०४
अभितष्टीये शुनंहुवीयया परिधाननिषेधकथनम्	१०५
परिधानीयया अहीनस्य योगविमोक्तौ	१०६
योगविमोक्तज्ञानप्रशंसा	१०७
दृष्टान्तप्रदर्शनमुखेन उभयीभिः परिधानविधिः	१०८
स्तोमातिशंसनविधिः	१०९

विषयः	पार्श्वम्	त्रिंशोऽध्यायः	पार्श्वम्
बह्वतिशंसने दोषकथनम्	१०९	विषयः	पार्श्वम्
तृतीयसवने अपरिमिताभिरति- शंसनकथनम्	११०	पृष्ठघषडहे शंसनीयशिल्प-	
बालखिल्याख्यशिल्पज्ञानार्थ इतिहासः	१११	विधिः	१३१
महाबालभिदाख्यविहारनिरू- पणम्	११५	शिल्पप्रशंसा	१३२
प्रगाथान्तगतैकपदाकथनम्	"	होतुः नाभानेदिष्टाख्यशिल्प-	
प्रगाथेषु प्रक्षेपव्यमहानाङ्गीगतै- कपदाकथनम्	११७	शंसनविधिः	"
चतुर्थपर्याये विहारमन्तरा यथापाठशंसनविधिः	११८	नाभानेदिष्टप्रशंसा	"
तत्रैकपदाप्रक्षेपनिषेधः	११९	नाभानेदिष्टेन सह नाराशंस-	
एकपदाप्रक्षेपे दोषकथनम्	"	सूक्तशंसनविधिः	१३४
बालखिल्यास्वन्तिमयोः सूक्तयो- र्विहाराभावकथनम्	१२०	नाराशंसशब्दनिर्वचनम्	"
महाबालभिद्विहारप्रशंसार्थ इतिहासः	१२१	सूक्तयोः संश्लेषे मतान्तरप्रदर्शन-	
कामनाभेदेन ऐन्द्रादिसूक्तेषु दूरोहणशंसनविधिः	"	पूर्वकं सिद्धान्तकथनम्	१३५
षष्ठेऽहि दूरोहणादूर्ध्वं शंसनी- यानां सूक्तानां शंसनमधिकृत्य विचारः	१२५	प्रशास्तुः बालखिल्याख्यशिल्प-	
तत्र मतभेदप्रदर्शनपूर्वकं सिद्धा- न्तकथनम्	"	विधिः	१३६
स्तोत्रशंसने विचारः	१२९	शिल्पप्रशंसा	१३७
यज्यायां विचारः	१३०	व्यतिषङ्गेण सूक्तशंसनविधिः	"
		विहारप्रकारप्रदर्शनम्	"
		तत्र मतभेदः	१३८
		प्रथमपक्षे दूषणप्रदर्शनपूर्वकं द्वितीयपक्षस्यैव आदरणीयत्व- कथनम्	१३९
		अतिमर्शविहारप्रशंसा	१४०
		ब्राह्मणाच्छंसिनः सुकीर्त्याख्य-	
		सूक्तविधिः	१४१
		उक्तसूक्तप्रशंसा	"
		तस्यैव वृषाकप्याख्यसूक्तान्तर- शंसनविधिः	१४२

विषयः	पार्श्वम्	विषयः	पार्श्वम्
उक्तसूक्तप्रशंसा	१४२	इन्द्रगाथाख्यर्कशंसनविधिः	१६५
वृषाकपिमध्ये न्यूङ्गविधिः	"	ऐतशप्रलापाख्यपदसमूहशंसन-	
अच्छावाकस्य एवयामरुदख्य-		नविधिः	१६६
सूक्तशंसनविधिः	१४४	अत्रार्थे इतिहासः	"
तन्मध्ये न्यूङ्गविधिः	"	ऐतशप्रलापे पदब्राह्मणशंसन-	
नाभानेदिष्ठादीनां चतुर्णां		विधिः	१६८
शिल्पानां सहचराख्यसंज्ञा-		ऐतशप्रलापप्रशंसा	१६९
कथनम्	१४६	ऐतशप्रलापशंसनप्रकारः	१७०
तेषां चतुर्णां सहैव शंसनविधिः	"	प्रवहिकाख्यर्कशंसनविधिः	१७०
अन्यथात्वे दोषकथनम्	१४७	आजिज्ञासेभ्याख्यर्कशंसन-	
षष्ठविश्वजितोरग्निष्टोमसंस्थत्वात्		विधिः	१७१
माध्यन्दिन एव होत्रकशिल्प-		प्रतिराधाख्यपदत्रयशंसनविधिः	१७२
शंसनं विधातुमितिहासः	"	अतिवादाख्यमन्त्रशंसनविधिः	"
अग्निष्टोमसंस्थे विश्वजिति स्मृत-		देवनीथाख्यपदसमूहशंसन-	
शंसनमधिकृत्य चोद्यपरिहारौ	१५२	विधिः	१७३
ब्राह्मणाच्छंसिनः शिल्पे सुकीर्ति-		देवनीथपदनिर्वचनाथारख्या-	
वृषाकपिसूक्तशंसनानन्तरं		यिका	"
कुन्तापाख्यसूक्तविधानार्थम्		देवनीथपदसमूहव्याख्या	१८०
इतिहासकथनम्	१५६	देवनीथशंसनप्रकारः	१८३
कुन्तापसूक्तगतनाराशंस्याख्यर्क-		भूतेच्छन्नामकर्कशंसनविधिः	१८५
प्रशंसा	१५८	आहनस्याख्यर्कशंसनविधिः	"
तच्छंसनप्रकारः	१५९	दधिक्रय ख्यर्कशंसनविधिः	"
रैभ्याख्यर्कशंसनविधिः	१६०	पावमानीनामकर्कशंसन-	
पारिक्षित्याख्यर्कशंसनविधिः	१६१	विधिः	१८६
पारिक्षित्यप्रशंसा	"	पेन्द्राबर्हस्पत्यर्कशंसनविधिः,	
कारव्याख्यर्कशंसनविधिः	१६३	तदर्थारख्यायिका च	१८७
दिशांक्लृप्त्याख्यर्कशंसनविधि	"		
जनकरूपाख्यर्कशंसनविधिः	१६४		

विषयः	पार्श्वम्	विषयः	पार्श्वम्
अवद्रप्तेति तृचात् परं प्रश्नोत्तर-		प्रश्नोत्तरमुखेन दोहनकाले	
पूर्वकं प्रमं हिष्ठेति सूक्तशंसन-		होमधेनोरुपवेशने प्रायश्चित्तम्	२०१
निषेधः	१८८	ध्वनिकरणे प्रायश्चित्तम्	"
शंसने दोषप्रदर्शनम्	१८९	धेनोः स्पन्दने प्रायश्चित्तम्	२०२
प्रमं हिष्ठेति सूक्तशंसनलभ्यस्या-		सायंदुग्धस्य सान्नाय्यस्य	
र्थस्यान्यनोऽवाप्तिकथनम्	"	वा दोषे प्रायश्चित्तम्	"
<hr/>		प्रातर्दुग्धस्य सान्नाय्यस्य	
एकत्रिंशोऽध्यायः		वा दोषे प्रायश्चित्तम्	२०३
उपव्रतीयस्य पशोर्विभाग-		सर्वस्य सान्नाय्यस्य दोषे	
कथनम्	१९१	प्रायश्चित्तम्	
प्रकारान्तरेण विभागस्य		सर्वेषां हविषां दोषे	
निन्द्यत्वम्	१९५	प्रायश्चित्तम्	"
विभागविद्याया आचार्यपर-		अग्निहोत्रहविषोऽभेद्यत्वे	
म्परानिरूपणम्	१९६	प्रायश्चित्तम्	२०४
<hr/>		अग्निहोत्रहविषः स्मलने	
द्वात्रिंशोऽध्यायः		विष्यग्दे वा प्रायश्चित्तम्	२०५
प्रश्नोत्तरपूर्वकमुपवसथे आहि-		अग्निहोत्रहविषः प्राङ्मुखं	
तामेर्मरणे यागाभावकथनम्	१९७	स्मलने अंशे वा प्रायश्चित्तम्	२०६
उपवसथे अग्निहोत्रद्रव्येषु अधि-		सुगमेदे प्रायश्चित्तम्	२०७
श्रितेषु मरणे प्रायश्चित्तम्	१९८	आहवनीयस्य गार्हपत्याग्निनाशे	
हविषु आसन्नेषु मरणे प्राय-		प्रायश्चित्तम्	"
श्चित्तम्	"	आहवनीयाग्नौ स्थित एव	
प्रवासमरणेऽग्निहोत्रमधिकृत्य		गार्हपत्याग्न्युद्धरणे प्रायश्चित्तम्	२०८
प्रश्नपरिहारौ	१९९	गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः	
अस्थिनाशे प्रायश्चित्तम्	२००	संसर्गे प्रायश्चित्तम्	२१०
		सर्वेषामेवाग्नीनां मिथः संसर्गे	
		प्रायश्चित्तम्	"

विषयः	पार्श्वम्
अन्यदीयाग्निभिः संसर्गे	
प्रायश्चित्तम्	२११
ग्राम्येणाग्निना सन्दाहे	
प्रायश्चित्तम्	२११
दिव्येनाग्निना संसर्गे	
प्रायश्चित्तम्	२१२
शवाग्निना संसर्गे प्रायश्चित्तम्	”
आरण्येनाग्निना संसर्गे	
प्रायश्चित्तम्	”
उपवसथे आहिताग्ने रश्रुकरणे	
प्रायश्चित्तम्	२१३
उपवसथे आहिताग्नेः व्रतहानौ	
प्रायश्चित्तम्	२१४
अमावास्यापौर्णमास्येष्टयोरति-	
क्रमे प्रायश्चित्तम्	”
सर्वेषामग्नीनामुपशमे	
प्रायश्चित्तम्	”
आग्रयणेष्टिमकृत्वा नवान्नप्राशने	
प्रायश्चित्तम्	२१५

विषयः	पार्श्वम्
आहिताग्नेः पुरोडाशनिष्पादक-	
कालनाशे प्रायश्चित्तम्	२१५
स्वस्मिन् जीवत्येव स्वमरणशब्द-	
श्रवणे प्रायश्चित्तम्	२ ६
भार्याया गोर्वा यमलजनने	
प्रायश्चित्तम्	”
अपत्नीकस्याग्निहोत्रानुष्ठानं प्रति	
विचारः	२१७
अग्न्युद्धरणात् प्रागेवादित्यस्यो-	
दयेऽस्तमये प्रणीतस्य वा	
अग्नेरुपशमने प्रायश्चित्तम्	२१९
गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये	
शकटादिगमने प्रायश्चित्तम्	२२०
अन्वाधानकालेऽन्वाहार्यपचन-	
स्याभिज्वलनं भवेद्वा न वेति	
विचारः	२२१
प्रवत्स्यतः प्रवासात् प्रतिनिवृ-	
त्तस्य वा अहरहरग्न्युपस्थान-	
मधिकृत्य विचारः	२२२

पृष्ठ संख्या	वर्ष	पृष्ठ संख्या	वर्ष
१११	१९११	१११	१९११
११२	१९१२	११२	१९१२
११३	१९१३	११३	१९१३
११४	१९१४	११४	१९१४
११५	१९१५	११५	१९१५
११६	१९१६	११६	१९१६
११७	१९१७	११७	१९१७
११८	१९१८	११८	१९१८
११९	१९१९	११९	१९१९
१२०	१९२०	१२०	१९२०
१२१	१९२१	१२१	१९२१
१२२	१९२२	१२२	१९२२
१२३	१९२३	१२३	१९२३
१२४	१९२४	१२४	१९२४
१२५	१९२५	१२५	१९२५
१२६	१९२६	१२६	१९२६
१२७	१९२७	१२७	१९२७
१२८	१९२८	१२८	१९२८
१२९	१९२९	१२९	१९२९
१३०	१९३०	१३०	१९३०
१३१	१९३१	१३१	१९३१
१३२	१९३२	१३२	१९३२
१३३	१९३३	१३३	१९३३
१३४	१९३४	१३४	१९३४
१३५	१९३५	१३५	१९३५
१३६	१९३६	१३६	१९३६
१३७	१९३७	१३७	१९३७
१३८	१९३८	१३८	१९३८
१३९	१९३९	१३९	१९३९
१४०	१९४०	१४०	१९४०
१४१	१९४१	१४१	१९४१
१४२	१९४२	१४२	१९४२
१४३	१९४३	१४३	१९४३
१४४	१९४४	१४४	१९४४
१४५	१९४५	१४५	१९४५
१४६	१९४६	१४६	१९४६
१४७	१९४७	१४७	१९४७
१४८	१९४८	१४८	१९४८
१४९	१९४९	१४९	१९४९
१५०	१९५०	१५०	१९५०

शुद्धिपत्रिका

पार्श्वम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१२	इति । किञ्चे	इति किञ्चे
११	१२	न्तर्वर्ति	न्तर्वर्ति
१९	६	दक्षिणतः	दक्षिणतः
२०	६	देन्द्र	दैन्द्रम्
२३	९	स्सवनं	स्सवने
२६	१६	नावः	नाषः
२८	१२	मुद्धाटयति	मुद्धाटयति
३२	८	रुत्पत्त्या	रुत्पत्त्या
३७	११	तृतीय	तृतीय
३९	१७	गर्भाशय	गर्भाशयं
४१	१७	अभिप्रेति	अभि प्रति
४३	१२	ब्राह्मणाच्छंसं ति	ब्राह्मणाच्छंसीति
५२	१	चतुर्थः	पञ्चमः
५५	२	पूर्ववत् ।	पूर्ववत् ।
"	५	बहूनिवाह	बहूनिवाह
५६	१३	जातवेदः श्रुते	जातवेदः श्रुतेः
५७	१०	शस्त्रत्वेन	शस्त्र ! स्त्रिः १
६१	४	पतिस्थाने	पतिस्थाने
"	१६	चतुर्थाजौ	चतुर्थाजौ
"	२१	आसीददो	आसीददो
६२	६	नमोऽवक्षेपे	नमोऽवक्षेपे
६३	७	तस्यैक्यचा	तस्यैक्यः
"	१४	हे ता	होता
"	१६	हेमः	होम
"	२१	कारिकय'थ	कारिकयं तथा च
६५	२-११		आवृत्तम् (Repeated)

॥

पार्श्वम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७१	१५	कथात्रोक्त	कथोक्तात्र
७२	११	सूक्तानि	सूक्तानि
८१	११	चौर्याद	चौर्याद
८६	१२	वतन्ते	वर्तन्ते
९१	१७	वासिष्ठम्	वासिष्ठम्
९३	७	महर्द्धे ।	महर्द्धे ।
९५	९	ऐन्द्रं	ऐन्द्रं ! इन्द्रो
"	१५	विराळन्नद्य	विराळन्नाद्य
९६	१०	दुपरिष्टत्स	दुपरिष्टात्स
"	११	प्रतितिष्ठन्ति	प्रतितिष्ठन्ति
९९	७	राष्ट्रवर्ति ज	राष्ट्रवर्तिज
"	१९	यथाब्दे	यथाब्धे
१००	९	कर्तृयष्टृन्	कर्तृ यष्टृन्
१०६	१३	त्यस्यन्त्यै	त्यस्यान्त्यैवे
१०७	१२	यागं	योगं
१०८	३	पुरस्ताद् - भूत	पुरस्ताद्भूत
१०९	१८	पूर्वम्	पूर्वम्
११३	१८	सूत्रोक्तम्	सूत्रोक्तेन
११४	७	पूर्ववत्	पूर्ववत्
११५	११	षट्कके	षट्कके ! गे
११६	१७	इषेः	इषः
११७	२	शृङ्गम्	शृङ्गम्
"	१९	दृश्यन्ते	दृश्यन्ते
१२१	२	नित्येतत्	नित्येतत्
१२९	१२	सोत्रमेवं	सोत्रमेवं
१३४	६	षष्ठेन	षष्ठेन
१३५	३	पूर्वभागे	पूर्वभागे

पार्श्वम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३५	२१	उपरिष्ठन्नेदी	उपरिष्ठान्नेदी
१३९	३	व्यतिषङ्ग	व्यतिषङ्गे
"	४	वृहतीसता	वृहतीसतो
१४०	१४	विहरो	विहारो
१४४	"	मेवस्य	मेवास्य
"	१७	ऋक्सं० ५. ८. ७. १.	४. ४. ३३. १.
५१४	१२	प्राप्य	प्राप्यं
६४६	१४	वालाखल्या	वाल्खल्या
"	"	वृषकपि	वृषाकपि
१४८	२	सत्रस्य	सत्रस्य
१५०	९	च'ब्रुवम्	चाब्रवम्
१५३	९	फलित्वाहता । संस्कारः	फलित्वाहता संस्कारः
"	१८	शुभा	शुभा
१५५	१३	उल्लसवेष्टितो	उल्लसवेष्टितो
१५८	१९	भयति	भवति
"	"	सावणः	सायणः
१७१	१४	नत्ययन्	नत्यायन्
१८५	१०	विरल्लाद्	विरल्लाद्
१८७	७	ण्य	ण्ये
१८९	१४	जागतसः	जागतसम्भवः
१९३	१६	चैव कर्तस्य	च वैकर्तस्य
१९४	१५	द्वाव(न्या ! न्ये)	द्वावन्या
१९६	६	आचार्यः क्रममाह	आचार्यक्रममाह
"	२०	जाख्याये क्तवान्	जाख्यायोक्तवान्
१९७	४	सुदुर्लभेयं	सुदुर्लभेयं
१९८	७	पाप्नुमर्हः	पाप्नुमर्हः

पाश्चम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०१	१२	मीह्लष	मीह्लष
२०८	११	प्रञ्च	प्राञ्च
२११	७	कपाल	कपालं
"	९	इत्यहुति	इत्याहुति
"	१०	अ प्राय	तत्र प्राय
२१७	१७	मनुष्या	मनुष्या

॥ श्री ॥

। ॐ ।

ऐतरेयब्राह्मणं

श्रीषड्गुरुशिष्यविरचितसुखप्रदाख्यव्याख्यासहितम् ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः

वर्णितं त्वादितो होत्रं दीक्षणीयादिकर्मसु ।
अविवाक्यान्तिमेष्वत्र प्रसङ्गादग्निहोत्रकम् ॥
तत्र प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वं सकलं खलु वर्णितम् ।
कार्यं प्रावस्तुतो वक्तुमितिहासं ब्रवीत्यथ —

॥ देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुः ॥

देशः सर्वचरुर्नाम तत्र सत्रं चिक्कीर्षवः ।
देवा निषेदुर्लिङ् द्वित्वं षत्त्वं च *‘सदिरप्रतेः’ ॥

॥ ते ह पाप्मानं नापजग्निरे ॥

१. ‘तः’ ख. ड. पाठः. २; २. ‘पै’ घ. ड. पाठ.

* पा० सू० ८. ३. ६६.

ते २ पाप्मानं नाकुर्वन् श्रेयस्येरेज् लिटि द्विता ।

* 'गमहे'त्युपधालोपे † 'हो हन्ते' इति हृथ घः ॥

॥ तान् होत्राचारुदः काद्रवेयः सर्प ऋषिर्मन्त्रकृत् ।

ह तदानीं सुरान् प्राप्य सर्पो ह्यर्बुदनामकः ।

† 'स्त्रीभ्यो ढक्' कद्रुपुत्रस्त मन्त्रदस्युक्तवानिदम् ॥

कथम् ।

॥ एका वै वो होत्राकृता । तां वोऽहं करवाण्यथ पाप्मानमपहनि-
ष्यध्व इति ॥

होत्रा ग्रावस्तुदाख्या^१ वो युष्माकं न कृता त्विह ।

तां वोऽहं करवाण्येव निरघास्तु भविष्यथ ॥

होत्राश्च होत्रकाः प्रोक्ता अमुख्या द्वादशत्विजः ।

§ सूत्र्यते हि 'मुख्यान् वा पृथग्घोत्रका उपह्वयध्वमिति तिरान्' इति ।

॥ ते ह तथेत्यूचुः ॥

ह तदा । ते देवाः ।

॥ तेषां ह स्म स मध्यन्दिने मध्यन्दिन एवोपोदासर्पद् ग्राव्णोऽभि-
ष्टौति ॥

१. 'जः । सु' स. छ. पाठः.

* पा० सू० ६. ४. ९८. † पा० सू० ७. ३. ५४. ‡ पा० सू० ४. १. १२०.
§ 'एका वै होत्रा एकैव होतृवेदोत्पन्ना क्रिया' गोविन्दस्वामिसायणौ । § आ० श्रौ० सू०
५. १. १७.

[सप्तः]

षट्विंशोऽध्यायः ।

३

तेषां देवानां सोऽर्बुदः प्रत्यहं मध्यंदिने उद् विलादुद्गम्य उप समीपे
असर्पत् अगच्छत् । अभिष्टौति स्म ग्राव्णः अभ्यष्टौच्च ।

॥ तस्मान्मध्यंदिने मध्यंदिन एव ग्राव्णोऽभिष्टुवन्ति तदनुकृति ॥

लौकेऽपि ग्रावस्तोतारः । मध्यन्दिन एव न प्रातस्सवनवृतीय-
सवनयोः । तदनुकृति तदनुसारेण । प्रसिद्धोऽयमर्थ इत्याह—

॥ स ह स्म येनोपोदासर्पत्तद्वाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति ॥

सृषो ल्युट् करणे, मार्गः प्रपत्, सर्पोऽर्बुदो यया ।

उदसर्पन्नामलोकात् सास्ति ख्याता भुवस्तले ॥

तच्च देशे सर्वचरौ । एतर्हि अस्मिन् काले । एवमर्बुदे ग्राव्णः
स्तुवति सति,

॥ तान् ह राजा मदयांचकार ॥

सोमो राजा ह्यपि तदा वीक्ष्यमाणोऽर्बुदेन वै ।

आशीविषेण तान् देवान् मत्तान् भ्रान्तानथाकरोत् ॥

बुद्धयभावो षिचि मदेः छान्दसो लिट्परोऽनुकृत् ।

॥ ते होचुः ॥

इति श्वेदे ।

॥ आशीविषो वै नो राजानमवेक्षते । हन्तास्योष्णीषणाक्ष्यावपि-
नद्यामेति ॥

आशीर्दष्टा तत्र विषं यस्यास्त्याशीविषः स तु ।

१. 'व' ड. पाठः. २. 'व' ल. ड. पाठः.

अत्युग्रो दृष्टिषिवद्राहोः सोमो विमेति हि ॥
 अतोऽस्य पदेन मुखं छादयाम हुतं त्विह ।
 अक्ष्यौ अक्षिणी । * 'ई च द्विवचने' ।
 नहेर्दिवादेर्लोठ्याणमस्सलोपो हन्त संभ्रमे ।

॥ तथेति तस्य होष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्युः ॥

अपिनेहुरितिप्राप्तेऽपिनह्युश्छान्दसास्त्विह ।

॥ तस्मादुष्णीषमेव पर्यस्य ग्राव्णोऽभिष्टुवन्ति तदनुकृति ॥

पर्यस्य मुखे शिरसि च कृत्वा । एवेति नित्यार्थम् ।

॥ तान् ह राजा मदयामेव चकार ॥

एष पुनः ।

॥ ते होचुः ॥

इ हुतम् ।

॥ स्वेन वै नो मन्त्रेण ग्राव्णोऽभिष्टौति हन्तास्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र-
 मापृणचामेति ॥

† 'प्रेते वदन्तु' धृक्केन स्वरूपेनार्जुदो ह्ययम् ।
 चतुर्दशैर्धेनाभ्यष्टौ तेन सोमो विमेत्यतः ॥
 एतत्सकमन्यं दृष्टैः संपृक्तं करवाम वै ।
 संपर्कार्थात् पृथेर्लोठ्याद् झनणत्वं मस्सलोपवत् ॥

* वा० सू० ७. १. ७७. † ऋक्सं० ८. ४. २९. १.

खण्डः]

षड्विंशोऽध्यायः ।

५

॥ तथेति तस्य हान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृच्छुः ॥

पृच्छेत्तुं श्रेयसि द्वे अन्यर्गिभस्तदभिश्चयन् ।

* 'अभि त्वा देव सवित'† 'युञ्जते मन' आदिभिः ॥

स च,

॥ ततो हैनाञ्च मद्यांचकार ॥

एनान् देवान् । इदानीमपि,

॥ तद्यदस्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृच्छन्ति शान्त्या एव ॥

तत्तत्र । पृच्छेत् । ‡ 'भसोरल्लोपः' । स्मात् ।

॥ ते ह पाप्मानमपजग्निरे ॥

ते देवाः । इ तदा ।

॥ तेषामन्वपहर्ति सर्पाः पाप्मानमपजग्निरे ॥

देवानां च प्रसादेन सर्पाश्चासज्जिरेनसः ।

उपपादयति —

॥ त एतेऽपहतपाप्मानो हित्वा पूर्वा जीर्णां त्वचं नवयैव प्रयन्ति ॥

हित्वा 'ब्रह्मतेश्च त्वि' इति हिः । परिवर्तन्ते ।

१. 'स्याम्या' व. पाठः. २. 'न्यामित्वा' व. क. पाठः. ३. 'भिः ततो' क. क. पाठः.

* ऋक्सं० १. २. १३. ३. † ऋक्सं० ४. ४. २४. १. ‡ पा० सू० ६. ४. १११.

१ पा० सू० ७. ४. ४३.

६

सवृत्तिके ऐतरेयब्राह्मणे

[प्रथमः

ते सर्वास्तां त्वंच जीर्णां त्यक्त्वा युक्ता नवत्वचा ।
वर्तन्ते मासि मास्येतदपापत्वस्य लक्षणम् ॥

॥ अप पाप्मानं हते य एवं वेद ।

सः ।

एवं विजानतः पुंसः पापं नश्यति सर्वतः ।

प्रथमः खण्डः ।

ग्रावस्तोत्रस्य ऋक्सङ्ख्या विचार्य स्थापयत्यथ —

॥ तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति ॥

किंपरिमाणामिर्ऋग्मिः । *‘किमिदंभ्यां वो घः’ ।

परिहरति —

॥ शतैर्नत्याहुः ॥

केचिद् ब्रह्मवादिनः । कुतः ।

॥ शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः ॥

उक्तार्थम् ।

॥ आयुषेवैनं तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति ॥

* पा० सू० च. २. ४०. † Vol. I page 289.

शतं कुर्वन् । अपरे,

॥ त्रयस्त्रिंशत्या वेत्याहुः ॥

त्रयस्त्रिंशता त्रयश्च त्रिंशच्च । *त्रिस्रपः* । टा यकार उपजनः ।
वा खलु । कुतः,

॥ त्रयस्त्रिंशतो वै स देवानां पाप्मनोऽपाहन् ॥

सः अर्बुदः । अमः शस्, पाप्मानम् । हन्तुं लङ्यहन् ।

देवानां या त्रयस्त्रिंशत् तस्याः पापं स नुनवान् ।

किञ्च,

॥ त्रयस्त्रिंशद्वै तस्य देवा इति ॥

प्रजापतिर्वषट्कारो वस्वादित्याः सरुद्रकाः ।

इति । किञ्चेत्यर्थः ।

स्वमतमाह —

॥ अपरिमिताभिरभिष्टुयात् । अपरिमितो वै प्रजापतिः ॥

अपरिच्छिन्नमाहात्म्यो भगवान् हि प्रजापतिः ।

ततः किं,

॥ प्रजापतेर्वा एषा होत्रा यद् ग्रावस्तोत्रीया ॥

यद् या । ग्रावस्तुतो 'होत्राभ्यश्छः' । तस्य सर्वेश्वरत्वादिति भावः ।

१. 'दः । पा' व. पाठः.

* पा० सू० १. ३. ४८. १ पा० सू० ५. १. १३५.

॥ तस्यां सर्वे कामा अवरुध्यन्ते ॥

तस्यां ग्रावस्तोत्रीयायां ग्राजापत्यायाम् अवरुध्यन्ते प्राप्यन्ते ।

॥ स यदपरिमिताभिरभिष्टौति सर्वेषां कामानामवरुद्ध्यै ॥

तदभिष्टवनं स्यात् ।

। सर्वान् कामानवरुन्धे य एवं वेद ॥

मः ।

॥ तस्मादपरिमिताभिरेवाभिष्टुयात् ॥

एवेति शतप्रयस्त्रिंशत्पञ्चव्युः सार्थः ।

॥ तदाहुः कथमभिष्टुयादिति । अक्षरशाः ३ चतुरक्षरशाः ३
पञ्चाः ३ अर्धर्चशाः ३ ऋक्शाः ३ इति ॥

विचारेऽत्र प्लुताः पञ्च ऋगर्धर्चपदाक्षरम् ।

* अमण्यके श्रुतं छन्दः सर्वं च चतुरुक्षरम् ॥

अर्धर्चरहितान् पक्षांश्चतुरो दूषयत्यथ —

॥ तद्यद्वक्त्रो न तदवकल्पते ॥

तच्च । दुर्वचत्वात् ।

॥ अथ यत् पञ्चो नो एव तदवकल्पते ॥

एव पुनः ।

* ऐ० ब्रा० ५, १, ४.

खण्डः]

षड्विंशोऽध्यायः ।

९

॥ अथ यदक्षरशश्चतुरक्षरशो वि तथा छन्दांसि लुप्येरन् ॥

क्षि नलोपः (?) । वि । तथा ।

व्याचष्टे —

॥ बहूनि तथाक्षराणि ह्रीयेरन् ॥

ओ हाग् यक् कर्मणि यकि *‘घुमास्या’दीत्तु §‘शस्य रन्’ ।
त्यजेरन् । कथं तर्हि.

॥ अर्धर्चश एवाभिष्टुयात् ॥

स्वाध्यायकालाध्ययनं सुकरत्वादिहेष्यताम् ।

‘यथैवैनमेतदन्वाहे’ति § प्रागध्यगीष्महि ॥

तच्च,

॥ प्रतिष्ठाया एव ॥

स्यात् ।

॥ द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेव तद् द्विप्रतिष्ठं
चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥

तत्तेन ।

निगमयति —

॥ तस्मादर्धर्चश एवाभिष्टुयात् ॥

अथास्य कालदेशादिचोद्यादीनि ब्रवीति ह —

* पा० सू० १. ४. १६. §. पा० सू० ३. ४. १०५. § Vol I. page 298

॥ तदाहुर्यन्मध्यंदिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णोऽभिष्टौति कथमस्ये-
तस्योः सवनयोरभिष्टुतं भवतीति ॥

यद् यदि । प्रयोगापेक्षा वीप्सा । अस्य अनेन ग्रावस्तौत्रा ।
परिहरति —

॥ यदेव गायत्रीभिरभिष्टौति गायत्रं वै प्रातःसवनं तेन प्रातःसव-
नेऽथ यज्जगतीभिरभिष्टौति जागतं वै तृतीयसवनं तेन तृतीयसवन
एवमु हास्य मध्यंदिने मध्यंदिन एव ग्राव्णोऽभिष्टुबतः सर्वेषु
सवनेष्वभिष्टुतं भवति ॥

प्रातःसवनयोगार्था गायत्र्योऽभिष्टवान्विताः ।

तृतीयसवनस्याप्त्यै जगत्योऽत्र च सङ्गताः ॥

*‘अभि त्वा’ §‘युञ्जते’त्याद्या गायत्र्योऽत्र प्रदर्शिताः ।

†‘प्रैते वदन्तु’सूक्तस्य पञ्चमी सप्तमी तथा ॥

अन्त्या चेति जगत्योऽन्या एका त्रिष्टुब् दशापि च ।

एवमु ह एवञ्च । अनेन अभिष्टुबता ।

एवं ग्रावस्तुतः सिद्धः सवनत्रयसङ्गमः ।

॥ य एतं वेद ॥

सः । तेनापि ।

किञ्च,

१. ‘प्रसङ्गिताः’ ख. पाठः. २. ‘वञ्च तदाहुः’ घ. पाठः.

* ऋक्सं० ५. ३. २१. २. § ऋक्सं० ४. ४. २४. १. † ऋक्सं० ८. ४. २९. १.
तथाचानुक्रमणी — ‘प्रैते वदन्तु सप्तोऽर्बुदः काद्रवेयो ग्राव्णोऽस्तौत् पञ्चस्यन्ते त्रिष्टुभौ
सप्तमी च’ इति । (१०-९४)

॥ तदाहुर्यदध्वर्युरेवान्यानृत्विजः सम्प्रेष्यत्यथ कस्मादेष एतामसम्प्रे-
षितः प्रतिपद्यत इति ॥

यद् यदि । अन्यानध्वर्युः सम्प्रेष्यत्येव । अथ तथा सति । एष ग्रावस्तुत् ।
असंप्रेषितः केनचिदप्रेरितः । एतां ग्रावस्तोत्रीयाम् । प्रतिपत्तिरारम्भः ।
परिहरति —

॥ मनो वै ग्रावस्तोत्रीया ॥

वै इव । प्राजापत्यत्वात् ।

॥ असम्प्रेषितं वा इदं मनः ॥

यदिदं मन इत्येतत् प्रेर्यतेऽन्येन नैव तत् ।

॥ तस्मादेष एतामसम्प्रेषितः प्रतिपद्यते ॥

मन(स)स्त्वन्तर्बीतत्वाद्विधानेऽस्य वै स्थितिः ।
ततो बहिः स्थिता अन्या ऋत्विजः प्रायशः खलु ॥

द्वितीयः खण्डः ।

एवं ग्रावस्तुतः प्रोच्य सुब्रह्मण्यां ब्रवीति ह —

॥ वाग्वै सुब्रह्मण्या ॥

इन्द्रागच्छादिनिगदः सुब्रह्मण्येति सामगाः ।
सर्ववाङ्मयसम्भवात् सुब्रह्मण्येति षाड् मता ॥

॥ तस्यै सोमो राजा वत्सः ॥

उसो हे ।

सुब्रह्मण्याख्यगोधेन्वाः सोमो राजेति वत्सता ।

ततश्च,

॥ सोमे राजनि क्रीते सुब्रह्मण्यामाह्वयन्ति यथा धेनुमुपह्वयेत् तेन
वत्सेन ॥

बहुत्वमाह्वयन्तीति प्रयोगापेक्षया भवेत् ।

प्रदर्श्य वत्सं गां धेनुमाह्वयन्ति पयोर्धिनः ॥

ततश्च सा वाग् ,

॥ यजमानाय सर्वान् कामान् दुहे ॥

दुहेर्लेटस्त क्षरति *‘लोपस्त’ इति निर्वचः ।

॥ सर्वान् हास्मै कामान् वाग् दुहे य एवं वेद ॥

तादर्थ्ये हे ।

वेदिन्नेऽस्मै सर्वकामान् वाग्धेनुः क्षरतीव वै ।

॥ तदाहुः किं सुब्रह्मण्यायै सुब्रह्मण्यात्त्वमिति ॥

उसो हे ।

§ ‘ब्रह्मा रुद्रेन्द्रसृग्वादिविप्रतिविग्यब्रह्मावृषु ।

अर्केऽग्नौ ह्यी तु वेदेऽग्ने स्वाध्यात्मात्मतपस्सु च ॥’

१. ‘वा’ व. पाठः.

* पा० सू० ७. १. ४१. § वैजयन्त्यां द्वयक्षरकाण्डे नामादिब्राह्मणे को० ५३.

इति पद्वर्थे ब्रह्मणि शोभने साधुत्वं हि प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदत्र निगदे
किमित्यर्थः ।

॥ वागेवेति ब्रूयात् ॥

चोदकान् प्रति । कथम् ।

॥ वाग्वै ब्रह्म च सुब्रह्म चेति ॥

ब्रह्मेति वाङ्मयस्याख्या सुब्रह्मेति च सुन्दु वाक् ।
वेदवादिब्रह्मशब्दात् तत्र साधु च तत् पदम् ॥

। तदाहुरथ कस्मादेनं पुमांसं सन्तं स्त्रीमिवाचक्षत इति ॥

निगदे पुंस्युत्तिवज्रः स्त्री सुब्रह्मण्येति वै कथम् ।
*तद् 'नस्सुब्रह्मण्यायै' इत्यादि खलु शुश्रुमः ॥

परिहरति —

॥ वाग्धि सुब्रह्मण्येति ब्रूयात् तेनेति ॥

सुब्रह्मण्येति वागुक्ता तद्योगाभिगदत्विजोः ।
स्त्रीत्वं सङ्गतमेवेति प्रब्रूयाच्चोदकान् प्रति ॥

॥ तदाहुर्यदन्तर्वेदीतर ऋत्विज आर्त्विज्यं कुर्वन्ति बहिर्वेदि सुब्र-
ह्मण्या कथमस्यान्तर्वेद्यार्त्विज्यं कृतं भवतीति ॥

यद् यदि । अस्यानेन ।

१. 'क्या' च. पाठः.

* शा० ब्रा० १८. ९.

परिहरति —

॥ वेदेर्वा उत्करमुत्किरन्ति यदेवोत्करे तिष्ठन्नाह्वयतीति ब्रूयाच्चेनेति ॥

कुर्वन्ति हृत्विजो यज्ञे वेदिपांसुभिरुत्करम् ।
तत्र तिष्ठन् वेदिमध्ये तिष्ठत्येवेति गृह्यताम् ॥

॥ तदाहुरथ कस्मादुत्करे तिष्ठन् सुब्रह्मण्यामाह्वयतीति ॥

कस्मादेष उत्करस्यः करोतीत्यप्यचूचुदन् ।
इति चोद्यं समाधातुमितिहासं नवीत्यथ—

॥ ऋषयो वै सत्रमासत तेषां यो वर्षिष्ठ आसीत्तमब्रुवन् सुब्रह्म-
ण्यामाह्वय त्वं नो नेदिष्ठादेवान् हविष्यसीति ॥

वृद्धान्तिकयोरिष्ठानि वर्षनेदादेशौ । स्वर्गे ङसिः ।
वृद्ध उत्करदेशस्यः सुरात्यन्तिकतां गतः ।
प्राप्ते तु ह्यास्यसीत्यस्मिन् छन्दसं हि ह्वयिष्यसि ॥
किञ्च,

॥ वर्षिष्ठमेवैनं तत्कुर्वन्ति ॥

तत् तेन । वर्षिष्ठं पूजितम् ।

॥ अथो वेदिमेव तत् सर्वां प्रीणाति ॥

सर्ववेदिगतपांसुनिमित्तोत्करावस्थानेन ।

॥ तदाहुः कस्मादस्मा ऋषभं दक्षिणाभभ्याजन्तीति ॥

खण्डः]

षड्विंशोऽध्यायः ।

१५

अस्मै सुब्रह्मण्याय । अभि सम्यक् । अजन्ति ददति । ऋषभं
पुङ्गवम् ।

परिहरति —

॥ वृषा वा ऋषभो योषा सुब्रह्मण्या तन्मिथुनम् ॥

तृणा सोता पुमान् योषा स्त्री युगं मिथुनं हि तत् ।

॥ तस्य मिथुनस्य प्रजात्या इति ॥

*प्रजातिर्लाभः । इतिः समाप्तौ ।

सुब्रह्मण्यानवयीत्युक्तमाग्नीध्रान्वयि कथ्यते —

॥ उपांशु पात्नीवतस्याग्नीध्रो यजति ।

§‘ऐभिरग्ने’त्यृचा यागो ङस्तुगर्थ (?) उपांशु च ।

सूत्र्यते हि†— ‘विहृतेषु शालाकेष्वाग्नीध्रः पात्नीवतस्य यजत्यैभिरग्ने
सरथं याह्यर्वाडित्युपांश्चेव’ इति ।

॥ रेतो वै पात्नीवतः ॥

ग्रहः ।

रेतस्त्वं सारभूयस्त्वात् प्रजातेष्व समन्तयात् ।

किञ्च,

॥ उपांश्चिव वै रेतसः सिक्तिः ॥

इव एव । रहस्यो हि रेतसः सेकः ।

* ‘प्रजात्यै प्रजायै प्रजननार्थं वा’ इति गोविन्दस्वामी । ‘प्रजोत्पादनार्थम्’ इति
सायणः । § ऋक्सं० २. ८. २७. ४. † आ० श्रौ० सू० ५. १९. ७.

॥ नानुवषट्करोति ॥

यज्ञगाथां पठति हि सूत्रकारः* —

‘ऋतुयाजान् द्विदेवत्यान् यश्च पार्त्तवितो ग्रहः ।

आदित्यग्रहसावित्री तान् स्म मानुवषट्कथाः ॥’

इति ।

स्तौति —

। संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो नेद्रेतः संस्थापयानीति ॥

भावेन । न इत् एव ।

उपपादयति —

॥ असंस्थितं वै रेतसः समृद्धम् ॥

भावे को † रेतसोऽशेषः समृद्धिरिति गृह्यताम् ॥

निगमयति —

॥ तस्मान्नानुवषट्करोति ॥

हुतशिष्टं भक्षयत्याग्नीध्रः ।

॥ शिष्टरूपस्य आसीनो भक्षयति ॥

उपले अङ्गे । हुतः ।

१. ताम् । त' ल. पाठः.

* ला० श्रौ० सू० ५. ५. २१. † ‘असंस्थितमनुपरतं रेतः समृद्धं भवति । सकार-
भ्रष्टान्दसः’ इति गोविन्दस्वामी । § तथाचा० श्रौ० सू०— ‘नेष्टारं विसंस्थितसंचरेणानुप्रपद्य
हृत्तोषस्य उपविभ्य भक्षयेद्’ इति ५. १९. ८.

खण्डः]

षड्विंशोऽध्यायः ।

१७

॥ पत्नीभाजनं वै नेष्टा ॥

भाजनं स्थानम् । *नेष्टः पत्नीमुदानये'ति संप्रैषे पत्न्या सम्बन्धात् ।
एवञ्च,

॥ अग्निः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै ॥

रेतःसमृद्धिः पत्नीषु भवेदग्नेः प्रसादतः ।

॥ अग्निनैव तत्पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै प्रजायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद ॥

रेतोवृद्धिं प्रजां ख्यातिं वेदिता लभते सुखम् ।
सुब्रह्मण्यामथ स्मृत्वा तत्र किञ्चित् ब्रवीति ह —

॥ दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या संतिष्ठते ॥

दक्षिणासु हि नीतासु सुब्रह्मण्या समाप्यते ।

स्तौति —

॥ वाग्वै सुब्रह्मण्यान्नं दक्षिणा ।

भोग्यत्वात् ।

। अन्नाद्य एव तद्वाचि यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति ॥

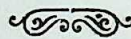
वाच्यन्नाद्ये च वै यज्ञं स्थापयन्त्येवमृत्विजः ।
सत्रिणो वान्ततस्त्वन्ते सम्यक् सर्वसमृद्धये ॥

* तै० सं० ६. ५. ८. ५.

द्विरुक्तिरुक्तार्थः* ।

तृतीयः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां षड्विंशोऽध्यायः

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

वर्णितं सकलं होतुर्ब्रह्मग्रावस्तुतोस्तथा ।
सुब्रह्मण्यस्यापि किञ्चिदथोऽन्येषां च शस्त्रिणाम् ॥
प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी चाच्छावाक इति त्रयः ।
ये तेषां सकलं वक्तुमितिहासं ब्रवीति ह —

॥ देवा वै यज्ञमतन्वत ॥

वै पुरा । अतन्वत अकुर्वत । तत्र,

॥ तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन् यज्ञवेशसमेषां करिष्याम इति ॥

उत्तरत्र रक्षउक्तेरसुगेति प्रदर्शनम् ।

वेशसो भ्रेषः तान् देवानभि प्रति । कुत्र ।

॥ तान् दक्षिणत उपायन् । यत एषां यज्ञस्य तनिष्ठममन्यन्त ॥

१. 'ए' ख. पाठः

* Vol. I page १४.

[अण्डः]

सप्तविंशोऽध्यायः ।

१९

यतः अमर्थे तसिल्* । यं सदःप्रदेशम् । तनोरिष्टनि टिलोपः ।
तनिष्ठं दुर्बलतमम् ।

॥ ते देवाः प्रतिबुध्य मित्रावरुणौ दक्षिणतः पर्यौहन् ॥

पर्यौहेः स्थापनार्थल्लङ्का 'डाटश्च'† हि † 'ज्ञोऽन्त' यण् ।

॥ ते मित्रावरुणाभ्यामेव दक्षिणतः प्रातस्सवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ॥

ज्ञेर्ज्ञ । अघ्नन् ।

ते देवा अजयन् दैत्यान् रक्षांसि च समुद्यतान् ।

॥ तथैवैतद्यजमाना मित्रावरुणाभ्यामेव दक्षिणतः प्रातस्सवनेऽसुर-
रक्षांस्यपाघ्नन्ते ॥

एतदेतर्हि । घ्नते घ्नन्ति बाधन्ते ।

॥ तस्मान्मैत्रावरुणं मैत्रावरुणः प्रातस्सवने शंसति ॥

तस्मात् तथाहि । शस्त्रं मित्रावरुणदेवत्यम् । § 'आनो मित्रावरुणा'
इत्यादि । आदरान्निगमयति —

॥ मित्रावरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रातस्सवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ।

ते वै दक्षिणतोऽपहता असुरा मध्यतो यज्ञं प्रावेशन् ॥

१. 'एव एतर्हि' घ. पाठः.

* 'यतः यस्मिन् दक्षिणदेशभागे' इति सायणः । † पा० सू० ६. १. ९०. ‡ पा० सू०
७. १. ३. § ऋक्सं० ३. ४. ११. ६.

वै पुनः । मध्यतो मध्ये ।

॥ ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्रं मध्यतोऽदधुः ॥

अस्थापयन् सुरा इन्द्रं मध्ये यज्ञस्य गुप्तये ।

॥ त इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातस्सवनेऽसुरक्षांस्यपाघ्नत । तथैवैतद्य-
जमाना इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातस्सवनेऽसुरक्षांस्यपाघ्नते तस्मादैन्द्रं
ब्राह्मणाच्छंसी प्रातस्सवने शंसति ॥

*'आयाहि सुषुमे'त्यादि ।

॥ इन्द्रेण हि देवा मध्यतः प्रातस्सवनेऽसुरक्षांस्यपाघ्नत । ते वै
मध्यतोऽपहता असुरा उत्तरतो यज्ञं प्रविशन् ॥

उत्तरतः उत्तरत्र ।

॥ ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्राग्नी उत्तरतः पर्यौहन् । त इन्द्राग्निभ्या-
मेवोत्तरतः प्रातस्सवनेऽसुरक्षांस्यपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना इन्द्रा-
ग्निभ्यामेवोत्तरतः प्रातस्सवनेऽसुरक्षांस्यपाघ्नते, तस्मादैन्द्राग्नमच्छा-
वाकः प्रातस्सवने शंसति ॥

†'इन्द्राग्नी आगतं सुत'मित्यादि ।

॥ इन्द्राग्निभ्यां हि देवा उत्तरतः प्रातस्सवनेऽसुरक्षांस्यपाघ्नत ।
ते वा उत्तरतोऽपहता असुराः पुरस्तात् पर्यद्रवन् समनीकतः ॥

१. 'तः ते देवा' घ. पाठः.

* ऋक्सं० ६. १. २२. १. † ऋक्सं० ३. १. ११. १.

पुरस्तादुज्ज्वले विदेहोत्तः । जसस्तसिः । *अनीकं सेवा तया सङ्गतः ।

॥ ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात् प्रातस्सवने पर्यौहन् ॥

यज्ञस्य रक्षकत्वेन तेऽग्निमस्थापयन् सुराः ।

॥ तेऽग्निनैव पुरस्तात् प्रातस्सवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत । तथैवैतद्य-
जमाना अग्निनैव पुरस्तात् प्रातस्सवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नते तस्मादा-
ग्नेयं प्रातस्सवनम् ॥

तस्मात् तथाहि ।

‘स गायत्रीमिवाग्नये वस्वि’त्याद्यध्यर्गाग्रहिः ।

॥ अप पाप्मानं हते य एवं वेद ॥

सः । हते हन्ति ।

॥ ते वै पुरस्तादपहता असुराः पश्चात् परीत्य प्राविशन् ॥

पश्चात्तु सदसो गत्वा परितः समुपाविशन् ।

॥ ते देवाः प्रतिबुध्य विश्वन् देवानात्मानं पश्चात् तृतीयसवने
पर्यौहन् ॥

असोऽस्म । आत्मनः देवान् ।

* ‘समनीक इति सङ्ग्रामनाम । हेतोः परितः आगच्छन्नित्यर्थः’ इति गोविन्दस्वामी ।
समनीकतः सङ्ग्रामार्थं समीचीनसैन्ययुक्ताः इति सायणः । † दे० प्रा० Vol I
page 459.

॥ ते विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात् तृतीयसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ।
तथैतद्यजमाना विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात् तृतीयसवनेऽसुर-
रक्षांस्यपघ्नते तस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवन्म् ॥

‘जगती विश्वेभ्यः’ इति पूर्वं खल्वध्यगीष्महि* ।

॥ अप पाप्मानं हते य एवं वेद ॥

सः । अपहते ।

निगमयति —

॥ ते वै देवा असुरानेवमपाघ्नत सर्वस्मादेव यज्ञात् ॥

वै स्पष्टम् । अपाघ्नत अद्रावयन् असुरा(न्) रक्षांसि च ।

॥ ततो वै देवा अभवन् परा असुराः । भवत्यात्मना परास्य द्विषन्
पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥

उक्तार्थम्† ।

॥ ते देवा एवं बलसेन यज्ञेनापासुरान् पाप्मानमघ्नताजयन् स्वर्गं
लोकम् ॥

बलसेन सुसम्पूर्णेन । ते देवाः ।

॥ अप ह वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं हते जयति स्वर्गं लोकं य
एवं वेद ॥

* Vol I, page 459. † Vol I, page 281.

सोऽपहन्याद्वेदिताषां शत्रून् स्वर्गं च वै जयेत् ।

॥ यश्चैवं विद्वान् सवनानि कल्पयति ॥

य ऋत्विगेवं जानन् वै निर्वहेत् सवनत्रयम् ।

(स्वःस)पापं निर्णुदेत् शत्रून् जयेत् स्वर्गं च संभजेत् ॥

प्रथमः खण्डः ।

अहर्गणे स्तोत्रियः श्वो दिने पूर्वेऽनुरूपकः ।

प्रातस्सवन एव स्यान्नान्यस्येत्यथ कथ्यते —

॥ स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवनं ॥

अ इति शेषः । *सूत्र्यते हि - 'तेषां यस्मिन् स्तुवीरन् स स्तोत्रियः ।
यस्मिञ्छवस्तोऽनुरूप' इति स्तोत्राद् घः छान्दसः ।

। अहरेव तदहोऽनुरूपं कुर्वन्ति ॥

तत्तेन अनुरूपं सदृशम् ।

॥ अपरेणैव तदह्ना प. महारभ्यारभन्ते ॥

अपरेण नवपूर्वभूतेन । परम् उत्तरमभ्यारभन्ते संबध्नन्ति ।

॥ अथ तथा न मध्यंदिने ॥

१. 'याः', २. 'काः' ख. पाठः ३. 'व' ख पाठः.

* भा० औ० सू० ७. २. ५, ६.

स्तोत्रियस्यानुरूपम् । स्तोत्रियं कुर्वन्तीत्येव । कुतः ।

। श्रीर्वै पृष्ठानि ॥

श्रीसन्धनत्वं पृष्ठानाम्नामनन्तेह सामगाः ।

ततः किम् ।

॥ तानि तस्मै न तत्स्थानानि । यत् स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं
कुर्युः ॥

तत्स्थानानि लिटः कानच् स्थितवन्त्यत्र कोऽधिकः (?) ।

* 'सन्तस्थाने अजरे इत ऊती' यथा खलु ॥

† 'प्रकाशने ति तङ्' ‡ 'श्लाघह्नुङ्स्थे'ति स्मै तु डेः कृतः ।

इवः स्तोत्रियानुरूपाणि पृष्ठानि सवनाय न ॥

मध्यंदिनाय भूत्यर्थं प्रकाशन्ते तदा खलु ।

यद्यपि । किञ्च,

॥ तथैव विभक्त्या तृतीयसवने न स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं
कुर्वन्ति ॥

विभक्तिः प्रकारः ।

तृतीयसवने न इवः स्तोत्रियस्यानुरूपता ।

तत्रत्यानि न सामानि भूत्यर्थानि स्युरित्यतः ॥

द्वितीयः खण्डः ।

* ऋक्सं० ७. ७. २८. ४. † पा० सू० १. ३. २३. ‡ पा० सू० १. ४. ३४.

और्ध्वकीभ्योऽनुरूपेभ्यो होत्रकाणामृचः क्रमात् ।
 ऋजुनीती न इन्द्रं वो यत् सोमेति स्थिता इमाः ॥
 * प्रातरारम्भणीयाख्यास्ता विधातुं ब्रवीत्यथ —

॥ अथात आरम्भणीया एवं ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः ।

अथात इत्यथेत्यर्थे † एवेति पुनरर्थकः ।

॥ § ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रावरुणस्य ॥

ऋगेकारम्भणीयेयं प्रशास्तुरिति गृह्यताम् ।

। मित्रो नयतु विद्वानिति ॥

णीजत्रास्ति ।

॥ प्रणेता वा एष होत्रकाणां यन्मैत्रावरुणस्तस्मादेषा प्रणेतृमती
 भवति ॥

यद्यस्मात् प्रणेता निर्वहिकः ।

॥ § इन्द्रं वो विश्वतस्मरीति ब्राह्मणाच्छंसिनः ॥

आरम्भणीया । अत्रास्ति —

१. 'च। अ' ख. पाठः.

* तथाचा० श्रौ० सू० 'ऊर्ध्वमनुरूपेभ्य ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि
 यत् सोम आसुो नर इत्यारम्भणीयाः शस्त्वा' ७. २. १०. † 'एवकारोऽहर्गणेषु चोदक-
 प्राप्ताया ऋचो व्यावृत्त्यर्थः' सायणः । § ऋक्सं० १. ६. १६. १. § ऋक्सं० १.
 १. १४. ५.

॥ हवामहे जनेभ्य इतीन्द्रमेवैतयाहरहर्निह्वयन्ते ॥

निह्वयङ् प्रार्थनार्थः ।

॥ न हैषां विहवेऽन्य इन्द्रं वृङ्क्ते यत्रैवं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंस्ये-
तामहरहः शंसति ॥

* वृजिः स्वीकरणार्थो रुधादिः । 'ह्वः संसारणं च न्यभ्युपविषु'
इत्यप् । यत्र येषां मन्त्रिणाम् । आमस्रल् †

एषामाशासने त्वन्य इन्द्रं न स्वीकरोति हि ।

॥ ३५८ सोम आसुते नर इत्यच्छावाकस्य ॥

आरम्भणीया । अत्रास्ति ---

॥ इन्द्राग्नी अजोहवुरिति ॥

हु दाने यङ्लुको लङ् झेर्जुस् § 'सिजभ्यस्त' जङ्गुणाद् ।

॥ इन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निह्वयन्ते न हैषां विहवेऽन्य इन्द्राग्नी
वृङ्क्ते यत्रैवं विद्वानच्छावाक एतामहरहः शंसति ॥

उक्तार्थम् ।

॥ ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः संशरिण्यः ।

एता आरम्भणीयाः । पार तीर कर्मसमाप्तौ । करणे णिनेर्डीप् । पार-

* 'न ह नैव वर्जयति' इति सायणः । वर्जनार्थ एव रुधादिः परस्मैपदी धातुपाठे,
वृणक्तीत्येव रुधादित्वे रूपम्, वृङ्क्ते इत्यपि वर्जनार्थकस्यैव वृजादेरादादिकस्य रूपम् ।
† पा० सू० ३. ३. १२. । 'यत्र शंसति तस्मि'न्निति सायणः, 'यत्र यस्मिन् सन्ने' इति
गोविन्दस्वामी । § ऋक्सं० ५. १. १८. ३. § पा० सू० ३. ४. १०९.

प्राप्तिहेतुभूताः । समुद्रस्य नाव इति । ततश्च,

। स्वर्गमेवैताभिर्लोकमभिसंतरन्ति ॥

तरतिः प्राप्त्यर्थः । स्वर्गमभिप्राप्नुवन्ति ।

तृतीयः खण्डः ।

॥ अथातः परिधानीया एव ॥

वक्ष्यन्त इति शेषः ।

॥ *ते स्याम देव वरुणेति मैत्रावरुणस्य ॥

परिधानीया ।

॥ इषं स्वश्च धीमहीति ॥

अस्ति । अत्र च,

॥ अयं वै लोक इषमित्यसौ लोकः स्वरिति ॥

इडं तद्वती पृथ्वी स्वः सूर्यो द्यौश्च तद्वती ।

॥ उभावेवैतया लोकावारभन्ते ॥

एतया परिधानीयया । उभौ लोको । ^१आरम्भः स्पर्शः । सत्रिणः

* अक्ष० ५. ५. ९. ४. १ 'आरभन्ते प्राप्नुवन्ति' इति सत्रिणः.

अतिवजो वा स्पृशन्ति ।

॥ * व्यन्तरिक्षमतिरदिति ब्राह्मणाच्छंसिनः ॥

पर्यासवृचोऽयम् ।

१ सूत्र्यते हि — 'प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरच्छयावाश्वस्य मुन्वत इति वृचाः पर्यासाः' इति । साहित्यिकः कम्प ऐकश्रुत्ये हि नास्ति ।

। विवृचम् ॥

वृचं विशब्दवद् व्यन्तं ॥ 'छन्दसीरो' मतोश्च वः ।

अतश्च,

॥ स्वर्गमेवैभ्य एतया लोकं विवृणोति ॥

एतया विवृचुचा । अन्त्यया इन्द्रेण रोचनेत्यनया । विवृणोति प्रवेशार्थं द्वारमुद्घाटयति । एभ्यः एषामर्थाय । अत्रास्ति —

॥ मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदभिनद्वलमिति ॥

षलशब्दप्रदर्शनार्थः पाठः । रोचनेत्यवसानमध्ययनसिद्धौ (ध्यैद्यर्ष)-
र्चाय त्वनुकरणम् ।

॥ सिषासवो वा एते यद्दीक्षितास्तस्मादेषा वलवती भवति ॥

यदु ये वै यस्मात् ।

१. 'द्वाध्यर्चायस्वनु' घ. छ. पाठः.

* ऋक्सं० ६. १. १५. २. आ० श्रौ० सू० ७. २. १२. पा० सू० ८. २. १५.

सिषासवो लब्धुकामाः* फलमेतेऽत्र सत्रिणः ।
 सनीतेः सन् १ 'जने'त्यात्वष्टुः ॥ 'सनाशंस' ॥ 'सन्यतः' ॥
 इन्द्रो बलासुरपुरं भिन्ना लेभे महद्भनम् ।
 सत्रिणां धनलाभाय स्यादसौ बलकीर्तितम् ॥

॥ ८ उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविकृष्वन् गुहाः सतीः । अर्वाञ्च
 नुनुदे वलमिति ॥

पर्यासतृचे मध्यमोऽयम् ।

॥ सनिमेवैभ्य एतयावरुन्धे ॥

सनि लाभम् । ॐ 'छन्दसि वनसने'ति भाव इन् । एभ्य एषां सत्रिणा-
 मर्थाय । अवरुन्धे सम्पादयति ।

। @ इन्द्रेण रोचना ।

इतीति शेषः पर्यासतृचेऽन्त्येऽयं त्रिरुक्तिभाक् ।
 अत्रास्ति —

॥ दिव इति ॥

तेन च,

॥ स्वर्गो वै लोकः ॥

१. 'ना दिवः इ' क. पाठः.

* 'सिषासवः अन्तं जिगमिषवः' इति गोविन्दस्वामी । १ पा० सू० १. ४. ४२.
 ॥ पा० सू० १. २. १६८. ॥ पा० सू० ७. ४. ७९. ॥ अक्सं० १. १. १५. ३.
 ॐ पा० सू० १. २. २०. @ अक्सं० १. १. १५. ४.

उच्यत इति शेषः । ततश्च,

॥ इन्द्रेण रोचना दिवो दृहलानि दंहितानि च स्थिराणि न परा-
णुद इति । स्वर्ग एवैतया लोकेऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥

इन्द्रेणेत्यनया स्वर्गे स्थितिं कुर्वन्ति सत्रिणः ।

॥ *आहं सःस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्य ॥

परिधानीया ।

व्याचष्टे —

॥ वाग्वै सरस्वती ॥

ततः किम् ।

॥ वाग्वतोरिति हैतदाह ॥

एतत् सरस्वतीवतोरिति पदं कर्तुम् ।

॥ इन्द्राग्न्योर्वो वृण ईत्येतद् वा इन्द्राग्न्योः प्रियं धाम बद्ध
वागिति ॥

धाम स्थानं प्रियं ह्यग्नेर्वाग्धीन्द्रस्यापि वै खलु ।

‘अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदिः’त्यारण्यकेऽश्रुतम् ।

‘तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्ये’त्यादि § यजुषि श्रुतम् ॥

ततश्च,

१. ‘इति । अस्ति । एतद्’ च. पाठः.

* अथर्व० १. १. २९. ४. † ऐ० भा० २. ४. २. § वे० सं० १. ४. ७. ३३.

खण्डः]

सप्तविंशोऽध्यायः ।

३१

॥ प्रियेणैवैनौ तद्धाम्ना समर्धयति ॥

तत् तत्र एनौ इन्द्राग्नी ।

॥ प्रियेण धाम्ना समृध्यते य एवं वेद ॥

श्रौर्यम् । तिपस्त ।

प्रियेण लब्धस्थानेन समृध्नोति स वेदिता ।

चतुर्थः खण्डः ।

॥ उभयः परिधानीया भवन्ति होत्रकाणां प्रातस्सवने च माध्यं-
दिने च ॥* उभात्तयस्रोदात्तोऽयच् ॐटिड्ढाणञ् ङीप् च यण् जसि ।
उभयो द्विप्रकाराः स्युः प्रातर्मध्यंदिनेऽपि च ।

कथम् ।

॥ अहीनाश्चैकाहिकाश्च ।

एकाहाद्गृहीनादणवृद्धिष्ठाप् ततो न ङीप् ।
(अ०आ०)हीन्य ऐकाहिक्यश्च होत्रकाणां द्विधा हि ताः ॥

॥ तत ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति ॥

* पा० सू० ५. २. ४४. ॐ पा० सू० ४. १. १५.

ततः तत्र तेषु म(ध्यमेऽध्ये) कथम् । एकाहे * प्र मित्रयो'र्नवर्चान्त्या
अहीने ॥ 'प्रति वां सूर'वृचान्त्या चैका † 'ते स्यामे'ति प्रातस्सवने । माध्यन्दि-
नेऽपि एकाहे ‡ 'एवा त्वामिन्द्रे'त्यस्यान्त्या चाहीने § 'आसत्यो यातिव'त्य-
स्यान्त्या चैका 'नू षुत' इति ।

॥ तेनास्माल्लोकान्न प्रच्यवते ।

प्रकृतेरपरित्यागाद् भूमिलोकं न मुञ्चति ।
प्रकृत्या हि समा भूमिरुत्पत्त्याधारयोगतः ॥

। अहीना भि च्छावाकः ॥

परिदधातीति शेषः । प्रातस्सवन § 'आहं सरस्वतीवतो'रित्येषा । मध्य-
दिने ¶ 'नूनं सा त' इत्येषा । सृज्यते हि ॥ 'नूनं सा त इत्यन्तमुत्तममि'ति ।
उत्तममत्राभितष्टीयम् । एतच्च,

॥ स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै ॥

स्यात् ।

विकृतिस्वर्गयोः साम्यमुपरिष्ठात् स्थितेरभूत् ।

॥ उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी ।

परिदधाति । ऐकाहिकाभिराहीनीभिश्च प्रातस्सवने प्रकृतौ £ 'सन इन्द्र'
इति विकृतौ § 'त्विन्द्रेण रोचने'ति । माध्यन्दिने द्वयोरपि ¶ एवेदिन्द्रमिति ।

* ऋक्सं० ५. ५. ८. १. ॥ ऋक्सं० ५. ४. ९. २. † ऋक्सं० ५. ५. ९. ४.
‡ ऋक्सं० ३. ६. १. २. § ऋक्सं० ३. ५. १७. १. ¶ ऋक्सं० ६. ३. २१. ४.
† ऋक्सं० २. ६. ६. ६. ॥ आ० श्री० सू० ७. ४. १० £ ऋक्सं० ६. ६. २१. ३.
§ ऋक्सं० ६. १. १५. ४. ¶ ऋक्सं० ५. ३. ७. ६.

सण्डः]

सप्तविंशोऽध्यायः ।

३३

॥ तेनो स उभौ व्यन्वारभमाण एतीमं चासुं च लोकम् ॥

तेन व्यन्वयेन । उ पुनः । अन्वारम्भः स्पर्शः । वि एति अनुमति* ।
उभाविति व्याचष्टे — इमं चासुं चति । इमं भू-लोकम् असुं सर्वलोकम् ।

॥ अथो मन्त्रावरुणं चाच्छात्राकं च ॥

अन्वारभमाणो व्येतीत्येव । अथो अपिच ।

ऐकाहिकः प्रशास्तोक्तस्त्वच्छात्राकोऽपि वैकृतः ।
वियोगाद् ब्राह्मणाच्छंसी तौ स्पृशन् वर्तते खलु ॥

॥ अहीनञ्चैकाहं च ॥

अन्वारभमाणो व्येतीत्येव ।

॥ अथो संवत्सरं चाग्निष्टोमं च ॥

संवत्सरं गवामयनसत्रम् ।

निगमयति —

॥ एवमु स उभौ व्यन्वारभमाण एति ॥

पूर्ववत् ।

॥ अथ तत ऐकाहिका एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया
भवन्ति ॥

अथ वैकृते तृतीयसवने । ततः आमस्तस्मिन्, तेषां होत्रकाणाम् ।

१. 'स्वलोकम्' ग. ह. पाठः.

* 'अन्वारभमाणः द्विविधं स्पृशति न स्पृशति इति द्वयर्थः' सायणः.

३३

समृत्तिके ऐतरेयब्राह्मणे

[पञ्चमः]

सूज्यते हि*—‘आवां राजानाविति नित्यमैकाहिक’मिति प्रशास्तुः । ‘अच्छाम इन्द्रमिति नित्यमैकाहिक’मिति ब्राह्मणाच्छसिनः । ‘ऋतुर्जनित्रीति नित्या-
न्यैकाहिकानीत्यच्छावाकस्येति ।

प्रकृतियोगं स्तौति—

॥ प्रतिष्ठा वा एकाहः ॥

सर्वधर्मोत्पत्त्याधारत्वात् ।

॥ प्रतिष्ठायामेव तद्यज्ञमन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति ॥

तत्तत्र । अन्ततोऽन्ते । होत्रकाः प्रतिष्ठापयन्ति ।

प्रातर्ज्यानुवाक्यानामानवान्यं ब्रवीत्यथ —

। अनवानं प्रातस्सवने यजेत् ॥

अनुब्रूयाच्चेति शेषः । सूज्यते हि†— ‘इदमाइनवानं प्रातस्सवने र्ज्या-
नुवाक्ये’ इति । किञ्च,

॥ एकां द्वे न स्तोममन्तिशंसेत् ॥

प्रातस्सवन इत्येव । अतेरावृत्तिः । एकामति नातिशंसेत् । किन्तु,
ऐक्यैवातिशंसेत् । तथा द्वे अति न द्वाभ्यामेवेति । सूज्यते हि‡ — ‘अति-
शंसनमक्या द्वाभ्या वा प्रातस्सवन’ इति ।

स्तौति—

१. ‘इज्या’ मुद्रितपाठः. २. ‘एकैवा’ ख. पाठः.

* आ० श्रौ० सू० ८. २. १५, ८. ३. ३४, ८. ४. ३. † आ० श्रौ० सू०
५. ५. ५. ‡ आ० श्रौ० सू० ७. १३. ४.

अध्यायः]

सप्तविंशोऽध्यायः ।

३५

॥ तद्यथाभिहेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्तादृक्कत् ॥

* अभि(भा ? हे)षन् याचमानः^१ पिपासंस्तु तृडन्वितः ।
तस्मै क्षिप्रं जलं वाचं प्रदद्यात्तादृशं ततः ॥

॥ अथो क्षिप्रं देवेभ्योऽन्नाद्यं सोमपीथं प्रयच्छानीति ॥

लुप्तोपपत्तः^२ अन्नाद्यमिव । सोमपीथं सोमस्य पानमिव च ददानीति
'भावेन । एवमतिशंसने सति,

॥ क्षिप्रं हस्मिँल्लोकैः प्रतितिष्ठति ॥

सप्रिगणः । किञ्च,

॥ अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः ॥

स्तोममतिशंसेदिति शेषः ।

॥ अपरिमितौ वै स्वगा लोकैः ॥

अपरिच्छिन्नसमृद्धिस्वात् । ततस्तदतिशंसनं,

॥ स्वगस्य लोकस्याप्त्यै ॥

स्यात् ।

१. 'भा' ग. घ. पाठः.

* धातुयमात्मनेपदी धातुपाठे पठ्यते । § 'अभिहेषते वासार्थमाभिमुख्येन देवा-
शब्दं कुर्वते' इति सायणः; 'अभिहेषते अभितसाय' इति गोविन्दस्वामी. † 'सो-
मपानरूपमन्नाद्यं प्रयच्छानीति' इति सायणः. ‡ तथाचाधौ सूत्रमपि — 'अपरि-
मितमिच्छन्तः सवनयोः' इति (७. १२. ५).

अयातिशंसने त्रिञ्चिद् विशेषं प्रव्रवीति ह —

॥ कामं तद्धोता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वेषुः शंसेयुर्यद्वा होता
तद्धोत्रकाः ॥

वेति चर्ये । कामं यथेच्छम् ।

पूर्वेषु होत्रैः शस्तं होतुरयः तिशंसने ।

भवेत्तद्धोत्रकाणां शस्तं होत्राय वै भवेत् ॥

होतृहोत्रकसंश्लेषमयं सम्यग् प्रशंसति —

॥ प्राणो वै होताङ्गानि होत्रकाः ॥

प्रधानत्वात् प्राणसमो होतान्ये होत्रकाः पुनः ।

करमादायङ्गुल्यस्तेषां पूज्यो हि सङ्गमः ॥

॥ समानो वा अयं प्राणोऽङ्गान्यनुसञ्चरति ॥

वै एवमित्यर्थः ।

प्राणो ह्यङ्गान्यनुव्याप्य शरीरे वर्तते सदा ।

निगमयति —

॥ तस्मात्तत् कामं होता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वेषुः शंसेयुः । यद्वा
होता तद्धोत्रकाः ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य याः पूर्वं प्रकृता इह ।

ता एव परिधानीया अनुस्मृत्य ब्रवीत्यथ —

॥ सूक्तान्तैर्होता परिदधेति ॥

खण्डः १]

सप्तविंशोऽध्यायः ।

३७

सूक्तान्त्ययर्चा होति शस्त्रं परिसमापयन् ।

धाञ् । शतरि* 'नाभ्यस्ताच्छतुः' ।

॥ अथ समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति ॥

§ 'केवलेति' समानाद् लापेतदुक्तार्थमेव च ।

'अथ तत ऐकाहिका एवं युक्तः सत्त्वच्यते ।

। आत्मा वै होताङ्ग नि होत्रकाः ॥

आत्मा देहः करादीनि त्वङ्गान्येतद्गतानि वै ।

॥ समाना वा इमेऽङ्गानामन्ताः ॥

अन्ताः समाप्तयस्तुल्याः स्तनपादकरादिषु ।

॥ तस्मात् समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति भवन्ति ॥

द्विरुक्तिरुक्तार्थाः § ।

पञ्चमः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां सप्तविंशोऽध्यायः ।

१. 'येत्', २. 'हि' घ. पाठः.

* पा० सू० ७. १. ७८. § पा० सू० ४. १. १०. † page 33.
‡ Vol: 1. Page 44.

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

उन्नीयमानसूक्तानि प्रशास्तुः सवनत्रये ।

‘आ त्वा’ ‘सावि’ ‘होपये’ति यानि तेषामथोदितम् ।

विदधात्याभिरूप्याद्यैर्हेतुभिः सप्ररोचयन् —

। * आ त्वा वहन्तु हरय इति प्रातस्सवन उन्नीयमानेभ्योऽन्वाह ॥

सोमानुन्नीयमानांस्तु प्रशास्ता वक्तुमत्र च ।

आ त्वा वहन्त्वादिसूक्तमनुब्रूयान्नवर्चकम् ॥

सूत्र्यते हि^१ — ‘प्रशास्तारं तीर्थेन प्रपाद्य’ इत्यारभ्य ‘पर्यग्नस्तोकमनो-
तोन्नीयमानसूक्तानि च सोम’ इति, ‘उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहन्त्व-
सावि देवमिहोपयातेत्यनुसवनम्’ इति च ।

स्तौति —

॥ वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीमद्वतीं रूपसमृद्धा ऐन्द्रीरन्वाह ॥

वृषणमिति वृषण्वतीः वृषिधातुमतीः । सोमपीतय इति पीतवतीः पिबति-
मतीः । सुते हि त्वा हवामह इति सुतवतीः पुङ्धातुमतीः । इन्द्रो मदाय
गच्छतीति मद्वतीः मदिधातुमतीः । रूपसमृद्धाः क्रियमाणप्रकाशनसमर्थाः ।
ऐन्द्रीः इन्द्रदेवत्याः । युक्तं चैतत् ।

॥ ऐन्द्रो वै यज्ञः ॥

१. ‘ति वृषि’, २. ‘वम’ ख. पाठः.

* अंक्ष १. १. १०. १. ३. आ० ओ० सू० १. १. १६., १. १. २२.;
५. ५. १४.

सप्तः]

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

३९

‘इन्द्रो यज्ञस्य देवते’ति प्रागध्यगीष्महि ।

॥ गायत्रीन्वाह गायत्रं वै प्रातस्सवनम् ॥

‘स गायत्रीमेवाग्रये वसुभ्य’ इति हीरितम् ।

संख्यया स्तौति —

॥ नव न्यूनाः प्रातस्सवनेऽन्वाह ॥

दशत्वापेक्षया न्यूना ऋचो नव वदेदिमाः ।

न्यूनत्वं स्तौति —

॥ न्यूने वै रेतः सिच्यते ॥

न्यूने सङ्कुचिते योनौ रेतः खलु निधीयते ।

अतो नवत्वं यष्टृणां भवेद् जन्मप्रसिद्धये ।

॥ दश मध्यन्दिनेऽन्वाह ॥

† ‘असात्रि द्वे’मित्येतद्दशर्चं सूक्तमुच्यते ।

नवत्वं तु दशत्वेन सह स्तौति प्ररोचयन् ॥

॥ न्यूने वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै प्राप्य स्थविष्ठं भवति ॥

इतो डे स्त्रियाः । वै सुष्ठु ।

रेतः सिक्तं न्यूनयोनौ मध्यं गर्भाशयं गतम् ।

स्मात् स्थविष्ठमिष्टनी(त्य ? ति) § ‘रथूलदूरे’ति निर्वचः ॥

अतो नवत्वादूर्ध्वं तु दशत्वं वै सुश्रुतम् ।

॥ नव न्यूनास्तृतीयसवनेऽन्वाह ॥

प्रशास्ते *‘होषयाते’ति नवर्च वै पुनर्वदेत् ।

॥ न्यूनाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते ॥

न्यूनाद्यो नेर्गर्भयात्रादशत्वात् परतस्त्विदम् ।

नवत्वं सङ्गनं यष्टृगणा जातो भवेदतः ॥

समृच्चित्य स्तौति —

॥ तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह यजमानमेव तद् गर्भं भूतं
प्रजनयति यज्ञादेवयोन्यै ॥

तत्तत्र । केवलानि पूर्णान्यनवखण्डितानि नवत्वं दशत्वं नवत्वयुक्तान्य-
न्वाहेति यद्, गर्भं त्वलोपः गर्भत्वं भूतं प्राप्तं जनयति तत् । कुतः यज्ञात् ।
कीदृशत्वं देवयोन्यै । ङसो ङे । देवानां योनेः प्रियात् ।

पक्षान्तरं प्रक्षिप्येत्पुनश्चिन्तयति वै त्वथ —

॥ ते हैके सप्त सप्तान्वाहुः सप्त प्रातस्सवने सप्त माध्यंदिने सप्त
तृतीयसवने यावत्यो वै पुरोनुवाक्यास्तावत्यो याज्याः सप्त वै
प्राञ्चो यजन्ति सप्त वषट्कुर्वन्ति तासामेताः पुरोनुवाक्या
इति वदन्तः ॥

वक्तव्या इत्याहुर्गिति शेषः । ते आमी जस्, तेषाम्^१ । ह आदितः ।
वै खलु । वै इव । सप्त सप्तस्य विवरणं सप्त प्रातरित्यादि । यजन्ती-
त्यस्य वषट्कुर्वन्तीति । प्राञ्चः प्राङ्मुखः आमीनाः । सप्त होत्रादयः
यामिः । सप्त, भिसो लुक् सप्तभिः । याज्या यावत्यस्तावत्योऽनु-

१. ‘त्यो याज्यानु’ घ. पठिः.

* ऋक्सं० ३. ७. ५. १. ई० ‘ते प्रसिद्धा ऋत्विजः’ सायणः ।

वाक्या इति प्रसिद्धम् । तासां प्रस्थितयाज्यानां सप्तानामेताः सप्त सप्तानु-
वाक्याः स्युरिति हेतुं वदन्तः । एके तेषां सूक्तानामादितः सप्त सप्तानु-
वाक्याः स्युर्वक्तव्या इत्याहुरित्यर्थः ।

॥ तत्तथा न कुर्यात् ॥

कृतः ।

॥ यजमानस्य ह रेतो विलुम्पन्ति ॥

हेत्यम(से १०) । ते तथा वदन्तः लुम्पन्ति छिन्दन्ति । * 'शे मुचा-
दीनामि'ति जुम् ।

॥ अथो यजमानमेव ॥

विलुम्पन्तीत्येव । कथम् ।

॥ यजमानो हि सूक्तम् ॥

यजमानः पुण्यकारी सूक्तं सूक्तोक्तिभाजनम् ।
मनुना स्मर्यते चेदमत एव महात्मना ॥
'न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् ।'

इति ।

॥ नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणोऽस्माह्लोकादन्तरिक्षलोकमभिप्रवहति ॥

अस्माद् भूलोकात् । अभिप्रेति । एतं यजमानं । प्रवहति गम-
यति ।

१. 'युवक्तव्या' घ. पाठः. २. 'व लु' घ. पाठः.

* वा० सू० ७. १. ५९. † २. १२८.

॥ दशभिरन्तरिक्षलोकादमुं लोकमभि ॥

एतं मैत्रावरुणः प्रवहति ।

अमुं लोकं नाकपृष्ठसंज्ञं स्वस्वर्गमध्यगम् ।

स च,

॥ अन्तरिक्षलोको हि ज्यैष्ठः ॥

खलोर्ध्वार्धशिभूतोऽसौ नाकपृष्ठोऽतिशोभनः ।

॥ नवभिरमुष्माह्लोकात् स्वर्गं लोकमभि ॥

पूर्ववत् ।

॥ न ह वै ते यजनानं स्वर्गं लोकमभि वोह्लुमर्हन्ति ये सप्त
सप्तान्वाहुः ।

ये सप्त सप्ताभिरोऽनुवक्तव्या इति होचिरे ।

न त उक्तप्रकारेण स्वर्गं प्रापयितुं क्षमाः ॥

सूक्तावखण्डना(त्य ? द्य)ष्टा भवेन्निर्णीयं इत्यतः ।

निगमयति —

॥ तस्मात् केवलश एव सूक्तान्यनुब्रूयात् ॥

आ त्वा नवासावि दश नवेहेत्येव वै भवेत् ।

कैवल्यं पूर्णता स्वार्थे शसेव पुनरर्थकः ॥

प्रथमः खण्डः ।

प्रातः प्रस्थितयाज्यासु^१ किञ्चित् स्तौति प्रगेचयन् —

॥ अथाह ॥

*अथ प्रश्ने चोद्यमाह कश्चिदित्यर्थ इष्यताम् ।

चोद्यस्वरूपमाह —

॥ यदैन्द्रो वै यज्ञोऽथ कस्माद् द्वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्रह्मणाच्छंसी चेदं ते भौम्यं मध्विति होता यजतीन्द्रत्वा वृषभं वयमिति ब्रह्मणाच्छंसी नाना-
देवत्याभिरितरे कथं तेषामैन्द्र्यो भवन्तीति ॥

यद् यदि । अथ तथासति । प्रत्यक्षान् प्रत्यक्षेण । प्रस्थितानां सो-
मानाम् । कथं नाम वयं देवैः पीयेमहीत्ययं देवान् प्रति गन्तुमुद्यतानाम-
पक्रान्तानामिव यागे^१ 'इदं त' इति होता § 'इन्द्र त्वं नि ब्रह्मणाच्छंसं ति च
द्वावेवैन्द्रीभ्यां कस्माद्यजतो नान्ये पञ्च । तत्र कथमन्येषामैन्द्र्यः स्युरिति ।
परिहरति —

॥ @मित्रं वयं हवामह इति मैत्रवरुणो यजति ॥

अत्रास्ति ।

। वरुणं सोमपीतय इति । यद्वै किञ्च पीतवत्यदं तदैन्द्रं रूपम् ॥

पीतवत् पिबतिधातुमत् । तदिन्द्रयोग्यं शब्दरूपम् । इन्द्रो ह्यति-
पानशीलः ।

१. 'य प्रस्तौति रोच' घ. पाठः. २. 'द्वावै' ख. पाठः.

१ तथाच भा० श्रौ० सू० 'इदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे इन्द्र त्वा वृषभं वयं
मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नीरिहावहोक्षाजाय वशाज्ञायैति प्रातस्तवयिष्यः प्रस्थित-
याज्याः १' इति (५. ५. १८). * 'अथ उज्जीयमानसूक्तनिर्णयानन्तरम्' इति सायणः ।

† ऋक्सं० ६. ४. ४७. ४. § ऋक्सं० ३. २. २७. १. @ ऋक्सं० १. २. ८. ७.

॥ तेनेन्द्रं प्रीणाति ॥

तर्पयति ।

॥ *मरुतो यस्य हि क्षय इति पीता व्रजति ॥

अत्रास्ति ।

॥ स सुगोपातमो जन इतीन्द्रो वै गौपाः ॥

गुपेः पचाद्यचो दीर्घः सम्यगिन्द्रोऽभिरक्षकः ।

॥ तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति ॥

॥ "अमे पत्नीरिहावहेति नेष्टा यजति ॥

अत्रास्ति ।

॥ त्वष्टारं सोमपीतय इतीन्द्रो वै त्वष्टा ॥

दीप्तिकर्मा त्विषिरिति त्वष्टेन्द्रस्तृनि दीप्तिमान् ।

॥ तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति ॥

पीतवत् पीतयोगोऽपि ह्यस्त्यत्रैन्द्रत्वकारणम् ।

॥ ^८उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति ॥

अत्रास्ति ।

१. 'हस्त्यैन्द्रत्वका' ड. ख. पाठः. 'हस्त्यैन्द्रत्वका' व. पाठः.

* अक्ष० १. १. ११. १. ३ अक्ष० १. २. ५. ४. ८ अक्ष० १. ३.
११. ११.

॥ सौमवृक्षाय वैधत्त इति । इन्द्रो वै वैवाः ।

वेवा निर्वाहको हि स्याद् विधेरिन्द्रो हि सर्वकुत् ।

॥ तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति ॥

॥ *प्रातर्यावभिरागतं दैवैभिर्जेन्या वसू । इन्द्राग्नी सौमपीतय इति
स्वयं समृद्धच्छिवाकस्य ॥

स्वयं समृद्धिरिन्द्रेति साक्षाच्छ्रवणतस्त्वह ।

अच्छावाकः सप्तमोऽत्र षष्ठ उत्तरयोरयम् ।

सूच्यते हि^१ — 'होतानुसवेनं प्रस्थितजाज्याभि'रित्याम्बा'ग्नीध्रो-
ऽच्छावाकश्चोत्तरयोः सप्तमयोः पुराग्नीध्रादिति ।

निगमयति —

॥ एवमुहैता ऐन्द्र्यो भवन्ति ॥

एवमुह एवञ्च ।

॥ यजानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति ॥

इमा नानादेवत्या इति यत् तेन ता अपि तर्पयति ।

॥ यद् गायत्र्यस्तेनाग्नेय्यः ॥

* व. पाठः.

* मन्त्रः १. १. ३५. १. १५ अ. श्री. पृ. १. १५; प. १. १८.

यद् यस्मात् । उ पुनः । 'गायत्रमग्रेऽछन्द' इति प्रागध्यगी-
ष्महिः ।

॥ एवमुद्देताभिस्त्रयमुप मोति ॥

उ खलु । इ एवं ।

एताभिः प्रीणयेदिन्द्रमग्निमन्यानि निति त्रयम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

प्रातः प्रस्थितयाज्यास्तु प्रोक्ता उन्नीयमानवत् ।

अथ मध्यदिने तच्च ताश्च सम्यग् ब्रवीति ह —

॥ असावि देवं गोऋजीकमन्ध इति मध्यंदिन उन्नीयमानेभ्यो
ऽन्वाह ॥

प्रशास्तोन्नीयमानार्थं दशासावीत्यृचो वदेत् ।

स्तौति —

॥ वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्मद्वती रूपसमृद्धा ऐन्द्रीरन्वाह ॥

वृषणो वृषा च इति वृषण्वतीः । रथ्यो न धेनेति धेद्धातुमतीः ।
असावीति पुङ्धातुमतीः । अन्वसो मदेष्विति मद्वतीः ।

१. 'वं' च. पाठः. २. 'देव' । वृ' ख. पाठः.

§ Vol. I page 12. * अथर्ववेद ५. ३. ३. १.

॥ ऐन्द्रो वै यज्ञः ॥

तत्र

॥ त्रिष्टुभोऽन्वाह । त्रैष्टुभं वै माध्यंदिनं सवनम् ॥

‘त्रिष्टुभमिन्द्राय रुद्रेभ्य’ इत्याद्यध्यगीष्महि* ।

अत्र च,

॥ तदाहुर्यत्तृतीयसवनस्यैव रूपं मद्वत् । अथ कस्मान्माध्यंदिने
मद्वतीरनु चाह यजन्ति चाभिरिति ॥

यद् यदि रूपं योग्यम् । मद्वत् त्वलोपः । मदिधातुमच्चम् । जय
तथासति प्रशास्तोच्चीयमानसूक्ते मद्वतीराह । यजन्ति च मद्वतीभिः प्रशि-
तयाज्याभिर्दोत्रादयः ।

परिहरति —

॥ माद्यन्तीव वै माध्यंदिने देवताः समेव तृतीयसवने मादयन्ते ॥

इव एव ।

मदेर्णिवो लटो ज्ञेयं इयनि दीर्घः शुमादितः ८ ।

केवलात्तु प्रहृष्यन्ति मादयन्ति परस्परम् ॥

देवा माध्यंदिने प्राप्ते प्रहृष्यन्ति हविर्भुजः ।

भुक्तं प्रातर्भुज्यतेऽत्र तृतीये भोक्ष्यते त्विति ॥

१. ‘इत्यध्य’ घ. पाठः. २. ‘अत्र त’ क. पाठः, ‘तत्र च’ घ. पाठः. ‘बहु
क’ घ. पाठः. ३. ‘यो’ ख. पाठः.

तृतीयसवने प्राप्ते सर्वे हर्षे प्रयत्नित्वं वै ।
 त्वया भुक्तं मया भुक्तं हविश्चैवंगुणं त्विति ॥
 तृतीयसवने मदत्प्रसिद्धिश्चैतदाश्रया ।
 अतो मध्यदिने चापि मदद्योगः सुसंगतः ।

इत्याह —

॥ तस्मान्मध्यंदिने मद्वतीरनु चाह यजन्ति चभिः ॥

इति ।

॥ ते वै खलु सर्वे एव माध्यंदिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्राभिर्ष-
 जन्ति ॥

ते सर्वे । सप्तापि प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षेण । वै खलु इति हर्षे ।
 अयत्नसिद्धमैन्द्रत्वमत्र माध्यंदिने ह्यभूत् ।

॥ अभितृष्णवतीभिरेके ॥

उत्तर्दिहिसेति धातोः क्त नत्वे णेऽभितृष्णकम् ।
 'मुख्यान्यकेवलेष्वेको' निघण्टौ* मुख्य एकमीः ।
 उत्तर्दिर्धातुयुक्ताभिर्कृग्भिर्यागं प्रकुर्वते ।
 त्रयो होता प्रशास्ता च ब्राह्मणाच्छसथो इति ।

कथम् ।

१. 'गप्रसं' क. पाठः. २. 'भिः । ते' ख. घ. पाठः. ३. 'अति' ख. पाठः. ४.
 'इ. किञ्च ज' ख. पाठः.

* वैजयन्त्याम् अयं वदित्वाप्यये श्लो. ३.

॥ * पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति होता यजति । † स ई पाहि
य ऋजीषी तरुत्र इति मैत्रावरुणो यजति । ‡ एवा पाहि प्रत्नधा
मन्दतु त्वेति ब्राह्मणाच्छंसी यजति ॥

उग्र तर्दस्त्वन्धि वाजानिन्द्र तन्धीति चैव हि ।
अभिपूर्वो ? † वृदिर्धातुपदयुक्ता इमा ऋचः ॥

ऐन्द्रश्च केवलैन्द्रश्च चतस्रो दर्शयत्पृचः —

॥ अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरिति पोता यजति । तवायं सोम-
स्त्वमेह्यर्वाङिति नेष्टा यजति । † इन्द्राय सोमाः प्र इवो विदाना
इत्यच्छावाको यजति । ‡ आपूर्णो अस्य कलशः स्नाहेत्याग्नीध्रो
यजति ॥

अभितृण्वतीस्त्रिः पुनः स्तौति प्ररोचयन् —

॥ तासामेता अभितृण्वत्यो भवन्ति ॥

तासां तप्तानां मध्ये । आकाशार्थे । आ आदौ इवाः स्विताः ७ ।
पिबा सोमं स ई पाहेवा पाहीति तिस्रः भवन्ति भूतिं कुर्वन्ति १ ।

१. 'अे आदौ' ड. पाठः.

* ऋक्सं० ४. ४. १. १. † ऋक्सं० ४. ६. १. २. ‡ ऋक्सं० ४. ६. १. ३.
§ ऋक्सं० १. ७. १९. ४. || ऋक्सं० ३. २. १८. १. † ऋक्सं० ३. २. १९. २.
|| ऋक्सं० ३. २. ११. ५. 'यद्यप्येता इत्यन्तसन्निधानादनन्तराः प्रतीच्यन्ते
तथापि क्रमादीनि चलीय इति न्यायात् प्रथमाः प्रतीयन्ते परिगृह्यन्ते च' इति गोवि-
न्दस्वामी. † 'अभिपूर्वतृदिप्रोक्तत्वाद्भितृण्वत्त्वं यथा भवति तथैव धात्व-
र्थसम्भवादप्यभितृण्वत्त्वं द्रष्टव्यम्' इति सायणः.

अत्र कथामाह —

॥ इन्द्रो वै प्रातस्सवने न व्यजयत । स एताभिरेव माध्यंदिनं
सवनमभ्यतृणत् ॥

तृदे रुधादेर्लङ् तिप् शं * ह(ल्यादी ? लङ्यावि)तश्च^१ नस्तथाट् ।
समाप्ते प्रातस्सवने लेभे नेन्द्रो जयं पुरा ॥

माध्यंदिनं तु सवनं गुरुत्वाद् गलितं ह्यभूत् ।
इन्द्रस्तत्स्थितिसिद्ध्यर्थं तिसृभिस्त्वादितः सुखम् ॥

अ(व ?)स्वापयदभ्यतृणत् सवनद्वितयेन तत् ।
श्लिष्टं तूभयतः कृत्वा शङ्कुभिः फलकं यथा ॥

फलकाम्नां मध्यमं तु सवनं सुखितं ततः ।
सवनत्रयसंश्लेषादिन्द्रो विजयमाप्तवान् ॥

निगमयति —

॥ यदभ्यतृणत्तस्मादेता अमितृणवत्यो भवन्ति ॥

तृतीयः खण्डः ।

उक्ताः प्रस्थितयाज्याश्च मध्ये चोन्नीयमानवत् ।
अथो तृतीयसवने तच्च ताश्च ब्रवीति ॥ —

१. 'ह' ब. पाठः.

* पा० सू० १. १. १८. ३ पा० सू० १. ३. १००.

॥ इहोपै यात शवसो नपात इति तृतीयसवन उच्चीयमानेभ्यो-
ऽन्वाह ॥

प्रज्ञास्तोत्रीयमानार्था नवेहेति वदेद्वचः ।

॥ वृषण्वतीः पीतवतीः सुतवतीर्भद्रती रूपसमृद्धाः ॥

अन्वाहेत्येव । आ तक्षत वृषण इति वृषण्वतीः । सुप्रसस्य पीतिरिति
वृषणातुवतीः पितवतीश्च । अन्नु वो मदास इति मद्रतीः । ताः,

॥ ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति ॥

इन्द्रऋद्धन्द्रादप्यानङ्, उभयपदवृद्धिः ।

अत्र च,

। तदाहुर्यज्ञार्भवीषु स्तुवतेऽथ कस्मादार्भवः पवमान इत्याचक्षत
इति ॥

अथ यदि ।

सामगा ऋधुदेवत्यास्वधु नात्र स्तुवन्ति वै ।

यदीह पवमानस्य कथमार्भवता भवेत् ॥

परिहरति —

॥ प्रजापतिर्वै पित ऋधून्मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीयसवन
आभजत् ॥

‡ आर्भवं शंसतीत्यत्र यामवोचाम वै कथाम् ।
सा प्रोच्यते ह्याभजिश्च स्थापनार्थोऽत्र ऋत्यकः ॥

॥ तस्मान्नार्भवीषु स्तुवतेऽथार्भवः पवमान इत्याचक्षते ॥

तस्मात् यद्यपि । अथ तथापि ।

॥ अथाह ॥

उक्तार्थम् ।

॥ यद्यथाछन्दसं पूर्वयोः सधनयोरन्वाह गायत्रीः प्रातस्सवने
त्रिष्टुभो माध्यंदिनेऽथ कस्माज्जागते सति तृतीयसवने त्रिष्टुभो-
ऽन्वाहेति ॥

तुङ्गनात्र ८. 'वापदान्तस्य' समासान्तोऽनसन्त'टच् ।

यद् यदि । अथ तथासति ।

तृतीयसवनस्याहं जगत्य इति शुश्रुमः ।

इति' भाषः ।

परिहरति —

॥ धीतरसं वै तृतीयसवनम् ॥

धीतः पीतो रसो यत्र सवने तत्तथेरितम् ।

बेटः के ‡ 'घुमास्या'दीत्वम् । उक्तं हि प्राक् 'तस्य' पतन्ती रस-
मथयदि'ति ।

१. 'धे'च. पाठः.

‡ . Vel. 1. page 537 ॥ पा० सू० ६. १. १०२. § page 43.

८. पा० सू० ८. ४. ५९. † पा० सू० ५. ४. १-२. ‡ पा० सू० ५. ४. ११.
§ page. 626.

॥ अथैतदधीतारं शुक्रियं कुन्दो यत्रिष्टुप् ॥

अमृतनाम्नः शुक्रात् स्वार्थे घञ् ।

त्रिष्टुब्नाम तु यच्छब्दः शुक्रियं ह्यमृतात्मकम् ॥

एतच्च त्रिष्टुप्त्वं,

॥ सवनस्य सरसताया इति ब्रूयात् ॥

(स्वात् ?) चोदकं प्रति ।

॥ अथो इन्द्रमेवैतत् सवनेऽन्वाभजतीति ॥

अथो अपिच । एतत् ङितुक्, एतस्मिन्नपि सवने । आभजति ।
आपयति । अनु सुष्टु । इति एवम् ।

॥ अथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवनमथ कस्मादेक एव तृतीय-
सवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजतीन्द्र ऋमुभिर्वाज-
बद्धिः समुक्षितमिति होतैश्च नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषामैन्द्रा-
र्भव्यो भवन्तीति ॥

यद् यदि प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षेण । होतैक एवेन्द्र ऋमुभिरिति यजति
नान्ये यद् । तेषां ऋमैन्द्रार्भव्यः स्युरिति ।

परिहरति —

॥ *इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतमिति सैत्रावरुणो यजति ॥

१. 'यत्' ख. ड. पाठः. २. 'ति । अनु' ख. पाठः.

अत्रास्ति ।

॥ युवो रथो अध्वरं देववीतय इति ॥

देवानां वीतये * मक्षणायेति । बहुवचनान्तस्य समासः † । ततः
किम् ।

॥ बहूनिवाह ॥

ॐ इव एव । ततोऽपि किम् ।

॥ तदभूणां रूपम् ॥

योग्यं बहुलं ह्यभूणामृभवो बह(वो ? व)स्तिवति ।
ऋभुर्विभ्वा वाज इति साहित्ये (ना ? न)र्भवस्त्रयः ।
प्रशासुरेषावृत्तं बहुमत्वेन गृह्यताम् (?) ।

॥ ॐ इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पत इति ब्राह्मणचण्डंसी यजति ॥

अत्रास्ति ।

॥ आ वां विशन्तिवन्दवः स्वाभुव इति बहूनिवाह तदभूणां
रूपम् ॥

* 'वीतिः प्राप्तिः' इति सायणः । 'देवपीतये देवान्तरं पुत्राय (?) इत्यत्र देवत्वं गम्यते' इति गोविन्दस्वामी । † ननु द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिप्रतिषेधादेक एव देवो गम्यते, सत्यम् ; इह तु बहव एव इत्याक्षेपदेशः । मारुतं वैश्वदेवमिति । तस्माद् देवपीतय इति बहुनाह । इवेत्यवधारणां द्योतयति । तच्च बहुत्वमृभूणां रूपं बहवोऽभिमतवा ऋभव इति । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् इति गोविन्दस्वामी ।
ॐ 'बहूनि' इति छेदः सायणमते । तथा च तद्याख्या — बहून्येव रूपाणि प्रतीयन्ते इति ।

सूक्तः]

महाविष्टोऽप्यायः ।

५५

रूपम् ।

॥ 'आ वी बहन्तु सप्तयो रघुप्यद इति पोता वजति ॥

मत्रास्ति ।

॥ रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुमिरिति बहूनिबाह तदभूणां रूपम् ॥

बहन्त्वादिबहुत्वं किं त्यक्तं त्वं पृच्छ तां भुतिम् ।

बहूनां हि बहुत्वानां दर्शनं किमशोभनम् ॥

काकण्यर्थं प्रयातानां कीदृशमसं त्विदम् ।

॥ 'अमेव नः सुहवा आहि गन्तनेति नेष्टा यजति ॥

मत्रास्ति ।

॥ गन्तनेति ॥

गमेलोदं कुक्कुपस्तस्य तस्य स्थाने तनापि च ।

॥ बहूनिबाह तदभूणां रूपम् ॥

॥ 'इन्द्राविष्णू पिवतं मध्वो अस्येत्यष्टावाको वजति ॥

मत्रास्ति ।

॥ आघामन्वांसि मदिराप्यग्ममिति बहूनिबाह तदभूणां रूपम् ॥

मग्मन् । मन्त्रे (यस्ये कुक्कुपेन्द्रा ? यतः ज्येष्ठे कुक्कुपे)न्ताः । ॐ 'गमहे'
त्युपपादकः ।

* अन्तः १. १. १. १. । अन्तः २. १. १५. १. । अन्तः ५. १. १३. १.
अन्तः ६. १. १. १०.

॥ * इमं स्तोममर्हते जातवेदः इत्याग्नीध्रो यजति ॥

अत्रास्ति ।

॥ रथमिव सं महमा मनीषयेति बहूनिवाह ॥

महम लिङ् पूजयेम ।

॥ तदभूणां रूपम् ॥

निगमयति ।

॥ एवमुक्तेः सदा मर्त्यो मयन्ति ।

एवमुह एवञ्च सति ।

उक्तप्रकारेणार्मन्व एता ऐन्द्रश्च तथवा ।

इन्द्रावरुणेन्द्रश्च सोममिन्द्राविष्णु इति साक्षादिन्द्रश्रुतेः आबो बह-
न्तिवति मरुच्छ्रुतेर्मरुत्सखत्वाच्चन्द्रस्य अमेव न इति त्वष्टुः श्रुतेरिन्द्रो वै
स्वष्टेत्यत्रोक्तेश्च । इमं स्तोममिति जातवेदः श्रुतेः प्राणो वै जातवेदा इति
प्रागुक्तत्वात् §, आरण्यके § 'तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्मृत्यं
प्राणस्त्वम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

॥ यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति ॥

अन्यदेवतयोगेन क्त्वत्प्रीतिश्च वै कृता ।

॥ यदु जगत्प्रासदा जागतं च तृतीयसवनं तृतीयसवनस्यैव
समृद्ध्यै ॥

* अत्रसं १. १. १०. १. † Page 44. § Vol. I page 398.
६ दे वा० १. १. १.

[अथः]

अष्टविंशोऽध्यायः ।

५७

जगदिति जगतीनाम । * 'यद्वा जगज्जगत्याहितमि'ति वडा ।
बहुलनाम प्रासादेति । † 'एकशतं वसिष्ठप्रासादा' इति यथा ।

जगती बहुला तु स्यात् तृतीयसवनद्वये ॥

चतुर्थः खण्डः ।

॥ अथाह यदुक्थिन्योऽन्या होत्रा अनुक्था अन्याः कथमस्यैता
उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवन्तीति ॥

उक्तं शस्त्रं तद्व्यस्तिस्रो होत्राः ‡ अन्याः काश्चित् । प्रशास्ता ब्राह्मणा-
च्छस्यच्छावाक इति § । तथा अन्याः होत्राद्याः नव शस्त्ररहिताः । अस्म
शस्त्रस्य । एता होत्राः सर्वाः कथमुक्थिन्यः शस्त्रत्वेन सप्तास्तुल्याः समृद्धाः
पूर्णाः स्युरिति ।

परिहरति —

॥ यदेवैताः संप्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते तेन सप्ताः । यदुक्थिन्यो-
ऽन्या होत्रा अनुक्था अन्यास्तेनो विषमाः । एवमुहास्यैता
उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा भवन्ति ॥

एना होत्रा इति संप्रगीर्य, संशब्दगृह्येण लक्षित्वपरत्वदीर्घत्वानि । §

१. 'न्तीति । ए' घ. ङ. पाठः.

* ऋक्सं० २. ३. १८. ३. † ऐ० भा० ५. ३. २. ‡ 'होत्रकाणां क्रिया
होत्राशब्देन विवक्षिताः' सायणः; 'उक्थिन्यः शस्त्रिण्यः । अत्र स्त्रीलिङ्गमविवक्षितम् । यद्वा
तदीयक्रियापरोऽयं निर्देशः उक्थिन्य इति । होत्राया होत्रियेति' इति गोविन्दस्वामी ।
§ 'अन्याः काश्चित् क्रियाः उक्थिन्यः शस्त्रयुक्ताः, अन्या इतराः क्रिया अनुक्थाः'
सायणः ।

8

यज्ञविदो वदन्तीति यत् तेन । यद् याः उक्थिन्योऽनुक्थाश्च । समाः ।
तेनेत्यादि पूर्वस्य विवरणम् । तेन § उ खलु विषमाः अतुल्याः ।
एवमुह एवञ्च ।

त्यक्त्वा शस्त्रित्वादिभेदं संज्ञया साम्यमिष्यताम् ।

इत्यर्थः ।

॥ अथाह शंसन्ति प्रातस्सवने शंसन्ति माध्यंदिने होत्रकाः
कथमेषां तृतीयसवने शस्तं भवतीति ॥

अग्निष्टोम इति शेषः । होत्राशब्दात् स्वार्थे कनि 'केऽण' इति ह्रस्वः ।

प्रशास्त्राद्यास्त्रयः शस्त्रं प्रातर्मध्यंदिनेऽपि च ।

शंसन्त्येभिस्त्वृतीये तत् सवने शस्यते कथम् ॥

अग्निष्टोमे शस्त्रमेषां तृतीयसवने हि न ।

परिहरति --

॥ यदेव माध्यंदिने द्वे द्वे सूक्ते शंसन्तीति ब्रूयात्तेनेति ॥

माध्यंदिने प्रशास्ता § सद्यो हौवा १ त्वां द्विसूक्तमाह ।

† इन्द्रः पूर्भिदुदु* ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसिनो द्रपम् ॥

‡ भूय इद्वा ८ इमाम् पु प्राच्छावाकस्य च द्रपम् ।

स्युर्द्वितीयानि सूक्तानि तृतीयसवनेनाय वै ।

एवं तृतीयसवने शस्त्रमेषामभूदिति ।

चोदकं प्रति वै ब्रूयादग्निष्टोमान्तके क्रतौ ॥

१. 'त्वादि' ख. ड. पाठः. २. 'वनानि' व. ड. पाठः.

§ 'उशब्दोऽपिशब्दार्थः' इति सायणः. १ पा० सू० ७. ४. १३. § ऋक्सं०
३. ३. १२. १. ॥ ऋक्सं० ३. १. १. १. † ऋक्सं० ३. २. १५. १. * ऋक्सं०
५. ३. ७. १. ऋक्सं० ४. ७. २. १. ८. ऋक्सं० ३. २. १९. १.

॥ अथाह यद् ब्रुक्थो होता कथं होत्रका ब्रुक्था भवन्तीति ॥

यद् यदि ।

होता द्विशस्त्रः सर्वेषु सवनेषु हि होत्रकाः ।

एकशस्त्रा द्विशस्त्रत्वं कथमेषां भवेदिति ।

परिहरति —

॥ यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्तीति ब्रूयात्तेनेति ॥

प्रशास्तुः प्रस्थितयाज्या मित्रं वयं द्विदेवतो ।

इन्द्रावरुणा सुतपौ ब्राह्मणाच्छंसिनस्तथा ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतमच्छावाकस्य वै तथा ।

इन्द्राविष्णू पिबतं तु तेनैषां स्याद् द्विशस्त्रता ॥

पञ्चमः खण्डः ।

॥ अथाह यदेतास्तिस्र उक्थिन्यो होत्राः कथमितरा उक्थिन्यो भवन्तीति ॥

प्रस्थितयाज्यावत्य इति शेषः ।

* होत्रास्तु होत्रकाः श्रोक्ता अगुरुया द्वादशत्विजः ॥

१. 'वि । यदे' ख. पाठः. २. 'तौ' ख. ग. घ. पाठः.

* 'होत्राः मैत्रावरुणादीनां क्रियाः' सायणः.

तत्र होत्राः सह हि षड् वषट्कुर्वन्ति नेतरे ।
 'सप्त वै प्राश्नो यजन्ति सप्ते'ति ह्यध्यगीष्महि ॥
 प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छमी चाच्छावाक इति त्रयः ।
 होत्रकाः शस्त्रिणोऽन्वेषां त्रयाणां शस्त्रिता कथम् ॥
 आग्नीध्रपोतृनेष्टृणामत उत्तरमुच्यते —

॥ आज्यमेवाग्नीध्रीयाया उक्थं मरुत्वतीयं पोत्रीयायै वैश्वदेवं
 नेष्टीयायै ॥

स्वार्थे § 'होत्राभ्यः छः' । इसी डेत्रयम् । कथमेवमित्याह —

॥ ता वा एता होत्रा एव न्यङ्गा एव भवन्ति ॥

'आग्नीध्रपोतृनेष्टृणाख्या एता होत्रा इतीरिताः ।
 न्यङ्गं चिह्नमेवमित्यं यासां ता एवमीरिताः ॥
 आग्नीध्रस्याग्निरिङ्गं स्यादाज्यवत्तद्यथा खलु ।
 उक्षात्रेण स्तोममेतद् भूमनैन्व्यापूर्णं ऋजित्वति ॥
 मरुत्वतीयवत् पोतुर्मरुलिङ्गं च तद्यथा ।
 मरुतो यस्यात्रो वहन्तु भूमनैन्द्री चान्ततः खलु ॥
 वैश्वदेवश्च नेष्टुरग्रे पत्नीरमेव नः ।
 देवलिङ्गं च भूमनैतद् यस्मादैनद्री तवायमृक् ।

॥ अथाह यदेकप्रैषा अन्ये होत्रका अथ कस्माद् द्विप्रैषः पोत्ता
 द्विप्रैषो नेष्टेति ॥

१. 'य ऋ पाठः.

याज्ञिका स्रुत्याजेषु क्रममेवं पठन्ति च ॥

होत्रादिशब्दैर्ऋदेऽसदिभूतैस्तु खल्विति ॥

हो पो नेऽग्रीत् ब्र प्र हो पो नेऽच्छा हो होऽध्वर्युगृहपतिस्थाने ।
होतान्त्वयोर्यजेत् षष्ठात् पार्थिकादन्यतस्त्विति ।

आहुरत्र कथामिन्द्रं सुपर्णेनामृतं हते ।

ऋत्विजामभिमानिन्यो देवता उपतस्थिरे ॥

श्लोकामिभूतं देवेभ्यं संसान्त्वयितुमञ्जसा ॥

नाग्रीत् पोता च नेष्टा च स इन्द्रः क्रुद्धं उक्तवाम् ॥

आसां गर्वामिभूतानां शस्त्राण्यदाय वै द्रुतम् ।

होत्रे दद्यामिति प्रोच्य तथैव कृतवान् प्रभुः ॥

ततो देवाः क्रुद्धमिन्द्रं संप्रसाद्याब्रुवन् वचः ।

+++++भ्यस्तु किञ्चिदन्यत् प्रदीयताम् ॥

तथेति चेन्द्रवाक्यात् आग्रीधाय ऋचं ददुः ।

पात्नीवतकठं प्रस्थितयाज्याग्नितयाधिकाम् ॥

पोत्रे नेष्टे चर्तुयाजौ द्वौ प्रेषावधिकौ पुनः ।

इतीतिहासमाश्रित्य परिहारं ब्रवीत्यथ ॥

॥ यत्रादो गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोममाहरत्तदेतासां होत्राणा-
मिन्द्र उक्थानि परिलुप्य होत्रं प्रददौ यूयं मा अभ्यह्वयध्वं यूय-
मस्यावेदिष्टेति ॥

आसीददो हि वृत्तान्तो यत्र काले पुरा सङ्ग- ।

भूत्वा सुपर्णो गायत्री स्रुत्वा सोममिहाहरत् ॥

‘ते देवा अनुवन् गायत्रीमि’त्याद्यध्यगीष्महि* ।

तत् तदा एतासां होत्राणामग्नीत्पोतृनेष्ट्राख्यानामुक्त्यानि शस्त्राणि
आज्यमरुत्वतीयवैश्वदेवाख्यानि परिलुप्य आच्छिद्य होत्रे निर्गर्वाय इन्द्रो
दत्त्वा पुनश्चैवमवोचत् । यूयं अग्नीत्पोतृनेष्ट्राख्या मा मांऽ अभि प्रति अह्न-
यध्वं । ‘नञोऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानामिति ह्यञो लोटो ध्वमि नलोपः ।
शौसावोमित्याह्वानं मा कर्षे । यस्माद् यूयम् अस्य अमो डस् । इमं
यज्ञेशं मामवेदिष्ट वेत्तिरभिभवार्थः । लुङ् । अभिभूतवन्तः स्थेति* ।

ततो होता द्विशस्त्रोऽभूत् सवनत्रितयेऽपि च ।
इन्द्रेऽग्नीत्पोतृनेष्टृणां हत्वा शस्त्रं स्थिते सति ॥

॥ ते होचुर्देवाः ॥

इ तदा । कथम् ।

॥ वाचेमे होत्रे प्रभावयामेति ॥

दे होत्रे पोतृनेष्ट्राख्ये त्यक्तशस्त्रे भयान्विते ।
प्रभावयामाभिषुदे वाचा प्रैषस्वरूपया ॥
समृद्धे कर्वामेति ह्युतुप्रैषद्वयं ददुः ।
भुवो णिचो लोट आण् मस्मलोपो वृद्धिशब्दगुणाः ॥

॥ तस्मात्ते द्विप्रैषे भवतः ॥

१. ‘मां सर्वासासु’ व. पाठः. २. ‘यं दे ज’ ख. पाठः. ३. ‘द्वं ज’ व. पाठः.

* Vol I, page 519. § ‘मा अभ्यङ्गयध्वं शौसावोमित्याह्वानमपि मा कुरुत’
सावजः. † ‘नमो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्युपसंख्यानाम्’ (पा० सू० वा० ६. ३. ७३) इति
काशिकायां पाठः. ‡ ‘नमो मम आन्वयनं मा अवेदिष्ट न ज्ञातवन्तः । निषेधाभ्यां
मासम्भोऽग्रावर्तनीयः’ इति सावजः.

किञ्च,

॥ ऋचाग्नीध्रीयां प्रभावयांचक्रुः ॥

सुवो णिचो वृद्धिरामि लिट् कृञ्चानुप्रयुज्यते ।
इदुः प्रस्थितयाज्याभ्यस्त्वग्नीध्रायाधिकामृचम् ॥
ऐभिरग्रे सरथमिति पात्नीवतवर्त्तिनीम् ।

॥ तस्मात् तस्यैकयर्चा भूयस्यो याज्या भवन्ति ॥

भूयस्यो बहुतराः ।

क्षिप्तः प्रस्थितयाज्यास्तु सप्तानामभवन् खलु ।
अग्नीधस्तिसृभिः सार्धमैभिरग्रे चतुर्थभूत* ॥

। अथाह यद्धोता यक्षद्धोता यक्षदिति मैत्रावरुणो होत्रे
प्रेष्यत्यथ कस्मादहोतृभ्यः सद्भ्यो होत्राशंसिभ्यो होता यक्षद्धोता
यक्षदिति प्रेष्यतीति ॥

होता यक्षदिति त्वर्थो होता सम्यग्यजेदिति ।
सङ्गच्छेत कथं हेष हातृभ्येषु यष्टृषु ॥

इदं यदि । होत्राशंसिभ्यः होत्रा इमाः, आशंसः । (अग्निः) ।

परिहरति —

॥ प्राणो वै होता प्राणः सर्व ऋत्विजः प्राणो यक्षत् प्राणो
यक्षदित्येव तदाह ।

१. 'त्वा' ग. घ. पाठः.

* क रिकेयं 'तथाच सम्प्रदायविद् आहुः' इत्यनन्तरिकापूर्वकं सःचणेनोद्भूता.

हुदानादानयोर्होता तृनि प्राणो हि दानकृत् ।
प्राणेनाधिष्ठिता एव यागहोमादि कुर्यते ॥

। अथाहास्त्युद्गातृणां प्रैषाः ३ नाँ ३ इति ॥

विचारे तु प्लुतावेतौ द्वितीयः सानुनासिकः* ।
प्रशास्ता प्रैषयन्नन्यानुद्गातृन् प्रैषयेन्नर्था ।

परिहरति

॥ अस्तीति ब्रूयात् ॥

कथम् ।

। यदेवैतत् प्रशास्ता जपं जपित्वा स्तुध्वमित्यह स एषां प्रैषः ॥

स्तुतदेवजपान्ते हि प्रशास्ता स्तुध्वमुच्यते ।
उद्गातृणां प्रवृत्त्यर्थ एष प्रैष इतीष्यंताम् ॥

॥ अथाह अस्त्यच्छावाकस्य प्रवराः ३ नाँ ३ इति ॥

‘प्रवृत्ताहुतीर्जुहोति वषट्कर्तारोऽन्येऽच्छावाकादि’त्यस्मात् सप्रत् १
‘प्रवृत्तः प्रवृत्तः प्रवृत्तं जुहोतीति’ सत्रान्तराच्चास्याप्रवर्त्तत्वे सिद्धेऽपि किम-
न्योऽस्त्युत नेति संशयः । पूर्ववत् प्लुतानुनासिकौ ।

परिहरति—

१. ‘व’ घ. पाठः.

* तथाच ऋक्प्रातिशाख्यम् — ‘जडावाजान्मन्त्रोऽप्रगृह्यानाचार्या आहुरनुनासि-
कान् स्वरान् । तन्निप्राप्ते शाकका दक्षयन्त्याप्यंशास्त्रापरिहोपहेतवः’ इति । १. १५.
१२. १. ता. जी. पू. ५. ६. १५.

सप्तः]

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

६५

॥ अस्तीति ब्रूयात् ॥

कथम् ।

॥ यदेवैतत् प्रशास्ता जपं जपित्वा स्तुध्वमित्याह स एषां प्रेषः ॥

स्तुतदेवजपान्ते हि प्रशास्त्रा स्तुध्वमुच्यते ।

उद्गातृणां प्रवृत्त्यर्थ एष प्रेष इतीष्यताम् ॥

॥ अथाह अस्यच्छावाकस्य प्रवराः ३ नाँ ३ इति ॥

‘प्रवृताहुतीर्जुहति वषट्कर्तारोऽन्वेऽच्छावाकाद्’ इत्यस्मात् सूत्रात् *
 ‘प्रवृतः प्रवृतः प्रवृतं जुहोति’ इति सूत्रान्तराच्चास्याप्रवरत्वे सिद्धेऽपि
 किमन्योऽस्त्युत नेति संशयः । पूर्ववत् प्लुतानुनासिकौ ।

परिहरति —

॥ अस्तीति ब्रूयात् ॥

कथम् ।

॥ यदेवैनमध्वर्युराहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमित्येषोऽस्यं प्रवरः ॥

संप्रेश्वायमध्वर्योरिच्छा वो अभिमन्त्रये ।

भवत्सम्बुध्यन्तयोगात् प्रवरोऽस्मेति गुणताम् ॥

१. ‘यात् । यदे’ घ. पाठः.

* आ० श्रौ० सू० ५. ३. १२.

अग्निष्टोमान्त इत्युक्तमथोक्त्यान्ते तु कथ्यते —

॥ अथाह यदैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसति, अथ
कस्मादस्याग्नेय्यौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इति ॥

यद् यदि । * 'इन्द्रावरुणा युवमि'ति सूक्तं शंसतः प्रश्नास्तुः कथम्
आग्नेय्यौ ॐ 'एह्यु' @ 'आमिरगामि भारत' इति भवतः । इन्द्रावरुणदेवत्याभ्यां
साम्यां भाव्यम् ।

परिहरति —

॥ अग्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्थेभ्यो निर्जघ्नुः ॥

हनिर्गत्यर्थोऽन्तर्णीतण्यर्थश्च । निरजीगमन् । उक्तं हि प्राक् १ 'सो-
ऽग्निमुदह्वयदेहाष्वि'त्यादि ।

निगमयति —

॥ तस्मादस्वाग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ॥

॥ अथाह यदैन्द्रावाहस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंसत्यैन्द्रा-
वैष्णवमच्छावाकः कथमनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्तीति ॥

॥ 'प्रमंहिष्ठाये'त्याद्यैन्द्रावाहस्पत्यं शंसतो ब्राह्मणाच्छंसिनो ॥ 'वयमु त्वां
'यो न इदमि'ति कथमैन्द्रौ भवतः । तथा F 'ऋतुर्जनित्रीत्यैन्द्रावैष्णवं
शंसतोऽच्छावाकस्य § 'अधाहीन्द्र' १ 'इयन्त' इत्यैन्द्रौ कथं भवतः ।

१. 'मीति भवतः' ग. घ. ड. पाठः. २. 'भ्यां भा' क. पाठः. ३. 'ज' घ. पाठः.

* ऋक्सं० ५. ६. २. १. ॐ ऋक्सं० ४. ५. २४. १. @ ऋक्सं० ४. ५.
२४. ४. १०. Vol. I. Page 632. ॥ ऋक्सं० १. ४. २२. १. ॥ ऋक्सं० ६.
४. १. १. † ऋक्सं० ६. २. २. ४. F ऋक्सं० २. ६. १०. १. § ऋक्सं० ६.
७. २. १. १ ऋक्सं० ६. १. ७. ४.

परिहरति —

॥ इन्द्रो ह स्म वा असुरानुक्थेभ्यः प्रजिगाय ॥

वै पुरा प्राद्रावयत् । कथम् ।

॥ सोऽब्रवीत् कश्चाहं चेति ॥

सहायान्वेषणं चक्रे निश्चित्यात्मानमीश्वरम् ।

अथ,

॥ अहं चाहं चेति ह स्म देवता अन्ववयन्ति ॥

तमिन्द्रम् । देवाः वरुणवृहस्पतिविष्णवः । अव द्रुतं अनुयन्ति स्म ।

॥ स यदिन्द्रः पूर्वः प्रजिगाय तस्मादेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूप
भवन्ति ॥

एनयोः ब्राह्मणाच्छंसच्छावाकयोः । यद् यस्मात् । किञ्च,

॥ यद्वहं चाहं चेतिह स्म देवता अन्ववयुस्तस्मान्नानादेवसानि
शंसतः ॥

यद् यस्मात् । उ पुनः । अव द्रुतम् । अनुयुः अन्वगच्छन् ।

युरियुर्मिटि न द्वित्वमिणो यणुसि ज्ञेः कर्तुः ।

अथाह —

अथाह षडैश्वदेवात् प्रागै कण्डाः शतद्वयम् ।

१. 'वः' ; अथाह' क. पाठः.

अथमाद्यार्धेवात् प्राक् तु तदादि च परः शतम् ।
अथो व्यक्षीतिः सर्वेऽत्र व्यक्षीतिद्विशतं त्विति ॥

षष्ठः खण्डः ।

॥ अथाह यद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनम्, अथ कस्मादेतान्येन्द्राणि
जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरम्भणीयानि शस्यन्तः इति ॥

यद् यद्दिन * 'वर्षणीधृतं' † 'प्रमंहिष्ठाय' @ 'अतुर्जनित्री' त्येतानि सूक्तानि
जागतानि ऐन्द्राणि च । सवनमारभ्यते सम्पाद्यत एभिरिति करणे-
ऽवीयर् । † 'भेरशब्दलिटो'रिति नुम् ।

परिहरति—

॥ इन्द्रमेवैतैरारभ्य यन्तीति ब्रूयात् ॥

आरभ्य स्पृष्ट्वेन्द्रमेतैः सूक्तैर्गच्छन्ति यन्ति ते ।
सन्निधः खल्विति ब्रूयाच्चोदकं प्रति सूक्ष्मदृक् ॥

॥ अथो ब्रज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जगत् काम्यैव ॥

तृतीयसवने अथो अपिच (यद्) या । जगत् जगती । तत् सा ।
काम्या श्रदेया † । कामेः कर्मणि यतष्टाप् । एष स्पृष्टम् । जागतं
तृतीयसवनं वै यस्मात् ।

१. 'सं प्रबवानं प्र' क. पाठः. २. 'त्रीत्यादि सू' ख. पाठः.

* कससं० १. १. १५. १. † कससं० १. ४. २२. १. @ कससं० २. १.
१०. १. † पा० नु० ०. १. १३. † 'जगत्काम्यैव जगत्कामनयैव प्रवृत्तिः कृष्ण
अवृत्तिः' सायणः.

अतिस्तौति —

॥ तद्यत् किञ्चात ऊर्ध्वं छन्दः शस्यते तद्द सर्वं जागतं भव-
त्येतानि चेदैनद्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरम्भ-
णीयानि शस्यन्ते ॥

तत् तत्र ।

किञ्च किञ्चिच्छस्यते यच्छन्दोऽन्य(च ? त् स)त्रिभिः क्रतौ ।

जगत्या ह्यन्धयात्तच्च छन्दोऽपि जगती भवेत् ।

अपाकुमुमवर्णः स्यात् स्फाटिकोऽपि यथा मणिः ॥

ननु भोः किमन्यदत्र छन्दोऽस्ति ? अस्तीत्याह ।

॥ अथैतत् त्रैष्टुभमञ्छावाकोऽन्ततः शंसति * सं वां कर्मणेति ॥

अथेति सान्त्वे ।

एतत् स्तुवन् व्याचष्टे —

॥ यदेव पनारयं कर्म तदेतदभिवदति ॥

पनारयं स्तुत्यम् । † '—पणिपनिभ्य आयः' । कर्मणि § 'अचो यत्' ।
अत्रास्ति ।

॥ समिषेत्यन्नं वा इषः ॥

सोर्जम्, इद् । एतच्च,

॥ अन्नाद्यस्यावरुध्यै ॥

* पा० सं० ५. १. १५. १. † पा० सं० ३. १. १८ § पा० सं० ३. १. २०.

आत् ।

॥ अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्तेति ॥

अस्ति ।

मार्गैरहिंसितैरस्मान्नयन्तौ सर्वकर्मसु ।

इत्यर्थं नत्वाह —

॥ स्वस्तिताया एवैतदहरहः शंसति ॥

अच्छावाको वाक्यमेतदधिनाशाय शंसति ।

॥ अथाह यज्जागतं वै तृतीयसवनमथ कस्मादेषां त्रिष्टुभः परिधानीया भवन्तीति ॥

यद् यदि । * 'इयमिन्द्रं' C. 'बृहस्पतिर्न' † 'उमा निग्मे'ति त्रिष्टुभो ह्यन्त्याः ।

॥ वीर्यं वै त्रिष्टुब्बीर्य एव तदन्ततः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥

वीर्यवच्छक्रयोगित्वात् त्रिष्टुब्बीर्यस्य साधिका ।

अन्ततः अन्ते ।

विबिच्य परिधानीयास्त्रिष्टुभो दर्शयत्यथ —

॥ * इयमिन्द्रं वरुणमष्टमे गीरिति मैत्रावरुणस्य ॥

परिधानीया इति शेषः ।

१. 'भोऽन्त्याः' ख. पाठः.

* अक्सं० ५. १. १. ५. C. अक्सं० ७. ८. २५. १. † अक्सं० ५. १. १३. ८.

[अष्टा]

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

७१

॥ ॐ बृहस्पतिर्नः परिपानु पश्चादिति ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

पूर्ववत् ।

॥ ॐ उभा जिग्यथुत्यच्छाकस्य ॥

अथैतां व्याचष्टे —

॥ उभौ हि तौ जिग्यतुः ॥

द्वे * सन्लिटोर्जेः कुत्वश्च ताविन्द्रो विष्णुरेव च ।
 परोक्षत्वाद् ब्राह्मणे तु सर्वे प्रत्यक्षतस्त्वय ॥

॥ न पराजयेथे न पराजिग्य इति ॥

आथानष्टरेत्वम् । तस्येद् । यण् ।

॥ नहि तयोः कतरश्च न पराजिग्ये ॥

न चेत्यप्यर्थे । कतरः एकः । पराजयो हानिः ।

॥ इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथ मिति ॥

स्पर्धामकार्षामित्यर्थेऽपस्पृधेथां निपात्यते ।

॥ प्राक् 'त्रिहीदं विष्णु' रिति या कथात्रोक्त उच्यते ॥

॥ इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते ॥

१. 'मन्त्रः'

ॐ अक्षसं० ७. ८. २५. ६. ॥ अक्षसं० ५. १. १३. ८. * पा० सू० ७.
 १. ५७. ॥ page 13.

युधिगनुदात्तेद्दिवादिः । लिङातामष्टरेत्वम् ।

॥ तान् ह स्म जित्वोचतुः कल्पामहा इति ॥

अलं वैरेण कुर्मोऽत्र संश्लेषं सुखसिद्धये ।

॥ ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः ॥

हेति हर्षे ।

। सोऽब्रवीदिन्द्रः ॥

स प्रसिद्धः । कथम् ।

॥ यावदेव यं विष्णुस्त्रिर्विक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितर-
दिति ॥

‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ ।’

इति * नैखण्डुर्भूक्तैः कात्स्न्येनेत्यथ गृह्यताम् ।

युष्माकमितरत् कृत्स्नं स्यान्नास्माकमथ स्थिति ॥

॥ स इमान् लोकान् त्रिचक्रमेऽथो वेदानथो वाचम् ॥

तत्रस्त्रिभिः पदैर्विष्णुः सर्वं ब्रूया त्रिचक्रमे ।

लोकाश्चतुर्दश पदमाद्यं वेदा अथाथ वाक् ।

लोकवेदवाङ्मयन्तु त्यक्त्वा दैत्यान् सुरेष्वभूत् ।

॥ तदाहुः । किं तत् सहस्रमिति ॥

* नामलिङ्गानुशासनम् । नानार्थवर्गः श्लो० २४७.

सप्तः]

अष्टविंशोऽध्यायः ।

७३

त्रेधा सहस्रमित्यत्र सहस्रं किमिदं त्विति ।

परिहरति —

॥ इमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयात् ॥

सहस्रमित्येव ।

सहस्रेति ह्यनन्ताख्यानन्ता वै लोकवाक्यश्रुतिः ।

यजुषि हि भवति* — ‘अनन्ता वै वेदाः’ इति । ‘नवै वाक् क्षीयत्’ इति च प्रागुक्तम्[†] । सूच्यते हि[‡] — ‘यथाहि परिमिता वर्णा अपरिमिता वाचो गतिम्’ इति । वक्ष्यते च[§] — ‘अपरिमितो वै स्वर्गो लोक’ इति । ॐ सूत्रे चास्ति मन्त्रः — ‘गोस्तु मात्रा न विद्यते’ इति । गौर्वाग् द्यौर्भूमिश्च । आत्रा परिच्छेदः ।

अहर्गणेऽन्तिमे शस्त्रे त्रिर्वक्तव्या तु यान्तिमा ।

तस्यास्तृतीयवचन उत्तमं चतुर्क्षाम् ॥

द्विरुक्त्वा प्रणुयान्ऽन्त्येहनीत्येतद्[§] ब्रवीत्यथ —

॥ ऐरयेथामैरयेथामित्यच्छावाक उक्थ्येऽभ्यस्यति ॥

उक्थ्येऽहर्गणमभ्यस्य उभा जिग्यान्तिमान्तिकम् ।

ऐरयेथामिति वदेदच्छावाको द्विरन्तिमम् ॥

कुतः ।

॥ स हि तत्रान्त्यो भवति ॥

अच्छावाकान्त्यत्वादुक्थ्यस्य । तथा

* तै० ब्रा० ३. १०. ११. ४. १ Vol. II page 227. † आ० श्रौ० सू० १०. ५. १६. § ऐ० ब्रा० २९. ८. ७ आ० श्रौ० सू० १०. ९. २. § तथा च आ० श्रौ० सू० ‘अह उक्तमे शस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे वचन उत्तमं चतुरक्षरं द्विरुक्त्वा प्रणुयात्’ इति । (७. १. ११)

॥ अग्निष्टोमे होतातिरात्रे ॥

अभ्यस्यतीत्येव ।

* एवा न इन्द्र इत्येषा ह्यग्निष्टोमे त्रिरन्तिमा ।
तत्र होता यज्जरित्रे यज्जरित्रोमितीरयेत् ।
† बृहस्पते अतीत्येषातिरात्रे होतुरन्तिमा ।
आश्विने स्याद्धेहि चित्रं धेहि चित्रो द्विरुच्यताम् ।

कुतः,

॥ स हि तत्रान्त्यो भवति ॥

स होता । तत्र अग्निष्टोमातिरात्रयोः ।

अथ षोडशिसंस्थायामन्त्याभ्यासं ब्रवीति ह —

॥ अभ्यस्येत् षोडशिनीं३ नाभ्यस्येत् इति ॥

विचारे द्वौ प्लुतौ विद्यादत्र सिद्धान्तयत्यथ —

॥ अभ्यस्येदित्याहुः ॥

चोदयति —

। कथम् ॥

† 'इदमस्यमुः' । ‡ 'किमश्व' । * 'किमः कः' ।

परिहरति —

॥ अन्येष्वहःस्वभ्यस्यति कथमत्र नाभ्यस्येरिति ॥

अग्निष्टोमातिरात्रोक्त्यसंस्थेष्वन्येष्वहस्सु वै ।

* ऋक्सं० ५. ३. ८. ६. † ऋक्सं० २. ६. ३१. ५. ‡ पा० सू० ५. ३. २७.
‡ पा० सू० ५. ३. २५. * पा० सू० ७. २. १०३.

सूक्तः]

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

७५

तत्रत्योऽभ्यस्यति कथं नात्रत्यस्तं समाचरेत् ।
इति हेतुं वदन्तस्ते षोडश्यभ्यासमूचिरे ॥

निगमयति —

॥ तस्मादभ्यस्येत् ॥

* उद्यद्ब्रह्मस्यवीतीति षोडशिन्युत्तमात्र च ।
होता सख्युः षदे सख्युः पदोमित्येवमीरयेत् ॥
अप्नोर्यामवाजपेयान्तन्तु नाहर्गणेऽस्ति हि ।
अत्यग्निष्टोमसंस्था तु षोडश्येवोक्त्यवर्जिता ॥

सूत्र्यते ॥ चायमर्थः — 'अह्म उत्तमे शस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे
वचन उत्तमं चतुरक्षरं द्विरुक्त्वा प्रणुयादिति', 'अन्यत्राह उत्तमादि'ति
च ।

सप्तमः खण्डः ।

॥ अथाह यन्नाराशंसं वै तृतीयसवनमथ कस्मादच्छावाकोऽन्ततः
शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसतीति ॥

तृतीयसवने शस्या क्रमवो नररूपणः ।
तत्र शिल्पाख्यशस्त्रेषु त्वेवयामरुतः परम् ।
@ 'ऋतुर्जनित्री'ति शंसन्न नरानेष शंसति ।

परिहरति —

* ऋक्सं० ६. ५. ६. ९. ॥ भा० श्री० सू० ७. १. ११.; १५. @ ऋक्सं०
२. ६. १३. १.

॥ विकृतिर्वै नाराशंसम् ॥

विकृतिर्विकारः परिणामः ।

॥ किमिव च वै किमिव च रेतो विक्रियते ॥

किमिव किञ्चिदित्यर्थः ।

सिक्तं हि जठरे रेतः किञ्चित् किञ्चिद्दि वर्धते ।

। तत्तदा विकृतं प्रजातं भवति ॥

प्रवृद्धं सत् प्रकाशं स्याद्रेतः पुत्रादिरूपवत् ।

॥ अथैतन्मृद्विवच्छन्दः शिथिरं यन्नाराशंसम् ॥

मृद्वित्यस्य विवरणं शिथिरं शिथिलं च तत् ।

। अथैषोऽन्त्यो यदच्छावाकः ॥

यद् यः । शस्त्रिणामन्ते हतः (?) * ।

॥ तद् दृहलतायै ॥

नाराशंसंशंसनं तु दृहलतायां ततो भवेत् ।

* 'अथैतन्नाराशंसो नाम छन्दो मृदु शिथिलमिव भवति । योऽयं होत्रकान्ता-
मन्त्योऽच्छावाको म मन्त्ये शिथिल इव । तदुक्तं तासां वै होत्राणामायती-
नामाजयन्तीनामच्छावाकीयाहीयतेति । अयं चेदच्छावाको नाराशंसीः शंसत् सर्वमेतत्
कर्म शिथिलमिव भवेत् तस्मादप्यन्ततः शिलोऽवन्नाराशंसीः शंसति तस्य कर्मणो दातार्य-
थम्' इति गोविन्दस्वामी ।

खण्डः]

एकान्त्रिशोऽध्यायः ।

७७

॥ दृहले प्रतिष्ठास्याम इति ॥

दृढे देशे प्रतिष्ठां तु प्राप्नुयामेति भावतः ।

निगमयति —

॥ तस्मादच्छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसति दृहलतायै
दृहले प्रतिष्ठास्याम इति दृहले प्रतिष्ठास्याम इति ॥

सन्निधौ हि (प्र)वर्तन्ते प्रतिष्ठां तु लभेमहि ।

इति बुध्या सत्र इति द्विरुक्तेरर्थ ईरितः ॥

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां अष्टाविंशोऽध्यायः ।

॥ अथैकोनत्रिशोऽध्यायः ॥

अहर्गणे होत्रकाणां कर्तव्यं प्रब्रवीत्यथ —

॥ यः श्वःस्तोत्रियस्तमनुरूपं कुर्वन्ति प्रातःसवने ॥

स्तोत्राद्योऽहर्गणे श्वस्तु स्तोत्रि(यान्यो? योऽद्या)नुरूपः ।

प्रातःसवन एव स्यान्नन्वयं पूर्वमीरितः ॥

* 'स्तोत्रियं स्तोत्रिये'त्यत्र किं पुनः पृच्छ तां श्रुतिम् ।

श्वःस्तोत्रियानुरूपत्वं किमर्थमत उच्यते ॥

१. 'इति ब्राह्मण' ख. ग. पाठः. २. 'विदधात्यथ' ग. पाठः. ३. 'तः ग. पाठः.

॥ अहीनसन्तत्यै ॥

अह्नां समूहे खविधेरहीनोऽहर्गणो मतः ।
संततिश्चापि संश्लेषस्तत्सिद्ध्यर्थमिदं भवेत् ॥

॥ यथा वा एकाहः सुत एवमहीनः ॥

सुतोऽभिषुतसोमकः ।

स्पष्टयति —

॥ तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि संतिष्ठमानानि यन्त्येवमेवाही
नस्याहानि संतिष्ठमानानि यन्ति ॥

यन्ति वर्तन्ते । * 'समवप्रविभ्यः स्थ' इति तङ् ।

। तद्यच्चःस्तोत्रियमनुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवनेऽहीनसंतत्यै ॥

कुर्वन्ति यत् अहीनसंतत्यै तत् स्यात् ।

पुनः स्पष्टयति —

। अहीनमेव तत् सन्तन्वन्ति ॥

तत्तेन ।

अथ कथामाह —

॥ ते वै देवाश्च ऋषयश्चाद्रियन्त समानेन यज्ञं सन्तनवामेति ॥

* पा० सू० १. १. २२.

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

७९

ते प्रसिद्धाः । * 'कयकः' । आ(ट)ङो लङ्, झ श रिङ् इयङ् । तने-
लोणमस् आट् लुप् ।

यज्ञं श्लिष्टं समानेन तुल्येन करवाम वै ।

अथ,

॥ त एतत् समानं यज्ञस्यापश्यन् ॥

किं तत् ।

॥ समानान् प्रगाथान् ॥

कद्वत्संज्ञान् ।

॥ समानीः प्रतिपदः ॥

आरम्भणीयाः । ॥ 'केवलमामके'ति दीर्घः ।

॥ समानानि सूक्तानि ॥

अहरदःशस्याहीनसूक्तानि । इदञ्च तुल्यत्वमिन्द्रान्वयार्हमित्याह —

॥ ओकःसारी वा इन्द्रः ।

वै इव ।

ओकःसारी तु मार्जारो गृहं नैव विमुञ्चति ।

एवमिन्द्रः परिचितं यज्ञं नैव विमुञ्चति ।

स्पष्टयति —

* पा० सू० ६. १. १२८. ॥ पा० सू० ४. १. ३०.

॥ यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्यैव तत्रापरं गच्छति ।

अपरं पुनरपि आगच्छत्येव । एतच्च,

॥ यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै ॥

स्यात् ।

प्रथमः खण्डः ।

॥ तान् वा एतान् संपातान् विश्वामित्रः प्रथममपश्यत् ॥

वै पुरा ।

॥ तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवोऽसृजतै* वा त्वामिन्द्र बज्रि-
अत्र ॥ यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि ॥ कथा महामवृधत् कस्य
होतुरिति ॥

विश्वामित्रो ददशर्दावेवात्वायत्कथात्रिकम् ।

एकादशर्चमेतच्च सूक्तत्रितयमुच्यते ॥

ततोऽधीत्य वामदेवः शिष्यो भूत्वा प्रयुक्तवान् ।

छादयन् विश्वामित्रत्वं ततो लोकोऽप्यमन्यत ॥

वामदेवेन संदृष्टमिदं सूक्तत्रयं त्विति ।

॥ तान् क्षिप्रं समपतत् ॥

१. 'न्व' ख. छ. पाठः.

* ऋक्सं० ३. ६. १. १. ॥ ऋक्सं० ३. ६. ७. १. ॥ ऋक्सं० ३. ६. ९. १.

स वामदेवस्तान् लोके संपातानकरोत् स्वकान् ।

॥ यत् क्षिप्रं समपतत् तत् संपातानां संपातत्वम् ॥

संपतेरुच्चारणार्थल्लङ् शब् वृद्धिरतो घञि ।

॥ स हेक्षाञ्चक्रे विश्वामित्रः ॥

हेति तापे । @इजादे(श्रैका ? श्र-’ इत्या)म् । कथम् ।

॥ यान्वा अहं संपातानपश्यं तान् वामदेवोऽसृष्ट कानि न्वहं
सूक्तानि संपातांस्तत्प्रतिमान् सृजेयेति ॥

असृष्ट सृजेर्लङ् तिपस्त । शपो लुक् ।

मद्दृष्टान् वामदेवोऽयं मत्तोऽधीत्य त्वसाक्षिकम् ।

विद्याचौया^१ सन् स्वदृष्टानकरोद् भुवि ॥

अहं नु कानि सूक्तानि तत्तुल्यानि सृजेय(?) ।

॥ स एतानि सूक्तानि संपातांस्तत्प्रतिमानमृजत । *सद्यो ह
जातो वृषभः कनीन ॥ इन्द्रः पूर्भिदातिरदासमर्कै^२ रिमामू पु
प्रभृतिं सातये धा § इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः †शास-
द्वहिर्दुहितुर्नप्त्यं गा^३ दभि तष्टेव दीधया मनीषामिति । †य एक

१. 'चा' ख. पाठः.

@ पा० सू० ३. १. १६. * ऋक्सं० ३. ३. १२. १. ॥ ऋक्सं० ३. २. १५. १.
॥ ऋक्सं० ३. २. १९. १. § ऋक्सं० ३. २. १. १. † ऋक्सं० ३. २. ५. १.
‡ ऋक्सं० ३. २. २३. १. † ऋक्सं० ४. ६. १३. १.

इन्द्रव्यश्वर्षणीनामिति भ'द्वाजो * यस्मिन्मशृङ्गो वृषभो न मोम
 * इदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति वमिष्ठः । ५ अस्मा इदु प्रतवसे
 तुरायेति नोधाः । त एते प्रातःसवने षष्ठहस्तोत्रियाञ्छस्त्वा माध्यं-
 दिनेऽहीनसूक्तानि शंसन्ति ॥

॥ तान्येतान्यहीनसूक्तान्यासत्यो यातु मत्रवाँ ऋजीषीति सत्यव-
 न्मैत्रावरुणोऽस्मा^१ इदु प्रतवसे तुरायेन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ।
 † इन्द्रब्रह्माणि गोतमासो अक्रन्निति ब्रह्मण्वद्ब्राह्मणाञ्छंसी ‡ शास-
 द्बहिर्जनयन्त वह्निमिति वह्निवदच्छावाकः ॥

॥ तदाहुः कस्मादच्छावाको वह्निवदेत्सूक्तमुभयत्र शंसति परा-
 ञ्चिषु चैवाहःस्वभ्यावर्तिषु चेति । वीर्यवान् वा एष बह्वचो वह्नि-
 वदेत्सूक्तं वदति ह वै वह्निर्धु^२ यासु युज्यते तस्मादच्छावाको
 वह्निवदेत्सूक्तमुभयत्र शंसति पराञ्चिषु चैवाहःस्वभ्यावर्तिषु च ।
 तानि पञ्चस्वहःसु भवन्ति चतुर्विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति
 महावनेऽहीनानि ह वा एतान्यहानि^३ न ह्येषु किञ्चन हीयते
 पराञ्चीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावर्तीनि तस्मादेनान्येतेष्वहःसु
 शंसन्ति । यदेभानि शंसन्त्यहीनान् स्वर्गान् लोकान् ॥

* ऋक्सं० ५. २. २९. १. † ऋक्सं० ५. ३. ७. १. ‡ ऋक्सं० १. १८. २७. १.
 † ऋक्सं० ३. ५. १७. १. ‡ ऋक्सं० १. ४. २७. १. § ऋक्सं० १. ४. २९. ६.
 † ऋक्सं० ३. २. ५. १. ॥ 'ननु न हीयत इत्यहीन इति न्यायो नोपपद्यते इति
 न्यायविदः । इतरथा 'द्वादशाहीनस्य' इत्यत्र द्वादशाहोपसत्ता उयोतिष्टोम एव भिन्नि-
 शेत । अतः कथमयं समास इति । उच्यते — मध्योदात्तत्वादहीनशब्दस्य समासा-
 नुपपत्तिलोका । इह पुनर्भाषिकत्वादुपपद्यत एव न हीयते इत्यहीन इति समासः ।
 अथ कोऽयं भाषिकस्वरो नाम ।

छन्दोगा बह्वचोश्चैवं तथा वात्रसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥'

इति गेविन्दस्वामी ।

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

८३

कुर्वन्त्युच्चा ।

। सर्वरूपान् सर्वसमृद्धानवाप्नवामेति । यदेवैनानि शंसन्ति इन्द्र-
मेवैतानि ह्वयन्ते ॥

एतैरहीनसक्तैः । * 'निसमुपविश्य' इति तद्ध् । नियमेनाह्वयन्ति ।
दृष्टान्तयति —

॥ यथ ऋषभं वाशितायै ॥

निह्वयन्त इत्येव ।

गर्भग्रहणमिच्छन्ती वाशिता धेनुरुच्यते ।

* 'क्रत्यकः' ।

॥ यद्वेवैनानि शंसन्त्यहीनस्य संतत्यै ॥

उ पुनः । 'मय उजो वः—' । शंसन्तीति यत् सन्तत्यै तत् स्यात् ।
स्पष्टयति —

॥ अहीनमेव तत् संतन्वन्ति ॥

तत्तेन ।

द्वितीयः खण्डः ।

पा० सू० १. ६. १०. ३ पा० सू० १. १. १२८. पा० सू० ६. १. ११.

॥ ततो वा एतांस्त्रीन् संपातान्मैत्रवरुणो विपर्यासमेकैकमहरहः
शंसति ॥

अन्यत्रेति शेषः । ततश्चतुर्विंशादिपञ्चकादन्यत्र । एतान् वक्ष्यमा-
णान् । विपर्यासं विपर्यस्य ल्यबर्थे णमुल् ।
विविच्याह —

॥ * एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्रेति प्रथमेऽहनि ॥

प्रशास्ता शंसति ।

॥ ‡ यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टीति द्वितीये ॥

अहनीत्येव ।

॥ ¶ कथा महामवृधत कस्य होतुरिति तृतीये ॥

तथा,

॥ त्रीनेव संपातान् ब्राह्मणाच्छंसी विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति ॥

कथम् ।

॥ † इन्द्रः पूर्भिदातिरदासकर्मैरिति प्रथमेऽहनि ॥

ब्रह्मणाच्छंसी शंसति ।

॥ ‡ य एक इद्व्यश्वर्षणीनामिति द्वितीये ॥

अहनि ।

* ऋक्सं० ३. ६१. १. १. ‡ ऋक्सं० ३. ६. ७. १. ¶ ऋक्सं० ३. ६. ९. १.
† ऋक्सं० ३. २. १५. १. ‡ ऋक्सं० ४. ६. १३. १.

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

८५

॥ * यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति तृतीये ।

तथा,

॥ त्रीनेव संपातानच्छावाको विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति ।

‡ इमामू षु प्रभृतिं सातये धा इति प्रथमेऽहनि ॥

अच्छावाकः शंसति ।

उपान्त्यास्मे प्रयन्धीति यज्ञेष्वेषां (०? न) शस्यते ।

अत एकादशर्चं सत् सूक्तमासीदशर्चकम् ।

‘इमामूषूगान्त्यां घोरोऽपश्यत् सा निर्दहेच्छस्यमानेति श्रूयते’ इति हि सर्वानुक्रमणी ६ ।

+ उपान्त्यास्मे प्रयन्धीति घोर अङ्गिरसो जगौ ।

निर्दहेच्छस्यमानेति श्रूयते सा न शस्यते ॥

इति चार्षानुक्रमणी * ।

॥ † इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये ॥

अहनीत्येव ।

॥ @ शासद्वहिर्दुहितुर्नप्यं गादिति तृतीये ।

समाप्तानां तृतीयेऽह्नि चतुर्थादौ पुनः क्रिया ।

स्तीति —

१. ‘ये । तथा स’ ग. घ. पाठः.

* ऋक्सं० ५. २. २९. १. § ऋक्सं० ३. २. १९. १. ६ ३. ३६. १.
 + ‘अस्मे प्रयन्धीत्येतस्यां घोर अङ्गिरसो मुनिः’ इति मुद्रितपाठः. X-मं० ३. श्लोकं ८.
 † ऋक्सं० ३. २. १. १. @ ऋक्सं० ३. २. ५. १.

॥ तानि वा एतानि नव ॥

एवात्वामादिनवकं शसदन्तं समीरितम् ।

॥ त्रीणि चाहरहः शस्यानि ॥

वक्ष्यमाणानि सद्योहजादीनि त्रीणि वै खलु ।

॥ तानि द्वादश संपद्यन्ते ॥

नव त्रीणि च सम्भूय सक्तानि द्वादशाभवन् ।

। द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञ-
स्तत् संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञमाप्नुवन्ति ॥

तत् तत्र सत्रिणः प्राप्नुवन्ति ।

। तत् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञेऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥

तत् तै सत्रिणः यन्ति वतन्ते ।

पार्ष्टिकेऽन्त्ये ज्येष्ठे यानि शस्त्राणि खलु शस्त्रिणाम् ।

माध्यंदिने होत्रकाणां तेषावापं ब्रवीत्यथ —

॥ तान्यन्तरेणावापमावपेरन् ॥

तान्यन्तरेण तेषां शस्त्राणां मध्ये । किञ्च,

॥ अन्यूङ्क्ष्या विराजो वैरुदीश्च चतुर्थेऽङ्गि ॥

स्वप्नः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

८७

आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमिति शेषः । * सूत्र्यते हि 'नन्तं पिरो अपि
मृष्ये तुरस्ये'त्याभ्य 'अनन्तते'त्यन्तम् । अत्र च,

ॐ प्रशास्ताद्यं तृचं शंसेत् तृतीयादितृचं पुनः ।

पञ्चम्यादितृचं चान्त्यं सप्तर्चेति तृचक्रिया ॥

न ते चतस्रस्तिष्ठः प्र वो विराजोऽत्र सप्त वै ।

अन्यूङ्ख्योक्तिः पिवासोमषट्कगन्यूङ्खनुत्तये ॥

यजामहे च सप्तर्चो वैमद्यस्ताश्च पूर्ववत् ।

॥ पङ्क्तीः पञ्चमे ॥

अहन्यावपेरन् ।

१ यच्चिद्धि सत्यसप्तर्चः पङ्क्तयस्ताश्च पूर्ववत् ।

॥ पारुच्छेपीः षष्ठे ॥

आवपेरन् ।

१ इन्द्राय हि द्यौः सप्तर्चः पारुच्छेप्यश्च पूर्ववत् ।

अथ स्तोमे वर्धमाने विशेषं प्रब्रवीति ह—

॥ अथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः ॥

तत्र, विराड्वैमदीपङ्क्तिपारुच्छेपीनामुपरिष्ठादावाप उच्यत इति
विशेषः ।

* आ० श्रौ० सू० ७, ११, ३४-४०. § तथाचा श्रौ० सू० 'आद्यं मैत्रावरुण-
स्तस्योत्तमादि शस्तानां तृचं ब्रूणाच्छेपी । तस्य चाच्छावाकः' इति ७. ११. ३९, ४०.
§ 'पञ्चमेऽहनि यच्चिद्धि सत्यसोमषा इत्येकैकमेवमेव' आ० श्रौ० सू० ७. ११. ३९.
§ षष्ठेऽहनीन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्ततेत्येवमेव ।' आ० श्रौ० सू० ७. ११. ४०

॥ * को अद्य नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुण आवपेत § वने न
वा यो न्यधायि चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

आवपेतेत्येव ।

॥ § आयाह्यर्वाङ्गु वन्धुष्टा इत्यच्छावाकः ॥

आवपेत । एतानि चाष्टर्चानि ।

॥ एतानि वा आवपनानि ॥

नित्यमावपन्त्यानि । § सूत्र्यते हि — 'नत्वेतान्यनोष्ये'ति ।
स्तौति —

॥ एतैर्वा आवपनैर्देवाः स्वर्गं लोकमजयन् ॥

वशीकृतवन्तः ।

॥ एतैर्ऋषयः ॥

स्वर्गं लोकमजयन्तित्येव ।

॥ तथैवैतद्यजमाना एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जयन्ति ॥

१. 'गमज' घ. ग. छ. पाठः.

* ऋक्सं० ३. ६. १३. १. § ऋक्सं० ७. ७. २२. १. § ऋक्सं० ३. ३. ७. १.
१ 'स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यो वने न वा य आयाह्यर्वाङ्गुष्टार्चान्यावपेरन्नु-
परिष्टात् पारुष्टेपीनाम् ।' आ०. श्रौ० सू० ७. १२. १. † आ० श्रौ० सू०
७. १२. ३.

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

८९

एतदेतद्दि ।

तृतीयः खण्डः ।

प्रासाङ्गिकं समापय्य प्रकृतं त्वनुवर्तते ।

* सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति मैत्रावरुणः पुरस्तात्
सूक्तानामहरहः शंसति ॥

इमर्थे आम् । अहीनसूक्तस्य पुरस्तात् सद्य इत्यहरहःशस्यं
शंसति ।

स्तौति —

॥ तदेतत् सूक्तं स्वार्थम् ॥

स्वर्गसाधनम् ।

स्पष्टयति —

॥ एतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोकमजयन् । एतेन ऋषयः ॥

† 'ऋत्यकः' । स्वर्गमजयन्नित्येव ।

१. 'चा' ख. पाठः.

* ऋक्सं० १. ३. १२. १. † 'कथमिदं सूक्तानामिति बहुवचनं । ननु मैत्रावरुणस्या-
हरहः स यद्वाहूः ईनसूक्तेनैवावशिष्यते । आह च — 'आसत्यो यावित्यहीनसूक्तं
द्वितीयं मैत्रावरुण' इति । अतः कथं बहुवचनमिति न विद्मः । अत्रोच्यते — सत्यम् ।
एकमेव सूक्तम् । वाक्यानि तु बहूनि विद्यन्ते । तान्येव सुष्ठु वक्ति इति योगात् सूक्तानि ।
अतः पुरस्तात् सूक्तानामित्युपरक्तं भवति' इति गोविन्दस्वामी । ‡ पा० सू० ६ १. १२८.

॥ तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति ॥

एतदेते ।

पुनः स्तौति -

॥ तदु वैश्वामित्रम् ॥

* उ खलु । विश्वामित्रेण दृष्टम् । ततः किम् ।

॥ विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस ॥

† 'मित्रे चर्षौ' इति दीर्घः । मित्रं स्निग्धबन्धुः । इ पुरा । ततोऽपि किम् ।

॥ विश्वं शास्मै मित्रं भवति य एवं वेद ॥

डसो डे, अस्य वेदितुः ।

॥ येषां चैवं विद्वानेतन्मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्तानामहरहः
शंसति ।

अजानतामपि ह्येषां जगन्मित्रं भवेदिह ।

किञ्च,

॥ तदृषभवत् ॥

'जातो वृषभ' इत्युक्ते ऋषभो वृषभः खलु ।

ततश्च,

* 'उ इत्यनर्थकः' इति गोविन्दस्वामी । † पा० सू० ६. ३. १३०.

। पशुमद् भवति ॥

तेन तत .

॥ पशूनामवरुद्ध्यै ॥

स्यात् ।

॥ तत् पञ्चर्चं भवति । पञ्चपदा पङ्क्तिः ॥

अष्टरूपादपञ्चकयोगात् ।

॥ पङ्क्तिर्वा अन्नम् ॥

पञ्चान्नं खाद्यपेयचोष्यरेह्यमोज्यभेदतः ।

॥ अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ॥

स्यात् ।

॥ * उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येति ब्राह्मणाञ्छंसी ब्रह्मण्वत् समृद्धं
सूक्तमहरहः शंसति ॥

समृद्धं श्रीकरं सूक्तं ब्रह्मण्वद् ब्रह्मशब्दवत् ।

॥ तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्यमेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोकमजयन् ।
एतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति ।
तदु वसिष्ठम् ॥

* ऋक्सं० प. ३. ७. १.

उ पुनः ।

॥ एतेन वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत् ॥

धाम गृहम् ।

। स परमं लोकमजयत् ॥

वसिष्ठः ।

॥ उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद ।

उपगच्छति सः ।

॥ तद्वै षष्ठ्यम् ॥

सूक्तम् ।

॥ षड् वा ऋतवः ॥

एतच्च पदत्वं ।

। ऋतूनामाप्त्यै ।

स्यात् ।

॥ तदुपगृष्टात् संपातानां शंसति ।

उपर्ये आम् ।

अहीनसूक्तस्यानस्यसंपातात् परतस्त्वदम् ।

१ 'ति । तद्वै' घ. पीठः.

॥ आप्तैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिन् लोके प्रति-
तिष्ठन्ति ।

आप्तैव तत्स्वरूपम् ।

॥ *अभितष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाकोऽहरहः शंसति । अभि-
वत्तस्यै रूपम् ॥

तस्या महर्द्धे । (ङ)सो डे । रूपं योग्यम् । क्तिना ततिः । अत्रास्ति ।

॥ अभि प्रियाणि मर्मृशत् पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि
प्रियाणि ॥

अहः (पापं? परं) प्रियञ्चापि श्रद्धेयं दुष्करं त्विति ।

॥ तान्येव तदभिमर्मृशतो यन्ति ।

तत्तदार्मर्शनमत्यर्थं कुर्वतः ।

मृशेर्यङो लुङ् शतरि रुग्भ्यासस्य जस्तनुम् ।

व्याचष्टे—

॥ अभ्यारम्भमाणाः ॥

पुंस्वानुपुंस्वं स्पृशन्तः ।

। परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकस्तमेव तदभिवदति ॥

१. 'मार्गण' ख. पाठः.

* ऋक्सं० ३. २. २३. १.

अभिप्रियाणीति वाक्यं तत् तं स्वर्गं प्रशंसति ।

॥ कवीरिच्छामि सन्दृशे सुमेधा इति ॥

व्याचष्टे —

॥ ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयः ॥

नः अस्माकं पूर्वे यः ऋषयः प्रेताः परलोकं गतास्ते कवयः । वैद्वय-
मैतिह्ये ।

॥ तानेव तदभ्यति वदति ।

तान् कवीन् । तत् कविपदमति सुष्ठु अभिवदति प्रशंसति ।

किञ्च,

॥ तदु वैश्वामित्रं विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस विश्वं हास्मै
मित्रं भवति य एवं वेद ॥

अस्य वेदितुः ।

किञ्च,

॥ तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसति ॥

अनिरुक्तमप्रहाशदेवतम् अत एव प्राजापत्यम् । कथम् ।

॥ अनिरुक्तो वै प्रजापतिः ॥

न शक्यते हि निर्वक्तुं माहात्म्येन प्रजापतिः ।
अतस्तत् ।

॥ प्रजापतेराप्त्यै ॥

स्यात् । किञ्च,

॥ सकृदिन्द्रं निराह तेनैन्द्राद् रूपान्न प्रच्यवते ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमिति वै सकृत् ।
न चास्यास्त्रित्वमन्यात्वं नूनं सा ते कथं त्विदम् ।

सूत्र्यते* हि 'नूनं' सा त इत्यन्त'मुत्तममिति । ननु नूनं त्रिरुक्ष्यैन्द्रं
निरुक्तः सकृत् कथमित्याह ।

॥ तद्वै दशर्चम् ॥

वै तावत् ।

दशर्चे ह्यभितर्षीये नूनं सा तेऽधिकोदिता ।

दशत्वं स्तौति —

॥ दशाक्षरा विगलन्नं विगलन्न घस्यावरुद्ध्यै ॥

तदशत्वं स्यात् । किञ्च,

॥ यदेव दशर्चाश्च ॥

१. 'ननु' घ. पाठः.

* सा० श्रौ० सू० ७. ४. १०.

प्लुतोऽभिपूजिते ह्येतद्दशत्व ह्यभिपूजितम् ।

किञ्च,

॥ दश वै प्राणाः ॥

शिरस्याः सप्त वै प्राणास्त्रयोऽश्वश्चस्ततो दश ।

॥ प्राणानेव तदाप्नुवन्ति ॥

तत्तेन,

॥ प्राणानात्मन्दधते ॥

डिलुक् । आत्मनि ।

॥ तदुपगृष्टसम्पातानां शंसत्याप्स्रवैव तत्सर्वं लोकं यजमाना
अस्मिन् लोके प्रतितिष्ठन्ति ॥

उक्तार्थम्* ॥

चतुर्थः खण्डः ।

अथ कद्वत्प्रगाथांस्तु होत्रकाणां ब्रवीति ह —

॥ किंस्तमिन्द्र त्वावसुं किन्नव्यो अतसीनां किदू न्वस्याकृतमिति

१. 'ते प्रा' ग. घ.

* page 2, 93

† ऋक्सं० ५. ३. १९. ४. § ऋक्सं० ५. ७. २७. ३.

‡ ऋक्सं० ६. ४. ४९. ४.

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

९७

कद्वन्तः प्रगाथा आरम्भणीया अहरहः शस्यन्ते ॥

माध्यन्दिने होत्रकैरिति शेषः ।

कश्चन्दं स्तौति —

॥ को वै प्रजापतिः ॥

‘को वै नामे’ति हि प्राक्तु वयं खल्वध्यगीष्महि* ।

†नैघण्डुकैरुच्यते च ‘विरिञ्चः कश्चतुर्मुखः’ ॥

एतच्च,

॥ प्रजापतेराप्त्यै ॥

स्यात् ।

॥ यदेव कद्वन्तारः ॥

प्लुतोऽभिपूजिते ऋषे कद्वन्तो ये शुभा हि ते ।

पुनः स्तौति —

॥ अन्नं वै कम् ॥

‘कं सुखेऽम्मसि मूर्ध्नी’ति निघण्टोः‡ कं सुखं मतम् ।

पचाद्यच् तत् करोतीति णिचोऽन्नं सुखकारि हि ॥

तत् एतत् ।

॥ अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ॥

३. ‘ते । स्तौ’ ख. पाठः.

Vol. I page 496

† वैजयन्ती स्वर्गकाण्डम्. श्लो० ७. ‡ ‘यदेव यस्मादेव कारणाद्’ इति सायणः । § वैजयन्त्यां नानालिङ्गाध्याये श्लो० १६.

स्यात् ।

पुनरपि स्तौति —

॥ यद्वेव कद्वन्तारः । अहरहर्वा एते शान्तान्यहीनसूक्तान्युपज्ञाना
यन्ति तानि कद्वद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति ॥

(अही)नसूक्तानि शमयन्ति प्रसन्नानि कुर्वन्ति । ततश्च,

॥ तान्येभ्यः शान्तानि कं भवन्ति ॥

मिसो म्यस् । एभिः कद्वद्भिः* । तानि कं सुखकारीणि भवन्ति सम्पद्यन्ते ।
किञ्च,

॥ तान्येनान् शान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥

तानि अहीनसूक्तानि कर्तृणि । एनान् सम्पदोऽहरहःशस्यकस्य ताम् ।
उपक्षिपति वै क्षिप्रमासु पक्षान्तरं त्वथ —

॥ त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुः । ता हैकै पुरस्तात् प्रगाथानां
शंसन्ति धाय्या इति वदन्तः ।

ताः कद्वतां प्रगाथानां स्युर्धाय्यावत् पुरः खलु ।
शंसिरन्तर्णीतणिचकः शंसेदित्येव ते विदुः ॥

दृषयति —

॥ तत्तथा न कुर्यात् ॥

कुतः

* 'एभ्यः यजमानेभ्यः' इति सायणः ।

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

२९

॥ क्षत्रं वै होता ॥

क्षत्रं राजा ।

॥ विशो होत्राशंनिनः ॥

होत्रका विशो राष्ट्रम् । ततः किम् ।

॥ क्षत्रायैव तद्विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः ॥

तत् तथा संति । विशं राष्ट्रवर्ति जनताम् । प्रत्युद्यमः प्रतिकूलाचरणम् ।

राज्ञा राष्ट्रं विरुद्धं ते कुर्युर्ये प्राक्त्ववादिनः ।

प्रकृतौ होत्रकाणां हि नैव धाय्या भवन्ति यत् ।

एवञ्च,

पापवस्यसम् । कुर्युरित्येव ।

उपद्रवस्य महतो नामाहुः पापवस्यसम् ।

॥ त्रिष्टुभो म इमाः सूक्तप्रतिपद इत्येव विद्यात् ॥

मे मम । इमाः सूक्तानां प्रतिपदः आदिभूताः । इत्येव होत्रकगणो
जानीयात् ।॥ तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्ते ये संवत्सरं वा
द्वादशाहं वासते ॥

संवत्सरो गवामयनम् । प्रप्लवो बाहुभ्यामितरतीरप्राप्तिः ।

यथाब्देः पारगमनमेवं सत्रादिषु क्रिया ।

१. 'युः पापवस्यसम् । तथा' ख. 'युः पापवस्यसम् । तत् तथा' क.

॥ तद्यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुरेवमेवैतास्त्रिष्टुभः
समारोहन्ति ॥

इरान्नं तत्समूहः स्यादैरस्तेन समन्विता ।
सैराद् डीप् मतुपो दीर्घः *शरादित्वादतः परोऽम् ॥

तीरान्तरं पारमुक्तं रोहः शंसनमेव च ।

॥ न ह वा एतच्छन्दोऽगमयित्वा स्वर्गं लोकमुपावर्तते वीर्य-
वत्तमं हि ॥

एतच्छन्दस्त्रिष्टुबारुखं कर्तृयष्टृन् दिवं प्रति ।
अप्रापय्य निवर्तते नैव वीरान्वितं हि यत् ॥

किञ्च,

॥ ताभ्यो न व्याह्वयीत ॥

ताभ्यः प्राङ् नैव चाह्वानं वि नाना तु समाचरेत् ।

कुतः ।

* पा० सू० ६. ३. १२०. शरादिषु नास्य पाठो दृश्यते । † 'एतच्च त्रिष्टुप्छन्दः
स्वर्गं लोकं यजमानानगमयित्वा नोपावर्तते । कुतो वीर्यवत्तमं हि वीर्यवत्तममेतच्छन्दः ।
नन्वासां प्रगाथप्राग्भावित्वेऽप्येतत् सर्वमुपपद्यत एव । न सूक्तप्रतिपत्त्व एव । उच्यते ।
त्रिष्टुप्त्वं ह्यासां स्वर्गयानहेतुत्वे कारणमुक्तं, सूक्तानि त्रैष्टुभानि । ततः किं, सूक्तैः कृत-
साहाय्या एता यजमानान् स्वर्गं गमयेयुः । प्रगाथानां पुरस्ताच्छस्यमाना नैतच्छक्त्यु-
कर्तुं, सहायासम्भवात् । प्रगाथाः सहाया भविष्यन्ति इति चेन्न ते शक्नुवन्ति साहाय्यं
कर्तुमत्रैष्टुभत्वात् तेषाम् । अतः सूक्तप्रतिपत्त्व एषां पारगमनहेतुत्वमिति स्थितम्' इति
गोविन्दस्वामी ।

॥ समानं हि छन्दः ॥

आसु सूक्तेषु च छन्दः समानं तुल्यमेव तत् ।

॥ अथो नेद्यायाः करवाणीति ॥

न इत् इव ।

न धायया इव साहावाः करवाणीति भावतः ।

*'तनादिकृञ्भ्य उ' 'मे' 'नि' राट् पित्वं गुणणत्वकम् ॥

स्तौति —

॥ यदेनाः शंसन्ति प्रज्ञाताभिः सूक्तप्रतिपदभिः सूक्तानि समा-
रोहामेति ॥

भावेन । रुहेर्लोडाण्मस्सलोपः ।

॥ यदेवैनाः शंसन्तीन्द्रमेवैताभिर्निह्वयन्ते ॥

शंसन्ति यत् निह्वयन्ते तत् ।

॥ यथ ऋषभं वाशितायै ॥

निह्वयन्त इत्येव ।

॥ यद्वेवैनाः शंसन्त्यहीनस्य संतत्यै ॥

उ पुनः तत् स्यात् ।

॥ अहीनमेव तत्संतन्यन्ति ॥

* पा० सू० ३. १. ७९. § पा० सू० ३. ३. ८९.

तत् तेन ।

अतः कद्वत्प्रगाथेभ्य ऊर्ध्वमेता इति स्थितम् ।

पञ्चमः खण्डः ।

॥ *अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानिति मैत्रावरुणः पुस्तात्
सूक्तानामहरहः शंसति ॥

आरम्भणीयां शंसेत् । अत्रास्ति ।

॥ अपापाचो अभिभूते नुदस्व अपोदीचो अप शूराधराच उरौ
यथा तव शर्मन् मदेमेति ॥

एतच्च,

॥ अभयस्य रूपम् ॥

रूपमनुरूपं प्रतिपादकम् । हे इन्द्र ! अमित्रान् शत्रून् । विश्वान् सर्वान् ।
प्राचः प्राग्देशवर्तिनः । अपाचः पाश्चात्यान् । उदीचः उदीच्यान् । अध-
राचः पातालवर्तिनः ॥ हे अभिभूते अभिमवितः, कर्तरि क्तिन् । नुदस्व
द्रावय । किञ्च, उरौ विस्तीर्णे शर्मन् (जिपुर् ? डिलुर्) गृहे । शूरा
यथा वयं मदेम । श्यनः शप् । माद्येम मुखिनः स्याम तथा

* ऋक्सं० ८. ७, १९. १. ॥ 'प्राचः प्राङ्मुखान् कृत्वा, अपाचः दक्षिणामुखान्
प्रत्यङ्मुखांश्च कृत्वा, उदीचः उदङ्मुखान् कृत्वा, अधराचः अधोमुखान् कृत्वा' इति
सायणः ।

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

१०३

सम्पादयेति ह्यर्थः ।

। अभयमिव हि यन्निच्छति' ॥

इव एव । यन् गच्छन् ।

॥ * ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति ब्राह्मणाच्छंस्यहरहः शंसति ॥

पुरस्तात् सूक्तानामित्येव । आरम्भणीयां शंसेत् ।

॥ युनज्मीति युक्तवती ॥

युजिधातुमती ह्येव । युनज्मीति श्रुतेरिह ।

॥ युक्त इव ह्यहीनः ॥

इव एव । अन्योऽयसंयुक्तः ।

॥ अहीनस्य रूपम् ॥

योग्यम् ।

॥ † उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्यच्छावाकोऽहरहः शंसति ॥

पुरस्तात्सूक्तानामित्येव । आरम्भणीयां शंसेत् ।

॥ अनुनेषीति ॥

१. 'ति गच्छ' ख.

* ऋक्सं० ३. २. १७. ४. † ऋक्सं० ४. ७. ३१. ३.

अस्ति ।

॥ एतीव ह्यहीनः ॥

इव एवं । एति वर्तते । णीजस्सिपि शपो लुक् । नय सर्वमिष्टं प्राप-
येति ह्यर्थः । अतश्च,

॥ अहीनस्य रूपम् ॥

किञ्च,

। नेषीति सत्रायणरूपम् ॥

सत्रस्यायनमनुष्ठानं यत्तस्य योग्यम् । णीजो निर्वाहार्थत्वात् । अत एव,

॥ ता वा एता अहरहः शस्यन्ते ॥

वै सदा ।

अप ब्रह्मोरुमित्येताः शस्यन्ते प्रत्यहं गणे ।

अथ परिधानीयाः स्तौति —

॥ समानीभिः परिदध्युः ॥

तुल्याभिः । * 'केवलमामक' इति डीष् । तुल्यत्वे गुणमाह —

॥ ओकःसारी हैषामिन्द्रो यज्ञं भवती ३ ॥

§ इ एवं सति सत्रिणां यज्ञं भवति प्राप्नोति ।

१. 'व । णी' ख. ड. पाठः.

* पा० सू० ४. १. ३०. § 'हेत्युपमार्थीयः' इति गोविन्दस्वामी ।

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

१०५

चुरादीयाधृषीयस्तिष् भू प्राप्तावात्मनेपदी ।
 ओङ्कःसारी तु मार्जारस्तद्वत् स्यात् पूजने प्लुतः ॥
 अनुनासिकोऽनुदात्तः शक्रो गच्छेत् सदाध्वरम् ।
 स्पष्टयति —

॥ यथ ऋषभो वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठमेवं ह्येषामिन्द्रो
 यज्ञमैव गच्छति ॥

एषां तं यजताम् । आगच्छत्येव ।
 अथ प्राहाभितष्टीये विशेषं कश्चन स्फुटम् —

॥ न शुनं हुवीययाहीनस्य परिदध्यात् ॥

* 'मतौ छस्वक्तसाम्नो'र्यस्स छन्दस्त्वादिहर्च्यभूत् ।
 अन्यथात्वे दोषमाह —

॥ क्षत्रियो ह राष्ट्रच्छ्यवते यो हैव परो भवति तमभिह्वयति ॥

ह किञ्च । ह तथा सति ।
 राजानं च्यावयेद्राष्ट्रात् तं शत्रुं चाह्वयेदिह ।
 § 'शुनमि'त्यनया शस्त्रमच्छावाकः समाप(येत्? यन्) ॥
 एतन्मूलमेव 'नूनं सा त' इत्यादि सूत्र्यते ।
 नूनं सा परिधानीया विहिता ब्राह्मणान्तरे ॥

षष्ठः खण्डः ।

१. 'स' ड. पाठः.

* पा० सू० ५. २. ५९. § ऋक्सं० ३. २. ४. ७. † भा० श्रौ० सू० ७. ४. १०.

उभयः परिधानीयाः* पूर्व क? वत्र) खलु वर्णिताः ।
तासां विवेकमाहाथ सम्पद्येव प्ररोचयन् —

॥ अथातोऽहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च ॥

वक्ष्यत इति शेषः ।

निपातोऽथात इत्येषोऽत्राथशब्दार्थ इष्यताम् ।

युक्त्योगो वैकृतीनां मुक्तिः प्राकृतमोचनम् ॥

। ॐ व्यन्तरिक्षमतिरदित्यहीनं युङ्क्ते ॥

(माध्यंदिने? प्रातस्सवने) ब्राह्मणाच्छंसी 'व्यन्तरिक्षमतिरदि'त्यादि-
स्वपर्याप्तवृचान्त्यया §'इन्द्रेण रोचना' इत्यनया वैकृत्याहीनं युङ्क्ते स्पृशति ।
स एव,

॥ ॐ एवेदिन्द्रमिति विमुञ्चति ॥

§'उदु ब्रह्मणी'त्यस्य'न्यै वेदिन्द्र'मिति प्राकृती त्यजति ।

तथा,

॥ ॐ आहं सरस्वतीवतोर्नून सा त इत्यहीनं युङ्क्ते ॥

प्रातस्सवनेऽच्छावाकः १'श्यावाश्वस्य सुन्वत' इति वृचान्त्या'हं सरस्व-
ती'ति वैकृत्याहीनं स्पृशति । माध्यंदिने स एवामितृष्टीयान्त्यया 'नून
सा त' इति । अत्र च स एव १'गोमद्विरण्यवादि'ति @'शुनं हुवेमे'ति च
प्राकृत्यौ त्यजतीति शेषः ।

अथ प्रशास्ता ,

* page 31 ॐ ऋक्सं० ६. १. १५. २. § ऋक्सं० ६. १. १५. ४. † ऋक्सं०
५. ३. ७. ६. २ ऋक्सं० ५. ३. ७. १. † ऋक्सं० ६. ३. २१. ६. १ ऋक्सं०
६. ३. १९. ७. १ ऋक्सं० ५. ६. १८. ३. @ ऋक्सं० ३. २. ४. ७.

॥ * ते स्याम देव वरुण † नृ ष्टुत इति विमुञ्चति ॥

अहीनेऽपि न प्राकृत्याविति शेषः । प्रकृतौ † 'प्र मित्रयो'र्नवर्चान्त्या ‡ 'ते स्यामे'ति । एषैव विकृतौ § 'प्रति वां सूर' इति पर्यासवृत्तान्त्या । विकृतौ ¶ 'आसत्यो यात्व'न्त्या ॥ 'नृ ष्टुत' इति । सैव च प्रकृतौ ॥ 'एवा त्वामि'-त्यस्यान्त्या ।

एवं प्रशास्ताहीनेऽपि न प्राकृत्यौ विमुञ्चति ।

प्रागप्युक्तम् । 'ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाती'ति ।

उक्तं ज्ञानं स्तौति —

॥ एष ह वा अहीनं तन्तुमर्हति य एनं योक्तुं च विमोक्तुं च वेद ॥

युजेर्मुचेश्च भावे तुं † यागं मोक्षं तथैव च ।

एनं यो वेत्ति स एष ‡ तन्तुं सन्ततिमात्मनः ॥

अहीनं हानिरहितं बन्धुं सम्यगिहार्हति ।

अथ युक्तिं विमुक्तिं च निर्व्रवीति प्ररोचयन् —

॥ तद्यच्चतुर्विंशोऽहन् युज्यन्ते सा युक्तिः ॥

अहन् डिलुक्, अहि । युज्यन्ते प्रयुज्यन्ते ।

॥ अथ यत्पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्य विमुच्यन्ते सा विमुक्तिः ॥

* ऋक्सं० ५. ५. ९. ४. † ऋक्सं० ३. ५. २०. ६. ‡ ऋक्सं० ५. ५. ८. १. § ऋक्सं० ५. ५. ९. ४. ¶ ऋक्सं० ५. ५. ९. २. ७ ३. ५. १७. १. ८ ऋक्सं० ३. ५. २०. ६. ९ ऋक्सं० ३. ६. १. १. I page 31 § 'योक्तुर्नाम युक्तिः । विमोक्तुर्विमुक्तिः । तुमुनन्तत्वे तु क्लेशेन योजना । एनमित्ति योक्तोर्विमोक्तोश्च विशेषणं नाहीनस्य' इति गोविन्दस्वामी । § 'एष एव पुमानहर्गणं तन्तुं विस्तारायितुम्' इति सायणः । अहीनम् अहर्गणं तन्तुं तानितुं कर्तुम्' इति गोविन्दस्वामी ।

चतुर्विंश इत्येव । प्रायणीयस्य परस्ताच्चेति शेषः । चतुर्विंशस्य
पुरस्ताद् — भूतप्रायणीयस्य परस्ताद्भूतोदयनीयस्य च सम्बन्धिन्यो
विमुच्यन्ते त्य(ज?ज्य)न्ते इति सा विमुक्तिः ।

प्रासङ्गिकं समापय्य प्रकृतं त्वनुवर्तते ।

उभयः परिधानीयाः प्रशस्ता इति दर्शयन् —

॥ तद्यच्चतुर्विंशोऽह्नैः कालिकाभिः परिदध्युत्राहैव यज्ञं संस्थापयेयु-
र्नाहीनकर्म कुर्युः ॥

अह्नौहि । अत्र चतुर्विंशे खलु ।

संस्थितैकाहयोगित्वात् संस्थाशङ्का भवेदिह ।

अहीनेऽह्नां समूहे यद्योगं तन्न कृतं भवेत् (?) ॥

। अथ यदहीनपरिधानीयाभिः परिदध्युर्यथा श्रान्तो विमुच्यमान
उत्कृत्येतैवं यजमाना उत्कृत्येरन् ॥

एवेति शेषः । उत्कर्तनमात्मनो हानिः । कृती च्छेदने । कर्मणि
यक् । श्रान्तः अध्वगमनादिना । विमुच्यमानः *पानीयौदनाद्यदानेन
त्य(ज?ज्य)मानः ।

उभयत्रापि दोषश्चेत् किं कार्यमत उच्यते —

॥ उभयीभिः परिदध्युः ॥

अहीनैकाहयुक्ताभिः परिदध्युस्तु होत्रकः ।

१. 'पु' ग. घ. पाठः. २. 'पु' घ. पाठः.

* 'अविमुच्यमान' इति गोविन्दस्वामिसायणपाठः । तथाच सायणव्याख्या —
'यथा लोके रथशकटादौ युक्तोऽश्वबलीवर्दादिः कियद्दूरं गत्वा श्रान्तः सन् यदि न
विमुच्येत तदानीमुत्कृत्येत' इति ।

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

१०९

दृष्टान्तयति —

॥ तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोक्तं यायात् तादृक् तत् ॥

तद् उभयीभिः परिधानम् । उप सर्मापे छायादीनां विमोक्तं ल्यबर्थे
णमुल् । विमुच्य विश्रम्य विश्रम्य । दीर्घः आ(गतोऽयतः) अध्वा यस्य *‘उप-
सर्गाध्वन’ इत्यच् । कश्चित् यायाद् गच्छेत् ।
एवञ्च,

॥ सन्ततो हेषां यज्ञो भवती३ ॥

प्रयोगस्तु कृत(स्त ? स्तु)स्या(दा ? न्ना)सिक्या पूजने प्लुतिः ।
किञ्च,

॥ व्यू मुञ्चन्ते ॥

श्रममिति शेषः । उजो दीर्घश्छान्दसः । श्रमं वै त्यजन्ति ।
किञ्च,

अथ पञ्चदशादेस्तु स्तोमस्याहातिशंसनम् —

॥ एकां द्वे न द्वयोः सवनयोः स्तोममतिशंसेत् ॥

अतेरावृत्तिः, एकामति न । ए(कै?कयै)व । द्वे अति न द्वे एव । द्वाभ्या-
मेव । अतिशंसेत् । स्तोमं द्वयोः प्रातस्सवनमाध्यंदिनसवनयोः । अत्र
द्वयोरित्युक्तं: पूर्वम् †‘अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयो’रित्युक्तेऽर्थान्मध्यंदिने
ऽपरिमितत्वस्य व्येकाधिक्यस्य च विकल्पः ।

बह्वतिशंसने दोषमाह —

॥ दीर्घारण्यानि ह वै भवन्ति यत्र बह्वीभिः स्तोमोऽतिशस्यते ॥

* पा० सू० ५. ४. ४५. † page 35

लुप्तोपमम् ।

दुष्प्रवेशतया शस्त्रं दीर्घारण्यसमं भवेत् ।

॥ अपरिमिताभिस्तृतीयसवने ॥

स्तोममतिशंसेदित्येव ।

॥ अपरिमितो वै स्वर्गो लोकः ॥

वै इव । अपरिमिताभिरतिशस्तः स्तोमः स्वर्गवदपरिच्छिन्नसुखहेतुः
स्यात् । ततस्तत्,

॥ स्वर्गस्य लोकस्याप्त्यै ॥

स्यात् ।

॥ संततो ह्यस्याभ्यारब्धोऽविस्रस्तोऽहीनो भवति य एवं विद्वान्-
नहीनं तनुते ॥

सन्ततोऽनुबन्धरूपः । अभि सम्यक् । आरब्धो गृहीतः । अविस्रस्तः
अश्लिथिलः । अहीनोऽहर्गणः । भवति सम्पद्यते यस्तनुते तस्य ।

सप्तमः खण्डः ।

पाठिके षष्ठे षष्ठे तृतीयसवने हि यत् ।
शिल्पं वै बालखिल्याख्यं खिलस्रक्ताष्टकोऽहनि ॥

द्विपदास्तुतिमम्भूतमैत्रावरुणगोचरम् ।
 *‘इति नु हौण्डिनावथ महावाले’ति सूत्रितम् ॥
 पच्छस्त्वर्धर्चशश्चर्कशः संपाठाच्च चतुर्विधम् ।
 महाबालभिदारुणं तु दुर्ज्ञानं दुर्विदं तथा ॥
 यन्निमित्तं प्रातरेव नाभाका होत्रकैः कृताः ।
 तस्य शिल्पस्य वेत्त्यर्थमितिहासं ब्रवीत्यथ —

॥ देवा वै वले गाः पर्यपश्यन् ॥

बृहस्पतेः पुरा गावो वलाघसुरकिङ्करैः ।
 कालिताः स्थापिताश्वासन् वलस्य नगरे दृढे ॥
 रसाख्यया महानद्या परिक्षिप्ते सुरक्षिते ।
 ततो बृहस्पतिप्रीत्यै शक्रेण प्रहिता सती ॥
 सरमाख्या देवशुनी सारमेयौ हि यत्सुतौ ।
 मृतान् मार्गे स्थितौ यौ तु पार्श्वयोः सम्प्रखादतः ॥
 या च रामवियुक्तयै सीतायै प्रत्यहं दिवा ।
 अशोक्वनिकामेत्य ददौ मध्यन्दिनेऽमृतम् ॥
 इन्द्रेण दत्तं रक्षोभिरदृष्टा रामभक्तितः ।
 या चेन्द्रस्य सुरेशस्य मृगयादिषु साधकम् ॥
 यस्यामिन्द्रस्य विश्वामो यथैव मरुतां गणे ।
 सरमा सा विचिन्वाना रसां तीर्त्वा महानदीम् ॥
 शीघ्रं वलपुरं प्राप्य गुप्ते स्थाने ददर्श गाः ।
 †सा सान्त्वितानुरैरत्र स्वसास्माकं भवेति वै ॥

* साः श्रौ० सू० ८. २. १६. १७. † तथा चा० श्रौ० सू० — ‘पृतान्येव षट्
 सूक्तानि व्यतिमर्शं पच्छो विहरेद् व्यतिमर्शमर्धर्चशो व्यतिमर्शमृकशः । प्रगाथान्तरेषु
 चानुपसन्तानकगावानमेकपदाः शंसेत्’ इति । (८. २. १८, १९). ‡ कथा चेयं
 ऋग्वेदे १०. १०८. सूक्ते दृश्यते ।

प्रत्याख्याय सेन्द्रभक्त्या दिवमागात् पुनर्द्रुतम् ।

दृष्ट्वा गावो बलपुरे मयेतीन्द्रमुवाच सा ॥

देवाश्च तद्वचः श्रुत्वा गत्वा बलपुरं पुनः ।

ददृशुर्गाः सम्यगिति सा कथात्र प्रवर्त्यते ॥

परि सम्यग् बले तस्येदमणो लुक् + + + + ।

ज्ञातवन्तः सुरास्ता गा बलासुरपुरे स्थिताः ।

॥ ता यज्ञेनैवेप्सन् ॥

* 'आप्ज्ञप्यधामीदा' मैव सन् लङ् § 'ज्ञोऽन्त' इतश्च ह ।

संयोगाभ्यासलोपौ च (?) प्राप्नुमैच्छंस्तु यज्ञतः ॥

तत्र च,

॥ ताः षष्ठेनाह्नाप्नुवन् ॥

आप्तिः लाभः । कथम् ।

॥ ते प्रातस्सवने नभाकेन बलमनभयन् ।

ते देवाः । नभाकेन नभाकपुत्रदृष्टसाक्षात्तृचत्रयेण । बलमसुरम् ।
नभिर्हिसार्थः । स्वार्थे निच्यवृद्धिः ।

॥ तं यदनभयाश्न अश्रथयज्ञेवैनं तत् ॥

यद् यदा । तत् तदा । एनं गोगणम् । पूजायां प्लुतः ।

तुघमाने बले गावो व्याप्यान् (?) शिथिलबन्धनाः ।

* पा० सू० ७. ४. ५५. § पा० सू० ७. १. ३.

[खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

११३

॥ त उ तृतीयसवने वज्रेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया
वलं विरुज्य गा उदाजन् ॥

ते देवाः । उ पुनः । वाचः वाङ्मयस्य । कूटः समूहः तेन । वाल-
खिल्याभरेकपदया सम्पादितेन वज्रवत्तीव्रेण । वक्ष्यते हि “प्रगाथे प्रगाथ
एवैकपदां दध्यात् स वाचःकूट’ इति । विरुज्य, ‘रुजो भङ्गे’, भग्नं
कृत्वा । सपुरं वलासुरम् । गाः शिथिलबन्धनाः सतीः, उदाजन् गृहान्
प्रत्यकालयन् ।

॥ तथैवैतद्यजमानाः प्रातस्सवने नभाकेन वलं नभयन्ति ॥

लुप्तोपमं, बलमिव गोलाभविघ्नम् । अभिभवन्ति ।

॥ तं यन्नभयन्तीं ३ श्रथयन्त्येवैनं तत् ॥

पूजायां प्लुतः सानुनासिकः । यद् यदा । तत् तदा । एनं गोणं
गलितबन्धनं कुर्वन्ति ।

॥ तस्माद्धोत्रकाः प्रातस्सवने नाभाकांस्तृचाञ्छंसन्ति ॥

नभाकपुत्रनाभाकदृष्टान् + प्राक् तृचानथ ।

। § यः ककुभो निधारय इति मैत्रावरुणः ॥

शंसेत् ।

सक्षपेति तृचेनायं सूत्रोक्तः विकल्प्यते ।

१. ‘न्ध’ ग. घ.

* page 115. § ऋक्सं० ६. १. २६. ४. † आ० ऋ० सू० ७. २. १७.

‘सक्षपः परिषस्वज इति मैत्रावरुणो यः ककुभो निधारय इति वा’
इति ।

॥ *पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणाच्छंसी ॥

तृचं शंसेत् ।

॥ § ता हि मध्यं भराणामित्यच्छावाकः ॥

पूर्ववत् ।

॥ त उ तृतीयसवने वज्रेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया
वलं विरुज्य गा आप्नुवन्ति ॥

भयं कृत्वा तु गोविध्नं लभन्ते गाः पयस्विनीः ।

अत्र च,

अभिप्रवस्सुराधादिवालखिल्याष्टसूक्तके ।

खैलिके त्वादितः षड् वै छन्दस्तो बार्हतानि ह ॥

युजस्सताबृहत्योऽत्र बृहत्यस्त्वयुजो मताः ।

भवेतामन्तिमे सूक्ते गायत्रे सप्तमाष्टमे ॥

महर्षयो वालखिल्यास्तद्दृष्टा या ऋचश्रियः ।

आदौ षट्सु विहारास्तु त्रयस्सन्ति सुदुर्वचाः ॥

हौण्डिनाख्यौ विहारौ द्वौ महावालभिदेव च ।

अन्यसूक्तद्वयगतो विहारो व्यत्ययः सदा ॥

‘वालखिल्याः शंसती’ति वक्ष्यते। हौण्डिनाख्यौ ।

महावालभिदाख्यं तु विहारं प्रब्रवीत्यथ —

* ऋक्सं० ६. ३. २५. ३. § ऋक्सं० ६. ३. २४. ३. ॥ ऐ० ब्रा० ३०-२.

॥ पच्छः प्रथमं षड् बालखिल्यानां सूक्तानि विहरति ॥

प्रथमं च द्वितीयं च पदव्यत्याससंयुतम् ।

पूर्वायुजः परायुजः परायुक् पूर्वयुक् तथा ॥

एवं तृतीयं च चतुर्थे तथा पञ्चमषष्ठके ।

अप्रशस्ता विहारेव(?) होता षोडशिनं यथा ॥

॥ अर्धर्चशो द्वितीयम् ॥

षड् बालखिल्यानां सूक्तानि विहरतीत्येव ।

॥ ऋकृशस्तृतीयम् ॥

अनुषङ्गः पूर्ववत् स्यात् विहारश्चापि पूर्ववत् ।

विहारवितये सूक्तपदके गुणमाह ह —

॥ स पच्छो विहरन् प्रगाथे प्रगाथ एवैकपदां दध्यात् ॥

स प्रशस्ता (स? प्रति)प्रगाथं वक्ष्यमाणा एकपदा अन्ते दध्यात् ।

॥ स वाचःकूटः ॥

प्रगाथ एकपदान्तो वाचःकूट इति श्रुतः ।

प्रगाथान्तगता एकपदाः का अत आह ह —

॥ ता एताः पञ्चैकपदाः ॥

ता एकपदास्तावदेताः पञ्च । कथम् ।

१. 'रा' ड. पाठः. २. 'अ' ख. ३. 'क्तं' घ. ४. 'र' वा' ग. घ. ड. ५. 'न्तो वा वाचः' ग. घ.

॥ चतस्रो दशमादह्न एका महाव्रतात् ॥

आहर्तव्या इति शेषः । 'इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः' । 'इन्द्रो विश्वस्य भूपतिः' । 'इन्द्रो विश्वस्य चेतति' । 'इन्द्रो विश्वस्य राजति' । इति श्रुतिषु दशमेऽहनि पठिताश्चतस्रः । 'इन्द्रो विश्वं विराजति' इति महाव्रते पठितैका । इति पञ्च ।

॥ अथाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदानि ॥

माहानाम महानामन्यः पुरीषस्य पदानि च ।

महद् ब्रह्म नाम रूपं माहानामनमन्त्राणि(?) ॥

माहानामनपदसंख्यामाह —

॥ तेषां यावद्भिः सम्पद्येत तावन्ति शंसेन्नेतराण्याद्रियेत ॥

संपत्तिः सङ्गमस्तेषां प्रगाथानां भवेत् पदैः ।

यावद्भिस्तावन्ति शंसेद्नेऽष्टत्वे न चादरः ।

सूत्र्यते हि* 'त्रयोविंशतिमष्टाक्षरान् पादान् महानाम्नीभ्यः सपुरी-
षाभ्यः' इति ।

अष्टाक्षरा एकपदा महानाम्नीगता यथा —

प्रचेतन प्रचेतय । इन्द्रद्युम्नाय न इषेः राये वाजाय वज्रिवः । शविष्ठ
वज्रिन्नुज्जसे । चिकित्वा अभि नो नय । इन्द्रो विदे तमु स्तुषे । तमूतये
हवामहे । जेतारमपराजितम् । सनः पर्पदति द्विषः । क्रतुच्छन्द क्रतं
बृहत् । सनः पर्पदति सिधः । पूर्वस्य यत्ते अद्विवः । सुम्न आधेहि नो

१. 'श्रुतेः द' ख. २. 'ति च प' ग. घ. ३. 'मा' ख. छ. ४, ५. 'म' ग. घ. छ. ६. 'सम्प्रप' घ.

* आ० श्रौ० सू० ८. २. २२.

वसो । नूनं तं नव्यं सन्यसे । प्रभो जनस्य ह॥ इन् । समन्येषु ब्रवावहै ।
शूरो यो गोषु गच्छति । सखा सुशेवो अद्रयाः । एवाहोवैवाहि देवाः ।
आयो मन्याय मन्यवे^१ । उपो मन्याय मन्यवे ।

* एवमष्टाविंशतिभिः प्रोक्ता एकपदा इह ।

॥ अथार्धचर्शो विहरंस्ताश्चैकपदाः शंसेत् । तानि चैवाष्टाक्षराणि
माहानामनानि पदानि ।

पूर्ववत् ।

॥ अथ ऋक्शो विहरंस्ताश्चैकपदाः शंसेत् तानि चैवाष्टाक्षराणि
माहानामनानि पदानि ॥

† 'ऋत्यकः' । पूर्ववत् ।

अथ विहारानुं स्तौति —

॥ स यत् प्रथमं षड् बालखिल्यानां सूक्तानि विहरति प्राणं च
तद्वाचं च विहरति ॥

पच्छो विहरणं षण्णां वाक्प्राणप्राप्तये भवेत् ।

विहरति व्यत्यस्यति यत् संश्लेषयति तत् ।

॥ यद् द्वितीयं चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति ॥

१. 'वा' घ. २. 'वे' एव' क. घ. ३. 'न संस्तौ' ग. ड.

* विंशतिरेवैकपदा उच्युद्भूता इत्यन्ते । अतः कश्चिदंशो गलित इव । † पा० सू०
६. १. १२८.

अर्धर्चशो विहारः स्यान्मनश्चक्षुस्समृद्धये ।

॥ यत् तृतीयं श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति ॥

भवेद्दृक्शो विहरणं श्रोत्रदेहसमृद्धये ।

पुनः स्तौति —

॥ तदुपाप्तो विहारे कामः ॥

*तत्, तार्थे सुः तेन । कामः लाभः । उपाप्तः स्वीकृतः ।

॥ उपाप्तो वज्रे बालखिल्यासु ॥

काम इत्येव । लुप्तोपमं, वज्रवद्विजयकारिषु ।

॥ उपाप्तो वाचःकूट एकपदायाम् ॥

काम इत्येव । अष्टाविंशतिरूपायाम् ।

॥ उपाप्तः प्राणक्लृप्त्याम् ॥

काम इत्येव । प्राणश्चक्षुरादित्यः । क्लृप्तिः संश्लेषः । अथ,

॥ १ अविहृतानेव चतुर्थं प्रगाथाञ्छंसति ॥

अविहृतान् यथापाठं स्थितान् । प्रगाथान् ब्रह्मतीसतोबृहतीरूपान् ।

१. 'त्याः' ग. ड. २. 'षः । अवि' ग. घ. ३. 'था स्थि' ग., 'था प्रगा' घ.

* 'तत्, तथासति' इति सायणः । १ 'अवक्लृप्त्यैकपदा अविहरंश्चतुर्थं शंसते' भा०
श्री० सु० ८. २. २४.

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

११९

स्तौति —

। पशवो वै प्रगाथाः ॥

पशुवत् प्रीतिकारित्वात् बहुपादतयापि च ।

वै इव ।

॥ पशूनामवरुद्ध्यै ॥

तत् प्रगाथत्वं स्यात् ।

॥ नात्रैकपदां व्यवदध्यात् ॥

अत्र चतुर्थे यथापाठशंसने । एकपदामष्टाविंशतिरूपाम् ।

प्रगाथमध्ये प्रक्षेपो व्यवधानं न तद् भवेत् ।

॥ यदत्रैकपदां व्यवदध्याद्वाचःकूटेन यजमानात् पशून् निर्ह-
ण्यात् ॥यद् यदि । हनिर्गत्यर्थोऽन्तर्णीतिपर्थश्च, निर्गमयेत्* । यजमानात्
सत्रिणः ।॥ य एनं तत्र ब्रूयाद्वाचःकूटेन यजमानात् पशून्निरवधीरपशुमेन-
मकरिति ॥तत्र एकपदामिधाने । एनं प्रशास्तारं यो ब्रूयात् त्वं पशून् सत्रिणः
निरवधीः अजीगमः । एनं सत्रिणमपशुमकः अकार्षीः ।

§ मन्त्रे घसे'ति लुक् च्लेः सिञ्जमन्त्रं छन्द इतस्तथाद् ।

१. 'घं का' ख. २. 'त्रिगण' ग. घ.

* 'निर्हण्यात् निशेषेण विनाशयेत्' सायणः. § पा० सू० २. ४. ८०.

॥ शश्वत् तथा स्यात् ।

इह तेन प्रकारेण तदुक्तं संभवेदपि ।

निगमयति —

॥ तस्मात् तत्रैकपदां न व्यवदध्यात् । द्व्योत्तमे सूक्ते पर्यस्यति ॥

गायत्रे त्वन्तिमे सूक्ते विपर्यस्येत् सदैव हि ।

॥ स एव तयोर्विहारः ॥

पच्छोऽर्धचश ऋक्शश्च यथापाठमिति क्रमात् ।

शंसित्वाथाष्टमं शंसेदथ शंसेत्तु सप्तमम् ॥

तयोरन्तिमयोरेष व्यतिषङ्गः सदेष्टव्यताम् ।

महाबालभिद्विहारं रोचयन् प्राह वै कथाम् —

॥ तदेतत् सौबलाय सर्पिर्वात्सिः शशंस ॥

सर्पिर्नामा वत्सपुत्रः प्रशास्ता सौबलस्य वै ।

यज्ञे महाबालभिदं विहारं तु शशंस ह ॥

तत् तत्र । एतत् शिल्पम् ।

॥ स होवाच ॥

स सर्पिःसंज्ञः । हेति हर्षे । स्वबन्धून् प्रत्युक्तवान् । कथम् ।

॥ भूयिष्ठान्हं यजमाने पशून् पर्यग्रहं षमकनिष्ठा उ मामागमिष्य-
न्तीति ॥

सौबले यजमानेऽहं शुभान् बहुतमान् पशून् ।

अग्रशीपं स्थापितवानित्येतत् परि सर्वतः ॥
 प्रगाथानां शंसनेन तत एव तु मां प्रति ।
 आगमिष्यन्ति पशवो बहवस्त्वकनिष्ठिकाः ॥

उ खलु । स च सौबलः ।

॥ तस्मै ह यथा महद्भ्य ऋत्विग्भ्य एवं निनाय ॥

निनाय दत्तवांस्तस्मै सर्पिषे सौबलो मुदा ।
 होत्रादिमुख्यमदृशीं दक्षिणां बहुरूपिणीम् ॥
 दक्षिणापरिमाणं तु प्रोक्तं यज्ञविशारदैः ।
 यद् दत्तमितं ऋतौ द्रव्यं शतधा प्रविभज्य तत् ॥
 क्षिपेच्चतुर्षु वर्गेषु प्रत्येकं पञ्चविंशतिम् ।
 तत्र द्वादश मुख्याय द्वितीयाय षडेव तु ॥
 चतुरोऽथ तृतीयाय त्रींश्चतुर्थाय वै त्विति ।
 अतः षडंशभाजेऽस्मै द्वादश स्म मुदा ददौ ॥
 सर्पिषे सौबल इति महाबारुभिदस्तुतिः ।

निगमयति —

॥ तदेतत् पशव्यं च स्वर्ग्यं च शस्त्रं तस्मादेतच्छंसति ।

तस्मात् तथाहि । तत् तत्र,

पशुस्वर्गसाधनं तु शस्त्रं हेतत् प्रशास्तृगम् ।
 वर्षन्निन्द्रो जलतृणैः पशून् वर्धयतीह तु ॥
 ते च तस्मै प्रयच्छन्ति हविः क्षीरं घृतं दधि ।
 इन्द्रोऽपि यजमानेभ्यः स्वर्गं सम्यक् प्रयच्छति ॥

अष्टमः खण्डः ।

महाबालाभिदं प्रोच्य प्राह दूरोहणं त्वथ ---

॥ दूरोहणं रोहति ॥

रुहिः शंसनार्थः ।

* सप्तरूपा हंसवती दूरोहणमितोरितम् ।

इत्याह —

॥ तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥

‘स्वर्गो वै लोक’ इत्यादि पूर्वं विधुवति क्रतौ ।
दूरोहणब्राह्मणं तु † प्रागवोचाम सुस्फुटम् ॥

॥ ऐन्द्रे पशुकामस्य रोहेत् ॥

पशुकामस्य यदुस्तदैन्द्रे दूरोहणं वदेत् ।

कुतः ।

॥ ऐन्द्रा वै पशवः ॥

वर्षणं हीन्द्रकर्मातो वर्धन्ते पशवस्त्विति ।

किञ्च,

॥ तज्जागतं स्यात् ॥

यस्य दूरोहणं त्वैन्द्रे तत्सूक्तं जागतं भवेत् ।

१. ‘इत्याह’ ख. ड. २. ‘त्र’ ३. ‘चै’ ख. ड.

* पयार्धभिदं समनन्तरं च पयं ‘पूर्वाचार्या आहुः’ इत्यवतारिकापूर्वं सायणे-
नोद्धृतम् । † Vol. II. Page 87.

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

१२३

कुतः ।

॥ जागता वै पशवः ॥

'जगती हि तानाह' इति * प्रागध्यगीष्महि ।

किञ्च,

॥ तन्महासूक्तं स्यात् ॥

§ दशर्चताया अधिकं महासूक्तं विदुर्बुधाः ।

॥ भूयिष्ठेष्वेव तत् पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

तत् तत्र । भूयिष्ठेषु बहुतमेषु । यजमानं सत्रिगणम् ।

॥ बरौ रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतं च ॥

जागतं त्रयोदशर्चं बरुसूक्तं ¶ 'प्र ते महे' ।

'प्र ते सप्तोना बरुः सर्वहरिवेन्द्र' इति हि सर्वानुक्रमणी ‡ ।

तत्राह्वयं हंसवतीं सप्तरूपां वदेत् सुखम् ।

॥ ऐन्द्रावरुणे प्रतिष्ठाकामस्य रोहेत् ॥

इन्द्रावरुणदेवस्य एतां हंसवतीं वदेत् ।

स्तौति —

॥ एतदेवता वा एषा होत्रैतत्प्रतिष्ठा यज्ञेन्द्रावरुणा ॥

१. 'हि त' ख. २. 'च। अ' ख. ३.

* Vol. I. page 518. § इदमप्यर्थं पूर्वाचार्यैरुक्तमिति सायणेनोद्धृतम् ।

¶ ऋक्सं० ८. ५. ५. १. ‡ म० १०. सू० ९६.

याज्येति शेषः । यद् यस्मात् । डीपष्टाप् । वाज्यैन्द्रावरुणी
 * 'इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्ये'ति । एषा होत्रा । एतदेवता इन्द्रावरुण-
 देवत्या । एतत्प्रतिष्ठा एतयोः प्रतिष्ठिता । † 'सुपि स्थ' इति कः । वै
 इति द्वे ।

॥ तदेनत् स्वायामेव प्रतिष्ठायामन्ततः प्रतिष्ठापयति यदेवैन्द्रा-
 वरुणश्च ॥

सप्तम्यन्तस्य प्रशंसायां प्लुतः । तस्य विकारावदितौ । † 'एचोऽप्रगृ-
 ह्यसे'ति । ऐन्द्रावरुणे रोइति यत्, तत् तेन अन्ततोऽन्ते । एनच्छस्त्रम् ।
 प्रतिष्ठापयति स्वायामात्मीयायाम् । किञ्च,

॥ एषा ह वा अत्र निबित् ॥

अत्र प्रशास्तृशस्त्रे । वै इव १ । एषा हंसवती पूज्या निबित्तुल्या ।
 निबित्त्वे वा किम् ।

॥ निविदा वै कामा आप्यन्ते ॥

सर्वकामाप्तये त्वेषा भवेद्धंसवती खलु ।

तत्र च,

॥ स यद्यैन्द्रावरुणे रोहेत् सौपर्णे रोहेत् ॥

यदीत्यसंशये वेदाः प्रमाणं यदि वै तथा ।

‡ इमानि वेति सप्तर्चं सौपर्णं खैलिकं विदुः ॥

प्रागुत्तमाया अत्रैतच्छंसेद् दूरोहणं स्फुटम् ।

* ऋक्सं० ५. १. १२. १. † पा० सू० ३. २. ४. ‡ पा० सू० ८. २. १०७.

१ 'इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्य' इति सायणः. ‡ इदमप्यर्थं सायणेनोद्धृतम् ।

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

१२५

स्तौति —

॥ तदुपाप्त ऐन्द्रावरुणे काम उपाप्तः सौपर्णे ॥

तत् सत्र - ऐन्द्रावरुणे । सौपर्णे सति हि कामो लाभ उपाप्तो गृहीतो
नान्यथेत्यर्थः । अत एव सूत्र्यते — * 'इमानि वां भागधेयानीति प्रागुच-
माया आहूय दूरोद्दणं रोहेत्' इति, 'समानमन्यत्' इति च ।

नवमः खण्डः ।

। तदाहुः संशंसेत् षष्ठेऽहन् न संशंसेत् इति ॥

किं सौपर्णात् परं शंसेत् प्रागावांराजसूक्ततः ।

चर्षस्तुभ्नात्तृचाविन्द्रावरुणायुवसूक्तकम् ॥

षष्ठेऽह्नि सं सह नवा विचारे द्वौ प्लुतौ ऋतुक् ।

सत्र,

॥ संशंसेदित्याहुः ॥

वृच्छति —

॥ कथम् ॥

परिहरति —

। अन्येष्वहःसु संशंसति कथमत्र न शंसेदिति ॥

१. 'जे' । ऐ' च. २. 'ति च' ख. ३. 'हुः' । ततः किम् । पृ' ख.

* सा० श्रौ० सू० ४. २. १२, २५.

१२६

सवृत्तिके ऐतरेयब्राह्मणे

[दशमः]

कथमिति क्षेपे ।

॥ अथो खल्वाहुः ॥

अन्ये वदन्ति ।

॥ नैव संशंसेत् ॥

कुतः ।

॥ स्वर्गो वै लोकः षष्ठमहः ॥

ततः त्रिम् ।

॥ अममायी वै स्वर्गो लोकः ॥

‘एरच्’* ।

समाङ्गीणो भवेदेतन्निशेषजनवर्जितः† ।

अत्र हेतुमाह —

॥ कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति ॥

पुण्यकृत स्वर्गमाप्नोति स च लोके सुदुर्लभः ।

॥ स यत संशंसेत् समानं तत् कुर्यात् ॥

यद् यदि । तत् तं स्वर्गम् । समानं तुल्यमन्यैः ।

* पा० सू० ३. ३. ५६. † ‘अममायी समागन्तुमयोग्यः । समेत्य संहत्य सम्भूय बहुभिर्गन्तुमयोग्यः’ इति गोविन्दस्वामी ।

स्तौति —

॥ अथ यन्न संशंसती॑ तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् ॥

प्लुतोऽनुनासिकः पूजामाहात्राथेति मङ्गलम् ।

निगमयति —

॥ तस्मान्न संशंसेत् ॥

पुनः स्तौति —

॥ यदेव न संशंसती॑ ॥

पूज्यः संशंसनाभावः स्यात् प्लुतः सानुनासिकः ।

॥ आत्मा वै स्तोत्रियः । प्राणा वालखिल्याः ॥

भवत्यत्रानुरूपां वि१पोऽपि) स्तोत्रियेत्युपलक्षणम् ।

सूत्र्यते हि* — अत ऊर्ध्वमनुरूपेभ्यो विकृतानि शिल्पानि शंसेयुः
इति । ततः किम् ।

॥ स यत् संशंसेदेताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान् ^१ वियात् ॥

इन्द्रावरुणदेवाभ्यां प्राणान् बहिर्निर्गमयेत् । वीणो लिङ् अन्तर्णीत-
णिच्छः ।

१. 'थात्रेति' ख. छ. २. 'त ऊर्ध्व' मिति मुद्रितपाठः ।

* आ० श्रौ० सू० ८. २. २. १ वीयात् इति मुद्रितसायणीयपाठः । 'वीयात् इति
सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यम् । इह तदभावश्छान्दसः' इति गोविन्दस्वामी ।

॥ य एनं तत्र ब्रूयादेताभ्यां देवताभ्यां यजमानस्य प्राणान्
व्यगात् प्राण एनं हास्यतीति ॥

(व्यगात्) । अन्तर्णीतण्यर्थस्येणो लुङि । निग्जीगमत् ।

॥ शश्वत्तथा स्यात् तस्मान्न संशंसेत् । स यदीक्षेताशंसिषं वाल-
खिल्या हन्त पुरस्ताद् दूरोहणस्य संशंसानीति नो एव तस्याश-
मियात् ॥

हन्तेति हर्षे । यथाहं (व्यगात्? प्राणं) वालखिल्या प्रशंसिषं दूरो-
हणस्य, अर्श आद्यच्, दूरोहणवतः सौपर्णस्य पुरस्तात्, तथा पश्चादपि
तृचद्वयं सूक्तं च संशंसानीति यदीक्षेत एवमीक्षमाणोऽपि तदनुष्ठाने-
च्छामपि न गच्छेत् ।

आशानिषेधे निषिद्धा दण्डापूपिकया क्रिया ।

॥ तं यदि दर्प एव विन्देदुपरिष्ठाद् दूरोहणस्यापि बहूनि शतानि
शंसेत् ॥

तं दर्पो विन्देदेव यदि तदर्पशान्तये, स दूरोहणवतः सौपर्णस्य पर-
(मा? मपि) ऋचां बहूनि शतानि यावच्छृद्धं शंसेत् । नतु तृचद्वयं सूक्तञ्च ।
किञ्च,

॥ यस्यो तत्कामाय तथा कुर्यादत्रैव तदुपाप्तम् ॥

तत् तत्र । * उ खलु । यस्य, डर्थे डस् यस्यै । कामाय लामाय तथा
कुर्यात् प्रशास्ता तत्फलम् अ(त्र) शंसनेऽपि उपाप्तं सङ्गृहीतम् । कथम् ।

१. 'णो गा लु' ख. ड. २. 'णस्तद' घ.

* 'उ इत्यनर्थकः' इति गोविन्दस्वामी ।

खण्डः]

एकोनविंशोऽध्यायः ।

१२९

॥ ऐन्द्रो वालखिल्यास्तासां द्वादशाक्षगणि पदानि ॥

पदं पादः । बृहतीनां तृतीयः, सतोबृहतीनामाद्यबृतीयश्च ।

। तत्र स काम उप्प्राप्तो य ऐन्द्रे जागते ॥

(किं? का)मः स्यात् । किञ्च,

॥ अथेदमैन्द्रावरुणं सूक्तम् ॥

* 'आवां राबानौ' इति ।

॥ ऐन्द्रावरुणी परिधामीया ॥

ते 'इयमिन्द्रं वरुणम्' इति ।

निगमयति —

॥ तस्मान्न संशमेत् ॥

। तदहुर्यथा वाव स्तोत्रमवं शस्त्रम् ।

ततः किम् ।

॥ विहता वालखिल्याः शस्यन्ते । विहतं स्तोत्राश्म अविहताश्म
इति ॥

विचारं प्लुतौ ।

पगिहरति —

। विहतमिति ब्रूयात् ॥

* ऋक्सं० प. ६. ६. १. ॐ ऋक्सं० प. ६. ६. ५.

कथम् ।

॥ अष्टाक्षरेण द्वादशाक्षरमिति ॥

बृहत्तमित्येव । 'अग्ने त्वं नो अन्तम' इति द्विपदासु आद्यपदा अष्टा-
क्षराः द्वितीया द्वादशाक्षराः । बृहतीसतो बृहतीपादसमं तत् ।

॥ तदाहुर्यथा वाव शस्त्रमेवं याज्या ।

ततः किम् ।

॥ तिस्रो देवताः शस्यन्तेऽग्निरिन्द्रो वरुण इत्यथैन्द्रावरुण्या यजति
कथमग्निरनन्तरित इति ।

अथ तथामति । अन्तर्यस्त्यागः । स्तोत्रिये सानुरूपेऽग्निः । वाल-
खिल्या (इन्द्रे गाः ? इन्द्रः) । 'आवां राजे' तीन्द्रावरुणौ । याज्या § 'इन्द्रा-
वरुणा मधु' ।

परिहरति —

॥ यो वा अग्निः स वरुणः ॥

एतत् कृतो हि विज्ञेयमत उत्तरमुच्यते —

॥ तदप्येतद्विष्णोक्तं त्वमग्ने वरुणो जायसे यदिति ॥

* (ऊ१ उ) नन् वृत्रो (हि) वरुणस्तेजसाच्छादयन् जगत् ।

। तद्यदेवैन्द्रावरुण्या यजति तेनाग्निरनन्तरितोऽनन्तरितः ।

१. 'रा' क. ख.

§ अक्सं० ३. १. १२. ६. * 'कृबृदारिभ्य उन्नन्' इति सूत्रेण. (उणा० ३-५३)

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१३१

तत् तत्र । यजति यत् तेन अनन्तरितः अत्यक्त एव । द्विरुक्ति-
रुक्तार्थाः ॥

दशमः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

• पृष्ठे पष्ठेऽह्नि शिल्पानि कर्तव्यानि ब्रवीत्यथ —

॥ शिल्पानि शंसन्ति देवशिल्पानि ॥

नामानेदिष्टकादीनि यानि शिल्पानि शस्त्रिणः ।

शंसन्ति तानि देवानां शिल्पवत् प्रियकृन्ति वै ॥

किञ्च,

। एतेषां वै शिल्पानामनुकृतीह शिल्पमधिगम्यते हस्ती कंसो
वासो हिरण्यमश्वतरीरथः ॥

एतेषां देवशिल्पानां सादृश्येन गजादिकम् ।

सङ्गृह्यते सत्रि(णस्तु? णा तु) निरुक्ताश्वतरी पुरा § ॥

१. 'पष्ठे पष्ठेऽह्नि' ग. घ. २. 'शस्त्रिण' ख. क.

§ Vol. I. page 44. § Vol. II page 42.

॥ शिल्पं शिल्पं हास्मिन्नधिगम्यते य एवं वेद ॥

टार्थे डि, अनेन वेदित्रा * । ह चित्रम् शिल्पं शिल्पं रथादिकं बहु ।
अधिगम्यते प्राप्यते ।

॥ यदेव शिल्पानीं ३ ॥

प्रशंसायां प्लुतो यानि यत्तानि सुशुभानि वै § ।

किञ्च,

॥ आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि ॥

आत्माधिकारी करणे क्तिन् कृजः 'संपरी'ति सु (ट्) ।

कथम् ।

॥ छन्दोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते ॥

छन्दो वेदः । एतैः शिल्पैः ।

अत्र होता,

॥ नाभानेदिष्ठं शंसति ॥

नाभानेदिष्ठदृष्टत्वान्नाभानेदिष्ठसंज्ञकम् ।

† 'इदमित्था रौद्र'मिति सप्तविंशत्यृचं महत् ॥

स्तौति —

॥ रेतो वै नाभानेदिष्ठः ॥

१. 'यज्ञानि सशु' ख. 'युक्तानि सशु' ड.

* 'आस्मिन् वेदितरि' इति सायणः । § 'यस्मान्नाभानेदिष्ठादीनि शिल्पशब्दवाच्यानि तस्मात् सुवर्णाभरणादिवत् पूज्यानीत्यर्थः' इति सायणः । १ पा० सू० ६, १. १३०.

† ऋक्सं० ८. १. २६. १.

शरीरस्य रेत इव शिल्पानां प्रथमं त्विदम् ।

॥ रेतस्तत् सिञ्चति ॥

तत् तेन ।

॥ तमनिरुक्तं शंसति ॥

अप्रकाशदेवतत्वादनिरुक्तः स तं वदेत् ।

। अनिरुक्तं वै रेतः ॥

अनिरुक्तं (अ) प्रकाशं रेतः स्थितिनिविद्धानयोः । तदाह —

॥ गुहा योन्यां सिच्यते ॥

डिलुक् गुहायां विज्ञं योन्यां रेतो निधीयते ।

किञ्च,

॥ स रेतोमिश्रो भवति ॥

स नाभानेदिष्ठः । रेतश्शब्देन युक्तः । कथम् ।

॥ क्षमया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति ॥

ह्यस्ति । तच्च,

॥ रेतःसमृद्ध्या एव ।

स्यात् ।

१. 'क्त' ख.

अथेदमित्थेत्यनेन येयज्ञाद्वयमाह ह —

॥ तं सनाराशंसं शंसति ॥

तं नाभानेदिष्टम् । सनाराशंसम् । ये अङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभव-
न्निति न द्येर्जातानां नराणामङ्गिरसामाशंसुस्तोत्रभूतेना(न्य ? घ)-
षळचेन सावेर्णिगाजदानस्तुतिर्हूतिभूतान्त्यचतुर्ऋचेन च युक्तेन येयज्ञेनैका-
दशर्चेन च सहितमित्यर्थः । 'इदमित्था सप्ताधिका नाभानेदिष्टो मानवो
वैश्वदेवं तत्' 'येयज्ञेनैकादशाद्याः षळङ्गिरसां स्तुतिरन्त्या त्रिष्टुप् पञ्च-
म्यनुष्टुप् प्रगाथोऽनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोऽन्त्यास्सावर्णेर्दनिस्तुतिरिति हि
सर्वानुक्रमणी * ।

नाराशंसशब्दं निराह —

॥ प्रजा वै नरो वाक् शंसः ।

एवञ्च,

॥ प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति ॥

तच्चेत्त सनाराशंसत्वेन ।

॥ तस्मादिमाः प्रजा वदत्यो जायन्ते ॥

शतुर्नुम् न । तस्मात् तथाहि ।

सूक्तयोश्चापि संश्लेषप्रकारं विदधात्यथ —

१. 'नामङ्गि' ख. ड. २. 'से' ख. ३. 'भू' ख. ४. 'तुस्तुचेन यु' ड.
५. 'तिर्वान्त्या' मुद्रितपाठः. 'तिरिति' ड. ६. 'वे' ग. घ.

* म० १०. सू० ६२; ६३.

॥ तं हैके पुरस्ताच्छंसन्ति पुरस्तादायतना वागिति वदन्तः ॥

शरीराणां पूर्वभाग वाग्व्यापारो हि दृश्यते ।
इदमित्थीयतः (प्रो ? प्रा)क्तं येयज्ञीयं वदेत्ततः ॥

॥ उपगिष्टादेक उपरिष्टादायतना वागिति वदन्तः ।

स्याद् यज्ञीयेदमित्थीयात् प्रवा (?) मूर्धनि वागिति ।
वयं तु ब्रूमः —

॥ मध्य एव शंसन्मध्यायतना वा इयं वाक् ॥

इदमित्थीयमध्ये ये याहि (?) नाभ्युदगता हि वाक् ।
शिक्षाविदोऽप्याहुः —

आकाशवायुप्रभवः शरीरात्
समुच्चरन् वक्त्रमुपैति सम्यक् ।
स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो
वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥

इति । तत्र मध्येऽपि,

॥ उपरिष्टान्नेदीयसीव ।

इव एव ।

अन्तासन्नप्रदेशे तं पञ्चविंश्याः परं क्षिपेत् ।

सूत्र्यते * — 'इदमित्था रौद्रेमिति प्रागुपोत्तमाया येयज्ञेनेत्यावपते'
इति । कुतः ।

॥ उपरिष्टान्नेदीयसीव वा इयं वाक् ॥

१. 'ति नादः ।' २. 'द्रं गूर्तवचा ये' ख.

* आ० श्रौ० सू० ८. १. २१, २२.

वाङ् नामरुत्थिताप प्राक् ताल्वादिस्थानगा स्फुटा ।
 * नेदोऽन्ति ऋषेणमुनि डीप् च स्यादुगित † श्र वै ॥

इव एव ।

॥ तं होता रेतोभूतं सिक्त्वा मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं
 प्राणान् कल्पयेति ॥

रेतः सिक्त्वा तेन होता नामानेदिष्टकेन वै ।
 भूतं जातं सत्रिगणं प्रशास्त्रे तं प्रयच्छति ॥
 सम्पादयोस्य प्राणास्त्वं सम्प्रायेवेति वै वदन् ।

प्रथमः खण्डः ।

। बालखिल्याः शंसति ॥

अभिप्रवः खिलिकं तु बालखिल्याष्टसूक्तकम् ।
 बार्हतान्यादितः षट् तु गायत्रे सप्तमाष्टमे ॥
 अत्र त्रिषु विहारिषु महाबालमिदीरितः ।
 † 'देवा वै बल' इत्यत्र वक्ष्यते हौण्डिनावथ ॥
 युजस्सतोबृहत्योऽत्र बृहत्यस्त्वयुजो मताः ।
 पच्छ आद्योपाद्यसूक्त अर्धर्चं द्वे ततः परे ॥
 ऋक्शः पञ्चमषष्ठे तु षट्सूक्तिर्विकृता खलु ‡ ।
 बृहत्यत्र विहर्तव्या बृहत्या तद्वदेव च ॥

१ 'शखिणं' क. २. 'सं' ख.

* पा० सू० ५. ३. ५३. † पा० सू० ४. १. ६. ‡ Page 111. § तथाचा०
 श्री० सू० 'सूक्तानां प्रथमद्वितीये पच्छः तृतीयचतुर्थे अर्धर्चशः ऋक्शः पञ्चमषष्ठे' इति ।
 (८. २. ५, ६.)

सतोवृहत्या च सतोवृहतीत्याद्यहौण्डिनः ।
 पूर्वयुक् परयुक् चापि परयुक् पूर्वयुक् त्विति ॥
 अतिमर्शविहारोऽयं द्वितीय इह हौण्डिनः ।
 बायत्रान्त्यसूक्तयोस्तु व्यत्यासो हि सदा ध्रुवः ॥

स्तौति —

॥ प्राणा वै बालखिल्याः ॥

प्राणस्थितिहेतुत्वात् ।

॥ प्राणानेवास्य तत् कल्पयति ॥

तत् तदा । अस्य यष्टुः ।

॥ ता विहताः संसति^१ ॥

ताः । शस् ।

॥ विहता वा इमे प्राणाः ॥

कथम्,

॥ प्राणेनापानोऽपानेन व्यानः ।

विहतः सुश्लिष्टः* ।

॥ स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरति ॥

माहचर्याद् द्वितीयं च प्रथमत्वेन कथ्यते ।

१. 'वा' ग. घ. २. 'मार्ग' ख. ३. 'ति । वि' छ.

* 'व्यतिपक्तः' इति गोविन्दस्वामिसायणौ ।

॥ अर्धर्चशो द्वितीये ॥

विहरतीत्येव । तृतीयचतुर्थे ।

द्वितीयार्धर्चविहृतियोगेनात्र द्वितीयता ।

॥ ऋक्शस्तृतीये ॥

विहरतीत्येव । पञ्चमषष्ठे ।

तृतीयर्कशोविहारेण योगादत्र तृतीयता * ।

स्तौति —

॥ स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति प्राणं च तद्वाचं च विहरति यद्
द्वितीये चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति ॥

विहरतीत्येव ।

॥ यत्तृतीये श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति ॥

विहरतीत्येव । अत्र च,

॥ ते हैके सह बृहत्यौ सह सतोबृहत्यौ विहरन्ति ॥

ते प्रसिद्धाः । ह पुरा । विह्वजन्तर्णीतण्यर्थः । विहरेदित्याहु-
रित्यर्थः ।

अन्योन्यमयुजः श्लिष्टा युजश्च विहृताः सह ।

दृषयति —

* षण्णामपि सूक्तानां पञ्चोऽर्धर्चशो ऋक्श इति त्रिविधो विहारः प्रपञ्चितः पूर्वा-
ध्याये । इह तु द्वयोर्द्वयोः सूक्तयोरेकैको विहारः इति पूर्वस्माद् विशेषः ।

॥ तदुपाप्तो विहारे कामो नेत्तु प्रगाथाः कल्पन्ते ॥

तत् तस्मिन्नपि । विहारे व्यतिषङ्ग । कामो लाभः । उपाप्तो गृहीतः ।
किंतु तदा न । इत् एव । प्रगाथाः 'बृहतीसतोबृहत्यौ बार्हत' इति *सर्वानु-
क्रमण्यादिप्रसिद्धा न कल्पन्ते ।
कथं तर्हि —

॥ अतिमर्शमेव विहरेत् ॥

कत्वार्थे णमुल्लृप्तिमृशेरर्थो भिन्नस्थितिश्रयः ।
युजस्त्वयुग्भिर्विहरेदयुजो युग्भिरेव च ॥

॥ तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते ॥

बृहतीसतोबृहत्यात्मकत्वाद् दृचस्य ।

। प्रगाथा वै वालखिल्याः ॥

बृहत्ययुग्वै षट्स्वेषु युक् सतोबृहती मता ।
पाठात् सिद्धं प्रगाथत्वं व्यतिषङ्गेऽपि गृह्यताम् ॥

निगमयति —

॥ तस्मादतिमर्शमेव विहरेत् । यदेवातिमर्शाश्म् ।

अतिमृश्य विहारो यद् यस्म पूज्य इति प्लुतः ।
किञ्च,

॥ अ'त्मा वै बृहती ॥

१. 'त। स्तौति य' क. २. 'मर्शवि' घ.

* म० ११. सू० २.

वै इव ।

आत्मा तु मध्यमः कायश्छन्दोमध्यं बृहत्त्यपि ।

॥ प्राणाः सतोबृहती ॥

प्राणस्थित्यर्थत्वात् ।

॥ स बृहतीमशंसीत् । स आत्मा ॥

अशंसीद् बृहतीं पूर्वं स प्रशास्ता ततः खलु ।

आत्मा स्वस्थः कृतस्त्वेवमुत्तमं तु चान्वयः ॥

॥ अथ सतोबृहतीं ते प्राणा अथ बृहतीमथ सतोबृहतीं तदात्मानं
प्राणैः परिवृहन्नेति ॥

तर्हि तेन । अशंसीदित्येव । परि सर्वतः । बृहन् वर्द्धयन् एति वर्तते ।

॥ तस्मादतिमर्शमेव विहरेत् । यद्वेवातिमर्शाः ॥

उ खलु । एव पुनः ।

अतिमृश्य विह रो यद् यः पुनः सोऽभिपूजितः ।

कथम् ।

॥ आत्मा वै बृहती पशवः सतोबृहती ॥

पशुसाधनत्वात् ।

॥ स बृहतीमशंसीत् स आत्माथ सतोबृहतीं ते पशवोऽथ
बृहतीमथ सतोबृहतीं तदात्मानं पशुभिः परिवृहन्नेति तस्मादति-

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१४१

मर्शमेव विहरेत् । व्येवोत्तमे' सूक्ते पर्यस्यति स एव तयोर्विहारः ॥

उक्तार्थम्* ।

बृहत्याः सतोबृहत्योर्विहारौ द्वाघहौण्डिनः ।

उक्तो ह्यन्यतमत्वेन सुमत्योक्तो द्वितीयकः ॥

हौण्डिनस्त्वत्र बृहतीसतोबृहतिकान्वितः ।

एतौ विहारौ सन्दृष्टौ ह्रौण्डिनाख्यमहर्षिणा ॥

॥ तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रय-
च्छत्येतं त्वं प्रजनयेति ॥

तस्य यष्टुः ।

द्वितीयः खण्डः ।

ब्राह्मणाच्छंस्येवमुक्तः प्रशास्त्राथ प्रजातये ।

॥ सुकीर्तिं शंसति ॥

अप्राच इति सप्त सुकीर्त्या (षट्?र्ष) तु शंसति ।

सूत्र्यते हि । 'अप प्राच इन्द्रेति सुकीर्तिः' इति । भवति हि
सर्वानुक्रमणी § — 'अप प्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतो मध्येऽनुष्टुप् सोत्तरा-
चाश्विन्यौ' इति ।

स्तौति —

॥ देवयोनिर्वै सुकीर्तिः ॥

१. 'द्वे एवोत्तमे' इति सायणीयपाठः ।

* page 140. † आ० श्रौ० सू० ८. १. २. § १० १३१.

योनिरिति प्रियन म ।

॥ तवज्ञादेवयोन्यै यजमानं प्रजनयति ॥

इसो डे । तत् ततः । स एव, (?) तत् ।

॥ वृषाकपिं शंसति ॥

त्रयोविंशत्यृचं सूक्तं वि हि स्मृतोर्षाकपिः ।

वि हि त्र्यधिकैन्द्रो^१ वृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्च समूदि^२ पाङ्क्तमि^३ति
* सर्वानुक्रमण्यां संवादे त्रयाणामन्वयेऽपि श्रुतौ वृषाकपिरिति सूक्तनाम ।
स्तौति —

॥ आत्मा वै वृषाकपिः ॥

इन्द्रः साक्षात् प्राण आत्मा स्तूयते यदनेन हि ।

॥ आत्मानमेवास्य तत् कल्पयति ॥

अस्य यष्टुः ।

॥ तं न्यूह्यति ॥

तं वृषाकपिम् ।

स्वरं तृतीयपादस्थं द्वितीयं न्यूह्येदयम् ।

निनर्दोऽप्यत्र कर्तव्यो न्यूहेति ह्युपलक्षणम् ॥

सूच्यते हि† — 'अथ वृषाकपिं संसेधथा होताज्याद्यां चतुर्थे' इति ।

१. 'न्द्रो वृषाकपि' घ. २. 'ण्यां' घ. ड. ३. 'द' ग. घ.

* म० १०. सू० ८६. † आ० औ० सू० ८. ३. ४.

॥ अन्नं वै न्यूङ्खः ॥

यदेतन्ना अमीति ग्राह् न्यूङ्खस्यान्नत्वमीरितम् ।

॥ तदस्मै जातायान्नाद्यं प्रतिदधाति यथा कुमाराय स्तनम् ॥

तत् तत्र । माता ।

॥ स पाङ्क्तो भवति ॥

स वृषाकपिः ।

अत्र सूक्ते पङ्क्तिरेव पञ्चपाच्छन्द उच्यते ।

॥ पाङ्क्तोऽयं पुरुषः ॥

* तिः पञ्चनो नलोपे चः को नो इ पङ्क्तिस्तु पञ्चता ।

तस्येदमणि पाङ्क्तोऽयं पुरुषः कथमुच्यते —

। पञ्चधा विहितः ॥

निर्मितः । कथम् ।

। लोमानि त्वङ् मांसमस्थि मज्जा ॥

ततश्च,

॥ स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्करोति ॥

यावान् यत्परिमाणः ।

§ Vol. II page 153. * तिः पञ्चनदिलोपे इति स्यात् ।

॥ तं ब्राह्मणाच्छंसी जनयित्वाच्छावाकाय सम्प्रयच्छति । एतस्य
त्वं प्रतिष्ठां कल्पयेति ॥

व्यक्तम् ।

तृतीयः खण्डः ।

ब्राह्मणाच्छंसिनेत्युक्तस्त्वच्छावाकोऽपि वै शुदा ।
जातस्य यजमानस्य प्रतिष्ठाख्यसमृद्धये ॥

॥ एवयामरुतं शंमति ॥

* प्रवोमहेमतीयं स्यान्नवर्चं त्वेवयामरुत् ।
एवान् कामान् प्रदातुं यं याता वै मरुतः पुरा ॥
स एवयामरुदृषिस्तद्दृष्टं चैवयामरुत् ।

॥ प्रतिष्ठा वा एवयामरुत् ॥

स्तुताः सूक्तेऽत्र मरुतः प्रतिष्ठादायिनः खलु ।

॥ प्रतिष्ठामेव स्य तत् कल्पयति ॥

तत् तत्र ।

॥ तन्न्यूङ्खयति ॥

* ऋक्सं० १. ८. ५. १.

तत् प्रबोमहेमतीयम् ।

स्वरे तृतीयपादस्थे न्यूङ्क्षेद् विहितीयवत् ।
निनर्दोऽप्यत्र कर्तव्यो न्यूङ्क्षेति ह्यपलक्षणम् ॥

सूच्यते हि* — 'अथैवयामरुदुक्तो ष्टपाकपिना' इति ।

॥ अन्नं वै न्यूङ्खः । अन्नाद्यमेवास्मिंस्तदधाति ॥

अस्मिन् जाते यजमाने । तत् तेन ।

॥ स जागतो वातिजागतो वा ॥

स एवयामरुदुष्टो मन्त्रसङ्घो नवर्चकः ।

'प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम्' इति † सर्वानुक्रमण्यातिजाग-
तत्वेऽपि जागतोक्तिर्द्वादशाक्षरपादवच्चादित्याहुः ।

॥ सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा ॥

इदं हि सर्वं श्रद्धेयं प्राप्य सतेः पदं वनि ।

॥ स उ मारुतः ॥

‡ उ किञ्च मरुदेवत्यः । ततः किम् ।

। आपो वै मरुतः ॥

मरुद्भिः प्रेषिता मेघा वर्षणं खलु कुर्वते ।

१ 'ष्ट' घ. २. 'रुदिति' ख. ३. 'णोति'. ४. 'त्वे सिद्धेऽपि जा'. ५. 'रि' ङ.

* आ० औ० सू० ८. ४. २. † म० प. सू० ८७. ‡ 'स उ सोऽपि' इति सायणः ।

॥ आपोऽन्नम् ॥

साध्यतेऽन्नमद्भिरेव त्वभेदो हेतुसाध्ययोः ।

किञ्च,

॥ अभिपूर्वमेव ॥

एव पुनः ।

एतदभ्यर्थवाचिप्रशब्दादि ह्यभिपूर्वकम् * ।

‘यद्वाव प्रेति तदभीति’ हि † प्रागध्यगीष्महि ।

॥ अस्मिन्स्तदन्नाद्यं दधाति ॥

तत् तेन । अभ्यर्थप्रादित्वेन सर्वाभिषुखीकृतान्नाद्यद्योतिना ।

॥ तान्येतानि सहचार्णित्याचक्षते ।

निवर्तन्ते प्रवर्तन्ते शिल्पान्येतानि वै सह ‡ ।

एतानित्युक्तान्याह —

॥ नाभानेदिष्ठं वालाखल्या वृषकपिमेवयामरुतम् ॥

आचक्षत इत्येव ।

स्पष्टयति

॥ तानि सह वा शंसेत् सह वा न शंसेत् ॥

१. ‘ह । ना’ ऊ.

* ‘अभिपूर्वं क्रमागतम्’ इति गोविन्दस्वामी । ‘अभिपूर्वमेव उक्तानुपूर्व्येव’ इति सायणः.

† Vol II page 235.

अन्यथात्वे दोषमाह —

॥ यदेनानि नाना शंभेद्यथा पुरुषं वा रेतो वा विच्छिन्द्यात्
तद्वत् तत् ।

यद् यदि । एनानि नाभानेदिष्टादीनि । नाना न सह । विच्छिन्द्यात्
नाशयेत् । पुरुषं दासादिम् । रेतः पुत्रदुहित्रादिहेतुम् । तत्तादृक्
तादृशम् ।

॥ तस्मादेनानि सह वा शंसेत् सह वा न शंसेत् ॥

एनानि शिल्पानि ।

अथ षष्ठविंशजितोरग्निष्टोमान्तत्वा(द्) द्विपदोक्त्यत्वयोर्विशेषं माध्यं-
दिने होत्रकशिल्पान्यविकृतानि स्युः, अच्छावाकोऽपि एवयामरुतस्थाने
'द्यौर्नये'ति प्रत्येवयामरुतसंज्ञं शंसेत्, होताप्येवयामरुतमाग्निमारुते प्राङ्
मारुताद् शंसेदित्येवंरूपं 'तौ चेदग्निष्टोमा'वित्यादिसूत्रोक्तं* वक्तुमिति-
हासमाह —

॥ स ह बुलिल आश्वतर आश्विर्वैश्वजितो होता सत्रीक्षांचक्रे ॥

इ पुरा । स प्रसिद्धः । बुलिलो नाम ऋषिः । अश्वतरात् शिवोद-
गोत्रेऽण् । अश्वादपत्ये बाह्वादीञ् । विश्वादि ? श्वजिति कृतौ भवः,
भवार्थेऽण् । होता सन् एवमीक्षांचक्रे । 'इजादेश्वेत्याम् । कथम् ,

॥ एषां वा एषां शिल्पानां त्रिंशजिति मांस्तरिके द्वे मध्यन्दिन-
माभे प्रत्येतोर्हन्ताहमित्यमेवयामरुतं शंसयानीति ॥

१. 'तोऽग्नि' ख. ग. घ

२. आ० श्रौ० सू० ८. ४. ३. ३. ३. ३. ३.

एषां शिल्पानाम् । एषां होत्रकाणां मध्ये । सांवत्सरिके संवत्सरसत्रस्य-
गवामयनस्य संबन्धिनि । विश्वजिति द्वितीयपक्षसि * चतुर्थेऽह्नि 'स्वर-
साम्नो विश्वजितमि'ति § सूत्रोक्तेऽग्निष्टोमान्ते मध्यंदिनमभि प्रति ये द्वे
शिल्पे प्रशास्तुर्ब्राह्मणाच्छंसिनश्च तृतीयसवनादानीते ते प्रत्येतोरनुसर्तुम् ।
प्रतीणोऽनुसारार्थात् तुमर्थे तोमुन् । अहं प्रयोगकुशलः । इत्थम् अमर्थे यमुः,
इममच्छावाकमेवयामरुतं शंसयानि इति । शंसेर्णिचो लोटो मेर्निराद् ।
एवमीक्षित्वा,

॥ तद्ध तथा शंसयांचकार ॥

तत् ततः । ह निश्शङ्कम् । तथाच्छावाकमशंसयत् स बुलिलः ।

॥ तद्ध तथा शस्यमाने गौश्ल आजगाम ॥

तत् तत्र । ह तदानीम् । अच्छावाकेनैवयामरुति शस्यमाने गौश्लो
नाम ऋषिरागतवान् । आगत्य,

॥ स होवाच होतः कथा ते शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति ॥

हे बुलिल विश्वजिति होतः कथा कथं £ 'था हेतौ च च्छन्दसि ।'
केन प्रकारेण ते तत्र शस्त्रं विचक्रं लुप्तोपमं, विगतचक्रशकटरथादिवत्
प्लवते व्याकुलं भवति ।

गौश्लर्षिर्णैवमुक्तस्तु बुलिलो वाक्यमब्रवीत् ।

॥ किं ह्यभूदिति ॥

१. 'ये' ड. २. 'नि । शं' ख. घ. ड.

* पक्षशब्दः सातोऽपि; 'पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ' इति कोशात् । § आ० श्रौ० सू०
११. ७. ११. £ पा० तृ० ५. ३. २६.

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१४०.

क्षेपे किं द्वीत्यमर्षेऽत्र न किञ्चित् खल्वभूदिति ।
बुलिलेनैवमुक्तस्तु महर्षिर्गौड उक्तवान् ॥

॥ एवयामरुदयमुत्तरतः शस्यत इति ॥

स्वधिष्ण्यगाच्छावाकेन होतुरुत्तरतः खलु ।
महदेतदभूदत्र शस्यते ह्येवयामरुत् ॥

॥ स होवाच ॥

हेति किञ्चेत्यर्थः । बुलिलं प्रति गौड उक्तवान् ।

। ऐन्द्रो वै मध्यन्दिनः कथेन्द्रं मध्यन्दिनाग्निनीषसीति ॥

इन्द्रसम्बन्धि हि मध्यंदिनं 'माध्यंदिनं सवनं केवलं ते' 'अथो इदं सवनं केवलं ते' इति च लिङ्गात् । नचैवयामरुन्मध्यंदिनाहो मारुतत्वादतिजागतत्वाच्च । अत एतत् कुर्वन्मध्यंदिनादिन्द्रमपनेतुमिच्छसि । गीजः सन् । कथा कथम् । इति मे मतिरिति भावः । अथ गौश्लमतमजानन् बुलिलः,

। नेन्द्रं मध्यन्दिनाग्निनीषामीति होवाच ॥

एवयामरुतेन्द्रस्य कश्छेद इति मन्यते ।
गौश्लोऽथ स्वमतं सर्वमाविष्कुर्वन्नुवाच ह ॥

॥ छन्दस्विदममध्यन्दिनसाचि ॥

पच समवाये णिनिः । अस्य यच्छन्दस्तन्मध्यंदिनानर्हम् । कथम् ।

॥ अयं जागतो वातिजागतो वा ॥

१. 'एवयामरुत्' ख. २. 'नह' ख. ड. ३. 'न' कथम् । ऐ' ड.

मध्यंदिनार्द्धविष्टुब्धिमन्नतया चैवयामरुत् ।

। सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा ॥

* उक्तार्थम् । किञ्च,

॥ स उ मारुतः ॥

उ पुनः ।

इन्द्रो मध्यंदिनस्यार्द्धो मारुतस्त्वेवयामरुत् ।
एवं छन्दोदेवताभ्यां नैतन्मध्यंदिनं भजेत् ॥
अतोऽग्नेतुमिन्द्रं त्वं प्रवृत्तोऽसीति चाब्रुवम् ।

ततश्च

। मैव शंसिष्टेति ॥

अच्छावाको मा स शंसीदेवयामरुतं त्विह ।
माडि लुङ् त तिपः सेद् च पत्वष्टुत्वे न चाडिह ॥

इत्थं गौश्लेन बुलिल उक्तोऽच्छावकमुक्तवान् ।

इत्याह —

॥ स होवाचारमाच्छावाकैति ॥

हेति खेदे । आरम उपरम । † 'व्याङ्परी'ति तङ् ।

अच्छावाकाहमज्ञस्त्वं शंसनं मा कृथा इह ।
इत्येवं गौश्लवचनादच्छावाको निवार्यते ॥

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१२१

तप्तोऽथ बुलिलो गौश्लं शिष्यवचोपसेदिवान् ।

इत्याह —

। अथ हास्मिन्ननुशासनमीषे ।

अस्मिन् गौश्ले प्रयोगज्ञे शिक्षणं त्वनुशासनम् ।

कार्यं ममेति चेपे स इयेष लिटितस्तिपः ॥

गौश्लोऽपि प्रार्थितस्तेन सुप्रीतोऽनुशशास तम् ।

इत्याह —

॥ स होवाच ॥

गौश्लः सः । हेति सान्त्वे । कथम् ।

॥ ऐन्द्रमेष विष्णुन्यङ्गं शंसत्वथ त्वमेतं होतरुपरिष्ठाद्रौघै धाययायै
पुरस्तान्मारुतस्याप्यस्याथा इति ॥

एषोऽच्छावाक एवयामरुतं त्यक्त्वा * 'द्यौर्न य इन्द्रे'ति प्रत्येवयामरुत-
नामकं सूक्तमैन्द्र 'हन्तृजीपिन् विष्णुने'ति विष्णुशब्दचिह्नितं शंसतु । लोट
एरुः । अथ तदा हे होतर्बुलिल त्वमेतम्वयामरुतं तृतीयसवन आशि-
मारुतशस्त्रे । रौघै, डसो डे रौघ्याः । शं नः करतीति धाययायाः
प्राञ्चारुतमुक्तात् प्राक् । अपीति सान्त्वे । अस्याथाः अस्मैः प्रक्षिपेः ।
लिङि सिपः स्यासस्यात् (?) । एत आत् ।

इति गौश्लर्षिणा प्रोक्तौ बुलिलोऽपि तथाकरोत् ।

इत्याह —

१. 'श्लः । हे' २. 'न्वने' व. ३. 'था' ख. ४. 'दे' ख. ड. ५. 'ते' ड.
६. 'स्येः क्षि' ख. ड. ७. 'क्ते' ख. ग. ड.

* अक्स० ४. ६. ९. १.

॥ तद्ध तथा शंसयाञ्चकार ।

तत्ततो विस्मये हेति तथा गौश्लेरितं यथा ।
अच्छावाकं शंसयित्वा स्वयं चैव तथाकरोत् ॥

॥ तदिदमप्येतर्हि तथैव शस्यते ॥

तत्तत्रेदं द्वयं च धौर्न य इन्द्र प्र वो महे ॥
अच्छावाकेन होत्रा च शस्यते शस्त्रयोर्द्वयोः ।

चतुर्थः खण्डः ।

॥ तदाहुः ॥

चोद्यस्वरूपमाह —

॥ यदस्मिन् विश्वजित्यतिरात्र एवं षष्ठेऽहनि कल्पते यज्ञः कल्पते
यजमानस्य प्रजातिः कथमत्राशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ
मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति ते प्राणा रेतो वा अग्रेऽथ प्राणा
एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ वृषाकर्पि
शंसति स आत्मा रेतो वा अग्रेऽथात्मा कथमस्य यजमानस्य
प्रजातिः कथं प्राणा अविक्लृप्ता भवन्तीति ॥

षष्ठविश्वजितोरुक्थ्यातिरात्रान्तत्वयोः सनाभानेदिष्ठतया सर्वशिल्प-

सम्पत्तिर्यष्टुः प्रजातिश्चास्ति । अत्राग्निष्टोमान्तत्वाद् द्विपदोक्तत्वयोरसति
रेतोरूपे नाभानेदिष्टे प्रशास्तुः प्राणरूपबालाखल्याशंसनं ब्राह्मणाच्छंसिन
आत्मरूपवृषाकपिशंसनं च कथं सङ्गच्छत इति चोद्यार्थः । यद् यदि ।
वृत्तिः संश्लेषः । प्रजातिः समृद्धिः एवं सम्यक् । अथ तदाविकल्प्ति-
ररेतस्कृतया व्यर्थतया । बहुकृत्व उक्तिरादरार्था ।

परिहरति —

। यजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कुर्वन्ति ॥

सर्वेण शिल्पसमूहेन । फलित्वाहता । संस्कारः ।

दृष्टान्तमाह —

। स यथा गर्भो योन्यामन्तरेवं सम्भवच्छेते ॥

योनिमध्ये यथा गर्भः शेते यष्टैवमेव हि ।

तत्र च,

॥ न वै सकृदेवाग्रे सर्वः सम्भवति ॥

सकृदेकवारम् । सर्वः सम्पूर्णाङ्गः । कुतः,

॥ एकैकं वा अङ्गं संभवतः सम्भवतीति ॥

सम्भवतो जायमानस्य

क्रमेण देहसम्पत्तिर्वेदे त्वार्थवर्णे शुभा ।

‘गर्भोपनिषदि व्यक्तमुक्ता सात्र प्रदर्श्यते—’

तेजोरूपेण पुरुषे गर्भ आदौ तु तिष्ठति ।

शुक्लशोणितसंयोगात् सम्भवोऽथ स्त्रियां भवेत् ॥

योन्या गर्भाशयं प्राप्तो बिन्दुरूपो ह्यैवेतनः ।
 एकरात्रोपितो गर्भः कललाख्यां लभेत वै ॥
 * पञ्चरात्रोपितो गर्भो भवेद् बुद्बुदसंज्ञकः ।
 मासे पूर्णे ततो गर्भः क(न्या? ठिना)ख्यां लभेत वै ॥
 मासे द्वितीये भवते स्वमङ्गं शिर उत्तमम् ।
 मासे तृतीये पादादिप्रदेशाश्च भवन्ति ह ॥
 मासे चतुर्थे जायन्ते कट्यङ्गुल्युदरादयः ।
 पञ्चमे मासि गर्भस्य पृष्ठवंशश्च जायते ॥
 षष्ठे नासाश्रोत्रनेत्रनखरोमाणि चैव हि ।
 प्राप्ते तु सप्तमे मासि जीवो गर्भं समाविशेत् ॥
 सर्वाङ्गपूर्णोऽष्टमे स्यादत्र जातो न जीवति ।
 नवमे मासि विज्ञानपरिपूर्णो भवत्ययम् ॥
 पूर्वा जातैः स्मरति च शतशो दुःखसंयुताः ।
 नानायोनिषु (ङ्कटे? हस्ते)षु प्रवेशं निर्गमं तथा ॥
 बाल्यादिषु च यद् दुःखमुत्क्रान्तावन्ततश्च यत् ।
 नारकं च महद् दुःखमुपमा नास्ति यस्य वै ॥
 दृष्टसर्वोपद्रवः सन् स्वात्मानमनुशोचति ।
 आहारा विविधा भुक्ताः पीताश्च विविधाः स्तनाः ॥
 नैव क्वचित् सुखं दुःखं लब्धं प्राप्तमनन्तरम् ।
 अतिप्रवृद्धमायुश्च श्रुत्युक्तं शरदां शतम् ॥
 जातस्यावश्यगन्तव्या यमराजमहापुरी ।
 गर्भादिकः शताब्दान्तः कालोऽयं मरणस्य वै ॥

१. 'वै' ग. 'वी' ख. २. 'ति' ख. ३. 'तः' ख. ४. 'तत्' घ. ५. 'नवै' घ.

* सप्तरात्रे एव बुद्बुदावस्था इत्युपनिषत् ।

यन्मे परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
 एकास्मी तेन दद्यामि गतास्ते फलभोगिनः ॥
 अर्थलोभाद् भोजनं च दानं च न कृतं मया ।
 एवं सुरक्षितं द्रव्यं सदान्यैरेव भुज्यते ॥
 यदि योन्याः प्रमुच्येयं तं प्रपद्ये महेश्वरम् ।
 श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गेण पुनर्जन्मनिवृत्तये ॥
 यदि योन्याः प्रमुच्येयं सांख्यं वा पञ्चविंशकम् ।
 योगं वाभिपद्येय मोक्षार्थं यश्च सेव्यते ॥
 यदि योन्याः प्रमुच्येयं देवं नारायणं प्रभुम् ।
 भगवन्तं प्रपद्येय पञ्चविंशं पुरुषोत्तमम् ।
 इति शोचन् ज्ञानपूर्णा दशमे मासि चांगते ।
 उन्वसत्रेष्टितो गर्भः प्राजापत्येन वायुना ॥
 प्राच्याव्यते रक्तात् व्यानाद् योन्या गच्छति पीडितः ।
 आतुरो मातुरुदरात् पातितः कृमिवद् भुवि ॥
 बाह्यवाताभिसंस्पृष्टो मृदो भवति मौनुपः ।
 निद्रातृष्णाक्षुत्मायः कर्तव्यं नाभिपद्यते ॥
 हितं न वेद नान्योक्तं शृणोति न करोति च ।
 एवं जातो म्रियेताथ जायते म्रियतेऽपि च ॥
 रक्षकं धर्मेभ्यस्तृज्य कामी लुब्धः प्रकोपितः ।
 शोधकोऽस्य गुरुर्वा स्याद्राजा वा यम एव वा ॥
 प्रायश्चित्तेन दण्डेन यातनाप्राप्तेन च ।
 इति क्रमेण देहस्य सम्पत्तिर्दयिता सख ॥
 वेदेनासारसंसारनिर्वेदाज्ज्ञानसिद्धये ।
 अत्रार्थोक्तौ पुनश्चोद्यं ब्रह्मवादी ब्रवीत्यथ —

१. 'त' ख. घ. २. 'जायते' छ. ३. 'मानवः' ग. घ. ङ. ४. 'ति' ग. घ. ङ.

॥ सर्वाणि चेत् समानेऽहन् क्रियेरन् कल्पत एव यज्ञः कल्पते
यजमानस्य प्रजातिः ॥

अहन् अहनि । एव सुष्ठु (एव ?)

परिहरति —

॥ अथैतं होतैवयामरुतं तृतीयसवने शंसति तद्यास्य प्रतिष्ठा
तस्यामवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

अच्छावाकस्यैवयामरुतस्थाने द्यौर्भयेतिवत् ।

नामानेदिष्टस्थाने होतुः स्यादेवयामरुत् ॥

इत्यर्थः । अस्य नामानेदिष्टस्य या प्रतिष्ठा तस्या(म्) एनं सत्रिगणम्
अन्ततोऽन्ते तत् ।

अत्रैकत्वं सत्रिगणं गृहपत्यन्वितं तु वा ।

पञ्चमः खण्डः ।

ब्राह्मणाच्छंसिनः शिल्पे सुकीर्तेः सैवृषाकपेः ।

परं कुन्तापाख्यसूक्तं खैलं त्रिशद्वचं हि यत् ॥

इदंजनादि तद्वक्तुमितिहासं ब्रवीत्यथ —

॥ छन्दसां वै षष्ठेनाह्वासानां रसोऽत्यनेदत् ॥

१. 'स्य प्र' घ. २. 'न्ते तत्रै' ग; 'न्ते। तत्। तत्रै' ख. छ. ३. 'पत्यद्विक' ग. घ;
'पत्यान्वि' ख. ४. 'सु' ग.

आप्तानामर्पितानाम्* । रसः सारवस्तु । अति द्रुतम् । नेदिर्गल-
नार्थः । अनेदद् अगलत् ।

॥ स प्रजापतिरबिभेत् ॥

स प्रसिद्धः भीतवान् । कथम् ,

॥ पराङ्मयं छन्दसां रसो लोकानत्येष्यतीति ॥

पराङ् विमृशः । इषो लृ, लोकानतिक्रम्य गमिष्यति । इति ।

॥ तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्णात् ॥

तं रसं छन्दोभिः सम्बन्धे^१ द्दं । कथम् ,

॥ नाराशंस्या गायत्र्याः ॥

पर्यगृह्णाद् रसमित्येव । कुन्तापसूक्ते 'इदं जना' इत्यादिभिस्तिष्ठुभि-
र्नाराशंशब्दवत्तया नाराशंसीभिः । जात्यपेक्षमेकत्वम् । एवमुत्तरत्रापि ।
रेफशब्दवत्तया रैमीत्यादि ।

॥ रैभ्या त्रिष्टुभः ।

रसं पर्यगृह्णादित्येव । 'रैभ्यो वच्यस्व' 'रेभ वच्यस्वे'त्यादिभि-
स्तिष्ठुभिः ।

॥ पारिक्षित्या जगत्याः ॥

पूर्ववत् । 'राज्ञो विश्वजनीनस्य'त्यादिमिश्रतसृभिः ।

१. 'मा' घ. २. 'ति । तं' ख. ड. ३. 'दितस्ति' ग. घ.

* 'आप्तानां प्राप्तानां' इति गोविन्दस्वामिसायणौ ।

॥ कारव्ययानुष्टुभः ॥

पूर्ववत् । इन्द्रः कारुमित्यादिभिश्चतसृभिः ।

॥ तत्पुनः छन्दस्सु रसमदधात् ॥

तत् तेन । नाराशंसीरैभी गारिक्षितीकारव्याख्यचतुर्दशर्चञ्चंसनेन अदधात्
स्थापितवान् ।

॥ सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति ॥

लिङो लट् । अस्यानेन । सन्निगणेनेष्टं भवेत्* ।

॥ सरसैश्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते य एवं वेद ॥

सं तनुते करोति ।

पुनः स्तौति ।

। नाराशंसीः शंसति ॥

नाराशंस्यादय उक्ताः ।

व्याचष्टे —

॥ प्रजा वै नरो वाक् शंसः । प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति ॥

तत् तत्र,

। तस्मादिमाः प्रजा वदत्यो जायन्ते य एवं वेद ॥

१. 'सं' ग. घ.

* 'भयति' इति सावणुः ।

* ङसो ङसिः वेदितुः † । शतुर्नुम् ।

वेदितुस्तु प्रजायेरन् प्रजा वाग्मित्वसंयुताः ।

॥ यदेव नाराशंसीः ३ ॥

यद् या जसः शम् सुपूज्या नाराशंसोऽर्चने प्लुतः ।

किञ्च,

। शंसन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् ॥

वै पुरा । § 'ऋत्यकः' ।

॥ तथैवैतद् यजमानाः शंसन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति ॥

एतदेतर्हि ।

॥ ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिम् ॥

ल्यबर्थे णमुल् । वेरर्थे प्र । विग्राहं विगृह्य । किमिति वृषाकपि-
साम्यमित्याह —

॥ वार्षाकपं हि ॥

वृषाकप्यूर्ध्वदेशतया वृषाकपिसम्बन्धि हेतत्सूक्तम् ।

॥ वृषाकपेस्तन्न्यायमेति ।

१. 'त ख. २. 'सं ख. ३. 'पिमि' ग. घ.

* 'तस्मान् कारणात् इति सायणः । † य एवं वेद सोऽपि प्रजासु वाचे
इत्यध्याहारः । इति गोविन्दस्वामी । § पा० सू० ३. १. १२८.

तत् तस्मात् । न्यायं प्रकारम् । एति, लिङो लट् । इयात् । तर्हि
वृषाकपौ दृष्टौ न्यूहनिनर्दावप्यत्र स्याताम् । नेत्याह —

॥ तासु न न्यूह्येत् ।

प्रदर्शनं च न्यूहेति निनर्दोऽपि निषिध्यते ।

कथं तर्हि तेन सा(ध्य?म्य)मत उत्तरमुच्यते —

॥ नी वोव नर्देत् स हि तासां न्यूहः ॥

अत्र सूक्ते* 'तस्मादूर्ध्वं कुन्तापम् । तस्यादितश्चतुर्दश विग्राहं निनर्दं
शंसेत् । तृतीयेषु पादेषु दात्तमनुदात्तपरं । प्रथमं तं निनर्देदिति यो
निनर्दस्त्वतोऽयपादाद्योपायस्वरगतः प्रसिद्धः स एव तासां न्यूहनिनर्द-
लाभकर इति गृह्यताम् । नि । दीघश्छान्दसः । वि साधु । इव । निनर्देत् ।
स तासां न्यूह इव स्यात् ।

निनर्दशब्दवाच्यत्वाभिनर्दस्वर एव हि ।

द्वितीयस्वरगामित्वान्न्यूहत्वमपि चेष्ट्यताम् ॥

न्यूहत्वात् पूर्वोऽनुदात्तोऽभूत् तत्रात्रापि समं हि तत् ।

एवमुत्तरत्रापि ।

॥ रैभीः शंसति । रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् ॥

†'कृत्यकः' ।

रेभिस्तु शब्दने कौर्त्ति वदन्तो वेदवेदगाः ।

॥ तथैवैतद्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति । ताः प्रग्राहं

१. 'ट। त' घ. २. 'के' ख. ३. 'त्रे' ख. ड. ४. 'व वा न्यू' ड. ५.
'निशब्द' ख. ६. 'त' ग. घ.

* आ० श्री० सू० ८. ३. ७, ८, ९. पा० सू० ६. १. १२८.

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१६१

शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्यायमेति तामु न
न्यूङ्खयेत् नी वोव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्खः ॥

उक्तार्थानि * ।

॥ पारिक्षितीः शंसति ॥

परिक्षिच्छब्दयुक्ताः ।

स्तौति —

॥ अग्निर्वै परिक्षित् ॥

कथम्,

॥ अग्निर्हीमाः प्रजाः परिक्षेति ॥

परिगृह्य प्रजाः सर्वा अग्निर्वसति पालयन् ।

पचनादिकं यज्ञायं श्रौतं स्मार्तं च निर्वहन् ॥

किञ्च,

॥ अग्निं हीमाः प्रजाः परिक्षियन्ति ॥

परिगृह्य प्रजाश्चाग्निं सम्यक् वृत्ता वसन्ति वै ।

ततश्च,

॥ अग्नेरेव सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेद ॥

* Page 159, 160.

१. 'त् । अग्नि' इ, २. 'भवन्ति' ग. घ.

सः सायुज्यादय उक्ताः * ।

॥ यदेव पारिक्षितीः३ ॥

यद् या जमश्शस् सुपूज्याः पारिक्षित्योऽर्चने प्लुतः ।

अन्यथा स्तौति —

॥ संवत्सरो वै पारिक्षित् ॥

कथम्,

॥ संवत्सरो हीमाः प्रजाः पारिक्षेति ॥

कालोऽब्दाख्यः प्रजाः सर्वाः परिगृह्य हि वर्तते ।

किञ्च,

॥ संवत्सरं हीमाः प्रजाः परिक्षियन्ति ॥

प्रजा वसन्ति हि सुखं परिगृह्येह वत्सरम् ।

॥ संवत्सरस्यैव सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेद ॥

सः ।

कालस्यापि च लोकोऽस्ति वेदानां छन्दमामिव ।

॥ ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षीकपं हि वृषाकपे-

* Vol. I page 39.

स्तन्न्यायमेति तासु न न्यूङ्खयेन्नी वीव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्खः ।
कारव्याः शंसति ॥

शंसेच्चतस्र एतया * 'इन्द्रः कारुमबुधत्' ।

॥ देवा वै यत् किञ्च कल्याणं कर्माकुर्वन्स्तत्कारव्याभिरवाप्नुवन् ॥
तत् तस्य फलम् । किञ्च किञ्चित् ।

॥ तथैवैतद् यजमाना यत् किञ्च कल्याणं कर्म कुर्वन्ति तत्
कारव्याभिराप्नुवन्ति ॥

एतद् एतर्हि ।

॥ ताः प्रग्राहं शंसति । यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्त-
न्न्यायमेति तासु न न्यूङ्खयेन्नी वीव नर्देत् स हि तासां न्यूङ्खः ॥

इत्थं कुन्ताप आदौ ह ऋचः प्रोक्ताश्चतुर्दश ।

शिष्टाः षोडश ताः प्राह त्वादायादाय रोचयन् —

॥ दिशां कलसीः शंसति ॥

† 'यः समेयो विदध्ये'ति पञ्च शंसेदृचः पराः ।

॥ दिश एव तत् कलयति ॥

तत् ताभिः । दिशां कलसिभिः । कल्पयति सुखकरीः सम्पादयति ।

१. 'स्य कि' ड.

* अथर्वसं० २०. १२७. ११. † अथर्वसं० २०. १२८. १.

१६४

सवृत्तिके ऐतरेयब्राह्मणे

[पञ्चमः]

॥ ताः पञ्च शंसति ॥

कुतः ।

॥ पञ्च वा इमा दिशः ॥

कथम्,

॥ चतस्रस्तिरच्य एकोर्ध्वा ॥

ऐन्द्री यामी वारुणी च सौमी ब्राह्मयञ्चतेस्तु डीप् ।

॥ तासु न न्यूङ्खयेन्नैवैव च निनर्देत् ॥

एव खलु । एव पुनः । केन भावेन ।

॥ नेदिना दिशो न्यूङ्खयानीति ॥

दिशश्चलेयुर्निनर्दन्यूङ्खाभ्यामन्यथात्वतः ।

॥ ता अर्धर्चशः शंसति ॥

सूत्र्यते हि * — 'शेषोऽर्धर्चश' इति ।

तच्च,

॥ प्रतिष्ठाया एव ॥

स्यात् ।

॥ जनकल्पाः शंसति ॥

† 'योऽनाक्ताक्ष' इत्यृचः षट् जनकल्पेति संज्ञिताः ।

स्तौति—

१. 'लु। के' ड.

* भा० श्रौ० सू० ८. ३. १३. † अथर्वसं० २०. १२८. ६.

। प्रजा वै जनकल्पाः ॥

जनेन जन्मना सर्वाः प्रजाः साध्यन्त इत्यतः ।

। दिश एव तत् कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति ॥

पूर्वं शस्त्वा दिशां कल्पीर्जनकल्पास्ततो वदेत् ।

प्रजा वै ब्राह्मणाच्छंसी दिक्षु स्थापयतीह तान् ॥

॥ तासु न न्यूङ्खयेत् । नैवैव च निनर्देत् । नेदिमाः प्रजा
न्यूङ्ख्यानीति ॥

प्रजाश्चलेयुर्निनर्दन्यूङ्क्षाभ्यामन्यथात्वतः ।

॥ ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव ॥

॥ इन्द्रगाथाः शंसति ॥

* 'यदिन्द्रादो दाशराज्ञे'ति पञ्च शंसेदचः पराः ।

स्तौति —

॥ इन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगायाथैनानत्यार्यन् ॥

‡ अभिभूय अत्यार्यन् अजयन् ।

॥ तथैवैतद्यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यमभिगायाथैन-
मतियन्ति ॥

एतद् एतर्हि,

अभिभूय सत्रिणोऽरिं स्थानात् प्रच्यावयन्ति तम् ।

१. 'यन् । तथै' ख. ड. २. 'यन् । तथै' घ.

* अथर्वसं० २०. १२८. १२. ‡ 'अभिगाय योद्धुमाभिमुख्येन प्राप्य' सायणः, अभि-
गाय अभिमन्याभिभाष्य वा गोविन्दस्वामी ।

॥ ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव ॥

पष्ठः खण्डः ।

अथैतशप्रलापाख्यं खैलिकं प्रब्रवीति ह —

॥ ऐतशप्रलापं शंसति ॥

अत्रेतिहासमाह —

॥ ऐतशो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददर्श यज्ञस्यायातयाममिति हैक
आहुः ॥

सूक्तं ददर्शैतशस्तदग्नेरायुरिव प्रियम् * ।
यज्ञस्य सरसत्वं स्यादनेनेत्यन्य ऊचिर ॥
सोमामृतमहापानद्वसवाभ्यानुकारि तत् ।
असङ्गतार्थवादीनि प्रायेणात्र पदानि च ॥
तपोयोगादृष्टं सूक्तमभ्येत्य वै गृहम् ।

॥ सोऽब्रवीत् पुत्रान् ॥

प्रति । कथम्,

॥ पुत्रका अग्नेरायुरदर्शं तदभिलपिष्यामि यत् किञ्च वदामि
तन्मे मा परिमातेति ॥

* 'अग्नेरायुरित्येतन्नामकं मन्त्रकाण्डं ददर्श । पूर्ववदग्नेः प्रियत्वात् तस्य काण्डस्याग्नेरायु-
रिति नाम सम्प्रदानम्' इति सायणः.

अभिलापो यथेष्टोक्तिः कन् पुत्रादनुकम्पने § ।

* 'ऋदृशोऽङि गुणो'ऽदर्श परिगतिस्तु निन्दने ॥

मद्राक्यनिन्दां मा काष्ठं मिज्जुग्गातेस्तु माङि लुङ् ।

पुत्रैस्तथेति संप्रोक्ते सूक्तमारब्धवान् स्वकम् ॥

इत्याह —

॥ स प्रत्यपद्यतैता अश्वा आप्लवन्ते प्रतीपं प्रातिसत्वनमिति ॥

इतिराद्यर्थः । सूज्यते हि† — 'एता अश्वा आप्लवन्त इति सप्ततिं पदानि'ति ।

॥ तस्याभ्यग्निरैतशायन एत्याकालेऽभिहाय मुखमप्यगृह्णा-
ददृपन्नः पितेति ॥

तस्यैतशस्य मुनेः । अभ्यग्निर्नामैतशपुत्रः । अपत्ये कक् । एत्य
प्रद्रुत्य । अकाले अनवसाने । अभिहाय ओ हाङ् गतौ, स्वासनादुत्थाय
मुखमप्यगृह्णात् पिहितवान् । अदृपत् पुषाद्यङ्, मत्तोऽभूत् । नोऽस्माकम् ।
पितेति वदन् ।

॥ तं होवाच ॥

हेति कोपे । एतशः तम् अभ्यग्निं प्रति ।

कथम्,

॥ अपेह्यलसोऽभूर्यो मे वाचमवधीः शतायुं गामकरिभ्यं सहस्रायुं
पुरुषं पापिष्ठां ते प्रजां करोमि यो मेत्यमसक्था इति ॥

१. 'प्रेत्य' ड.

§ 'कुरिसताः पुत्राः' सायणः. * पा० सू० ७. ४. १६. † भा० औ० सू०
८. ३. १४.

अपेहि अपगच्छ । अलसो मन्दः । यस्त्वं मे मम वाचमवधीः ।

* लुङि चेति वधादेशोऽतो लोप इट ईट् सिपः ।

गां तु कुर्यां शतायुं सलोपश्छान्दस एव च ॥

शतायुषं च पुरुषं सहस्राब्दायुषं तथा ।

अकरिष्यं करिष्यामि लटो लङ् स्य मिपोऽमडिट् ॥

प्रजां ते सन्ततिं पापयुक्तां वै प्रकरोमि ह ।

यस्त्वं मा मामित्थमेवमसक्था अभ्यभूरिह ॥

सञ्जेलुङ् थास् सलोपः सिच् † 'झलो झलि' च ‡ 'चोः कु'रट् ।

। तस्मादाहुरभ्यग्नय ऐतशायना और्वाणां पापिष्ठा इति ॥

तस्मात् तथाहि । और्वगोत्राणां मध्ये अभ्यग्नयोऽतिपापिन इति ।

अथैतशप्रलापेऽत्र द्वौ पक्षौ शंसने श्रुतौ ।

पदानि सप्ततिं वान्ताच्छंसेद्वाष्टा(पदं ? दश)त्विति ॥

सूच्यते हि § — 'सप्ततिं पदान्यष्टादश वा' इति च ।

तत्र सप्ततिपक्षस्य श्रद्धेयत्वं ब्रवीति ह —

॥ तं हैके भूयांसं शंसन्ति । स न निषेधेद्यावत्कामं शंसेत्येव
ब्रूयात् ॥

भूयांसं सप्ततिपदयुक्तं तमैतशप्रलापम् शंसिरन्तर्णीतण्यर्थः । स
यष्टा । यावत्कामं यथेच्छम् । आन्तादेव द्रुतम् । कुतः ।

१. 'ते' घ. २. 'सं तं स' ख. ड. ३. 'कमै' ख. ४. 'ष्टं' घ.

* पा० सू० २०. ४. ३७. † पा० सू० ८. २. २६. ‡ पा० सू० ८. २. ३०.
§ आ० औ० सू० ८. ३. १४, १५.

॥ आयुर्वा ऐतशप्रलापः ॥

आयुःसाधनत्वात् ।

॥ आयुर्गेव तद् यजमानस्य प्रतारयति ॥

तत् तेन । तारयति वर्धयति ।

॥ य एवं वेद ॥

सोऽपि स्वमायुः ।

॥ यदेवैतशप्रलापः ॥

प्रशंसायां प्लुतो यद्यः प्र..... भिपूजितः ।

किञ्च,

॥ छन्दसां ह्येष रसो यदैतशप्रलापः ॥

यद् यः । रसः सारांशः ।

॥ छन्दस्स्वेव तद्रसं दधाति ॥

आमः सुप्* । तत् तत्र सत्रिगणः ।

॥ सरसैर्हास्य छन्दोभिर्गिष्टं भवति सरसैश्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते य
एवं वेद ॥

उक्तार्थम् † ।

१. 'प् । स' ड.

* 'छन्दस्सु वेदेष्वेव रसमवस्थापयति' सायणः. † Page 158.

॥ यद्वैतशप्रलापाः ॥

यद् यः । उ खलु । एव पुनः । अतीव प्रशस्तः ।
किञ्च,

॥ अयातयामा वा अक्षितिरैतशप्रलापः ॥

यज्ञस्येति शेषः । अयातयामा तलस्तलोपः, अयातयामता ।
(यातयामता) नीरसता । क्षितिर्हिंसा, तदभावश्च * ।

॥ अयातयामा मे यज्ञेऽसदक्षितिर्मे यज्ञेऽसदिति ॥

मे मम । (यज्ञे) ङसो ङि, यज्ञस्य । असत् लेट् । तिपोऽट्, भवेदिति
भावेन ।

॥ तं वा एतमैतशप्रलापं शंसति पदावग्राहं यथा निविदम् ॥

ल्यबर्थे णमुल् । प्रतिपदमवगृह्यावसाय ।
किञ्च,

॥ तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति यथा निविदः ॥

§ 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' शब्दुङ् णु स्तवनेति च ।

॥ प्रवहलिकाः शंसति ॥

¶ 'विततौ किरणा' वित्याद्याः षळृचः प्रवहलिकाः ।

'विततौ किरणाविति प्रवहलिके'ति ह्यार्षानुक्रमणी ।

१. 'ट् । भ' ख. ङ.

* 'अयातयामः सारयुक्तः', 'अक्षितिः अक्षय्यफलहेतुः' इति सायणः. § पा०
सू० ७. १. ८९. ¶ अथर्वसं० २०. १३३. १., 'विततौ किरणौ द्वाविति षळनुष्टुभः'
आ० श्रौ० सू० ८. ३. १८.

स्तौति —

॥ प्रवह्लिकाभिर्वै देवा असुरान् प्रवह्ल्याथैनानत्यायन् ॥

प्रवह्लनं निर्हृदयं सान्त्वं वचनमुच्यते ।

॥ तथैवैतद्यजमानाः प्रवह्लिकाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रवह्ल्याथैन-
मतियन्ति ॥

अत्ययो जयः * । एतद् एतर्हि । एनं शत्रुम् ।

॥ ता अर्धर्चशः शंसति ॥

तच्च,

॥ प्रतिष्ठाया एव ॥

स्यात् ।

॥ आजिज्ञासेन्याः शंसति ॥

चतस्र आजिज्ञासेन्या § 'इहेत्थ प्रागपागुदक्' ।

॥ आजिज्ञासेन्याभिर्वै देवा असुरानाज्ञायाथैनानत्यायन् ॥

(आज्ञाय) आड्वा(ड?)थै, अवज्ञाय ।

ज्ञासनः करणे^१ कये नस्त्ववज्ञेच्छाप्रसाधिको (?) ।

॥ तथैवैतद्यजमाना आजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यमाज्ञायाथै-

१. 'ति प्र' ड. २. 'ता' घ. ड.

* 'अतिक्रम्यागच्छन्' सायणः. § अथर्वसं० २०. १३४. १., 'इहेत्थ प्रागपागुद-
गिति चतस्रो द्वेधाकारं प्रणवेनासन्तन्वन् आ० औ० सू० ८. १. ३०. १ 'आज्ञातु'
मवज्ञातुमिच्छा आजिज्ञासा तामर्हन्तीत्याजिज्ञासेन्याः' सायणः.

नमतियन्ति । ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव ॥ प्रतिराधं
शंसति ॥

यथापठितमिति शेषः । सूत्र्यते† हि 'भुगित्यभिगत इति त्रीणि
पदानि सर्वाणि यथा निशान्तम्' इति ।

पदत्रयं भुगित्यादि प्रतिराध्याख्यमुच्यते ।

॥ प्रतिराधेन वै देवा असुरान् प्रतिराध्याथैनानत्यायन् ॥

प्रतिराधोऽभिभवः ।

॥ तथैवैतद्यजमाना प्रतिराधेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रतिराध्याथैनमति-
यन्ति ॥

उक्तार्थम्* ।

॥ अतिवादं शंसति ॥

॥ 'वीमे देवा' इत्यनुष्टुबतिवादपदाह्वया ।

॥ अतिवादेन वै देवा असुरानत्युद्याथैनानत्यायन् ॥

अतिवादस्त्वप्रियोक्तित्यर्थं यजादिप्रसारणम् ।

॥ तथैवैतद्यजमाना अतिवादेनैवाप्रियं भ्रातृव्यमत्युद्याथैनमतियन्ति ।
तमर्धर्चशः शंसति ॥

तमतिवादम् । तच्च,

१. 'न्वयः' ग. घ.

† आ० श्रौ० सू० ८. ३. २२. * Page 171. ॥ अथर्वसं० २०. १३५. ४.,
'वीमे देवा अर्धसतेत्यनुष्टुप्' आ० श्रौ० सू० ८. ३. २३.

॥ प्रतिष्ठाया एव ॥

स्यात् ।

सप्तमः खण्डः ।

॥ देवनीथं शंसति ॥

आदित्यादिसप्तदशपदवान् देवनोथकः ।

व्याचिख्यासुर्देवनीथं कथामाह प्ररोचयन् —

॥ आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गे लोकेऽस्पृधन्त वयं पूर्वं
एष्यामो वयमिति । ते हाङ्गिरसः पूर्वं श्वस्सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य
ददृशुः ॥

तथा यज्ञं दृष्टवन्त ऋषयोऽङ्गिरसस्तदा ।

दीक्षोपसदमद्य स्यात् सुत्या श्वो भवितेति हि ॥

एवं निश्चित्य,

॥ तेऽग्निं प्रजिघ्युः ॥

दृष्टश्चस्सुत्याकास्तेऽग्निं प्रजिघ्युर्वाक्यहोत्रिणम् ।

आदित्यान् प्रतिचक्रुर्लिट् कृत्वं * 'हेरचडी' ति हेः ॥

अग्नेः सन्देशहोत्रित्वं कुत इत्यत उच्यते —

१. 'किञ्चोप' ड. २ 'कारिणम्' ख. ३. 'का' ड.

* पा० सू० ७. ३. ५६.

॥ अङ्गिरसां वा एकोऽग्निः ॥

किमुक्त्वा प्रजिध्युः ।

॥ परेद्यादित्येभ्यः श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूहीति ॥

१ शसो भ्यस् । आदित्यान् प्रति ।

इत्यङ्गिरोभिः प्रहितो जगामाग्निश्च तान् प्रति ।

ततः,

। ते हादित्या अभिमेव दृष्ट्वा सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य
ददृशुः ॥

हेति विस्मये ।

दीक्षोपसत्सुत्यमद्य द्रुतं कुर्वाव इत्यपि ।

सुनिश्चिताद्यसुत्येषु तेष्वग्निः संप्रविश्य वै ॥

॥ तानेत्याब्रवीत् ॥

कथम् ।

॥ श्वः सुत्यां वः स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूम इति ॥

वः युष्मान् प्रति ।

॥ ते होचुः । अथ वयं तुभ्यं सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य
प्रब्रूमः ॥

ब्रूमश्चेति शेषः ।

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१७५

॥ त्वयैव वयं होत्रा स्वर्गं लोकमेष्याम इति ।

त्वया च होत्रं कर्तव्यमद्यास्माकं समृद्धये ।
इत्यादित्यैरुक्तोऽग्निः,

॥ स तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजमाम ॥

होता वोऽहं भवामीति प्रोच्यामच्छेति चेरितः ।

पुनरौयादाङ्गिरसो महर्षिः प्रति सत्वरः ॥

दृष्टश्चस्सुत्यकास्तेऽग्निमागतं प्रसमीक्ष्य वै ।

॥ ते होचुः प्रावोचारः इति ॥

प्रश्ने प्लुतोऽसदीयांश्चस्सुत्यां किं प्रोक्तवानसि ।

लुङ् * 'स्य(ती)'ति च्लेरङ् सिबितश्चाद् † 'वच उम्' गुणः ॥

इत्यङ्गिरोमिरुक्तोऽग्निः —

॥ प्रावोचमिति होवाच ॥

हेति खेदे प्रत्युपेक्षायाम् । उक्तवानस्मि तत्तथा । संबुद्धं सद-
भूदिति ।

॥ अथो मे प्रतिप्रावोचन्निति ॥

१. 'के' ङ. २. 'रादायाङ्गि' ग. घ. ङ.

* पा० सू० ३. १. ५२. † पा० सू० ७. ४. २०

मे अमो डम्, मां प्रति* । सद्यः सुत्यां मम हौत्रं चोक्तवन्त इति ।
अथाङ्गिरस ऊचुः—

॥ नो हि न प्रत्यज्ञास्थाः इति ॥

किमिति शेषः । प्रश्ने प्लुतः । हीति सान्त्वे । न उ खलु । न न
एव । † 'संप्रतिभ्यामि'ति तड् । आदित्यैरुक्तमर्थं किमभ्युपगतवानसि ।
अथाग्निः,

॥ प्रति वा अज्ञासमिति होवाच ॥

वै युक्तम् । प्रत्यज्ञासिषम् अभ्युपगतवानांसेम । § 'यमरमे'ति
सगिटौ मिपोऽम् । किमित्येवमित्याह—

॥ यशसा वा एषोऽभ्येति य आर्त्विज्येन ॥

वै इव । यक्तयोः शप्तिपौ । अभीयते अभिगम्यते प्राप्यते ।

॥ तं यः प्रतिरुन्धेद् यशः स प्रतिरुन्धेत्तस्मान्न प्रत्यरौत्सीति ॥

तं लाभम् । प्रतिरोधो वा(हुः?धः) रुन्ध्यादिति प्राप्ते रुन्धेदिति
छान्दसम् । अरौत्सि लुङिड् । ¶ 'इरितो वै'ति सिच् ।

॥ यदि त्वस्मादपोजिगांसेद् यज्ञेनास्मादपोदियात् ॥

अस्मादार्त्विज्यादुद्गन्तुमिच्छेच्चेत् । जिगमिषेदिति प्राप्ते छन्दस्त्वाद
जिगांसेत् । यज्ञेन स्वकेन अप उदियात् गलेत् ।

१. 'सा' ग. घ.

* 'मे मम' सायणः. † पा० सू० १. ३. ४३. § पा० सू० ७. २. ७३.
¶ पा० सू० ३. १. ५७.

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१७७

युष्मद्यज्ञो यत्र काले मया तत्रैव यक्ष्यते ।
इत्यतोऽपगमं कुर्याद्वित्विज्ये निस्पृहः सुधीः ॥

॥ यदि त्वयाज्यः स्वयमपोदितं तस्मात् ॥

अयाज्यो वर्णितो गृह्ये * त्वष्टसूत्र्या महात्मना —

‘न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् । अहीनस्य । नीचदक्षिणस्य । व्याधितस्य ।
आतुरस्य । यक्षमगृहीतस्य । अनुदेश्याभिज्ञस्तस्य । क्षिप्तयोनेः । इति चैतेषाम्’
इति । ‘अयाज्योऽनधीयानः’ इति चापस्तम्बः † । ‘प्रवराज्ञोऽयाज्य’
इति च बोधायनः ।

अष्टमः खण्डः ।

इत्यग्नेर्वचनात् सर्वे गत्वा यज्ञं महर्षयः ।

॥ ते हादित्यानङ्गिरसोऽयाजयन् ॥

सद्यःसुत्यानथादित्यानेत्य यज्ञमकारयन् ।

॥ तेभ्यो याजयद्भ्य इमं पृथिवीं पूर्णं दक्षिणानामददुः ॥

राजो लङ् दानकाले ते तेभ्यो वै प्रददुर्ध्रुवम् ।

चतुस्सागरपर्यन्तां हेमरत्नादिपूरिताम् ॥

१. ‘तु । य इति शेषः । अ’ २. ‘आदेश्या’ घ.

* आ० गृ० सू० (T. S. S) अध्या० १. ख० २०. सू० १७-१९. † अ०
२. १०. १०.

॥ तानियं प्रतिगृहीतातपत् ॥

तान् प्रतिग्रहीतृन् । अतपत् तापयुक्तानकरोत् । अथ ते,

॥ तां न्यवृञ्जन् ॥

नि द्रुतम् । अवृञ्जन् । लङ् । * 'शसोरल्लोपः' शीघ्रमत्यजन् । अथ,

॥ सा सिंही भूत्वा विजृम्भन्ती § जनानचरत् ।

सिंही भूत्वा ततो भूमिः क(थ१ म्प)यन्ती सटादिकम् ।
अभक्षयञ्जनान् दृष्टानादायादाय धावतः ॥

॥ तस्याः शोचत्या इमे प्रदराः प्रादीर्यन्त ॥

तस्या भुवस्सिद्धाः शोचत्याः, शतुर्नुम्न शोचन्त्याः । भक्ष्यालाम-
निर्गयाः(१त्) प्रदराः स्फोटाः । 'द्वि विदारणे' । ऋदप् । प्रादीर्यन्त । शार्थे
यक् । दृष्टानातिर्भवत्यर्थः । अभवन् ।

के ते,

। येऽस्या इमे प्रदराः ॥

प्रत्यक्षभूतरित्याख्याः(१) प्रदरा भूतले स्थिताः ।

कुत एतत् ।

॥ समेव हैव ततः पुरा ॥

ततः प्रदारणात् पूर्वं भूमिः समतला खलु ।

इव एव ।

१. 'मिः हिंयन्ती तटादिकम्', २. 'न । ये' ड. ३. 'भूतारीत्या' घ.

* पा० सू० ६. ४. १११. § 'विजृम्भन्ती विनश्यमानगात्रा तैस्त्यक्तत्वाद्' इति
गोविन्दस्वामी ।

॥ तस्मादाहुर्न ॥ निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृहीत्यान्नेन्मा शुचा विद्वा
शुचा विध्यादिति ॥

वृज्जेः क्तः । वृक्तः ।

दुष्टरूपा दुर्ग्रहा च त्यक्तव्या दक्षिणा भवेत् ।

मां पीडयेच्छुचा भैव शुचा स्निग्धेति भावतः ॥

न । इत् एव । एत आ, विध्येत् ।

॥ यदि त्वेनां प्रतिगृहीत्यादप्रियायैनां भ्रातृव्याय दद्यात् ॥

एनां त्यक्तां दक्षिणाम् ।

अप्रियो द्वेषकारी यः प्रच्छन्नं ग्राहयेत्तु तम् ।

॥ परा हैव भवति ॥

ह शीघ्रम् । पराभवो नाशः ।

गृहीतां दक्षिणां त्यक्त्वा स्थितेषु त्वङ्गिरस्सु वै ।

। अथ योऽसौ तपती ३ एषोऽश्वः श्वेतो रूपं कृत्वाश्वभिधान्य-
पिहितेनात्मना प्रतिचक्रमे ॥

अथ तदा । यः पूज्यः । तपति । सानुनासिकः प्लुतः पूजायाम् ।
एषः अपिहितः । अभिधा(वति? नी)रज्जुः । आत्मा देहः । डसः सुः,
श्वेतस्याश्वस्य रूपं कृत्वा । प्रति सम्मुखं विचक्रमे । * 'वृत्तिसर्गे'ति तद् ।
तं दृष्ट्वा आदित्या ऊचुः ।

१. 'मा', २. 'त । सः । ए' घ. ३. 'प्रच' ह. "प्रति च" घ.

॥ 'निवृक्ते'ति व्याख्यानुसारिणा भाव्यम् । * पा० सू० १. ३. ३८.

॥ इमं वो नयाम इति ॥

दध्मः श्वेतं(मय इ? वगमि)मं तं गृहीत्वा प्रसीदत ।
अदक्षिणो मृतो यज्ञ इति ते' तानसान्त्वयन् ॥

॥ स एष देवनीथोऽनूच्यते ॥

स व्याख्यातः । कथमनूच्यते व्याख्यायते ।

॥ आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामनयन् ॥

ह पुग । हे जरितः स्तोतः* । भूमिमिति शेषः । स्पष्टत्वान्न
व्याख्येयम् ।

॥ तां ह जरितर्न प्रत्यायन्निति ॥

व्याचष्टे —

॥ न हि त इमां प्रत्यायन् ॥

इमां भूमिम् । प्रतीणादानार्थः ।

॥ तामु ह जरितः प्रत्यायन्निति प्रति हि तेऽमुमायन् ॥

अमुम् अश्वरूपमादित्यम् ।

। तां ह जरितर्न प्रत्यगृह्णन्निति ॥

१. 'तेनानुसा' घ. २. 'तः । भू' ड.

* जरितः जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः इति चतुर्थ्यन्ततया व्याख्यायते सायणगोविन्द-
स्वामिभ्याम् ।

खण्डः]

त्रिंशोऽध्यायः ।

१८१

* 'हृग्रहोर्मः' ।

॥ नहि त इमां प्रत्यगृम्णन् ॥

इमां शुवम् ।

॥ तामु ह जरितः प्रत्यगृम्णन्निति । प्रति हि तेऽमुमगृम्णन् ॥

अमुमादित्यम् ।

॥ अहा नेत सन्नविचेतनानीति ।

विचेतनो महाप्रकाशः सूर्यः स नो येषु तानि । अहा । शि
नलोपः । अहानि । न इत । लोट् । हे महर्षय इत्यर्थं मत्वा व्याचष्टे —

॥ एष ह वा अह्नां विचेतयिता ॥

एष सूर्यः विचेतयिता प्रका(शः शकः) § ।

॥ जज्ञा नेत सन्नपुरोगवास इति ॥

हे जज्ञा बोद्धारः ।

जानातेः कर्तरि तु केऽद्वित्वे संबोधने हि जस् ।

न इत, ये यज्ञाः सन्नपुरोगवासः । ॥ 'आज्जसेरमुक्' ।
नष्टपुरोगन्तुगोसदृशदक्षिणकाः @ । तान्न गच्छतेति मत्वाह —

। दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवी ॥

* पा० वा० ८. २. ३५. § 'विचेतयिता विभागकर्ता' गोविन्दस्वामी ।
† 'इगुपधजाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः. ॥ पा० सू० ७. १. ५०. ॐ सन्
भवत्समीपे वर्तते । तस्माद् 'अपुरोगवासः मार्गण्डशर्केन पुरोगामिना रहिताः' इति
सायणः.

ॐ 'गोरतद्धिते'ति टचि डीप् ।

॥ यथा ह वा इदमनोऽपुगोगवं रिष्यत्येवं हैव यज्ञोऽदक्षिणो
रिष्यति ॥

अनः शकटम् । अपुगोगवं पुरोगन्तुगोरहितम् । रिष्यति नश्यति ।
अदक्षिणो दक्षिणारहितः ।

॥ तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि ।

अपीत्यभावद्योतकः ।

उक्ताभावेऽ(त्य)ल्परूपां प्रदेया दक्षिणा भवेत् ।

इति शेषः । तस्मात् तथाहि ।

॥ उत श्वेत आशुपत्वा, उतो पद्याभिर्जविष्ठः, उतेमाशु मानं पिपत्तिं,
आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते, इदं राघः प्रतिगृम्णीह्यङ्गिर इति ॥

पञ्च पदानि आदित्या वदन्त्यङ्गिरसः प्रति । उत अद्य आशुपत्वा
शीघ्रगमनः पर्वते च । उतो अपि च पद्याभिः पादविक्षर्पेहेतुभिर्जविष्ठो गन्तु-
तमः । जोरिष्ठानि तृचो लोपः । उत तथासति । ई पुनः । आशु द्रुतम् ।
मानं हर्षम् । पिपत्तिं पूरयति । 'पृ पूरणे' । श(प्लुतः ऽपः श्लुः) । * 'अतिपिपत्योश्च'
इत्यभ्यासस्येत्वम् । किञ्च, हे सूर्य त्वा रुद्रा आदित्या वसवस्त्वेळते
स्तुवन्ति । हे अङ्गिरः गणापेक्षमेकत्वम् । इदं राघो धनं प्रतिगृम्णीहि
प्रतिगृह्णेत्यर्थं मत्वाह —

१. 'पका' घ. २. 'तृलो' झ.

ॐ पा० सू० ५. ४. ५२. * पा० सू० ७. ४. ७७.

॥ प्रतिग्रहमेव तद्राधस ऐच्छन् ॥

तत् तैरङ्गिरोभिः आदित्या राधसः धनस्य स्वीकारमैच्छन् । * 'इषु-
गमी'ति छः । लङ् । आट् 'आटश्च' ।

॥ इदं राधो-बृहतृथु देवा इदत्वा वरं तद्वो अस्तु सुचेतनं युष्मे
अस्तु दिवे दिवे प्रत्येव गृभायतेति ॥

यश्च पदानि । राधो धनं देवा इन्द्राद्या ददतु प्रयच्छतु । † 'अदभ्य-
स्तात्' । आ साधु वरं वरणीयं वो युष्माकं सुचेतनं मनःप्रीतिकारम् । युष्मे
इति ‡ 'शे' इति प्रगृह्यत्वम् । युष्माकं दिवेदिवे अहन्यहनि । एवेति सान्त्वे ।
प्रतिगृभायत । § 'हृग्रहोर्भः' ।

ग्रहेर्लुङो णनज्ज्ञेस्त(?) श्नः शायच्च प्रतिग्रहम् ।

इति मत्वाह —

॥ प्रत्येवैनमेतदजग्रमैषम् ॥

प्रत्यग्रहीषुरित्यर्थ इट ए द्वे अडेव च ।

उपसंहरति —

। तं वा एतं देवनीथं शंसति पदावग्राहं यथानिविदं तस्योत्तमेन
पदेन प्रणौति यथा निविदः ॥

नवमः खण्डः ।

१. 'नृ' इषु' ख. ड.

† 'राधसः सुखसाधनस्यादित्यस्य प्रतिग्रहमेव स्वीकारमैच्छन्' इति सायणः. * 'पा० सू० ७. ३. ७७. † पा० सू० ६. १. ९०. §
पा० सू० ७. १. ४. ‡ पा० सू० १. १. १३. § पा० सू० वा० ८. २. ३५.

वर्णितो देवनीथोऽयमाह भूतेच्छदस्त्वथ —

॥ भूतेच्छदः शंसति ॥

* त्वमिन्द्र शर्मरिणेति तिस्रो भूतेच्छदस्तृचः ।
स्तौति —

॥ भूतेच्छद्विर्वै देवा असुरानुपासचन्त । उतेव युद्धेनोतेव मायया ॥

उत सः अमत्रन्तारुधन् † ।

मायया सहिता देवा युद्धेनासुरपुङ्गवान् ।

समारुधन् बलं तेषां तत्र भूतेच्छदस्तृचः ॥

इव खलु । इव पुनः । कथं,

॥ तेषां वै देवा असुराणां भूतेच्छदभिरेव भूतं छादयित्वाथैना-
नत्यायन् ॥

भूतं भावे क्तः । भूतिं सम्पदम् ।

भू(ते) ति)च्छद्विरिति प्राप्तं छन्दस्त्वादित एदिह ।

अत्यायन् अम्यभवन् ।

॥ तथैवैतद्यजमाना भूतेच्छद्विरेवाप्रियस्य भ्रातृव्यस्य भूतं छाद-
यित्वाथैनमतियन्ति ॥

एनं भ्रातृव्यम् । अतियन्ति अभिभवन्ति ।

१. 'दं त्वथ' घ.

* अथर्वसं० २०. १३५. ११. 'त्वमिन्द्र शर्मरिणेति भूतेच्छन्दः' इति आ० श्रौ० सू०
८. ३. २७. † 'उन्नासचन्त समीपे समवेताः' इति साधनः. १ 'भूतं शरीरम्' इति
गोविन्दस्वामी ।

॥ ता अर्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव ॥

॥ आहनस्याः शंसति ॥

* 'यदस्या अंडुभेद्या'द्याः खैलिक्यस्त्वाइनस्यकाः ।

स्तौति —

॥ आहनस्याद्वै रेतः सिच्यते ॥

आघात आहनस्तत्र साधुर्यन्मैथुनं हि तत् ।

॥ रेतसः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजातिमेव तदधाति ॥

तत् तत्र ।

॥ ता दश शंसति दशाक्षरा विराळन्नं विराळन्नाद्रेतः सिच्यते
रेतसः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजातिमेव तदधाति । ता न्यूङ्खयति ।

निनर्दश्च भवेदासु न्यूङ्खेत्यत्र प्रदर्शनम् ।

सूच्यते हि† — 'यदस्या अंडुभेद्या इत्याहनस्याः' 'आज्याद्ययोक्ता-
श्चतुर्थे' इति ।

॥ अन्नं वै न्यूङ्खोऽन्नाद्रेतः सिच्यते रेतसः प्रजाः प्रजायन्ते
प्रजातिमेव तदधाति ॥

अथ,

॥ दधिक्राव्णो अकारिषमिति दाधिक्रौ शंसति ॥

१. 'जापति' मुद्रितमूलपाठः ।

* अथर्वसं० २०. १३६. १. † आ० श्रौ० सू० ८. ३. २८, २९. ‡ ऋक्सं० ३. ७. १३. ६.

कुर्जः सिचं इत् मिपोऽम् । दधिक्राख्यदेवत्याम् ।

। देवपवित्रं वै दधिका ॥

सर्वस्य शोधनकरी दधिक्राख्या हि देवता ।

॥ इदं वा इदं व्याहनस्यां वाचमवादीत्तदेवपवित्रेण वाचं पुनीते ॥

यद्वाचमाहनस्याख्यस्यावादीन्मैथुनान्विताम् ।

प्रस्पष्टत्वं इदमिदं पुनीते शोधयेद्वि तत् ।

(पुं? पूज्) आ * 'ई हल्यघोः' ।

॥ सानुष्टुब्भवति ॥

दाधिक्री ।

॥ वाग् वा अनुष्टुप् ॥

॥ अनुष्टुबिति वाङ्नामसु पाठात् ।

॥ तत् स्वेन छन्दसा वाचं पुनीते ॥

तत् तत्र ।

॥ § सुतासो मधुमत्तमा इति पावमानीः शंसति ॥

तिस्रः ।

॥ देवपवित्रं वै पावमान्यः । इदं वा इदं व्याहनस्यां वाचमवादीत्
तदेवपवित्रेणैव वाचं पुनीते ॥

१. 'ज्' घ. ड. २. 'चि' घ.

* पा० सं० ६. ४. ११३. ॥ या० निख० १. ११. § ऋक्सं० ७. ५. १. ४.

एव पुनः ।

॥ ता अनुष्टुभो भवन्ति वाग्वा अनुष्टुप् तत् स्वेनैव छन्दसा
वाचं पुनीते ॥

एव पुनः ।

॥ * अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदित्यैन्द्राबार्हस्पत्यं तृचं शंसति ॥

इन्द्रो बृहस्पतिश्चेति द्वन्द्वात् पत्यन्ते ण्य[†] कृते ।

(अ०आ०)नङ् पदद्वये वृद्धिर्लिङ्गर्थे लट् च शंसति ।

अत्रास्ति —

॥ विशो अदेवीरभ्याचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाह इति ॥

अथो कथां कथयति यथा रोचेत वै तथा —

॥ असुरविशं ह वै देवानभ्युदाचार्य आसीत् ॥

सौरम् । असुराणां विद् मेना । देवानभि प्रति उदाचार्यः । 'उदा-
चरणमभिभवः । ल्यपि चरेर्दीर्घः छान्दसः सुश्च ।

दैत्यसेना पुरा देवानभिभूय स्थिताभवत् ।

॥ स इन्द्रो बृहस्पतिनैव युजासुर्यं वर्णमभिदासन्तमपाहन् ॥

युजा सहायेन । (असुर्यम्) असुरस्य स्वं दैत्यसैन्यम् । वर्णम् 'अर्श
आद्यच्, चित्रध्वजादियुक्तम् । अभिदासन्तं 'तसु उप क्षये' 'दसु च' शब्द ।
इयनः शप् । अत आत् । छान्दसं पुंस्त्वम् । अभिदस्यदुपक्षयं कुर्वत ।

* ऋक्सं० ६. ६. ३४. ३. † 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् ण्यः' इति (पा० सू०
४. १. ८५.) सूत्रेण. ‡ 'उदाचार्य उलङ्घनरूपमाचरणं कृत्वा' इति सायणः । 'चरतिर्गतिकर्मा
भ्युदगन्ता इति याद्यत् ।' इति गोविन्दस्वामी ।

॥ तथैवैतद्यजमाना इन्द्रावृहस्पतिभ्यामेव युजासुयं वर्णमभि-
दासन्तमपक्षते ॥

एतद् एतर्हि । श्लेष्म । भ्रन्ति ।

अच्छामइन्द्रसूक्तात् प्रागवद्रप्सवत्चात् परम् ।

प्रमंहिष्ठोदप्रुतेति प्राकृतं न भवेदिह ॥

इममर्थं प्रश्नपूर्वं वक्तुमाह प्ररोचयन् —

॥ तदाहुः संशंसेत् षष्ठेऽहा३न् न संशंसेत् इति । संशंसेदि-
त्याहुः । कथमन्येष्वहस्सु संशंसति कथमत्र न संशंसेदित्यथो
खल्वाहुर्नैव संशंसेत् स्वर्गो वै लोकः षष्ठमहरसमवायी वै स्वर्गो
लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति स यत् संशंसेत् समानं
तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती३ तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं तस्मान्न
संशंसेत् । यदेव न संशंसती३ ॥

उक्तार्थानि § ।

प्रमंहिष्ठोदप्रुतेति द्वयं त्याज्यमिति स्थितिः ।

अत एव हि सूच्यते^३ — ‘अवद्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रः’
‘अच्छाम इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्’ इति ।

॥ एतानि वा अत्रोक्त्यानि नाभानेदिष्ठो वालखिल्या वृषाकपि-
रेवयामरुत् ॥

तत्र,

॥ स यत् संशंसेदपैव स एतेषु कामं राध्नुयात् ॥

एतान्युक्तानि पूज्यानि तत्र संशंसने कृते ।
नश्यदेतद्गतो लाभो बहुप्राकृतमिश्रणात् ॥
ऐन्द्रजागतलामार्थः प्रमहोदयुतैस्त्विति ।
शस्येत चेन्नान्यतस्तद्वामिति कथ्यते —

॥ ऐन्द्रो वृषाकपिः ॥

त्रयोविंशतिकृत्वोऽस्ति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ।

(इति) ।

॥ सर्वाणि छन्दांस्यैतशप्रलापः तत्र स काम उगतो य ऐन्द्रे
जागते ।

ऐतशस्य प्रलापे तु छन्दो नानाविधं स्थितम् ।
तेनास्ति जगती चेति ह्यैन्द्रजागतसम् : ॥

॥ अथेदमैन्द्राबार्हस्पत्यं सूक्तम् ॥

अथ तथा 'अच्छाम इन्द्रे'ति ।

॥ ऐन्द्राबार्हस्पत्या परिधानीया ॥

बृहस्पतिर्नः परीति ।

निगमयति —

१. 'अ' ख. २. 'थै' ग. घ. ३. 'तं त्विति' घ.

॥ तस्मान्न संशंसेन्न संशंसेत् ॥

द्विरुक्तिरुक्तार्था* ।

दशमः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां संहितासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां त्रिंशोऽध्यायः । ‡

षष्ठपञ्चिका समाप्ता ।

तृतीयदशकं समाप्तम् ।

तृतीये दशके खण्डाष्टष्टिश्च नव चव हि ।
अध्यायेषु पञ्च ततो दश ++++++ ॥
++ परं षष्टिरिति खण्डसङ्ख्यानमिष्यताम् ।

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

वर्णितं शस्त्रजातं तु होतृहोत्रकगोचरम् ।
पशोरुपव्रतीयस्य विभागस्त्वथ कथ्यते ॥

* Vol. 1. page 44. ‡ अघोनिर्दिष्टं पद्यमधिकं ख. मातृकायां लेखकसंयोजितं
तर्क्यते ।

कालाम्बोधरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्यासिनं
मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताम्बुजं जानुनि ।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युज्जिभां राघवं
पश्यन्तीं मकुटाङ्गदादिविविधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ॥

§ पद्यमिदं सायणीयव्याख्यायामपि दृश्यते ।

॥ अथातः पशोर्विभक्तिः ॥

वक्ष्यत इति शेषः ।

अथात इत्ययं शब्द आनन्तर्यस्य सूचकः ।

विभक्तिर्विभागः । सत्रिणामुपव्रतीयो भक्षः । *व्ययते खलु— 'एतेन वर्तयेयुः, पशुना चेति' ।

॥ तस्य विभागं वक्ष्यामः ॥

ननु पूर्वेण सिद्धोऽर्थ इति चेत् पृच्छ तां श्रुतिम् ।

बुध्यस्व प्रतिपचारो न कर्तारो वयन्त्विति ॥

॥ हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः ॥

जिह्वया सह हनू द्वौ ।

॥ श्येनं वक्ष उद्रातुः ॥

श्येनं लुप्तोपमं, श्येनतुल्यम् ।

॥ कण्ठः काकुद्रः प्रतिहर्तुः ॥

चेति शेषः । काकुद्रः काकुदम् ।

॥ दक्षिणा श्रोणिर्होतुः ॥

ऊरुमूलं श्रोणिसंज्ञं श्रोणियोन्यूर्मयो न षण् ।

॥ सव्या ब्रह्मणः ॥

१. 'हर्तुः । दक्षिणा' घ. पाठः.

* भा० श्रौ० सू० १२. ८. ४०.

श्रोणिरित्येव ।

॥ दक्षिणं सक्थि मैत्रावरुणस्य ॥

ऊर्वधोभागः सक्थि ।

॥ सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनः ॥

सक्थीत्येव ।

॥ दक्षिणं पार्श्वं सांसमध्वर्योः ॥

अंससहितं पार्श्वम् ।

॥ सव्यमुपगातृणाम् ॥

पार्श्वमित्येव । नात्र सांसमित्यनुवर्तते ।

॥ सव्योऽसः प्रतिप्रस्थातुः ॥

॥ दक्षिणं दोर्नेष्टुः ॥

बाहुशिरो दोः ।

॥ सव्यं पोतुः ॥

दोरित्येव ।

॥ दक्षिण ऊरुच्छावाकस्य ॥

॥ सव्य आग्नीध्रस्य ।

ऊरुरित्येव ।

॥ दक्षिणो बाहुरात्रेयस्य ॥

१. 'स्य । द' ब. पाठः.

खण्डः]

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

१९३

अत्रिगोत्रजस्य ।

॥ सव्यः सदस्यस्य ॥

बाहुरित्येव ।

। सदं चानूकं च गृहपतेः । दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य सव्यौ
पादौ गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रदस्य ॥

*गृहपतेर्व्रतप्रदस्य भार्यायै ।

॥ ओष्ठ एनयोः साधारणो भवति तं गृहपतिरेव प्रशिक्ष्यात् ॥

एनयोः व्रतप्रदतद्भार्यायोः । प्रशिक्ष्याद् विभज्य दद्यात् ।

॥ जाघनीं पत्नीभ्यो हरन्ति ॥

ह्य् दानार्थः । दद्युः । ताश्च पत्न्यः,

॥ तां ब्राह्मणाय दद्युः ।

तां जाघनीम् ।

॥ स्कन्ध्याश्च मणिकास्तिस्रश्च कीकसा ग्रावस्तुतः ॥

स्कन्धे भवाः ।

॥ तिस्रश्चैव कीकसा अर्धं चैव कर्तस्योन्नेतुरर्धं चैव वैकर्तस्य
क्लोमा च शमितुः ॥

१. 'गृहपतिव्रतप्रदायिभार्यायै' ग. घ. पाठः.

* 'गृहपतिनाम स्वामिकर्मकरः कश्चिद्' इति गोविन्दस्वामी । 'गृहपतेर्व्रतप्रदो भोजन-
दायी' सायणः ।

*स शमिता,

॥ तद् ब्राह्मणाय दद्याद् यद्यब्राह्मणः स्यात् ॥

तद् द्वयम् ।

॥ शिरः सुब्रह्मण्यायै ॥

सुब्रह्मण्यायत्विजे शिरः स्यात् ।

॥ यः श्वसुत्यां प्राह तस्याजिनम् ॥

श्वसुत्येति निगदनाम । तं चाग्नीध्रो वदति । सूत्र्यते हि—‘आग्नीध्रः श्वसुत्यां प्राहे’ति ।

॥ इळा सर्वेषाम् ॥

सवनीयपशोरिळा ।

॥ होतुर्वा ॥

इळेत्येव ।

॥ ता वा एताष्वट्त्रिंशतमेकपदा यज्ञं वहन्ति ॥

द्विरत्र पादौ तौ द्वौ द्वाव(न्या? न्ये) द्वात्रिंशदेव हि ।

पादेनैकेन वाच्यत्वादेता एकपदा मताः ॥

यज्ञं वहन्ति यष्टृणामभिर्देहास्थितिस्त्विति ।

हन्वादीळान्तमुक्तास्ताः षट्त्रिंशद्भक्तयः पशोः ॥

१. ‘वा। तावा’ घ. पाठः.

* ‘ननु शमनपदार्थाध्वर्यवत्त्वात् तत्कार्यध्वर्युः शमिता भवति । आहुश्च न्यायविदः—अध्वर्युरेव शमिता इति । नेस्माह । शमयिता इति हि तदा रूपमभविष्यत् । यदि शमनादवक्ष्यत् । किञ्च यद्यध्वर्युरब्राह्मणः स्यादित्यब्राह्मणशङ्कापि अध्वर्युश्रितरि नोपपद्यते । यस्माद् ब्राह्मणानामेवात्विज्यं भवति । यदि परं यद्यब्राह्मणो यजमानः स्याद् इति कल्प्येत तदापि नातीव शोभनं मन्यामहे । ब्राह्मणानामेव सत्रेष्वधिकारात् । कथं तर्हि न्यायविदां स्थितिः । सत्रादन्यत्र शमित्वप्रयोगो भवति इत्यभिप्रायः’ इति गोविन्दस्वामी । † आ० श्रौ० सू० ६. १५. १६.

षट्त्रिंशत् च षट्त्रिंशत् सोरं व्यत्ययतः खलु ।
अथ संख्यया स्तौति—

॥ षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती ॥

वै इव ।

बृहत्या अष्टकावाद्यौ ततो द्वादशकाष्टकौ ।
यद्वा चतुर्भिर्नवकैः पादैः स्याद् बृहती क्वचित् ॥

॥ बार्हताः स्वर्गा लोकाः ॥

बृहतीसहस्रस्तुत्य इन्द्रः स्वर्गस्य ह्रीश्वरः ।

॥ प्राणाँश्चैव तत् स्वर्गाँश्च लोकानापनुवन्ति ॥

तत् तत्र । सत्रिणः ।

॥ प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ॥

तत् तेन । बृहतीतुल्यसंख्याकांगैर्देहस्य धारणेन ।

स्तौति —

॥ स एष स्वर्ग्यः पशुर्य एनमेवं विभजन्ति ॥

तेषामिति शेषः । अन्यान् निन्दति—

॥ अथ येऽतोऽन्यथा तद्यथा सेलगा वा पापकृतो वा पशुं
विमथनीरस्तादृक् तत् ॥

नास्तिकाः सेलगा नाम शिश्रोदरपरायणाः ।

इलान्नं तेन संहितं देशद्वैतेऽभिगम्यते (१) ॥

१. 'सहितान्' छ. २. 'गच्छते' च. छ. पाठः.

गोवधात् तु हि जीवन्तः प्रोक्ताः पापकृतस्त्विति ।
 वाशब्दस्त्वह गृह्णाति दस्युन् म्लेच्छांश्च निर्घृणान् ॥
 + + + + यथाकामं हित्वा गङ्गीयुरंशशः ।
 अन्यथाज्ञैः कृतमिदं प्राहुर्विभर्जनं हि तत् ॥
 अथो विभागविद्याया आचार्यः क्रममाह ह —

॥ तां वा एतां पशोर्विभक्तिं श्रौत ऋषिर्देवभागो विदांचकार ॥

* श्रुतस्यापत्यं ऋष्यण् स देवभागाख्यः । § 'उषविदे'त्याम् ।
 लिट् । 'कृश्चानुप्रयुज्यते' ।

ज्ञातवान् मन्त्रदर्शी स तां विभक्तिं पशोरिमाम् ।

। तामु हाप्रोच्यैवास्माल्लोकादुच्चक्रामत् ॥

उ खलु । ह पुरा । तां पशुविभक्तिम् । कस्मैचिदप्रोच्य अनुपदिश्य ।
 अस्माद् भूलोकात् । उत् ऊर्ध्वम् । क्रमेर्लिट् चक्राम । तकार उपजनः ।
 अथवा उच्चं, मलोपः उच्चं लोकं क्रामत् लङ्यत् न । अक्रामत्
 प्राप्तवान् ।

ततः पशुविभागज्ञे देवभागे दिवं गते ।
 अलब्धविद्ये भूलोके कश्चिद्रन्धर्वसत्तमः ॥
 देवभागात् स्वर्गगतादिमां विद्यामधीत्य वै ।
 भूमिमागम्य मुनये बभ्रुगोत्रोद्भवाय तु ॥
 गिरिजाख्यायै क्तवान् वै पुरत्येवं ब्रवीत्यथ —

। तामु ह गिरिजाय बाभ्रव्यायामनुष्यः प्रोवाच ॥

ह पुरा । अमनुष्यः गन्धर्वः† । पूर्वमुवाच उपदिदेश ।

* 'श्रौत ऋषिः श्रुतिमधीते वेत्ति वा स श्रौत ऋषिः, श्रुतिसिद्धो वा' इति गोविन्द-
 स्वामी । 'श्रुतनामकस्य मुनेः पुत्रः' इति सायणः । § पा० सू० ३. १. ३८. † पा०
 सू० ३. १. ४०. ‡ 'स पुनरुत्क्रान्तोऽपि सन्नमनुष्यशरीरो बाभ्रव्याय मुनये प्रोवाच'
 इति गोविन्दस्वामी ।

खण्डः]

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

१९७

ततो गिरिज आचार्यः स्वशिष्येभ्य उपादिशत् ।
 ते च शिष्याः समानीय वभ्रूस्तेभ्य इमां ददुः ॥
 एवं सुदुर्लभेयं वै विद्येत्याह प्ररोचयन् ।
 विद्यायामप्रमादाय श्रद्धायै पूजनाय च ॥

। ततो हैनामेतदवाङ् मनुष्या अधीयतेऽधीयते ॥

ततः गिरिजादारभ्य । मनुष्यास्त्रैवर्णिकाः । अर्वाक् अर्वाचीनाः ।
 अधीयते समामनन्ति । द्विरुक्तिरुक्तार्था* ॥

इति^१ षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
 सुखप्रदायां एकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः

वर्णितं हि क्रतौ कर्म प्रायश्चित्तं ब्रवीत्यथ ।
 चोद्योत्तरप्रकारेण सुस्पष्टमिति गृह्यताम्^१ ॥

॥ तदाहुः ॥

चोद्यरूपमाह—

॥ य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथमस्य यज्ञः स्यादिति ॥

चोद्यं विद्यादितः पूर्वमत उत्तरमुत्तरम् ।

१. 'इति ब्राह्मण' ग. घ. पाठः.

* Vol. I. page 44. † इदमपि पद्यं सायणेनोद्धृतम् ।

उपवसथे यजनीयात् पूर्वदिने य आहिताग्निः स यदि म्रियेत
अथास्य यज्ञः कथं स्यादिति ।

॥ नैनं याजयेदित्याहुः ॥

कुतः—

॥ अनभिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति ॥

अनभिप्राप्तः प्राप्तुमनर्हः, मृतस्यानधिकारात् सर्वस्वो तु क्रतौ
जीवद्वत्थागमेव 'ब्राह्मणः' समापयत मे यज्ञ'मिति प्रेषोक्तेरनुष्ठानं
स्यादेव ।

। तदाहुय आहिताग्निगधिश्रितेऽग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा हविषु वा
म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

अग्निहोत्रद्रव्ये पयसादौ, सान्नाय्ये वान्येषु वा हविषु अधिश्रितेषु
चेद् म्रियेत यस्तस्य का प्रायश्चित्तिः स्यात् - प्रायो नाशस्तस्य चित्तिः
समाधानम् । गणसूत्रसुट्* ।

॥ अत्रैवान्यनुपर्यादध्याद्यथा सर्वाणि सन्दह्यन् ॥

अत्रास्मिन् यजमानशरीरे दह्यमाने एनानि पयआदीनि अनुप-
र्याधान् प्रक्षेपार्थः § । सं सह । यथा सन्दह्यन् तथा ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुय आहिताग्निगसन्नेषु हविषु म्रियेत का तत्र प्रायश्चि-
त्तिरिति ॥

यः यदि । आसत्तिर्वेद्यां बर्हिषि निधानम् ।

१. 'म्रियते' छ. ज. पाठः.

* 'प्रायस्य चित्तिचित्तयोः' इति गणसूत्रेण सुट् इत्यर्थः । § 'अनुपर्याधानं काष्ठैः परित
आधानम्' गोविन्दस्वामी ।

॥ याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति
ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये सर्वहुन्ति जुहुयात् ॥

यदुद्देशेन निर्वापस्तत्तन्नामेह डेन्तकम् ।
उक्तवा सर्वहुतं कुर्यात् स्वाहेति क्विपि तुक् शि नुम् ॥

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्य आहिताग्निः प्रवसन् म्रियेन कथमस्याग्निहोत्रं स्यादिति ॥

जायाऽग्निरहिते देशे प्रवासो गतिरुच्यते ।

॥ अभिवान्यवत्सायाः पयसा जुहुयात् ॥

अन्यगोवत्ससंलेहाद् या क्षीरं क्षरतीह गौः ।
सोक्ताभिवान्यवत्सेति वृद्धिर्ण्यति वनेरभेः ॥

॥ अन्यदिवैतत्पयो यदभिवान्यवत्साया अन्यदिवैतदग्निहोत्रं
यत्प्रेतस्य ॥

इव एव ।

॥ अपि वा यत् एव कुतश्च पयसा जुहुयुः ॥

यतः कुतश्चिद् गोः, नाभिवान्यवत्साया एव दुग्धेन पयसा ।

॥ अथाप्याहुः ॥

अन्ये वदन्ति ।

॥ एवमेवैनानजस्रानजुह्वत इन्धीरन्ना शरीरगणामाहर्तोरिति ॥

भावे तोमुन् । शरीरावयवानामाहरणात् प्रागेनानग्नीनजज्ञानप्रणीतान्
पुत्राद्याः कालयोरजुह्वतः होममकुर्वन्तः इन्धीरन् दीपयेयुः । तत्र,
॥ यदि शरीराणि न विद्येरन् पर्णशरषष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य
तेषां पुरुषरूपकमिव कृत्वा तस्मिंस्तामावृतं कुर्युः ॥

शरीराण्यस्थीनि । पर्णशरः जसर्थे सुः* । पलाशवृन्तानि त्रिषष्टि-
शतानि । तेषां तैः । भिस आम् । आवृत् प्रयोगः । कथमावृत् ।

॥ अथैनान् शरीरैराहृतैस्संस्पर्शोद्वासयेयुः ॥

अथ एनानग्नीन् । शरीरैर्लुप्तोपमम्, आहृतशरीरास्थिभिरिव । संस्पर्श्य
संगमय्य । उद्वासनं त्यागः ।

अथ पुरुषरूपप्रकारमाह—

॥ अध्यर्धशतं काये ॥

स्वर्थे डि† ।

कायः पलाशवृन्तानां पञ्चाशदधिकं शतम् ।

॥ सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे च ।

एकं सक्थि द्विपञ्चाशदपरं चैव विंशतिः‡ ।

१. 'तान् अनुगतान् पु' ग. पाठः.

* 'षष्ठ्यर्थे प्रथमा' गोविन्दस्वामी । † 'काये शरीरे' इति गोविन्दस्वामिसायणौ ।
'सकृत्पुरुषशब्दयोरपि विभक्त्यव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो द्रष्टव्यः । सकृत्पुरुषोर्वोरिति क्रमः कल्प्यः'
इति गोविन्दस्वामी । ‡ 'पञ्चाशत्सङ्ख्याकानां वृन्तानां समूहरूपं पञ्चाशं, द्विसं-
ख्याके [पञ्चाशे] द्विपञ्चाशे, विंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं विंशं, द्विपञ्चाशे च विंशे
च सक्थिनी दध्यात् । चत्वारिंशदधिकेन शतेन सक्थिद्वयं निष्पादयेदित्यर्थः । पञ्च-
विंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं पञ्चविंशं, द्विसङ्ख्याके पञ्चाविंशे ते उरू दध्यात् ।
पञ्चाशत्सङ्ख्याकेर्द्वन्द्वैरुद्धयं निष्पादयेदित्यर्थः । एवं नवत्य[चत्वारिंशद]धिक
शत[त्र]ये गते सति शेषं सप्त[विंश]तिसङ्ख्याकं शिरस्युपरि प्रक्षिपेत्' इति सायणः ।
'अध्यर्धशतं पञ्चाशच्छतं काये शरीरे । अवशिष्टानां द्विपञ्चाशत् । द्वौ च पञ्चाशच्च
द्विपञ्चाशत् । तदेकसकृत् पादस्य भवति । तावन्त्येवापरस्य विंशे विंशतिद्वयं तदपि
तयोरेवोपसमस्यते ।' इति गोविन्दस्वामी ।

खण्डः]

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

२०१

हेलोपेन द्विपञ्चाशे विंशे चैवेति विंशतेः ॥

॥ ऊरू द्विपञ्चविंशे ॥

सप्तविंशतिवृन्तौ तु स्यातामूरू उभावपि ।

पीडे द्वौ : पञ्चविंशतिश्च द्वन्द्वद्धिति विंशतेः (?) ।

॥ शेषं तु शिरस्युपरि दध्यात् ॥

सच्चतुष्काशीतिसंख्यवृन्तानि तु शिरो भवेत् ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

॥ तदाहुः यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत् का तत्र प्राय-
श्चित्तिरिति । तामभिमन्त्रयेत् *यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो
अभयं कृधि । पशून् सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीहृल्लष इति ।
तामुत्थापयेद् †उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपताबधात् इन्द्राय कृण्वती
भागं मित्राय वरुणाय चेति । अथास्या उदपात्रमूधसि च
मुखे चोपमृलीयात् अथैनां ब्राह्मणाय दद्यात् । सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः § ॥

॥ तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति । अशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय

* भा० श्रौ० सू० ३. ११-१. † भा० श्रौ० सू० ३. ११. २. § 'अथास्या ऊधसि
मुखे चोदपात्रमुपोद्गृह्य दुग्धं ब्राह्मणं पाययेत् यस्याभोक्ष्यन् स्याद् यावज्जीवं संवत्सरं
वा' भा० श्रौ० सू० ३. ११. ३.

वाश्यते तामन्नमप्यादयेच्छान्त्यै । शान्तिर्वा अन्नम् । *सूयवसाद् भगवती हि भूया इति । सा तत्र प्रायश्चित्तिः[§] ॥

॥ तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्पन्देत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति । सा यत् तत्र स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेत्-[§]यद्य दुग्धं पृथिवीमसृत्त यदोषधीरत्यसृद्यदापः पयो गृहेषु पयो अध्वन्यायां पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति । तत्र यत्परीशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यद्यलं होमाय स्याद्यद्यु वै सर्वं सिक्तं स्यादथान्यामाहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा त्वेव श्रद्धायै होतव्यं[¶] सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

पूर्वमुक्तार्थकः खण्डस्त्रिस्तदाहुरिहाधिकम् ।

पुनरुक्तेः किं फलं स्यादिति चेत् पृच्छ तां श्रुतिम् ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

॥ तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं साक्षायं दुष्येद्वापहरेद्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

दुष्येत् दुष्टं स्यात् कीटादिभिः पतितैः[§] । अपहरेत् । यक्षशप्, तस्य तिप् । अपह्रियेत चोरादिभिः ।

॥ प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्यान्यतरां भक्तिमातच्य तेन यजेत ॥

* ऋक्सं० २. ३. २१. ५. § 'वाश्यमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाद् भगवती हि भूया' इति आ० श्रौ० सू० ३. ११. ४. १ आ० श्रौ० सू० ३. ११. ७. ¶ 'तत्र यत् परीशिष्टं स्यात् तेन जुहुयात्', 'अन्येन वाभ्यानीय' आ० श्रौ० सू० ३. ११. ८, ९. § 'न्यापन्नानि हवींषि के अनस्यकीटपक्षैरन्यैर्वा वर्जितसैः' आ० श्रौ० सू० ३. १०. २०.

द्वैधं द्विधा । *द्वित्र्योश्च धमुञ् । भक्तिं भागम् । आतच्य आतश्चनं
कृत्वा ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येद्वापहरेद्वा का तत्र प्राय-
श्चित्तिरिति ॥

पूर्ववत् ।

॥ ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोळाशं तस्य स्थाने निरुप्य तेन यजेत ॥

तस्य प्रातर्दुग्धस्य ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्यस्य सर्वमेव सान्नाय्यं दुष्येद्वापहरेद्वा का तत्र प्राय-
श्चित्तिरिति ॥

सर्वं सायंप्रातस्सान्नाय्यम् ।

॥ ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानम् ॥

इतिराद्यर्थः । ऐन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोळाशं तस्य स्थाने निरुप्य
तेन यजेतेत्युक्तमग्रापि तुल्यमित्यर्थः ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्यस्य सर्वाण्येव हवींषि दुष्येयुर्वापहरेयुर्वा का तत्र प्राय-
श्चित्तिरिति ॥

* वा० सू० ५. ३. ४५.

अपहियेरन् दुष्येगन् प्राप्तोऽन्यच्छान्दसं त्विह ।

। आज्यस्यैनानि यथादैवतं परिकल्प्य तयाज्यहविषेष्ट्या यजेतातो-
ऽन्यामिष्टिमनुल्बणां तन्वीत* ॥

एनानि एतानि हवींषि । परिकल्प्य आज्यस्य अतःपरम् अन्यां तामेव
हविर्भेदभिन्नाम् । अनुल्बणामन्यूनाधिकाम् । कुतः,

॥ यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः ॥

यज्ञस्य न्यूनता सम्यग्यज्ञेन खलु पूर्यते ।

जलोत्पन्नपङ्कशुद्विर्जलेनैव हि दृश्यते ॥

तृतीयः खण्डः ॥

॥ तदाहुर्न्यामिहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत का तत्र प्रायश्चित्-
त्तिरिति ॥

मेधो यज्ञः, तदनर्हं केशकीटाद्युपहतम् । आपद्येत भवेत् ।

॥ सर्वमेवैनत् सुच्यभिपर्यासिच्य प्राङ्मुदेत्याहवनीये हैतां समिध-
मभ्यादधात्यथोत्तरत आहवनीयस्योष्णं भस्म निरुह्य जुहुयात् ।
मनसा वा प्राजापत्यया वर्चा ॥

एनत् सर्वममेध्यं हविः । सुचि अग्निहोत्रहवण्याम् । अभिपर्यासिच्य निधाय ।
(प्राङ्मुदेत्य) गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति गत्वा । इणो ल्यपि परे तुक् । एतां नित्यां
समिधमादध्यात् । अयोदग्देश उष्णं भस्म निरुह्य मनसा जुहुयात् । †प्राजापते

* 'हविषां व्यागतावोह्लासु देवतास्वाज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिष्ट्या' भा० श्रौ० सू०
३. १०. १९, † ऋक्० ८. ७. ४. ५.

न त्वदिति' । प्रजापतिपुत्रहिरण्यगर्भदृष्टया कदेवत्यया वा जुहुयात् ।
'हिरण्यगर्भो दश हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः काय'मिति हि सर्वानुक्रमणी*
वर्चा । नात्र †'ऋत्यकः' ।

॥ तद्धुतं चाहुतं च ॥

स्यादिति शेषः ।

हुतत्वमुष्णभस्मत्वादहुतत्वमनग्नितः ।

॥ स यद्येकस्मिन्नुन्नीते यदि द्वयोरेष एव कल्पः ॥

सः अमेध्यभावः । (उन्नीते) भावे क्तः । उन्नयन एकस्मिन् कृते स्यात् ।
यदि द्वयोर्वोन्नय(न)योस्तदापि सर्वमेवैनदित्यादिकल्पः स्यात् । अत्र,

॥ तच्चेद्व्यपनेतुं शक्नुयान्निष्पिच्यैतद्दुष्टमदुष्टमभिपर्यासिच्य तस्य
यथोन्नीती स्यात् तथा जुहुयात् ॥

तमुन इच्छान्दसः । अपनेतुम् । निष्पिच्य त्यक्त्वा । अभिपर्यासिच्य
निधाय । तस्य तेन । यथोन्नीती चतुरवत्ती पञ्चावत्ती वा । उन्नीतमुन्नयः ।
अत्र इतिः ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितं स्कन्दति वा विष्यन्दते वा का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति ॥

स्कन्धं स्खलनम् । विष्यन्दो नाम जलक्षीयोरग्निसंयोगे क्षीरमधःकुर्वन्
जलमुपरि च कुर्वन् व्यापारः ।

१. 'दि तयोर्द्वयो' २. 'था' च. प.ठः.

* सं० १०. सू० १२७. † पा० सू० ६. १. १२८.

॥ तदद्भिरुपनिनयेच्छान्त्यै ॥

विष्णुन्दस्खलनव्याप्तस्योपरिष्ठाञ्जलं नयेत् ।

शान्त्यर्थम् । कुतः,

॥ शान्तिर्वा आपः ॥

किञ्च,

॥ अथैनदक्षिणेन पाणिनाभिमृश्य जपति ॥

एतद् उपरि निहितोदकम् । अभिमृश्य स्पृष्ट्वा ।

॥ दिवं तृतीयं देवान् यज्ञोऽगात् ततो मा द्रविणमाष्टान्तरिक्षं
तृतीयं पितॄन् यज्ञोऽगात् ततो मा द्रविणमाष्ट । पृथिवीं तृतीयं
मनुष्यान् यज्ञोऽगात् ततो मा द्रविणमाष्ट ॥

इतीति शेषः ।

॥ बयोरोजसा स्कमिता रजांसीति वैष्णुवारुणीमृचं जपति ।

* मन्त्रपठितेयम् । आनङ्भावश्छान्दसः ।

॥ विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति वरुणः स्विष्टं तयोरुभयानरेव शान्त्यै ॥

जपः स्यादिति शेषः ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुयस्यामिहोत्रमधिश्रितं प्राङ्मुदायन् स्वलते वापि वा अंशले
का तत्र प्रायश्चित्तिर्गतिः ॥

* आ० श्रौ० सू० ५. २०. ६.

प्राङ् प्राङ्मुखः । आयन् गच्छन् । स्खलनं बिन्दुपातः । अंशः पतनम् ।
 िडो लट् । स्खलेत । अंशेत । अग्निहोत्रद्रव्यं कर्तुं । डसोऽस्सुः, प्राचः
 आपतः ।

॥ स यद्युपनिवर्तयेत् स्वर्गाल्लोकाद्यजमानमावर्तयेत् । अत्रैवास्मा
 उपविष्टायैतमग्निहोत्रपरीशेषमाहरेयुः तस्य यथोन्नीती स्यात् तथा
 जुहुयात् ॥

उपनिवर्तनं पुनरपि पश्चाद् गमनम् । अत्र स्खलनअंशदेश एव । परि-
 शेषं उन्नीतशिष्टम् । *‘उपसर्गस्य घञि’ इति परेर्दाघः ।

। सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुरथ यदि सुग्भिद्येत । का तत्र प्रायश्चित्तिरिति । अन्यां
 सुचमाहत्य जुहुयात् । अथैतां सुचं भिन्नामाहवनीयेऽभ्यादध्यात्
 प्राग्दण्डां प्रत्यक्पुष्कराम् ॥

प्राचीं दण्डः पुष्करं तु विलं वै वारुणीं भवेत् ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः† ॥

चतुर्थः खण्डः ।

॥ तदाहुर्यस्याहवनीये हाग्निर्विद्येताथ गार्हपत्य उपशाम्येत् । का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

उपशान्तिर्नाशः ।

॥ स यदि प्राञ्चमुद्धरेत् प्रायतनाच्च्यवेत् ॥

* वा० सू० १. १. १२२. † इह खण्डसमाप्तिर्मुद्रितसप्तमीये न दृश्यते ।

आहवनीयस्य पुरस्तात् प्रणयेच्चैत् स्थानात् प्रच्युतः स्यात् ।

॥ यत् प्रत्यञ्चमसुरवद्यज्ञं तन्वीत ॥

उद्धरेदित्येव । यद् यदि आहवनीयात् गार्हपत्यं प्रति ।

पुरासुरास्तथाकुर्वन्तियाहुर्हेतिहासिकाः* ।

॥ यन्मन्थेद् भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेत् ॥

यद् यदि ।

द्वितीयोऽग्निर्जायमानो यदुः संव्रनयेद्विषुम् ।

॥ यदनुगमयेत् प्राणो यजमानं जह्यात् ॥

यद् यदि ।

॥ सर्वमेवैनं सह भस्मानं समोप्य गार्हपत्यायतने निधायाथ प्र-
माहवनीयमुद्धरेत् ॥

आहवनीयं प्राङ्मयेत् ।

। सा तत्र प्रायश्चित्तिः† ॥

॥ तदाहुर्यस्याभावमिमुद्धरेयुः का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।

निहिताग्नेरुपर्यग्नौ निहिते किं भवेदिह ।

॥ स यद्यनुपश्येदुदुष्टं पूर्वमपरं निदध्यात् ॥

१. 'यदि । आहवनीयं प्राङ्' छ.

* तथाच तै० भा० — इहा वै मानवी यज्ञानुकाशिकाशिन्यासीत् । साशृणोत् । असुरा अग्निमादधत् इति । तदगच्छत् । त आहवनीयं अग्नौ आदधत् । अथ गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साव्रवीत् । प्रतीच्येषां श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा परामविष्यन्तीति इति (१. १. ४. ४.) † सायणरीत्येहैव खण्डसमाप्तिः ।

अनुपश्येच्चेत् पूर्वं निहितमुदुह्य उद्वास्यापरं स्थापयेत् ।

॥ यद्यनानुपश्येत् सोऽग्नयेऽग्निवतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्* ॥

यदि अ सम्यङ् नानुपश्येत् । पूर्वनिहितम् । अग्निवते । †‘छन्दसीः’ ।

॥ तस्य याज्यानुवाक्ये ॥

(अस्ति । ?)

। ‡अग्निनाग्निः समिध्यते †त्वं ह्यग्ने अग्निनेति ॥

तस्याग्निवद्गुणस्याग्नेः ।

अवस्थानादि संस्थानजपान्तैष्टिकमध्यतः ।

अग्निनाग्नेत्यनूच्याद्य त्वं ह्यग्ने इति वै यजेत् ॥

॥ आहुतिं वाहवनीये जुहुयात् ॥

याज्यान्ते स्वाहेति जुहुयात् । सूत्र्यते हि—‘अपि वा प्रायश्चित्तेष्टीनां स्थाने तस्यै तस्यै देवतायै पूर्णाहुतिं जुहुयादिति विज्ञायते’ इति ।

पूर्णाहुतेरप्यशक्तावनुकल्पं ब्रवीति इ —

॥ अग्नयेऽग्निवते स्वाहेति ॥

आहवनीये जुहुयादित्येव । सुवाहुतिरेषा । बौधायनो हि ज्योतिष्मतीमिष्टिमुक्त्वा ‘अपि वा ज्योतिष्मतीभ्यामृग्भ्यां पूर्णाहुतिं जुहुयात् । ज्योतिष्मतीह सुवाहुतिरिति वदन्ति । इष्टिपूर्णाहुति-सुवाहुतीनां पूर्वं पूर्वं विधिं बलीयांसमार्या ब्रुवत इति । पुरोनुवाक्या-

१. ‘जपेत्’ च. छ. २. ‘यात् अपिवा ज्योतिःसुवाहुतिं जुहुयादिति वदन्ति’ घ. पाठः.

३. ‘धिमाचार्या बलीयांसं मन्यन्ते । पुरो’ च. छ. पाठः.

* तथाचा० श्रौ० सू० — ‘साम्नावग्निप्रणयनेऽग्निवते’ ३. १३. ३. † पा० सू० ८. २. १५.

‡ ऋक्सं० १. १. २२. ६. † ऋक्सं० ६. ३. ३१. ४. § आ० श्रौ० सू० ३. १३-१४.

मनूय याज्यया जुहोति'इति च वदन् इष्ट्यभावे पूर्णाहुतिः, तदभावे
सुग्राहुतिरिति दर्शयति ।

इति कल्पसूत्रयः प्रोक्ता इष्टिपूर्णाहुतिसुवाः ।

उत्तरब्राह्मणेषां त्रयाणामुक्तिरिष्यताम् ॥

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्गस्य गार्हपत्याहवनीयौ मिथः संसृज्येयातां का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति ॥

मिथः परस्परं संसर्गः संश्लेषः । सृजेः कर्मणि लिङ् । यक् ।

॥ सोऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्* । तस्य याज्यानु-
वाक्येऽग्न आयाहि वीतये †यो अग्निं देववीतये इति ॥

तस्य वीतिगुणकस्य ।

॥ आहुतिं वाहवनीये जुहुयात् ॥

पूर्ववत् ।

॥ अग्नये वीतये स्वाहेति ॥

उक्तार्थम् ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्गस्य सर्व एवाग्नयो मिथः संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्ति
रिति । सोऽग्नये विविचयेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्‡ तस्य याज्या-
नुवाक्यं §स्वर्णवस्तोरुषसामगेचि ¶त्वामग्ने मानुषीरिळते विश

१. 'गुणस्य' च. छ.

* तथाचा० श्रौ० सू० - 'गार्हपत्याहवनीययोर्वीतये' इति. ३. १३. ६. † क्रकसं० ४.

५. २२. ५. ‡ क्रकसं० १. १. २३. ३. § मिथश्चेद् विविचये' आ० श्रौ० सू० ३. १३.

५. ¶ क्रकसं० ५. २. १३. २. § क्रकसं० ३. ८. २६. ३.

इत्याहुतिं वाहवीये जुहुयादग्नये विविचये स्वाहेति । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्यस्याग्नयोऽन्यैरग्निभिः संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

अन्यदीयैर्वैदिकैर्वा लौकिकैर्वापि सर्जनम् ।

॥ सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्* । तस्य याज्यानुवाक्ये †अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौर्गधा यथा नः पितरः परास इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयाद् अग्नये क्षामवते स्वाहेति । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

पञ्चमः खण्डः ।

॥ तदाहुर्यस्याग्नयो ग्राम्येणाग्निना सन्दह्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

सन्दाहः सम्यग्दाहः ।

ग्राम्य औपासनो यद्वा माहानसिक एष वा ।

॥ सोऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्† । तस्य याज्यानुवाक्ये ‡कुवित् सु नो गविष्टये §मानो अस्मिन्महाधन इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

* 'क्षामायागारदाहे' आ० श्रौ० सू० ३. १३. ४ † ऋक्सं० ७. ८. २८. ४.
‡ ऋक्सं० ३. ४. १९. १. § 'ग्राम्येण संवर्गाय' आ० श्रौ० सू० ३. १३. ७. ¶ ऋक्सं० ६. ५. २६. १. § ऋक्सं० ६. ५. २६. २.

॥ तदाहुर्नस्याग्नयो दिव्येनाग्निना संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति ॥

दिव्योऽग्निजः ।

॥ सोऽग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्* ॥

मतुपि सुबलुक्छान्दसः ।

॥ तस्य याज्यानुवाक्ये †अप्स्वग्ने सधिष्टव ‡मयोदधे मेधिरः पृत-
दक्ष इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नयेऽप्सुमते स्वाहेति । सा
तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्नस्याग्नयः शवाग्निना संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति, सोऽग्नये शुचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् तस्य याज्यानु-
वाक्ये §ग्निः शुचित्रततम ¶उदग्ने शुचयस्तव इत्याहुतिं वाहव-
नीये जुहुयादग्नये शुचये स्वाहेति । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्नस्याग्नय आरण्येनाग्निना सन्दह्येरन् का तत्र प्राय-
श्चित्तिरिति ॥

सन्दाह उक्तः ।

॥ समेवारोपयेदरणी वल्मुकं वा मोक्षयेद्यथाहवनीयाद्यदि गार्ह-
पत्यात् ॥

एव प्रागित्यर्थः । यदि कथञ्चिदित्यर्थः । सन्दाहात् प्रागेवारण्योरग्नीन्
समारोपयेत् । ओस ई । आहवनीयाद् गार्हपत्याद्वा उल्मुकं वा मोक्षयेत्
आददीत ।

* 'वैद्युतेनाप्सुमते' आ० श्रौ० सू० ३. १३. ८. † ऋक्सं० ६. ३. ३०. ४. ‡ ऋक्सं०
२. ८. १३. ३. § 'शुचये संसर्जतेऽग्निनान्येन' आ० श्रौ० सू० ३. १३. ४. § ऋक्सं०
६. ३. ४०. १. ¶ ऋक्सं० ६. ३. ३९. २. .

खण्डः]

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

२१३

॥ यदि न शक्नुयात् ॥

समारोपणं कर्तुं उल्मुकं वादातुम् । तदा कर्तव्यमुच्यत इति शेषः ।

॥ सोऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्धेत् तस्योक्ते याज्या-
नुवाक्ये ॥*कुर्वित् सु वो गविष्टये @मानो अस्मिन्महाधन इति सांवर्ग्यौ ग्राम्य
ईरिते ।॥ आहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः ॥

षष्ठः खण्डः ।

॥ तदाहुय आहिताग्निरुपवसथेऽश्रु कुर्वीत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

यजनीयात् पूर्वदिने यद्यात्यां रोदनं भजेत् ।

य आहिताग्निरुपवसथे किं प्रायश्चित्तमुच्यते ॥

आत्येति शेषः । सूत्र्यते हि व्रतभृतीमुक्त्वा — *‘एषैवात्याश्रुपाते’ इति ।

धूमानन्दादिजं मा भूदित्यार्तिग्रहणं कृतम् ।

॥ सोऽग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्धेत् । तस्य याज्यानु-
वाक्यं त्वमग्ने व्रतभृच्छुचिर्व्रतानि बिभ्रद् व्रतपा अदब्ध इति ॥

*सूत्रपठिते एते ।

१. ‘कुर्वित्सुन इति सां’, २ ‘कं’ च. छ.

* ऋक्सं० ६. ५. २६. १. @ ऋक्सं० ६. ५. २६. २. ३ आ० श्रौ० सू० ३. १२.
१५. ५ आ० श्रौ० सू० ३. १२. १४.

॥ आहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये व्रतभृते स्वाहेति । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुय आहिताग्निरुपवमथेऽवत्यमापद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

अवत्यमुक्तं शास्त्रं तद् व्रतहानिकं हि यत् ।

आपद्येत भजेत् ।

॥ सोऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्* तस्य याज्यानुवाक्य

॥ त्वमग्ने व्रतपा असि †यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानीत्याहुतिं वाहवनीये

जुहुयादग्नये व्रतपतये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुय आहिताग्निरमावास्यां पौर्णमासीं वातीयात् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति । सोऽग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्‡

तस्य याज्यानुवाक्ये †वेत्था हि वेधो अध्वन ‡आ देवानामपि पन्थामगन्मेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये पथिकृते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुयस्य सर्व एवाग्नय उपशास्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति । सोऽग्नये तपस्वते जनद्वतं पावकवतेऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्‡ । तस्य याज्यानुवाक्ये आयाहि तपसा जनेष्वा नो याहि

तपसा जनेष्विति ॥

॥ सूत्रपाठिते एते । तस्य तपस्वजनद्वत्पावकवद्गुणस्याग्नेः ।

१. गुणस्य । घ. पाठः ।

* व्रतातिपत्तौ व्रतपतये आ० श्रौ० सू० ३. १३. २. ॥ ऋक्सं० ५. ८. ३५. १.

† ऋक्सं० ७. ५. ३०. ४. ‡ यद्यमावास्यां पौर्णमासीं वातीयाद्.....अग्निः पथिकृत्

३. १०. १०, ११. ॥ ऋक्सं० ४. ५. २१. ३. ‡ ऋक्सं० ७. ५. ३०. ३. ‡ तत

इष्टिरभिस्तपस्वान् जमद्वान् पावकवान् आ० श्रौ० सू० ३. १२. २६. आ० श्रौ० सू०

३. १२. २७.

खण्डः]

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

२१५

॥ आहुतिं वाह्वनीये जुहुयाद् अग्नये तपस्वते जनद्वते वावक-
वने स्वाहेति । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

सप्तमः खण्डः ।

॥ तदाहुय आहिताग्निराग्नयणेनानिष्ट्वा नवान्नं प्राक्षीयात् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति ॥

नवैर्व्रीहिश्यामा ऋयवैराग्नयणेष्टिदेवतामनिष्ट्वा ।

॥ सोऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् तस्य
याज्यानुवाक्ये *वैश्वानरो अजीजनत् । पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः
पृथिव्यामिति ॥

अनुवाक्या सूत्रपठिता* ।

॥ आहुतिं वाह्वनीये जुहुयादग्नये वैश्वानराय स्वाहेति । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुय आहिताग्नयेदि कपालं नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

डसस्सुः, यस्य तस्य । कपालकं चाकृतकमित्याहुः ॥

॥ सोऽश्विन्यां द्विकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ॥

द्वयोः कपालयोः संस्कृतं द्विकपालम् ।

॥ तस्य याज्यानुवाक्ये †अश्विना वर्त्तिरस्मदा गोमता नासत्या

१. 'ता आनि' घ. पाठः. २. 'आहिताग्निर्यदि' मुद्रितसायणीयपाठः. ३. 'कृतकार्यमि' च. छ.

* आ० श्रौ० सू० २. १५. २. † ऋक्सं० १. ७. ६. २. ‡ ऋक्सं० १. ६. २७. १.

रथेनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादश्विभ्यां स्वाहेति । सा तत्र प्राय-
श्चित्तिः* ॥

॥ तदाहुयं आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा का तत्र प्राय-
श्चित्तिरिति ॥

लिङ्गर्थे त्वा । शृणुयात् । यस्तस्य ।

स्वस्मिन् जीवे स्वमरणशब्दं तु शृणुयाद्यदि ।

सूयते हि—‘यस्मिन् जीवे मृतशब्द’इति ।

॥ सोऽग्नये सुरभिमतेष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्^१ तस्य याज्यानु-
वाक्ये ^२अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्^३ साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्ये-
त्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये सुरभिमते स्वाहेति । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुयस्य भार्या गौवा यमौ जनयेत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।
सोऽग्नये मरुतः सप्तकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्^४ । तस्य याज्यानुवाक्ये
^५मरुतो यस्य हि क्षये^६ अरा इवेदचरमा अहेवेत्याहुतिं वाहवनीये
जुहुयादग्नये मरुतः स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

१. ‘मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरो’ मुद्रितसायणीयपाठः ।

* इत् उत्तरं ‘तदाहुयं आहिताग्निर्यदि पवित्रं नश्येद्’ इत्यारभ्याहिताग्नेः पवित्रहिर-
ण्ययोर्नाशे स्नानमन्तरेणाग्निहोत्रहोमे सूतकभक्षप्राशने च प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितं
दृश्यते मुद्रितसायणीये । परं त्वत्सदधिकरणसंगृहीतमूलमातृकासु केरललिपिषु
सोऽयं भागो न दृश्यते । द्रमिडलिपिलिखितासु (5575 & 8469)
मातृकासु परं दृश्यते । षड्गुरुशिष्यवृत्तिः गोविन्दस्वामिभाष्यं च भागस्यास्य
न दृश्यते । ॥ आ० श्रौ० सू० ३. १३. ११. १. ^१ ‘सुरभय एव यस्मिन् जीवे मृतशब्दः’
आ० श्रौ० सू० ३. १३. ११. १. ^२ ऋक्सं० ३. ८. १२. ६. + ऋक्सं० ८. १. १३. ३.
॥ ‘यस्य भार्या गौवा यमौ जनयेदिष्टिर्मरुतः’ आ० श्रौ० सू० ३. १३. १२. १. ^३ ऋक्सं०
१. ६. ११. १. ॥ ^४ ऋक्सं० ४. ३. २३. ५.

सप्तमः]

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

२१७

॥ तदाहुरपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् नाहरेत् इति ॥

विचारे द्वौ प्लुतावाहृर् परिचर्यार्थं इष्यताम् ।

पूर्वमृतायै भार्यायै दद्यादग्नीन्नं वात्र किम् ॥

अपत्नीकस्त्वनर्हश्चेत् तस्यै दद्यादिति ।

अर्थादाने विचारोऽयं मनूक्तं* चोद्विवक्ष्यम् ॥

“भार्यायै पूर्वमारिण्यै इत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” ॥

इति ।

उद्विवक्षा या निवृत्तमधिकृत्य विचार्यते ।

॥ आहरेदित्याहुः ॥

पुनरग्निं परिचरेदपत्नीकोऽपि यत्नतः ।

॥ यदि नाहरेदनञ्चा पुरुषः ॥

स्यात् ।

पृच्छति —

॥ कोऽनञ्चा पुरुष इति ॥

परिहरति—

॥ न देवाश्च पितृन् मनुष्या इति ॥

असंशये भवेदद्वाऽ नञ् । ‘तस्मान्नुडची’ति नुट् ।

मनुष्याज्जस् शसर्थेऽत्र शेषो यः सोऽभिपूजयेत् ॥

१. ‘नाहरेत् । आह’ मुद्रितसायणीयपाठः. २. ‘भीव’ घ. ३. ‘मनुष्यानि
मुद्रितसायणीयपाठः.

* अध्या० ५. श्लो० १६८. § ‘अद्वेति सत्त्वनाम’ इति सायणः. ‘जनद्वेत्यसत्त्वनाम ।
जनतपुरुषः स्यादिति य वद्’ इति गोविन्दस्वामी । † पा० सू० ६. ३. ७४.

न पूजयति यो देवान् पितॄंश्च मनुजानपि ।
सोऽनद्धा पुरुषो नास्य पुरुषत्वं सुनिश्चितम् ॥
पुरु भूरि सनोतीति पुरुषोऽद्धा निरुच्यते ।

॥ तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् ॥

लौकिकेन दहेत् पत्नीं मृतामौपासनेन वा ।
सूत्र्येते हि- * 'आहार्येणानाहिताग्निं पत्नीं चे'ति ।
मैत्रायणीयशाखायां ब्राह्मणं चामनन्ति ह —
“यस्तु खैरग्निभिर्भार्यां संस्करोति कथञ्चन ।
असौ मृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत्” ।
इति ।

॥ तदेषामि यज्ञगाथा गीयते^३ ॥

उक्तार्थम् § ।

॥ यजेत् सौत्रामण्यामपत्नीकोऽप्यसोमपः । मातापितृभ्यामृणार्थाद्
यजेति वचनाच्छ्रुतिरिति ॥

अर्थस्तु—अपत्नीकोऽपि यजेत् । टार्थे डि, सौत्रामण्या ।

अत्र सर्वे हविर्यज्ञाः सौत्रामण्योपलक्षिताः ।

असोमपश्च स्यात् ।

अन्यैर्यज्ञैर्यजेत् सर्वेन सोमेन यजेत सः ।

§ 'त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया

१. 'सु', २. 'ते । यजेत्' घ. ३. 'भ्यामृणार्थात्' सायणः ।

* भा० श्रौ० सू० ६. १०. ९, १०. § Vol. I page. 605. § ते० सं० ६. ३. १०.

पितृभ्य' इति *ऋणार्थात् । अर्थो निवृत्तिः । डर्थे डसि, ऋण-
निवृत्तये । मातापितृभ्यां सम्पाद्ये जन्मन्येव । 'यज देवान् अधीष्व वेदान्
प्रजामृत्पादये'ति श्रुतिः । डसर्थे सुः । श्रुतेर्वचनादिति ।

अतश्च मृतपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रादिकं चरेत्[†] ।

अष्टमः खण्डः ।

॥ तदाहुर्यस्याग्निमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वा
प्रणीतो वा प्राग्घोमादुपशाम्येत् का तत्र प्रायाश्चित्तिरिति ॥

अग्निमभि प्रति प्रणीतः स होमात् प्रागनुगच्छेद्वा ।

॥ हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेत्[‡] ॥

कुतः,

॥ ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यम् ॥

शुक् दीप्तिः । रो मत्वर्थीयः । दीप्तिमत् ।

॥ ज्योतिश्शुक्रमसौ ॥

आदित्यः ।

॥ तदेव ज्योतिश्शुक्रं पश्यन्नुद्धरति ॥

तत् तत्र ।

॥ रजतमन्तर्धाय प्रातरुद्धरेत् ॥

* 'अनृणार्थादिति । ऋणपरिहारनिमित्तम्' इति सायणः

† इत उत्तरं 'तस्मात् सौम्यं याजयेद्' इत्येकं वाक्यं खण्डद्वयं च सायणीयपाठेऽधिकतया
दृश्यते । § 'यद्याहवनीयमप्रणीतमभ्यस्तमियाद् बहुविद् ब्राह्मणोऽग्निं प्रणयेद् दमैर्हिरण्ये-
ऽप्रतो हियमाणे' । आ० श्रौ० सू० ३. १२. १६.

अन्तर्धाय पुरस्कृत्य । सूत्र्यते हि*—‘रजतं च हिरण्यवदग्रतो हरेयु’रिति ।
कुतः,

॥ एतद्वात्रिरूपम् ॥

रात्रौ हि चन्द्रतारादि दृश्यते रजतोपमम् ।
किञ्च नित्यं,

॥ पुरा सम्भेदाच्छायानामाहवनीयमुद्धरेत् ॥

पुरा प्राक् । सम्भेदः संसर्गः । कुतः,

॥ मृत्युर्वै तमश्छाया ॥

वै इव ।

छाया कृष्णा तम इव मृत्युवच्चेति^१ वर्ण्यते ।

॥ तेनैव ज्योतिषा मृत्युं तमश्छायां तरति ॥

तत् तत्र । तेनोद्धरणेन मृत्युमिव तमश्छायां तरत्येव ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्वा वा
प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ॥

अन्तरेण मध्ये । अनः शकटम् । प्रतिपत्तिर्गतिः ।

॥ नैनन्मनसि कुर्यादित्याहुः ॥

कुर्यान्मनसि नैवैनद् गमनं श्वादिभिः कृतम् ।

कुतः,

॥ आत्मन्यस्य हि ता भवन्तीति ॥

* आ० श्रौ० सू० ३. १२. १७. ^१ ‘यदिदं तमो या च छाया तदुभयं मृत्युस्वरूप-
मेव’ सायणः.

अस्य यष्टुः आत्मनि । ता । शि नलोपः, तानि श्वादीनि वस्तूनि ।

स्वयं साक्षाद् भगवता गीतायां गीयते खलु* —

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”

इति ।

आत्मैक्याच्छवादीनामपि साक्षादात्मेति भावयेदित्यर्थः ।

एवं भावयितुं शक्तो यो न स्यात् तस्य कथ्यते—

॥ तच्चेन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् । †तन्तुं
तन्वन् रजसो भानुमन्विहीत्याहवनीयात् ‡ ॥

गार्हपत्यादारभ्य आ आहवनीयात् ।

॥ सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥

॥ तदाहुः कथमग्नीनन्वादधानोऽन्वाहार्यपचनमाहारयेत्
नाहारयेद् इति ॥

स्वार्थे यमुञ् कथं किं स्याद्धरणं ज्वलनं प्लुतौ ।

विचारेऽन्वादधत् कार्याभावेऽपि ज्वलयेन्न वा ॥

॥ आहारयेदित्याहुः । प्राणान् वा एषोऽभ्यात्मन् धत्ते योऽग्नीनाधत्ते
तेषामेषोऽन्नादतमो भवति यदन्वाहार्यपचनः ॥

यद् यः । आत्मन् डि लुक् । आत्मनि । एषः दक्षिणाग्निः ।

१. ‘भ्य आह’ च. छ.

* अध्या० ५. श्लो० १८. † ऋक्० ८. १. १४. १. ‡ ‘गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं
भस्मराज्योदकराज्या च सन्तनुयात् तन्तं तन्वन् रजसो भानुमन्विहीति ।’ आ० श्रौ० सू०
१. १०. १५.

कथमस्यान्नादत्वमित्याह—

॥ तस्मिन्नेतामाहुतिं जुहोष्यग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति ॥

तस्मिन्निग्रिहोत्रे, दक्षिणाग्नौ । सूयते हि*— 'अग्नये संवेशपतये स्वाहेति दक्षिणे, अग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेति वे'ति ।

॥ अन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्नुते प्रजयान्नाद्यं य एवं वेद ॥

सः । किञ्च,

॥ अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ होष्यन्श्चंचरेत ॥

*'समस्त्वृतीयायुक्तादि'ति चरेत्तड् । पथेति हि शेषः । कुतः,

॥ एतेन ह वा एनं सञ्चरमाणमग्नयो विदुरयमस्मात्तु होष्यतीति ॥

एतेन पथा अग्निद्वयमध्यवर्तिना । किञ्च,

॥ एतेन ह वा अस्य सञ्चरमाणस्य गार्हपत्याहवनीयौ पाप्मानमप-
हतः सोऽपहतपाप्मोर्ध्वः स्वर्गं लोकमेतीति वै ब्राह्मणमुदाहरन्ति ।

अपहतः हिंसां कुर्वतः । उदाह्रजध्ययनार्थः ।

। तदाहुः कथमग्नीन् प्रवक्ष्यन्नुपतिष्ठेत प्रोष्य वा प्रत्येत्याहरह-
वेति ॥

दाराग्निरहिते देशे प्रवासो निर्गमो मतः ।

शता ह्य + + प्रवसेस्तत्त्वं †'सः स्यार्धधातुके' ॥

॥ तूष्णीमित्याहुः ॥

किमित्येवम् ।

१. 'दो हान्न' घ., सायणः २. 'ति तड्' घ.

* आ० श्रौ० सू० २. ४ १०. † पा० सू० १. ३. ५४. ‡ पा० सू० ७. ४. ४९

॥ तूष्णीं वै श्रेयस आकांक्षन्ते ॥

अथो ङस् ।

ये श्रेयो ह्यभिरांक्षन्ते ते तूष्णीमिति सत्कथा ।

॥ अथाप्याहुरहरहर्वा एते यजमानस्याश्रद्धयोद्वासनात् प्रप्लावनाद्
बिभ्यति ॥

एतेऽग्नयः अश्रद्धा उपेक्षा । उद्वासनं नाशनम् । प्रप्लवः पर्युक्षणादि-
भ्याजेनोपरि जलप्रक्षयः । वृद्धिश्छान्दसी । बिभ्यति । *‘अदभ्यस्तात्’ ।
ततः किम्,

। तानुपतिष्ठतैवाभयं वोऽभयं मेऽस्त्विति ॥

युष्माकमभयं त्रूयादस्माकं च तदस्त्विति ।

५ ‘धीं चाशिषो’ति द्वे चतुर्थ्यां वो म एव च ॥

एवं मतिः ।

॥ अभयं हैवास्मै भवत्यभयं हैवास्मै भवति ॥

चतुर्थी पूर्ववज्ज्ञेया द्विरुक्तं गर्थे ईरितः ५ ।

नवमः खण्डः ।

इति षड्गुरुशिष्यविरचितायां महिदासैतरेयब्राह्मणवृत्तौ
सुखप्रदायां द्वाविंशोऽध्यायः ।

तृतीयः सम्पुटः समाप्तः ।

शुभं भूयात् ।

* पा० सू० ७. १. ४. ५ पा० सू० २. ३. ७३. Vol. I page 44.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

सायणभाष्यसहित-ऐतरेयब्राह्मणस्य विषय-सूची

[३३]

२२७ - २४६

(i) अथ शीतःशेषाख्यानम्—

२२७

पर्वतस्थर्वेः गायया पुत्रेण जातेन किं फलम् :

इति प्रश्नः

२२७

नारदस्थर्वे प्रथमगायया ऋणापनोदनं पुत्रजन्मफल-

मित्युत्तरम्

२२७

२-पुत्रस्य सर्वभोगश्रेष्ठत्वाख्यानम्

२२८

३-पुत्रामनरकत्राणहेतुत्वाख्यानम्

२२८

४-गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वे बीजत्वाख्यानम्

२२८

५-ज्योतिः स्वरूपत्वेन ब्रह्मप्रापकत्वाख्यानम्

२२९

६-आत्मनो नवीभूतत्वे हेतुत्वाख्यानम्

२२९

७-जायाग्रहणसार्थकत्वे निदानाख्यानम्

२२९

८-जायाया जननीत्वे हेतुत्वाख्यानम्

२३०

९-परलोकसुखहेतुत्वाख्यानम्

२३०

१०-प्राकृतनियमानुसारित्वाख्यानम्

२३०

(ii) हरिश्चन्द्रस्य पुत्रार्थं वरुणदेवताराधनाख्यानम्

२३१

— रोहितामपुत्रोत्पत्त्याख्यानम्

२३१

— वरुणेन सहोक्तिप्रत्युक्तयः

२३१

— पुत्रस्य रोहितस्य वारुणयज्ञे मेधमयादरण्ये
पलायनम्

२३२

(iii) रोहितस्य संवत्सरान्ते वरुणकोपादुदररोगपीडितत्वाख्यानम्

२३३

स्वपुरं प्रत्यागच्छतः परमेश्वरः सर्वत्रैकसहाय इति

इन्द्रोपदेशः

२३३

पुनः प्रत्यागच्छतः परिश्रमः पुण्यहेतुरिति द्वितीयोपदेशः

२३३

देशभ्रमणं समृद्धिहेतुरिति तृतीयोपदेशः

२३४

आलस्यादयः कलियुगादितुल्या इति	
चतुर्थोपदेशः	२३४
आरण्यादिभ्रमणाद् दुष्प्राप्यलाम इति	
पञ्चमोपदेशः	२३४
पञ्चवर्षारण्यभ्रमणादारोग्यप्राप्तिः	२३४
षष्ठे वर्षे दरिद्रेणाजीगर्तेन सह संवादः	२३५
शुनःशेषनामाजीगर्तमध्यमपुत्रकृत्यः	२३५
स्वपुर्यागमनम्, पित्रे शुनःशेषदानं, तन्मेधे वरुणसम्मतिश्च	२३५
(iv) हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विश्वामित्रादीनाम् आतिथ्यं स्वीकारः	२३६
शुनःशेषपितुरजीगर्तस्यैव पशुनियोकृतत्वस्वीकारः	२३६
तथा विशसितृत्वस्वीकारः	२३६
पशुरुपस्य शुनःशेषस्य मुक्तिकामनया प्रापत्युपासनम्	२३७
अग्न्युपासनम्, सवित्र्युपासनम्	२३७
वरुणोपासनम्, पुनरग्न्युपासनम्	२३७
वैश्वदेवोपासनम्, इन्द्रोपासनम्	२३८
अश्विनोरुपासनम् तथा उषसउपासनम्	२३९
ततो बन्धनमोचनम्	२३८ - २३९
(v) मुवतबन्धनस्य शुनःशेषस्याञ्जसवयागारम्मकत्वम्	२३९
विश्वामित्राजीगर्तयोः संवादः	२४०
शुनःशेषाजीगर्तयोः संवादः	२४०
अजीगर्तशुनःशेषयोरुक्तिप्रत्युवृत्ती	२४०
विश्वामित्रस्य स्वपुत्रत्वेन शुनःशेषग्रहणम्	२४१
शुनःशेषविश्वामित्रयोरुक्तिप्रत्युवृत्ती	२४२
विश्वामित्रस्य पुत्राणां ज्येष्ठ इति शुनःशेषस्वीकारः	२४२
(vi) ज्येष्ठपञ्चाशत् पुत्राणां तत्र असम्मतिः	२४३
तान् ज्येष्ठपञ्चाशत् पुत्रान् प्रति अमिसम्पातः	२४३
मधुच्छन्द-आद्यैकपञ्चाशतां पितृवाक्यानुगामित्व	२४४
विश्वामित्रस्य पञ्चभिर्गर्भाभिः तान् प्रत्याशीर्वादः	२४४

I I I

शौनःशेपाख्यानस्य परऋक्शतगायत्वम्	२४४
तस्यैतस्य शौनःशेपाख्यानस्य राजसूयक्रतौ विनि- योगविधिः	२४५
तत्र अर्धवयुणा प्रयोक्तव्यस्य प्रतिगरविशेषस्य विधानम्	२४५
शौनःशेपाख्यानस्य पापप्रशमनहेतुत्वं पुत्रलामर्हेतुत्वं च	२४६
आख्यातुर्हेतुः, प्रतिगरितुरध्वर्योश्च	
दक्षिणाविधिः	२४६

[३४]

२४७ - २५८

(i) आख्यायिका—राजक्रतौ विशेषविधानार्था	२४७
प्रजापतिसृष्टस्य यस्य विवरणाख्यानम्	२४७
दशयज्ञायुधानां नामानि	२४७
यज्ञमनुगच्छन्त्योर्ब्राह्मणक्षत्रियजात्योर्ब्राह्मणजातेर्यज्ञ- प्राप्तिकथा	२४८
क्षत्रियजाश्च यज्ञप्राप्तिकथा	२४८
(ii) क्षत्रियस्य देवयजनयाच्चाविचारः, देवयजनयाच्चा- प्रशंसा च	२४८
(iii) दीक्षणीयेष्टेः पूर्वमिष्टापूर्त्तापरिज्यानिर्जकहोमविधिः	२४९
तत्र इष्टापूर्त्तयोः पूर्वाचार्यं कृते लक्षणे	२५०
क्षत्रियस्य इष्टापूर्त्तापरिज्यानिर्नामहोममन्त्रः	२५०
अनुबन्धाख्यपशोरुत्तरकालीनस्य समिष्टयजुर्होमस्य विधिः	२५०
(iv) इष्टापूर्त्तापरिज्यानिर्होमस्य समिष्टयजुर्होमस्य च प्रशंसा	२५१
तयोरेव होमयोः प्रकारान्तरेण विधानम्	२५१
दीक्षणीयेष्टेः प्राक् प्रयोज्यो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानं च	२५१
पश्चात् प्रयोज्यो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानञ्च	२५२
(v) क्षत्रियस्याहवनीयोपस्थानस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च	२५३
(vi) उत्तरहोमादूर्ध्वमुपस्थानस्यापि - - -	२५४
(vii) क्षत्रियस्य दीक्षितत्वावेदनमन्त्रे विचारः	२५६
(viii) क्षत्रियस्य यजमानमागप्राप्तये विचारः	२५७

IV

[१५]

२५६ - २७१

(i)	आख्यायिका—अथ विश्वन्तरोपाख्यानम्	२५६
	क्षत्रियस्य सोममक्षराहित्यप्रदर्शनाथमुपाख्यानम्	२६०
(ii)	सौषधनो विश्वन्तरस्य राज्ञो विद्यापण्यज्ञकथा	२६०
	तत्र पारिक्षितस्य जनमेजयस्य राज्ञो विकल्पपयज्ञकथा	२६१
	ततो मार्गवैयरागोपाख्यानम्	२६१
	धनूचानस्य मार्गवैयस्य रामस्य विश्वन्तरं राजानं	२६१
	प्रत्युपदेशः ततो रामविश्वन्तरयोस्तुक्तिप्रत्युक्तयः	२६१
(iii)	क्षत्रियस्य त्रिविधहेयमक्ष्याणामुपदेशः	२६१ - २६२
(iv)	— उपादेयमक्ष्यस्यैकविधस्योपदेशः	२६२
	न्यग्रोधशब्दनिर्गतिक्रियं प्रोषतरोरुत्पत्तिनिरूपणं च	२६४
(v)	औदुम्बरफलानामश्वत्थफलानां प्लक्षफलानां च प्रशंसा	२६४
	न्यग्रोधवृक्षस्यावरोधानां फलानां च उत्पत्तिनिरूपणम्	२६५
	क्षत्रियमक्षत्वेन प्रशंसा	२६५
	न्यग्रोधक्षत्रियोः साम्यमापाद्य प्रशंसा	२६५
(vi)	औदुम्बरादि प्रशंसा	२६६
	भक्षप्रयोगः तत्र सोमकपात् पूर्वं सम्पाद्यानां वस्तूनां नामानि	२६७
(vii)	फलचमसस्योन्नयनादिप्रयोगप्रदर्शनम्	२६७
	फलचमसमक्षणस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च	२६८
	तस्य मक्षणादुद्धवं मन्त्रेण आत्मस्पर्शविधिः	२६८
	अन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमर्शप्रशंसा	२६९
	द्वाभ्यामृगभ्यां तस्य चमसस्य पूरणविधिः	२६९
(viii)	भक्षिताप्यायितस्य नाराशंसचमसस्य प्रयोगविधिः	२६९
	सवनत्रये त्रिविधस्य मन्त्रतात्पर्यस्योपदेशः	२७०
	नाराशंसचमसमक्षणस्य प्रशंसा	२७०
	प्रादस्तावने उक्तानां विधीनामुत्तरयोस्सवनयोरतिदेशः	२७०
	विश्वन्तरस्यापण्योः पुनः संवादः	२७०
	सम्प्रदायकथनेन भक्षस्य प्रशंसा	२७१
	पुनरपि फलकथनेन नाराशंसमक्षस्य प्रशंसा	२७१

(i)	अथ राजसूये स्तोत्रशस्त्रयोर्विशेषाविशेषयोर्विधानम्	२७२
	प्रातस्सवने तृतीयसवने च ऐकाहिकवत् स्तोत्रशस्त्र- प्रयोगः	२७२
	माध्यन्दिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य होत्रकशस्त्राणाञ्चै- काहिकत्वम्	२७२
	अभिजिदहोविहितोभयसामा माध्यन्दिनः पवमानः	२७२
	मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदनुचरयोरनुवादः	२७२
	ब्रह्माक्षपृथिवीरूपत्वेन रथन्तरस्य प्रशंसा	२७३
	इन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्ययोः प्रगाथयोः ऐकाहिकतुल्यत्वेन प्रशंसा	२७३
	धाय्यानामृचां प्रकृतौ विकृतौ च तुल्यत्वविधिः	२७४
	मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविकृत्योरेकत्वविधानम्	२७४
(ii)	मरुत्वतीये सूक्ते निविद्धानीयस्य सूक्तस्य प्रशंसा	२७४
	निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रतिपत्तृचस्य विधानम्	२७४-२७५
	— अनुरूपतृचस्य विधानम्	२७५
	— धाय्यायाः पूर्वोक्तप्रशंसाब्राह्मणस्मारणम्	२७६
	— उभयसामप्रगाथप्रदर्शनम्	२७६
(iii)	— निविद्धानीयसूक्तप्रशंसा	२७६
	वृहद्रथन्तरसामोपेतप्राकृतयज्ञक्रतुसमृद्धिमुपजीव्यैकसाम- केऽपि क्षत्रिययज्ञे पृष्ठस्तोत्रस्य वृहत्साम- साध्यत्वविधिः	२७६
(iv)	माध्यन्दिनसवने होत्रकाणां प्रकृतिवत्त्वव्यवस्था	२७७
	एकाह्यज्ञानां द्वैविध्यप्रदर्शनम्	२७७
	क्षत्रिययज्ञस्य ज्योतिष्टोमस्य उवथ्यसंस्थत्वविधिः	२७७
	उवथ्यसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशसङ्ख्याप्रशंसा	२७८
	क्षत्रियाणामग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम्	२७८
	अग्निष्टोमे ये त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमास्तेषां ब्राह्मणा- दिवर्णचतुष्टयरूपेण तेजादिगुणचतुष्टयरूपेण च प्रशंसा	२७८

VI

अग्निष्टोमसंस्वरस्य - ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रज्ञास्त्रसङ्ख्या

प्रशंसा

२७८

[१७]

२८० - २९७

(i)	अथ राजसूये क्रतौ पुनरभिषेकस्य विधिः	२८०
	कालविधिः	२८०
	साधनद्रव्याणां विधानम्	२८०
	आसन्ध्याः प्रतिष्ठापनविधिः	२८१
(ii)	प्रतिष्ठिताया आसन्ध्या उपरि चर्मास्तरण विधिः	२८१
	अभिमन्त्रणविध्यादि	२८२
	आरोहणविध्यादि	२८२
	अभिषेककर्तुः शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि	२८३
(iii)	अभिषेकप्रकारस्य विधानम्	२८४
	तिसृणामृचामेकस्य यजुषो व्याहृतानां च त्रयाणां	
	विध्यादि अभिषेकाङ्गहोमस्य विधानम्	२८४
(iv)	अभिषेकसाधनानां द्रव्याणां मध्ये आसन्ध्यादित्रयस्य प्रशंसा	२८७
	दध्यादित्रयस्य प्रशंसा	२८७
	आतपवर्ष्याणामपां प्रशंसा	२८७
	व्यामनृणानामङ्कुराणां च प्रशंसा	२८७
	सुरायाः प्रशंसा	२८७
	अभिषेकसाधनानां दूर्वाणां प्रशंसा	२८७
	सर्वेषामेवैकत्र प्रशंसा	२८८
	अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य पानपात्रविध्यादि	२८८
	शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि	२८८
	स्वमित्राय पीतशेषदानविधिः	२८९
(v)	आसन्ध्याः अवरोहणविध्यादि	२८९
	प्रत्यवरोहणविध्यादि	२८९
	नमस्कारविध्यादि	२९०
	वरदानप्रशंसादि	२९०
	समिदाधानविध्यादि	२९०
	दिगुपस्थानविध्यादि	२९१

VII

(vi)	आख्यायिका—ऐशान्या दिशो मुख्यापराजितत्वस्यापनार्वा	२६१
	युद्धजयायं चरणमापन्नेन साहाय्यप्राप्तिना सह	
	व्यवहारोपदेशः	२६२
	युद्धायाथो मन्त्रप्रयोगविध्याद्युपदेशः	२६२
	द्वन्द्वयुद्धजयायं प्रयोगविध्याद्युपदेशः	२६३
	अष्टराष्टस्य पुनरपि राज्यप्राप्त्यर्थं प्रयोगविध्याद्युपदेशः	२६३
	ईशानदिगुपस्थानानन्तरं स्वगृहं प्रत्यागमनस्य प्रयोग-	
	विध्याद्युपदेशः	२६३
	गृहागतस्य राज्ञः प्रपदहोमविधिः	२६३
	प्रपदलक्षणत्रोधिका पूर्वोच्यते कृता कारिका	२६३
(vii)	प्रपदहोमीय-मन्त्रत्रयाणां स्वरूपाणि पाठप्रकारश्च	२६४
	प्रपदाख्यमन्त्रत्रयसाध्याया आहुतेः प्रशंसा	२६४
	प्रपदहोमादूर्ध्वमाशीर्मन्त्रपाठविधिः	२६६
	पुनरभिषेकपर्यन्तेऽस्मिन् क्षत्रिययागे याजयितृणामृत्विजां	
	वेदनप्रशंसा	२६६
	अभिषेकपरिज्ञानाभाववतामृत्विजां निन्दा	२६६
	अभिषेकपर्यन्तस्य क्षत्रिययागेऽस्योदाहरणमुखेन प्रशंसा	२६६
	जनमेजयवाक्योदाहरणे दृढीकृतस्यार्थस्य निगमनम्	२६७
	[३८]	२६८-३०३
(i)	अथ ऐन्द्रमहाभिषेकस्य विधयारम्भः	२६८
	देवताविषये विचारः	२६८
	वेदमय्या असन्त्याः समाहरण-	
	वर्णनम्	२६८
	आसन्दीसमारोहणमन्त्राः षट्	२६९
	आख्यायिका—इन्द्रारोहणादूर्ध्वं देवानामभ्युत्क्रोशनाख्यानम्	२६९
	अभ्युत्क्रोशनादूर्ध्वं प्रजापतिकृतामिमन्त्रणमन्त्रः	३००
(ii)	अभिषेकमन्त्रितस्येन्द्रस्य अभिषेकप्रकाराख्यानम्	३००
(iii)	इन्द्रस्य प्रजापतिकृतामिषेकादूर्ध्वं प्राच्यां दिशि वसुभिः	
	कृतोऽभिषेकः	३०१

VIII

दक्षिणस्यां दिशि रुद्रैः कृतोऽभिषेकः	३०१
प्रतीच्यां दिश्यादित्यैः	३०१
उदीच्यां दिशि विश्वेदेवैः	३०१-३०२
कृत्स्नैन्द्राभिषेकस्य निगमनम्	३०२

[६९]

३०४-३१७

(i)	अथ पुमर्थाभिषेकाविधिः	३०४
	क्षत्रियस्य शपथकरणप्रकारादिकम्	३०४
(ii)	पुमर्थाभिषेकस्य सम्भाराणां विधानम्	३०५
	तत्र न्यग्रोधादेवृञ्चतुष्टयस्य प्रशंसा	३०५
	सम्भाररूपाणामोषधिद्रव्याणां विधिप्रशंसे	३०५
(iii)	आसन्धादिसम्भाराणां विधिः, आसन्दीपरिचयश्च	३०६
	आसन्धमिमन्त्रणमन्त्रादिकम्	३०६
	आसन्धारोहणमन्त्रादिकम्	३०७
	आसन्धारुढस्य क्षत्रियस्याभ्युक्तोद्यनम्	३०७
(iv)	आचार्यस्य क्षत्रियाभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ	३०८
	अभिमन्त्रितस्य क्षत्रियस्याभिषेकप्रकारः	३०८
(v)	अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्याभिमन्त्रणविधिः	३०८
(vi)	अभिषेकसाधनानां द्रव्यादिद्रव्याणां प्रशंसा	३०९
	आचार्याय दक्षिणादानविधिः	३०९
	प्राप्तदक्षिणस्याचार्यस्य क्षत्रियहस्ते सुरापूजपात्रदान- विधिः	३१०
	प्राप्तसुरापात्रस्य क्षत्रियस्य मन्त्रद्वयेन उत्पानविधिः	३१०
	पीतसुरासोमस्य क्षत्रियस्य द्वाभ्यां मन्त्रान्यामभिमन्त्रण- विधिः	३१०
	एतद्विधायाः सुरायाः सुरात्वामावः, तद्-प्रशंसा च	३१०
(vii)	चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणेनैतस्य महान्भिषेकस्य प्रशंसा	३११
	तत्र पारिक्षितस्य जनमेजयस्य राज्ञो महान्भिषेककथा (अत्रास्ति गाथा)	३११
	मानवस्य शार्यातस्य,	३११

IX

	साम्राजितस्य घटानोकस्य,	३१२
	आम्बाष्ठस्य,	३१२
	औग्रसैन्यस्य युधांश्रोष्टेः, भोवनस्य		
	विश्वकर्मणः, (अत्रास्ति गाथा) ...		३१२
	पैजवनस्य सुदासः, आविक्षितस्य मरुतस्य,		३१३
(viii)	वैरोचनस्य अङ्गस्य, (सन्त्यत्र पञ्चश्लोकाः)		३१३
(ix)	दोष्वन्तेर्भरतस्य (पञ्चश्लोकाः चात्र सन्ति)		३१५
	सम्प्रदायकधनमुखेन महामिषेकस्य प्रशंसा		३१६
	ब्राह्मणस्योक्ताधिकारामावेऽपि तद्विद्याधिकारसद्भावात्		
	तत्फलसिद्धेरुदाहरणानि		३१६
	यथामिषेके शपथेन गुरुद्रोहवारणं तथा विद्यायामपि		३१७
	[४०]		३१८-३२६
(i)	ब्राह्मणस्य पौरोहित्यविषये उपदेशः		३१८
	राज्ञो ब्राह्मणपुरोहितकरणविधिः		३१८
	पुरोहित-पुत्र-जायानामाहवनीयगार्हपत्यान्वाहार्यपचन- तुल्यत्वम्		३१८
	पुरोहितस्य पञ्चविधमेन्युपेतवैश्वानराग्निसमानत्वेन प्रशंसा		३१९
(ii)	विहितोपचारेण प्रीतस्य समुद्रदृष्टान्तेन प्रशंसा		३१९
	अनिष्टपरिहारशक्तिमत्त्वेन प्रशंसा		३२०
	इष्टप्राप्त्युपायमूलत्वेन प्रशंसा		३२०
	पुरोहितयुक्ते राज्ञि प्रजानुरागवृद्धिरिति प्रशंसा		३२०
(iii)	पुरोहितमहिमानं दृढयितुं तृचप्रदर्शनं, तत्तात्पर्यं- व्याख्यानं च		३२१
(iv)	पौरोहित्यस्य योग्यायोग्यत्वविवेकः		३२३
	योग्यस्य पुरोहितस्य प्रशंसा		३२३
	राज्ञो ब्राह्मणपुरोहितवरणमन्त्रः		३२४
	राज्ञा कृतस्य पुरोहितस्य राजदत्तविष्टरामिमन्त्रण- विधिमन्त्रौ		३२४
	अभिमन्त्रिते विष्टरे पुरोहितस्योपवेशनविधिमन्त्रौ		३२४
	पुरोहितस्य पाद्यार्थानीतानामपामभिमन्त्रणमन्त्रः		३२४

X

(v)	अभिमन्त्रिताभिरङ्घ्रिः पुरोहितस्य पादप्रक्षालनमन्त्रः	३२४
	पुरोहितपादप्रक्षालनावशिष्टानामपामभिमन्त्रणमन्त्रः	३२५
	अथ ब्रह्मणः परिमरस्य (शत्रुक्षयकारिप्रयोगविशेषस्य)	
	विधिः	३२५
	ब्रह्मणः परिमरे वेद्यस्वरूपस्य उपदेशः	३२५
	तत्र विद्युतो मृत्तिप्रतिपादनम्	३२५
	वृष्टेः, चन्द्रमसः, आदित्यस्य तथा	३२६
	अग्नेः मृत्तिप्रतिपादनम्	३२६
	वायोः परितो म्रियमाणानां देवानां पुनर्वायोरेवाविर्भावः	३२७
	तत्र अग्नेः उत्पत्तिप्रतिपादनम्	३२७
	आदित्यस्य, चन्द्रमसः, वृष्टेः, तथा	३२७
	विद्युतः उत्पत्तिप्रतिपादनम्	३२७
	एतत्परिमरविद्यायाः आचार्यसम्प्रदायकथनम्	३२८
	परिमरव्रतस्य उपदेशः फलश्रुतिश्च	३२८

॥ इति सभाष्य-ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयभागस्य विषयसूची ॥

AITAREYA BRĀHMAṆA

ऋग्वेदीयम्

ऐतरेयब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’- नामभाष्येण सहितम्

१. अथ ब्रह्मसूत्रम्	१
२. अथ सांख्ययोगः	११
३. अथ योगसूत्रम्	१५
४. अथ तन्त्रसांग्रहः	२५
५. अथ ज्योतिषसूत्रम्	३५
६. अथ वैशेषिकसूत्रम्	४५
७. अथ न्यायसूत्रम्	५५
८. अथ मीमांसासूत्रम्	६५
९. अथ वेदवेदाङ्गसूत्रम्	७५
१०. अथ अथर्ववेदसूत्रम्	८५

ATTAREYA BRAHMANA

१. अथ ब्रह्मसूत्रम्	१
२. अथ सांख्ययोगः	११
३. अथ योगसूत्रम्	१५
४. अथ तन्त्रसांग्रहः	२५
५. अथ ज्योतिषसूत्रम्	३५
६. अथ वैशेषिकसूत्रम्	४५
७. अथ न्यायसूत्रम्	५५
८. अथ मीमांसासूत्रम्	६५
९. अथ वेदवेदाङ्गसूत्रम्	७५
१०. अथ अथर्ववेदसूत्रम्	८५

पञ्चमोऽध्यायः

अथ ब्रह्मसूत्रम् - 'ब्रह्मसूत्रम्' इति नाम्ना प्रसिद्धम्

[अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐश्वराको राजाऽपुत्र आस, तस्य ह शतं जाया बभूवु-
स्तासु पुत्रं न लेभे, तस्य ह पर्वतनारदौ गृह ऋषतुः, स ह नारदं
पप्रच्छ ॥

हरिश्चन्द्रो नाम राजर्षिः, 'प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी' इति पाणिनिना सुत्रितत्वात् ।
स च वैधसो नृपतेः पुत्रः, इक्ष्वाकुवंशोद्भवो राजा 'अपुत्रः' पुत्रहीनः 'आस' । स च
शतसंख्यानां जायानां मध्ये कस्यांचिदपि जायायां पुत्रं न लेभे । तस्य राज्ञो गृहे पर्वत-
नारदनामानौ यावृषी, तौ निवासं चक्रतुः । तयोर्मध्ये नारदमृषिमेतया गायया राजा
पप्रच्छ ॥

यं न्विमं पुत्रमिच्छन्ति, ये विजानन्ति, ये च न ।

किंस्विद् पुत्रेण विन्दते, तन्म आचक्ष्व नारदेति ॥

'ये' देवमनुष्यादयो 'विजानन्ति' विवेकज्ञानयुक्ताः । 'ये' च पश्चादयो 'न विजानन्ति'
विवेकज्ञानरहिताः । ते सर्वेऽपि 'नु' क्षिप्रं 'यमिमं' पुत्रमिच्छन्ति, तेन पुत्रेण 'किंस्वि-
द्विन्दते' किं नाम फलं पिता लभते ? हे नारद ! 'मे' मह्यं 'तत्' फलमाचक्ष्व 'इति'
राज्ञः प्रश्नः ॥

स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच ॥

'सः' नारदः 'एकया' गायया पृष्टः सन् 'दशभिः' गायभिः प्रत्युत्तरमुक्तवान् ॥

ऋणमस्मिन् संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य, पश्येच्चेज्जीवतो मुक्षम् ॥

उत्पन्नस्य सुखेन जीवतः पुत्रस्य मुखं पिता यदि पश्येत्, तदानीम् 'अस्मिन्' पुत्रे
स्वकीयमृणं लौकिकं वैदिकं च 'संनयति' सम्यगवस्थापयति । लौकिकस्यावस्थापनात्
पुत्रपौत्रादिमित्राणां प्रत्यपङ्गीयमिति स्मृतिकारा आहुः । वैदिकं तु 'त्रिमिच्छंणवा जायते'
इत्यादिश्रुत्युक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् । तस्य च पुत्रावस्थापनं संप्रतिनामकेन कर्मणा संपद्यते ।
तच्च कर्म वाजसनेयिभिराम्नातम्—'अथातः संप्रतिः यदा प्रैष्यन् मन्यते, अथ पुत्रमाह,
त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह—अहं ब्रह्म अहं यज्ञोऽहं लोकः ।

‘ब्रह्म’ मया कर्तव्यं वेदाव्ययनं, मयाऽनुष्ठेया यज्ञाश्च मया संपाद्या उत्तमा लोकाश्चेत्येतत्सर्वं पुत्रेण त्वयैव संपादनीयमिति पितृवाक्यस्यार्थः । सर्वमहं संपादयिष्यामीति पुत्रवाक्यस्यार्थः । अत्रापि आरण्यककाण्डे संक्षिप्य संदर्शयिष्यते—‘सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते’ इति । एवमृणं पुत्रे समर्पयति । तथैव ‘अमृतत्वं’ मरणरहितं मुक्तिपदं च गच्छति । पुत्रापितृलौकिकवैदिकभारस्याविघ्नेन तत्त्वज्ञानसंपादनात् ॥

यावन्तः पृथिव्यां भोगा, यावन्तो जातवेदसि ।

यावन्तो अप्सु प्राणिनां, भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥

पृथिव्यां भोगाः’ सस्यनिवासादयः । ‘जातवेदसि’ अग्नौ भोगा दहनपचनादयः । ‘अप्सु’ भोगाः स्नानपानादयः । प्राणिनामेते सर्वे भोगा यावन्तः सन्ति । ततस्तावद्भूयः सर्वेभ्यो भोगेभ्यो ‘भूयान्’ अभ्यधिकः पितुः पुत्रे भोगो विद्यते, अत्यन्तसुखहेतुत्वात् ॥ तथा च आहुः—

‘पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः’ इति ।

शश्वत् पुत्रेण पितरोऽयायन् बहुलं तमः ।

आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इरावत्यतितारिणी ॥

‘पितरः’ जनकाः, उत्पन्नेन पुत्रेण ‘शश्वत्’ सर्वदा लोकद्वयेऽपि ‘बहुलम्’ अभ्यधिकं ‘तमः’ ऐहिकमामुष्मिकं च दुःखम् ‘अत्यायन्’ अतिक्रामन्ति । तथा च बोधायन आह—

‘पुदिति नरकस्याऽऽख्या, दुःखं च नरकं विदुः ।

पुत्तस्त्राणात्ततः पुत्रमिहेच्छन्ति परत्र च’ ॥

किंच ‘हि’ यस्मात्कारणात् पितुः पुत्र उत्पन्न इत्युक्ते सति पिता स्वस्मात् स्वयमेव ‘जज्ञे’ उत्पन्न इत्युक्तं भवति । ततः पिता यथा ‘स्वयं’ स्वकीयं दुःखं विनाशयति, तथा पुत्रोऽप्येतद्दुःखं विनाशयतीति द्रष्टव्यम् । तस्मात् ‘सः’ पुत्रः ‘इरावती’ अन्नयुक्ता ‘अति-तारिणी’ नदीसमुद्रादेरवितरणहेतुनौरिति शेषः । यथा नोर्दुर्घटं नद्यादिकं तारयति एवं पुत्रोऽप्यैहिकमामुष्मिकं च दुःखं तारयतीत्यर्थः ॥

किं नु मलं, किमजिनं, किमु श्मश्रूणि, किं तपः ।

पुत्रं ब्राह्मण इच्छध्वं, स वै लोकोऽवदावदः ॥

अत्र मलाजिनश्मश्रुतपःशब्देराश्रमचतुष्टयं विवक्षितम् । मलरूपाभ्यां शुक्रशोणिताभ्यां संयोगात् ‘मल’शब्देन गाहस्थ्यं विवक्षितम् । कृष्णाजिनसंयोगादजिनशब्देन ब्रह्मचर्यं विवक्षितम् । क्षौरकर्मराहित्याच्छ्रमश्रुशब्देन वानप्रस्थ्यं विवक्षितम् । इन्द्रियनियमसद्भावात् तपःशब्देन पारिव्राज्यं विवक्षितम् । ‘मलं’ गाहस्थ्यं ‘किं नु’ किं नाम सुखं करिष्यति ?

न किञ्चिदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । हे 'ब्राह्मणः' विप्राः, विप्रक्षत्रियाद्याः सर्वे यूयं सुखहेतुत्वात् पुत्रमिच्छध्वम् । 'स वै' स एव पुत्रः 'अवदावदो लोकः' वदितुमयोग्यानि निन्दावाक्यान्यवदाः तैर्विक्रयैर्नोद्यते न कथ्यत इत्यवदावदः । एवं प्रघट्टेन तेन कथ्यत इति—'अवदावदः' दोषराहित्यान्नन्दानहं इत्यर्थः । तादृशो 'लोकः' भोगहेतुः पुत्रः । तस्मादाश्रमेभ्योऽप्याधिक्येन पुत्रेच्छा कर्तव्या । यद्यपि हरिश्चन्द्र एवात्र प्रष्टा, तथाऽपि तेन सह ऋषीणां बहूनां समायामवस्थानात् ब्रह्माण इति संबोधनम् ॥

अन्नं ह प्राणः, शरणं ह वासो, रूपं हिरण्यं, पशवो विवाहाः ।

सखा ह जाया, कृपणं ह दुहिता, ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥

अन्नादयो लोके सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धाः । तथा हि शरीरे प्राणावस्थितिहेतुत्वादन्नमेव प्राणः । वासः शीतोपद्रवाद रक्षकत्वेन 'शरणं' गृहसमानम् । 'हिरण्यं' कर्णामरणादिकं दृष्टिप्रियत्वाद् रूपसंपादकम् । 'पशवः' गवाश्वादयो विवाहविशेषेण निर्वाहकाः । जाया भोगे सहकारित्वात् 'सखा ह' सखिस्वरूपैव । एवमेते सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि तात्कालिकमत्पमेव सुखं प्रयच्छन्ति । 'दुहिता ह' पुत्री इति 'कृपणं' 'केवलदुःखकारित्वाद् दैन्यहेतुः । तथा च स्मर्यन्ते—

“संभवे स्वजनदुःखकारिका संप्रदानसमयेऽर्जुहारिका ।

यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः ॥”

'पुत्रो ह' पुत्रस्तु ज्योतिःस्वरूपं; तमोनिवारकत्वेन प्रकाशरूपत्वेन स हि पितरं 'परमे व्योमन्' उत्कृष्टे आकाशे परमब्रह्मस्वरूपेऽवस्थापयति । 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यनेन व्याससूत्रेण आकाशव्योमादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं निर्णीतम् । पुत्रस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं पूर्वमेवामृतत्वं च गच्छतीत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

पतिर्जायां प्रविशति, गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा, दशमे मासि जायते ॥

पत्युराकारद्वयमस्ति,—वर्तमानपुरुषाकार एकः, रेतोरूपेण गर्भाकारो द्वितीयः । जायाया अप्याकारद्वयमस्ति,—पतिरूपमाकारं प्रति जाया भवति । गर्भरूपमाकारं प्रति माता भवति । अतः 'सः' तादृशः पतिः, स्वयं रेतोरूपेण गर्भो भूत्वा, पूर्वमवस्थितां जायां सविष्यदाकारेण मातरं सतीं प्रविशति । 'तस्यां' मातरि 'पुनर्नवो भूत्वा' पूर्वमन्यस्यां मातर्युत्पन्नो जरठः । इदानीं पुनर्नूतनबालो भूत्वा 'तस्याम्' इदानींतन्यामस्यां मातरि गर्भपाके सति दशमे मास्युत्पद्यते । तस्मात् पुत्रः स्वस्माद् अन्यो न भवति ॥

तज्जाया जाया भवति, यदस्यां जायते पुनः ।

आभूतिरेषा भूतिर्बीजमेतन्निधीयते ॥

‘यद्’ यस्मात्कारणाद् ‘अस्यां’ गर्भधारिण्याम् ‘अयं’ पिता पुत्ररूपेण पुनर्जायते, ‘तत्’ तस्मात्कारणात् लोकप्रसिद्धा या जायाऽस्ति, सा जायतेऽयामिति व्युत्पत्त्या जाया-शब्दवाच्या भवति । किं चैषा भूत्यामूतिशब्दाभ्यामभिधीयते । भवत्यस्यां पुत्ररूपेण पतिरित्येषा ‘भूति’शब्दवाच्या, रेतोरूपेणाऽऽगत्यास्यां पुत्ररूपेण भवति ‘आभूति’शब्दवाच्या । ‘एतत्’ एतस्यां स्त्रियां ‘बीजं’ रेतोरूपं ‘निधीयते’ प्रक्षिप्यते । तस्मादुक्ताः शब्दा उपपद्यन्ते ॥

देवाश्चैतामृषयश्च, तेजः समभरन् महत् ।

देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा वो जननी पुनः ॥

‘एताम्’ एतस्यां योषिति देवाश्च महर्षयश्च स्वकीयं ‘महत्तेजः’ रेतोरूपं सारं ‘समभरन्’ पुत्रोत्पादनाय संपादितवन्तः । स्वयमेव संपाद्य ततो मनुष्यानित्यब्रुवन्—हे मनुष्याः ! येयमिदानीं जायारूपेण वर्तते, तेयं पुनः ‘वः’ युष्माकं पुत्ररूपे जन्मनि जननी भवति ॥

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति, तत्सर्वं पशवो विदुः ।

तस्मात्तु पुत्रो मातरं, स्वसारं चाधिरोहति ॥ इति ।

‘लोको’ लोकजन्यं सुखम्, अपुत्रस्य नास्ति । न हि पुत्रदर्शनेन यत्सुखं तदन्य-दर्शनेन क्वचिदपि दृश्यते । ‘इति’ यदस्ति तत् ‘सर्वं’ गोमहिष्यादयो जानन्ति यस्माद्, तस्मादेव कारणात्पशुजातौ जातः ‘पुत्रः’ वत्सः स्वकीयां मातरं भगिनीं वा पुत्रोत्पाद-नार्थमधिरोहति ॥

एष पन्था उरुगायः सुशेवो, यं पुत्रिण आक्रमन्ते विशोकाः ।

तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च, तस्मात्ते मात्राऽपि मिथुनीभवन्ति ॥

‘पुत्रिणः’ पुत्रवन्तो देवमनुष्यादयो ‘विशोकाः’ शोकरहिताः सन्तो ‘यं’ पन्थानं सुखानुभवरूपं मार्गम् ‘आक्रमन्ते’ प्राप्नुवन्ति, ‘एष पन्थाः’ पुत्रसुखानुभवरूपो मार्गः ‘उरु-गायः’ उरुभिर्महद्भिः शास्त्रज्ञै राजामात्यादिभिश्च गीयते । तथा ‘सुशेवः’ सुष्ठु सेवितुं योग्यः, सुखाधिक्यस्य विद्यमानत्वात् । ‘तं’ पुत्रसुखानुभवरूपं ‘पशवः’ गवादयो ‘वयांसि’ पक्षिणः ‘पश्यन्ति’ जानन्ति । तस्मात् ‘ते’ पशुपक्ष्यादयः पुत्रसुखायं ‘मात्रा’ सह मिथुनी-भवन्ति, किं किमुतान्यथा स्त्रिया सहेत्यर्थः ॥

इति हास्मा आख्याय ॥ १३ ॥

‘इति ह’ अनेनैव प्रकारेण ‘अस्मै’ तस्मै हरिश्चन्द्राय ‘आख्याय’ उत्तरमभिधाय, अवस्थित इति शेषः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयस्त्रिंशध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (१३)

अथ द्वितीयः खण्डः

अथैनमुवाच,—वरुणं राजानमुपधाव, पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति ॥

‘अथ’ पुत्रेच्छानिमित्तकथनानन्तरम् ‘एनं’ पुत्रार्थिनं हरिश्चन्द्रं नारद उवाच—हे हरिश्चन्द्र, वरुणं राजानम् ‘उपधाव’ प्रार्थयस्व । येन प्रकारेण प्रार्थनीयः, सोऽभिधीयते । हे वरुण त्वत्प्रसादात् मे पुत्रो जायतां, तनस्तेन पुत्रेण ‘त्वां यजै’ त्वामुद्दिश्य यज्ञं करवाणीति ॥

तथेति; स वरुणं राजानमुपससार, पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति; तथेति; तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम ॥

नारदोपदेशमङ्गीकृत्य हरिश्चन्द्रो वरुणम् ‘उपससार’ प्रार्थयामास । ‘सः’ वरुणोऽपि तथाऽस्त्विति तदीयपुत्रोत्पत्त्यै वरं दत्तवान् । तेन च वरेणोत्पन्नस्य ‘रोहितः’—इत्येतन्नमामूत् ॥

तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व माऽनेनेति; स होवाच, यदा वै पशु-निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति, निर्दशो न्वस्त्वथ त्वा यजा इति; तथेति ॥

‘तं’ हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच—हे हरिश्चन्द्र, ते पुत्रः ‘अजनि वै’ उत्पन्न एव, अनेन पुत्रेण मामुद्दिश्य यागं कुर्विति । एवं वरुणेनोक्ते हरिश्चन्द्रः पुनः प्रत्युवाच । यागार्थः पशुर्यदा निर्दशो भवति, तदा स पशु ‘मेध्यो’ यागयोग्यो भवति । निर्गतान्यशौचदिनानि दशसंख्याकानि यस्मात् पशोः सोऽयं ‘निर्दशः’ । तस्मादयं ‘नु’ क्षिप्रं निर्दशोऽस्तु, ‘अथ’ अनन्तरं त्वा प्रति अहं ‘यजै’ इत्येतद्वाक्यम् । वरुणः ‘तथाऽस्तु’ इत्यङ्गीचकार ॥

स ह निर्दश आस तं होवाच निर्दशो न्वभूद्यजस्व माऽनेनेति; स होवाच, यदा वै पशोर्दन्ता जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति; दन्ता न्वस्य जायन्तामथ त्वा यजा इति; तथेति ॥

दशदिनाशौचापगमे शुद्धत्वाद् यथा यागयोग्यत्वं, तथा दन्तोत्पन्नत्वादवयवसंपूर्त्या यागयोग्यत्वमित्यभिप्रायः । स्पष्टमन्यत् ॥

तस्य ह दन्ता जज्ञिरे; तं होवाचाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व माऽनेनेति; स होवाच, यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्तेऽथ स मेध्यो भवति; दन्ता न्वस्य पद्यन्तामथ त्वा यजा इति, तथेति ॥

‘अज्ञत वै’ जाता एव । ‘पद्यन्ते’ पतन्ति । प्रथमोत्पन्नानां दन्तानामस्थायित्वेन मुख्यपञ्चवयवत्वामावात् तत्पाते सति पशोर्मेध्यत्वम् ॥

तस्य ह दन्ताः पेदिरे; तं होवाचापत्सत वा अस्य दन्ता, यजस्व माऽग्नेनेति; स होवाच, यदा वै पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्तेऽथ स मेध्यो भवति; दन्ता न्वस्य पुनर्जायन्तामथ त्वा यजा इति, तथेति ॥

‘अपत्सत वै’ पतिताः । पुनरुत्पन्नानां दन्तानां स्थिरत्वेन संपूर्णवयवत्वात् पशोर्मेध्यत्वम् ॥

तस्य ह दन्ताः पुनर्जज्ञिरे; तं होवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता, यजस्व माऽग्नेनेति; स होवाच, यदा वै क्षत्रियः सान्नाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति; सन्नाहं नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति, तथेति ॥

‘अज्ञत वै’ जाता एव । पश्चन्तरस्य पुनर्दन्तोत्पत्तिमात्रेण मेध्यत्वेऽप्यस्य पशोः क्षत्रियत्वात् स्वजात्युचितधनुर्वाणकवचादिसन्नाहशीलित्वे सति जात्युचितव्यापारसंपूर्तो मेध्यत्वम्, तस्मात् ‘तु’ क्षिप्रमेवासौ सन्नाहं प्राप्नोतु, अनन्तरमेव यजा इत्युत्तरं वरुणोऽङ्गीचकार ॥

स ह सन्नाहं प्रापत्, तं होवाच, सन्नाहं नु प्राप्नोद्यजस्व माऽग्नेनेति, स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामन्त्रयामास; ततायं वै मह्यं त्वामददाहन्त त्वयाऽहं-मिमं यजा इति ॥

सन्नाहप्राप्तेरुक्तं ‘सः’ हरिश्चन्द्रो वरुणोक्तिमङ्गीकृत्य पुत्रमानन्त्र्येदमुवाच । उपलालनार्थं पुत्रे पितृवाचि ततश्चन्द्रप्रयोगः । हे ‘तत’ हे पुत्र ! ‘अयम्’ एव वरुणो मह्यं ‘त्वं’ पुत्रवरेण दत्तवान् ‘हन्त’ दुष्टोऽहम् ‘इमं’ वरुणं यत् त्वया पुत्रेण ‘यजै’ यागरूपां पूजां करवाणीति हरिश्चन्द्रस्योक्तिः ॥

स ह नेत्युक्त्वा धनुरादाधारण्यमुपातस्थौ; स संवत्सरमरण्ये चचार ॥ १४ ॥

‘स ह’ स खलु रोहिताख्यः पुत्रः पितुर्वाक्यं निषिध्य, स्वरक्षणार्थं धनुः स्वीकृत्यारण्यं प्रत्युपगतोऽभूत् । कस्मिंश्चिदरण्ये नैरन्तर्येण ‘सः’ रोहितः संवत्सरं चचार ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयस्त्रिंशधाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (१४)

द्वितीयः खण्डः]

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यतटितम्

२३३

अथ तृतीयः खण्डः

अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह, तस्य होदरं जज्ञे तदु ह रोहितः शुश्राव
सोऽरण्याद् ग्राममेयाय, तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

नानाश्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम ।

पापो नृषद्वरो जन, इन्द्र इच्चरतः सखा, चरैवेति ॥

‘अयं’ रोहितस्यारण्ये संवत्सरवासानन्तरमेव ‘ऐक्ष्वाकम्’ इक्ष्वाकुवंशोत्पन्नं हरिश्चन्द्रं
‘वरुणः’ देवो रोगरूपेण जग्राह । वरुणेन गृहीतस्य हरिश्चन्द्रस्य ‘उदरं जज्ञे’ जलेन पूरित-
मुच्छूनं महोदरनामकं रोगस्वरूपमुत्पन्नम् । ‘तदु ह’ तदपि सर्वमरण्ये स्थितो ‘रोहितः’ पुत्रो
मनुष्यमुखाच्छुश्राव । श्रुत्वा च ‘सः’ रोहितः पितरं द्रष्टुमरण्याद् ग्रामं प्रत्याजगाम ।
आगच्छन्तं रोहितं मार्गमव्य इन्द्रः केनचिद्ब्राह्मणपुरुषरूपेण प्राप्येदमुक्तवान्—आ समन्ता-
च्छ्रान्तः, आश्रान्तः, सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तिं प्राप्तिः, तद्विपरीतोऽनाश्रान्त एकत्रैव निवास-
शीलः, तादृशाय, तथाविधस्य पुरुषस्य ‘श्रीः’ बहुविधा संपन्नास्ति । यद्वा, नानेति पदच्छेदः ।
‘श्रान्ताय’ सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तस्य ‘नाना श्रीः’ बहुविधा संपदस्ति ‘इति’ अनेन, प्रकारेण
रोहित । वयं नीतिकुशलानां पुरुषाणां मुखाच्छुश्रुम । ‘वरो जनः’ विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि
पुरुषो ‘नृषत्पापः’ नृषु मनुष्येषु सीदतीति ‘नृषत्’ । श्रेष्ठोऽपि बन्धुगृहेषु सर्वदाऽवस्थितस्तैरव-
ज्ञातः ‘पापः’ तुच्छो भवेत् । अतस्तव पितृगृहे वासो न युक्तः । न चारण्ये चरतो मम
सहायो नास्तीति शङ्कनीयम् । ‘इन्द्र एव’ परमेश्वर एव ‘चरतः’ तव सखा भविष्यति ।
तस्मात् ‘चरैव’ सर्वथाऽरण्ये चरस्वेत्येवमुवाच । एवं बहुष्वपि पर्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽत्रोचदिति ह द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार;
सोऽरण्याद् ग्राममेयाय, तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

पुष्पिण्यां चरती जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।

शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपथे हतश्चरैवेति ॥

ब्राह्मणरूपस्येन्द्रस्य वाक्श्रुत्वा ब्राह्मणोऽयमरण्ये चरैवेत्येवं मामुक्तवानिति मनसि
ब्राह्मणवाक्ये महान्तभादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सरमरण्ये चरित्वा पश्चात् पितरं द्रष्टुं
तमागच्छन्तं पुनरपीन्द्रो ब्राह्मणरूपेणाऽऽगत्यैवमुवाच । ‘चरतः’ पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य
‘जङ्घे’ ‘पुष्पिण्यां’ भवतः । यथा पुष्पयुक्तो वृक्षः शाखा लता बाण्डवा सुगन्धोपेता सेव्या
भवति । एवं चरता जङ्घे श्रमजयन सेव्ये भवतः । तथैव ‘आत्मा’ मध्यदेहो ‘भूष्णुः’

वधिष्णुः 'फलग्रहि' आरोग्यरूपफलयुक्तो भवति । यथा वर्धमानो वृक्षः कालेन फलानि गृह्णाति, एवं चरतः पुरुषः पुरुषस्थ बीजादिदीपनादिपाटवेन मध्यदेह आरोग्यरूपं फलं गृह्णाति । तथैव 'अस्य' चरतः पुरुषस्य 'सर्वे पाप्मानः' सर्वपापाणि 'प्रपथे' प्रकृष्टे तीर्थक्षेत्रादिमार्गे 'श्रमेण' तत्तद्देवतादिदर्शने तीर्थयान्नादिप्रयासेन 'हताः' विनाशिताः सन्तः 'शेरे' शेरेते, शयाना इव भवन्ति । यन्मा शयानाः पुरुषाः स्वकार्यं कृषिवाणिज्यादिकं कर्तुंमशक्ताः, एवं पुण्येन विनष्टाः पाप्मानो नरकं दातुमसमर्था इत्यर्थः । तस्मात् सर्वथाऽरण्ये चर, न पितुर्गृहेऽस्तिष्ठस्व ॥

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सरमरण्ये चचार;

सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वंस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति ॥

'भग' सोमाग्यम् 'आसीनस्य' उपविष्टस्य 'आस्ते' तथैव तिष्ठति, न तु वर्धते । अभिवृद्धिहेतोर्द्योगस्याभावात् । 'तिष्ठतः' उपवेशनं परित्यज्योत्थापनं कुर्वतः पुरुषस्य भगः 'ऊर्ध्वः' अभिवृद्धेरुमुखस्तिष्ठति । कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्य संभावितत्वात् । 'निपद्यमानस्य' भूमौ शयानस्य भगः 'शेते' निद्रां करोति, विद्यमानधनरक्षादिचिन्ताया अप्यभावात् सर्वथैव विनश्यति । 'चरतः' तेषु तेषु देशेष्वर्जनाय पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य 'भग' सोमाग्यं 'चराति' दिने दिने वर्धते । तस्मात्त्वं चरैवेति, न त्वेकत्र तिष्ठ ॥

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार;
सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

कलिः शयानो भवति, संजिहानस्तु द्वापरः ।

उत्तिष्ठस्त्रेता भवति, कृतं संपद्यते चरंश्चरैवेति ॥

चतस्रः पुरुषस्यावस्थाः । निद्रा, उत्परित्यागः, उत्थानं, संचरणं चेति । ताश्चोत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात् कलि-द्वापर-त्रेता-कृतयुगैः समानाः । ततश्च सञ्चरणस्य सर्वोत्तमत्वान्चरैवेति ।

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह पञ्चमं संवत्सरमरण्ये चचार;
सोऽरण्याद् ग्राममेयाय, तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

चरन् वै मधु विन्दति चरन् स्वादुमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरंश्चरैवेति ॥

'चरन्' एव पुरुषः क्वचिद्वृक्षाग्रे 'मधु' माक्षिकं लभते । 'क्वचित्' 'स्वादु' मधुरमुदुम्ब-

तृतीयः खण्डः]

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२३५

रादिफलविशेषं लभते । एतदुभयमुपलक्षणम् । तत्र तत्र विद्यमानं भोगविशेषं लभते । तत्र सूर्यो दृष्टान्तः । 'यः' सूर्यः सर्वत्र चरन्नपि 'न तन्द्रयते' कदाचिदप्यलसो न भवति । तस्य सूर्यस्य 'श्रेमाणं' श्रेष्ठत्वं जगद्वन्द्यत्वं पश्य । तस्माच्चरैव ॥

चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार; सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनया परीतमरण्य उपेयाय ॥

षष्ठे संवत्सरे पूर्ववदरण्यसंचारी 'स ह' रोहितः कंचिदपि तस्मिन्नरण्ये 'उपेयाय' प्राप्तवान् । कीदृशमृषिम् ? अजीगर्तनामकं सौयवसस्य पुत्रम्, 'अशनया परीतम्' अन्ना-
लाभेन क्षुत्पीडितम् ॥

तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः, शुनःपुच्छः शुनःशेषः शुनोलाङ्गूल इति; तं होवाच, ऋषेऽहं ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणा इति; स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान् उवाच, नन्विममिति; नो एवेममिति कनिष्ठं माता; तौ ह मध्यमे संपादयांचक्रतुः शुनःशेषे, तस्य ह शतं दत्त्वा स तमादाय सोऽरण्याद् ग्राममेयाय ॥

'तस्य' अजीगर्तस्य शुनःपुच्छादिनामकास्त्रयः पुत्रा आसुः । 'तं' पुत्रवन्तमृषिं रोहितः उवाच—हे ऋषे, 'ते' तुभ्यमहं गवां शतं ददामि । [दत्त्वा चाहमेषां पुत्राणां मध्य एकेन केनचित्पुत्रेणाऽऽत्मानं मद्देहं वरुणाभिष्क्रीणं मूल्यं दत्त्वाऽऽत्मानं मोचयामीति । एवमुक्तः सोऽजीगर्तो 'ज्येष्ठपुत्रं' शुनःपुच्छनामकं हस्तेन 'निगृह्णान्' स्वसमीपे समाकर्षन् रोहितः प्रत्येवमुवाच—तुभ्यमेकः पुत्रो दीयते, 'इमं नु' शुनःपुच्छं तु 'न' ददामि, मम प्रियत्वा-
दीति । ततो माता कनिष्ठं हस्तेन गृहीत्वैवमुवाच—'इमं' शुनोलाङ्गूलं तु मम प्रियं 'नो एव' सर्वथा न ददामीति । ततः तौ उभौ मातापितरौ 'मध्यमे' पुत्रे शुनःशेषे दानं 'संपादयांचक्रतुः' अङ्गीकृतवन्तौ । ततः तस्य अजीगर्तस्य 'सः' रोहितो गवां शतं दत्त्वा 'तं' शुनःशेषम् आदायावस्थिता । ततः 'सः' रोहितः तेन शुनःशेषेन सहारण्यात् स्वकीयं ग्रामं प्रत्याजगाम ॥

स पितरमेत्योवाच,—तत हन्ताहमनेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणा इति; स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति; तथेति, भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रिया-
दिति वरुण उवाच; तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच, तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे ॥ १५ ॥

'सः' रोहितः पितरमागत्यैवमुवाच । हे 'तत' पितः 'हन्त' आवयोर्हंभः संपन्नः । अहम् 'अनेन' शुनःशेषरूपेण मूल्येन 'आत्मानं' मद्देहं वरुणात् 'निष्क्रीणं' मूल्यं दत्त्वाऽऽ-

त्मानं मोचयामीत्यर्थः । तथोक्तं 'सः' हरिश्चन्द्रो वरुणमुपेत्य 'अनेन' शुनःशेषेन ब्राह्मणेन 'त्वा' त्वां यक्ष्यामीत्युक्तवान् । 'सः' वरुणोऽपि तथेत्यङ्गीकृत्यैवमुवाच—'क्षत्रियात्' तव पुत्राद् रोहितादप्ययं ब्राह्मणो 'भूयान्' अभ्यधिक एव, मम प्रियः, इति, उक्त्वा 'तस्मै' हरिश्चन्द्राय कर्तव्यत्वेन राजसूयमुपदिदेश च । 'सः' हरिश्चन्द्रो राजसूयं प्रक्रम्य तस्य मध्ये योऽयमभिषेचनीयाह्वयः एकाहः सोमयागः, तस्मिन् 'तमेतं' शुनःशेषं पुरुषं पशुम् 'आलेभे' सवनीयपशुत्वेनाऽलब्धुं निश्चितवान् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणमाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अथस्त्रिशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (१५)

अथ चतुर्थः खण्डः

तस्य ह विश्वामित्रो होताऽऽसीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गाताः; तस्मा उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः; स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति; तस्मा अपरं शतं ददुस्तं स निनियोज ॥

विश्वामित्रादयो महर्षयः 'तस्य' हरिश्चन्द्रस्य यागे राजसूये होत्रादयश्चत्वारो महर्षिज आसन् । तत्र जमदग्निरध्वर्युरभिषेचनीये सोमयागे 'तं' शुनःशेषं सवनीय-पशुत्वेनोपाकृतवान् । बहिर्युक्तया प्लक्षशाखया मन्त्रपुरःसरं समुपस्पृश्य स्वीकारः 'उपा-करणम्' । तत ऊर्ध्वं यूपबन्धनं 'नियोजनं', तस्य क्रूरकर्मत्वाद्दध्वर्युनं नियोजने प्रवृत्तः । ततः 'उपाकृताय तस्मै' उपाकरणेन संस्कृतस्य शुनःशेषस्य 'नियोक्तारं' यूपे बन्धन-कर्तारं क्रूरं कंचिदपि पुरुषं 'न विविदुः' न लेभिरे । तदानीं सूयवसस्य पुत्रः, शुनःशेषस्य पिता 'सः' 'अजीगर्तः' [उवाच] मह्यं पूर्वस्माच्छ्रुताद् 'अपरं' गोशतं हे यजमानत्विजः, दत्त, ततोऽहम् 'एनं' शुनःशेषं यूपे 'नियोक्ष्यामि' रश्मनया कटघां शिरसि पादयोर्बद्ध्वा रश्मनाग्रस्य यूपे बन्धनं 'नियोजनं' तदहं करिष्यामीति । 'तस्मै' अजीगर्तयापरं गोशतं ददुः । 'तं' च शुनःशेषं 'सः' अजीगर्तो 'निनियोज' । घातोद्विर्भावं परित्यज्योपसर्गस्य द्विर्भावंश्छान्दसः ॥

तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाऽऽप्नोताय पर्यग्निकृताय विशसितारं विविदुः; स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति; तस्मा अपरं शतं ददुः, सोऽसि निःशान एयाय ॥

चतुर्थः खण्डः]

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

४३५

उपाकरणनियोजने पूर्वमुक्ते । आप्रोसंज्ञितानिरेकादशानि प्रयोज्यमाणानि यद् जन्तु-
तद् 'प्रीणनम्' । दर्भरूपेणोल्मुकेन त्रिःप्रदक्षिणीकरणं तत् 'पर्यग्निकरणम्' । तथा-
विष्टं मरचतुष्टयमुक्ताय तस्मै तस्य शुनःशेषस्य 'विशसितारं' हिंसितारं पुरुषं
क्रूरात्मा न कंचिदपि पुरुषं न लेमिरे । ततोऽजोगतः पूर्ववदपरं गोशतं गृहीत्वा मारयितुम्
असिं खड्गं 'निःशतः' निशितं तीक्ष्णं कुर्वन्नेव 'एयाय' जगाम ॥

अथ ह शुनःशेष ईक्षांचक्रेऽमानुषमिव वै मा विशसिष्यन्ति, हन्ताहं देवता
उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार, कस्य नूनं
कंसमस्यामृतानामित्येतयर्चा ॥ इति ।

'अथ' पितुः पुत्रमारणोद्योगानन्तरं 'शुनःशेषः' पुत्रो मनस्येवं 'ईक्षांचक्रे' विचारित-
वान् । अन्यत्र पर्यग्निकृतं पुरुषमारण्याश्चोत्सृजन्त्यहिसार्यै' इति श्रुतेः पर्यग्निकरणादूर्ध्वं
मनुष्यं परित्यजन्ति । एते तु 'मा' माम् 'अमानुषमिव' मनुष्यव्यतिरिक्तमजादिपशुमिव
'विशसिष्यन्ति' मारयिष्यन्ति । 'हन्त' हा कष्टमेतत्संपन्नम् । अहमितः परं रक्षार्थं देवताः
'उपधावामि' मजामि 'इति' एतद् विचार्य देवानां मध्ये 'प्रथमं' मुख्यं प्रजापतिमेव 'कस्य
नूनं' -इत्यृच 'उपससार' सेवितवान् ॥

तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससारा-
ग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा ॥ इति ।

'तं' सेवकं शुनःशेषं प्रजापतिरेवमुक्तवान् । अग्निः सर्वेषां देवानां 'नेदिष्ठः'
हविर्गुणेनातिसमीपवर्ती । अहस्तमेवोपास्वेत्युक्तः 'सः' शुनःशेषः 'अग्नेर्वयम्' -इत्यृचाऽ-
ग्निमुपासितवान् ॥

तमग्निरुवाच, सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधावेति; स सवितारमुप-
ससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेन ॥

'प्रसवानां' सर्वेषु कार्येषु प्रेरणारूपाणामनुज्ञानात् सविता 'ईशे' स्वामी भवति ।
तस्मात्तमेवोपधावेत्यग्निनोपदिष्टः 'अभि त्वा' इति तृचेन सवितारमुपासितवान् ॥

तं सवितोवाच, वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि, तमेवोपधावेति; स वरुणं
राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिंशता ॥

हे शुनःशेष वरुणार्थं त्वं यूपे ब्रह्मोऽसि, अतो वरुणमुपास्वेति सवित्रोक्तः पूर्वस्मात्
सवितृविषयान् तृचात् उत्तराभिरेकत्रिंशत् संख्याकामित्राग्निर्वरुणमुपासितवान् । 'नहि ते
क्षत्रम्' इत्याद्याः पुक्तशेषभृता दशर्षो 'यच्चिद्वि ते विशः' इत्यादिकमेकविंशत्युचं
सूक्तम् इत्येवमेकत्रिंशत् संख्या द्रष्टव्या ॥

तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्त्रक्ष्याम
इति; सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या ॥

अयमग्निः सर्वेषां देवानां 'मुखं' मुखस्थानीयः । अग्निद्वारेणैव सर्वेदेवैर्हविःस्वीकारात् ।
अत एव प्रीत्या हविर्वहनादतिशयेन सुहृदयः । 'सुहृदयतमः' 'तम्' अग्निं 'नु' क्षिप्रं
स्तुहीति वरुणेनोक्तः पूर्वोक्ताभ्य ऋभ्य उत्तराभिर्द्वाविंशतिसंख्याकामिच्छामिर्गमिर्गमिन् तुष्टाव ।
'वसिन्ना हि'—इत्यादिकं दशचं सूक्तम् , 'अश्वं न त्वा' इत्यादिकं त्रयोदशचं सूक्तम् ।
तत्रान्त्यां परित्यज्य वसिष्वसूक्तद्वयगता ऋचो द्वाविंशतिसंख्याकाः ॥

तमग्निरुवाच, विश्वान्नु देवान् स्तुह्यथ त्वोत्त्रक्ष्याम इति; स विश्वान्
देवांस्तुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा ॥

यद्यपि वरुणपाशेन बद्धत्वाद् वरुण एव शुनःशेषमुत्सृष्टुं समर्थः तथाऽप्यग्न्यादीनां
सहकारित्ववचनं दाढूर्यायं द्रष्टव्यम् । विश्वे देवा गणरूपान न भवन्ति किन्तु सर्वे देवास्तान्
'नमो महद्भ्यः' इत्येतयर्चा उपासितवान् ॥

तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पार-
यिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्त्रक्ष्याम इति; स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य
सोमपा इति चैतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिः ॥

ओजोबलादिशब्दाः पूर्वाचार्यैरेवं व्याख्याताः --

“ओजो दीप्तिबलं दाक्ष्यं प्रसह्यकरणं सहः ।

सुजनः सन्पारयिष्णुरूपक्रान्तसमासिकृत ॥”

इष्टप्रत्यय-तमप्रत्ययाभ्यां तत्र तत्रातिशय उच्यते । तादृशमिन्द्रं 'यच्चिद्धि सत्य
सोमपाः' इत्यनेन सप्तर्चनं सूक्तेन उत्तरस्मिन्नपि 'आ व इन्द्रम्' इत्यादिके द्वाविंशत्यृचे
सूक्ते^३ पञ्चदशमिच्छामिर्गमिश्च तुष्टाव ॥

तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ, तमेतया प्रतीयाय
शश्वदिन्द्र इति ॥

शुनःशेषेनेन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो भूत्वा 'तस्मै' शुनःशेषाय सुवर्णमयं दिव्यं रथमा-
रोहणार्थं स्वकीयेन मनसैव ददौ । शुनःशेषोऽपि तदीयमनुग्रहमवगम्य पूर्वोक्ताभ्यः पञ्च-
दशभ्य 'उत्तरया' 'शश्वदिन्द्रः' इत्येतयर्चा 'तं' रथं 'प्रतीयाय' मनसैव प्रतिजगाम ॥

तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्त्रक्ष्याम इति; सोऽश्विनौ तुष्टावात
उत्तरेण तृचेन ॥

चतुर्थः खण्डः]

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२३६

पूर्वोक्तायाः श्वदिन्द्र इत्यस्या 'उत्तरेण' 'आश्विनावश्वावत्या' इति तृचेन अश्विनी
स्तुतवान् ॥

तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुह्यथ त्वोत्सक्ष्याम इति; स उषसं तुष्टावात
उत्तरेण तृचेन ॥ इति ।

'कस्त उषः' इत्यादिक उत्तरस्तृचः ॥

तस्य ह स्मर्च्यं च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे, कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्यु-
त्तमस्यामेववर्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक आस ॥ १६ ॥

'तस्य' पूर्वोक्तस्य तृचस्य सम्बन्धिन्याम् 'ऋचि-ऋचि' एकैकस्यामृच्युक्तायां क्रमेण
शुनःशेषस्य पाशो 'विमुमुचे' विशेषेण मुक्तोऽभूत् । 'ऐक्ष्वाकस्य' हरिश्चन्द्रस्य यन्महोदरं,
तदपि क्रमेण 'कनीयः' अत्यल्पं भवति । उत्तमस्यामृच्युक्तायां पाशो विमुमुचे, एवं
सर्वात्मना मुक्तोऽभूत् । ऐक्ष्वाकोऽपि 'अगदः' निःशेषेण रोगरहित आस ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयस्त्रिंशधाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (१६)

अथ पञ्चमः खण्डः

तमृत्विज ऊचुस्त्वमेव नोऽस्याह्नः संस्थामधिगच्छेत्यथ हैतं शुनःशेषोऽञ्जः-
सर्वं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिमुषात्र, 'यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इत्यथैनं
द्रोणकलशमभ्यवनितापोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतपर्चाऽथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वा-
भिश्चतसृभिः स स्वाहाकाराभिर्जुह्वांचकाराथैनमवभूथमभ्यवनिताय, 'त्वं
नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामथैनमत ऊर्ध्वमग्निमाहवनीयमुपस्था-
पयांचकार', 'शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादिति ॥

देवतानुग्रहयुक्तं 'तं' शुनःशेषं विश्वामित्रादयः सर्वे 'ऋत्विजः' एवमुचुः—हे शुनःशेष,
त्वमेव 'न' अस्माकम् 'अस्याह्नः' अभिपेक्षनीयाह्वयस्य 'संस्थां' समाप्तिम् अधिगच्छ'
प्राप्नुहि, अनुष्ठापयेत्यर्थः । तैरेवमुक्ते सत्यनन्तरं शुनःशेष 'एतम्' अभिपेक्षनीयाह्वयं
सोमयागम् 'अञ्जःसर्वं' ददर्श । 'अञ्जसा' ऋजुमार्गेण 'सर्वः' सोममिपवो यस्मिन् यागे
सोऽञ्जःसर्वः, तादृशं प्रयोगप्रकारं निश्चितवान् । निश्चित्य च 'तं' सोमं 'यच्चिद्धि' इत्या-
दिमिश्चतसृमिर्ऋग्भिः अभिषुतं कृतवान् । अथ 'एतम्' अग्निपुतं सोमम् 'एतया' 'उच्छिष्टं
चम्बोः' इत्यृचा द्रोणकलशममिलक्ष्य 'अवनिताय' द्रोणकलशे प्रक्षिप्तवान् । 'अथ'
अनन्तरम् 'अस्मिन्' हरिश्चन्द्रे 'अन्वारब्धे' शुनःशेषदेहमुपसृष्टवति, सत्युक्ताभ्य ऋग्भ्यः

‘पूर्वमिः’ यत्र ग्रावेत्यादिमिश्रतृमिर्ऋमिः स्वाहाकारसहितामिः सोमं जुहवांचकार । यत्र ग्रावेत्यादिकं सूक्तं नवचं; तत्र यच्चिद्वदोति पञ्चमी, तामारम्य चतुर्मिर्ऋमिर्-मिषवः । उच्छिष्टमित्यादिका नवमी, तथा द्रोणकलशे प्रक्षेपः । यत्र ग्रावेत्यादिमिश्रतृ-सृमिर्होमः, इत्येवं कृत्स्नस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अय’ होनानन्तरमेव कर्तव्यमवभृथ-ममिलक्ष्य ‘अवनिनाय’ सर्वमवभृथसाधनं तद्देशे नीत्वा ‘त्वं नो अग्ने’, इत्यादिकाम्याम् ऋभ्यामवभृथयागं कृतवान् । ‘अय’ तथा कृत्वा, तत ऊर्ध्वम् ‘एनम्’ आहवनीयमग्निं ‘शुनश्चित्’ इत्यादिना ‘उरस्थापयांचकार’ हरिश्चन्द्रमुपस्थाने प्रेरयामास । सोऽयमञ्जः सवः इष्टिपशुसांकर्मन्तरेण ‘अञ्जसा’ ऋजुमार्गेणानुष्ठितत्वात् ॥

अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याङ्कमाससाद; स होवाचाजीगर्तः सौयवसि-
ऋषे पुनर्मै पुत्रं देहीति; नेति होवाच विश्वामित्रो, देवा वा इमं
मह्यमरासतेति, स ह देवरातो वैश्वामित्र आस, तस्यैते कापिलेय
बाभ्रवाः ॥

‘अथ’ अमिषेचनीयसमाप्तेरनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेष्वृत्विक्षु विस्मितेषु, स शुनःशेष इत
ऊर्ध्वं कस्य पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेच्छेव नियामिकेति महर्षीणां वचनं श्रुत्वा
शुनःशेषः स्वेच्छया विश्वामित्रपुत्रत्वमङ्गीकृत्य सहसा तदीयमङ्कमाससाद । पुत्रो हि
सर्वत्र पितुरङ्गे निषीदति । तदानीं सौयवसपुत्रोऽजीगर्तो विश्वामित्रं प्रत्येवमुवाच ।
हे महर्षे, मदीयपुत्रमेनं पुनरपि मह्यं देहीति स विश्वामित्रो नेति निराकृत्यैवमुवाच ।
प्रजापत्यादयो ‘देवाः’ एव ‘इमं’ । शुनःशेषं मह्यम् ‘अरासत’ दत्तवन्तः, तस्मात् तुभ्यं न
दास्यामीति । ‘सः’ च शुनःशेषो देवैर्दत्तत्वाद् ‘देवरातः’—इतिनामधारी विश्वामित्रपुत्र
एवाऽऽस । ‘तस्य’ च देवरातस्य ‘एते’ कपिलगोत्रोत्पन्नाः बभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च
बन्धवोऽभवन् ॥

स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्त्वं वेहि विह्वयावहा स होवाचाजीगर्तः
सौयवसिः—

आङ्गिरसो जन्मनाऽस्याजीगर्तिः श्रुतः कविः ।

ऋषे पैतामहात्तन्तोर्माऽपगाः पुनरेहि मामिति;

स होवाच शुनःशेषः—

अदशुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलप्सत ।

गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मदङ्गिरः ॥

विश्वामित्रेण निराकृतः सोऽजीगर्तः शुनःशेषं प्रत्येवमुवाच—हे पुत्र, ‘त्वं वा’ त्वमेव

पञ्चमः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

विश्वामित्रादपगतः सन् 'एहि' अस्मद् 'गृहे गच्छ । त्वदीयमाता चाहं चोमावावां 'विह्वया-
वहे' विशेषेण तवाऽऽह्वानं करवावहे । इत्युक्त्वा तूष्णीमवस्थितं तं शुनःशेषं प्रति पुनरपि
कया चिद् गाययैवमुवाच—हे शुनःशेष 'त्वं' जन्मना 'आङ्गिरसः' अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः 'आजीगतिः'
अजीर्णस्य पुत्रः, 'कविः' विद्वान्, 'श्रुतः' इत्येवं सर्वत्र प्रसिद्धः । अतो 'ऋषे' हे महर्षे
शुनःशेष 'पैतामहाव्' पितामहेन प्रजापतिना संपादितात् 'तन्तोः' संतानादङ्गिरोवंशान्
'माऽपगाः' अपगतो मा भव । तस्मात्पुनरपि 'मामेहि' मदगृहे समागच्छेत्युक्तः शुनःशेषः
स्वयमपि यया प्रत्युत्तरं ददौ । शासो विशसनहेतुः खङ्गः । हेऽजीगतं मद्दधाय 'शासहस्तं'
खङ्गहस्तं त्वां सर्वेपि 'अदर्शुः' दृष्टवन्तः । 'यत्' क्रूरं कर्म शूद्रेष्वत्यन्तनीचेष्वपि 'नालम्बत'
न लब्धं ततो लौकिका जनाः तादृशं क्रौर्यं त्वया कृतम् । हे 'अङ्गिरः' आङ्गिरसगोत्रो-
त्पन्नः अजीगतं 'मत्' मां निमित्तीकृत्य त्वं गवां शतानि त्रीणि 'अवृणीथाः' वृतवानसि ।
इदिदमत्यन्तकष्टम् 'इति' उक्तवान् ॥

स होवाचाजीगतः सौयवसिः -

तद्वै मा तात तपति, पापं कर्म मया कृतम् ।

तदहं निह्नुवे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवामिति ॥

स होवाच शुनःशेषः—

यः सकृत्पापकं कुर्यात् कुयदिनस्ततोऽपरम् ।

नापागाः शौद्रान्यायादसंधेयं त्वया कृतमिति ॥

शुनःशेषेनोपालब्धोऽजीगतः स्वकीयमनुतापं दर्शयितुं कांचिद्गाथमेवमुवाच—हे तात
पितृवदुपलालनीय शुनःशेष 'मया यत्पापं कृतं' 'तद्वै मा तपति' तदेव मां मनसि संतप्तं
करोति । 'अहं' तत्पापं 'निह्नुवे' परिहरामि । गवां शतानि पूर्वं मया गृहीतानि त्रीणि
यानि तानि तुभ्यं त्वदर्थं 'प्रतियन्तु' प्रत्येकमेव प्राप्नुवन्तु । इतरयोः पुत्रयोर्गवो मा भूवं-
स्तवैव सर्वाः सन्तिवति । ततः स शुनःशेषो गायया प्रत्युत्तरं ददौ । 'यः' पुमान् धर्मशास्त्र-
मीतिरहितः 'सकृत्पापकं कुर्यात्' च पुमांस्ततः पापादन्यद् 'एनत्' पापं तदभ्यासवशाद्
कुर्यादेव । त्वं तु 'शौद्रान्यायात्' नीचजातिसंबन्धिनः क्रूरादाचरणात् 'नापागाः'
अपगतो न भवसि । 'असंधेयं' प्रतिसंधानरहितं पापं त्वया कृतमित्येषा शुनःशेषस्य
प्रत्युक्तिः ॥

असंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपवादः; स होवाच विश्वामित्रः—

श्रीम एव सौयवसिः शासेन विशिशसिषुः ।

अस्थान्मैतस्य पुत्रो भूममैवोपेहि पुत्रतामिति ॥

‘असंधेयम्’ प्रतिसमाधेयं पापमिति शुनःशेषेन यदीरितं तदेतदप्रतिसमाधेयत्वं विश्वामित्र ‘उपपपाद’ युक्तिभिरुपपादितवान् । तदुपपादनार्थमेव विश्वामित्र इमां गाथा-मुवाच—सूयवसस्य पुत्रोऽजीगतो भोम एव गयहेतुरेव सञ्शासेन हस्तगतखड्गेन स विशिशसिपुरस्थाद् विशसनकर्तुमिच्छुरवस्थितवान् । अतो हे शुनःशेषैतस्य पापिष्ठस्य पुत्रो मा भूः किंतु ममैव पुत्रतामुपेहि ॥

स होवाच शुनःशेषः—

स वै यथा नो ज्ञपयाऽऽराजपुत्र तथा वद ।

यथैवाऽऽङ्गिरसः सन्नपेयां तव पुत्रतामिति ॥

स होवाच विश्वामित्रः—

ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् ।

उपेया दैवं मे दायं तेन वै त्वोपमन्त्रये; इति ॥ इति ।

विश्वामित्रेणैवं बोधितः शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येवमुवाच अयं विश्वामित्रो जन्मना क्षत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं प्राप्तवानित्येव तदवृत्तान्तं सूचयितुं हे राजपुत्रेति संबोधितवान् । ‘स वै’ तथाविधो राजजातीय एव सन् ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘नः’ अस्माभिः सर्वैरा समन्ताज्ज्ञपय ब्राह्मणत्वेन ज्ञायते तथैवास्मद्विषयेऽपि त्वं वद । कथं वदितव्यमिति ? तदुच्यते—अहमिदानीमङ्गिरोगोत्रः संस्तपस्वित्यागेन तव पुत्रत्वं येनैव प्रकारेणोपेयां तथैवानुगृहाणेति शेषः । एतद्वाक्यामिप्रायः पूर्वं संक्षिप्य दक्षितः—

“पुराऽऽत्मानं नृपं विप्रं तपसा कृतवानसि ।

एवमाङ्गिरसं मा त्वं वैश्वामित्रमृषे कुरु ॥” इति ।

ततो विश्वामित्रो गाथया प्रत्युत्तरमुक्तवान् । हे शुनःशेष त्वं मे पुत्राणां मध्ये ज्येष्ठः स्या ज्येष्ठो मव । तव पुत्रादिरूपा प्रजाऽपीतरस्याः श्रेष्ठा स्यात् । ‘मे’ मह्यं विश्वामित्राय ‘दैवं’ देवैः प्रसन्नैर्दत्तं ‘दायं’ पुत्रत्वरूपं लामम् ‘उपेयाः’ प्राप्नुहि । तेन वै तेनैव प्रकारेण ‘त्वोपमन्त्रये’ त्वां पुत्रत्वेन व्यवहरामि ॥

स होवाच शुनःशेषः—

संज्ञानानेषु वै ब्रूयात् सौहार्द्याय मे ध्रियै ।

यथाऽहं भरतऋषभोपेयां तव पुत्रतामिति ॥

अथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास—

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः ।

ये के च भ्रातरः स्थ नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वमिति ॥

विश्वामित्रेण प्रलोमितः शुनःशेषः स्वकार्यदाढ्यार्थं गाययैवमुवाच । संज्ञानानेषु मद्विषयैकमत्यं प्राप्तेषु त्वदीयपुत्रेषु सर्वोऽपि मां ब्रूयात् । ज्येष्ठभ्रातृत्वेन व्यवहरतु । तच्च मे मम सौहाय्यं भ्रातृमिरितरैः स्नेहातिशयाय श्रियै धनलाभाय च संपद्यते । हे भरतऋषभ भरतवंशश्रेष्ठ विश्वामित्राहं तव पुत्रतां यथोपेयां तथैवैतेषां पुत्रागमग्रेजु-गृहाणेति शेषः । ततो विश्वामित्र इतरान् पुत्रानाहूय गाययैवमाज्ञापितवान्—यो मधुच्छन्दा नाम यश्वर्षभः, योऽपि रेणुः, योऽप्यष्टकः, एते मुख्याः हे पुत्रकाः 'शृणोतन' मदीया-माज्ञां शृणुत । 'ये' केचिद्वयं सर्वे भ्रातरः स्थ ते सर्वेऽपि 'अस्मै' शुनःशेषादस्मादपि 'ज्यैष्ठ्याय न कल्पध्वं' ज्येष्ठत्वामिमानं मा कुत । कित्वावेव युष्माकं मध्ये ज्येष्ठो भूत्वाऽवतिष्ठतामिति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयस्त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (१७)

अथ षष्ठः खण्डः

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः ॥

मधुच्छन्दोनामकः कश्चित्पुत्रो मध्यमस्ततोऽपि ज्येष्ठः कनिष्ठाश्च प्रत्येकं पञ्चाशत्संख्याका इत्येवमेकशतं तस्य पुत्राः ॥

तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे ताननु व्याजहारान्तान् वः प्रजा भक्षीष्टेति त एतेऽध्याः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः ॥ इति ।

'तत्' तेष्वेकशतसंख्याकेषु पुत्रेषु मध्ये 'ये' मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः पञ्चाशत्संख्याकाः सन्ति 'ते' शुनःशेषस्य विश्वामित्रपुत्रत्वं 'कुशलं न मेनिरे' इदं समीचीनमित्येवं नाङ्गी-कृतवन्तः । ताञ्ज्येष्ठान् पञ्चाशत्संख्याकाननुलक्ष्य विश्वामित्रो व्याजहार व्याहरणं शप्तरूपं वाक्यमुक्तवान् । हे ज्येष्ठपुत्रा युष्माकं मदीयाज्ञातिलङ्घिनां प्रजाः पुत्रादिका अन्तान्भक्षीष्ट चण्डालादिरूपान्नीचजातिविशेषान् भजतामिति । त एते शप्ताः सन्तोऽध्यात्वादि-पञ्चविधनीचजातिविशेषा भवन्ति । 'इति' शब्दस्य तत्प्रदर्शनार्थत्वादप्येऽपि नीचजाति-विशेषाः सर्वे विवक्षिताः । उदगतोऽन्त उदन्तोऽत्यन्तनीचजातिस्तत्र भवाः 'उदन्त्याः' । ते बहवोऽनेकविधा वैश्वामित्रा विश्वामित्रसंततिजा दस्यूनां तत्स्कराणां मध्ये भूयिष्ठा अत्यधिकाः ॥

स होवाच मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धं—

यन्नः पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ।

पुरस्त्वा सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मसीति ॥

कनिष्ठपुत्राणां पञ्चाशता सह मधुच्छन्दोनामकः स मध्यमः पुत्रः शुनःशेषं प्रत्येव-
मुवाच । हे शुनःशेष 'नः' अस्माकं पिता विश्वामित्रो यत्कार्यं त्वदीयज्येष्ठपुत्रत्वरूपं संजानीते
सम्यग्जानात्यङ्गीकरोति तस्मिन् कार्यं वयं तिष्ठामहे तत्कार्यमङ्गीकुर्मः । सर्वे वयं 'त्वा'
शुनःशेषनामानं त्वां 'पुरस्कुर्महे' पुरस्कृत्य ज्येष्ठं कृत्वा वर्तामहे । 'त्वामन्वञ्चः' शुनःशेष-
मनुगच्छन्तः 'स्मसि' भवाम इत्युक्तवान् ॥

अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव ॥

अथ मधुच्छन्दःसहितानां पञ्चाशत्कनिष्ठपुत्राणां शुनःशेषविषयज्येष्ठपुत्रत्वाङ्गीकारा-
नन्तरं स विश्वामित्रः 'प्रतीतः' तेषु प्रत्ययं मदनुकूला इति विश्वासं प्राप्तः प्रीत्या
'पुत्रान्' गाथामिस्तुष्टाव ॥

ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो भविष्यथ ।

ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्तमकर्तं मा ॥

हे मधुच्छन्दः प्रमुखाः कनिष्ठपुत्रा 'ये' यूयं 'मे मानं' मदीयं मतम् 'अनुगृह्णन्तः' अनु-
कूल्येन स्वीकुर्वन्तो 'मां' विश्वामित्रं 'वीरवन्तं' स्वधर्मशूरपुत्रयुक्तम् अकर्तं कृतवन्तः ।
'ते वै' तादृशा यूयं बहुविधपशुयुक्ता बहुविधानुकूलपुत्रयुक्ताश्च भविष्यथ ॥

पुर एत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाथिनाः ।

सर्वे राध्याः स्थ पुत्रा एष वः सद्विवाचनम् ॥

गाथिनशब्दो विश्वामित्रस्य पितरमाचष्टे । हे 'गाथिनाः' गाथिपौत्राः 'पुर एत्रा'
युष्माकं पुरगो गन्त्रा मुख्येन देवरातेन सह यूयं सर्वे 'वीरवन्तः' श्रेष्ठपुत्रयुक्ताः 'राध्याः'
'स्थ' सर्वेः पुरुषैराराधनीयाः पूज्या भवथ । हे 'पुत्राः' मधुच्छन्दःप्रभृतयः । 'एषः'
देवरातो 'वः' युष्माकं 'सद्विवाचनं' सन्मार्गस्य विशेषतोऽध्यापनं करिष्यतीति शेषः ॥

एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।

युष्मांश्च दायं म उपेता विद्यां यामु च विद्मसि ॥

हे कुशिकाः कुशिकनान्तो मत्पितामहस्य सम्बन्धिनो मधुच्छन्दःप्रभृतय एष देवरातो
वो युष्माकं ज्येष्ठपुत्रातेति शेषः । तं देवरातं यूयमन्वितानुगता भवत । मे मदीयं 'दायं'
घनं युष्मांश्चोपेता प्राप्स्यति । चकाराद्देवरातं च । यामु च यामपि कांचिद् वेदशास्त्रादिरूपां
'विद्यां विद्मसि' वयं जानीमः, साऽपि युष्मानुपेता प्राप्स्यति ॥

ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे साकं सरातयः ।

देवराताय तस्थिरे धृत्यै श्रैष्ठ्याय गाथिताः ॥

हे वैश्वामित्रा विश्वामित्रस्य मम पुत्रा ये गाथिता गाथिपौत्रास्ते यूयं सर्वेऽपि सम्यञ्चः समीचीनबुद्धयो ये साकं देवरातेन सार्धं सरातयो रातिर्धनसंपत्तिस्तया युक्ताः सन्तो 'देवराताय' मदीयश्रेष्ठपुत्रस्य देवरातस्य 'धृत्यै' धारणं युष्मत्पोषणं 'श्रैष्ठ्याय' युष्माकं मध्ये श्रेष्ठत्वं च तस्थिरेऽङ्गीकृतवन्तः ॥

अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः ।

जह्नुनां चाऽऽधिपत्ये दैवे वेदे च गाथिनाम् ॥

इक्स्मरण इति धातुः । अधीयत स्मृतिकारैर्महर्षिभिः स्मर्यते । कथमिति तदुच्यते । अयं देवरातो द्वयामुष्यायणत्वादुभयोरजीगर्तं विश्वामित्रयोः सम्बन्धिनी ये रिक्थे घने तयोर्ऋषिर्द्रष्टा तदुभयमर्हतीत्यर्थः । अजीगर्तस्य कूटस्थ ऋषिर्जह्नुसंज्ञकस्तस्य वंशे जाताः सर्वे जह्नुवस्तेषां चाऽऽधिपत्ये स्वामित्वे देवरातो योग्यः । तथा दैवे देवसम्बन्धिनि यागादिकर्मणि वेदे च मन्त्ररूपे समर्थः । गाथिनीमस्मत्पितृवंशोत्पन्नानां च सर्वेषामाधिपत्ये योग्यः ॥

तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेषमाख्यानम् ॥

'कस्य नूनं'.....निधारयेत्यन्ताः सप्ताधिकनवतिसंख्याका ऋचः, 'त्वं नः' 'स त्वम्' इत्यादिकास्तिस्त्र ऋचः, एवमृचां शतम् । 'परः' शब्दोऽधिकवाची । पूर्वोक्तादृक्शतत् परोऽधिका एकत्रिंशत्संख्याका 'यं न्विमम्'—इत्याद्या गाथाः यस्मिन्नाख्याने तदेतत् 'परऋक्शतगाथम्' । शुनःशेषेन दृष्टाः सप्ताधिकनवतिसंख्यायुक्ता ऋचो याः सन्ति, अन्येन दृष्टास्तिस्त्र ऋचो याः सन्ति, ब्राह्मणे प्रोक्ता एकत्रिंशद्गाथाविशेषा या सन्ति, तैः सर्वैरुपेतं 'हरिश्चन्द्रो ह वैधसः' इत्यादिकं सर्वं शुनःशेषविषयमाख्यानम् ॥

तद्धोता राज्ञेऽभिषिक्तायाऽऽचष्टे ॥

राजसूयक्रतावभिषेचनीयाख्ये कर्मणि यदा राजाभिषिक्तो भवति, तदानीं तस्मै 'राज्ञे' 'तत्' आख्यानं होता कथयेत् ॥

हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे; हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति । यशो वै हिरण्यं, यशसैर्नैनं तत्समर्धयति ॥

होता यदोपाख्यानं कथयति, तदानीं 'हिरण्यकशिपो' सुवर्णनिमित्तमूर्त्रनिष्पादिते कशिपो स होतोपविशेत् । तदाख्यानमध्येऽध्वर्युश्च हिरण्यकशिपावासीनो वक्ष्यमाणं 'प्रतिगरं' ब्रूयात् । हिरण्यस्य यशोहेतुत्वात् यशस्त्वम् । तथा सति 'एनं' राजानं यशसैव समृद्धं करोति ॥

ओमित्युचः प्रतिगरः; एवं तथेति गाथायाः; ओमिति वै दैवं, तथेति मानुषं, दैवेन चैवेन तन्मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति ॥

होत्रा प्रयुक्ताया एकैकस्या ऋचोऽन्तेऽष्वर्योरोमित्येतादृशः प्रतिगरो भवति । ओमित्येत-
च्छन्दोरूपं 'दैवं' देवैरङ्गीकारार्थं प्रयुज्यते । तत्तथेत्यन्तं (तथेति) 'मानुषं' मनुष्या
अङ्गीकारे तथेतिशब्दं प्रयुज्जते^१ । 'तत्' तेन प्रतिगरेण दैवेन मानुषेण वाध्यवयुः 'एनं'
राजानं 'पापात्' ऐहिकादपकीतिरूपात्, 'एनसः' नरकहेतोश्च 'प्रमुञ्चति' प्रमुक्तं करोति ॥

तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवैतच्छौनःशेषमाख्यानं,
न हास्मिन्नल्पं चनैनः परिशिष्यते ॥

यस्मादुपाख्यानं पापप्रशमनहेतुः 'तस्माद्' अयजमानोऽपि राजसूयक्रतुरहितोऽपि 'राजा
विजिती' यदि विजयोपेतः स्यात्, तदानीमेतच्छौनःशेषमाख्यानम् 'आख्यापयेत्' तस्य
राजो यः कश्चिद्ब्राह्मण उपाख्यानं ब्रूयात् । तथा सति 'तस्मिन्' राजनि 'अल्पं चन'
किञ्चिदपि 'एनः' पापं 'न ह वै परिशिष्यते' सर्वं पापं नश्यतीत्यर्थः ॥

सहस्रमाख्यात्रे दद्याच्छतं प्रतिगरित्र एते चैवाऽऽसने श्वेतश्चाश्वतरोरथो
होतुः ॥

योऽयमाख्याता होता, तस्मै ब्रह्मवर्चदक्षिणामन्तरेणोपाख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां गोसहस्र-
रूपां दद्यात् । 'प्रतिगरित्रे' अध्वर्यवे गोशतं दद्यात् । ये हिरण्यकशिपुरुपे द्वे 'आसने'
स्तः, एते अपि ताभ्यामेव दद्यात् । अश्वतरोभ्यां संकीर्णज्ञातियुक्ताभ्यामधिकशक्तिभ्यां
युक्तो रथः 'अश्वतरोरथः' । स च रजतेनालंकृतत्वाच्छ्वेतः । सोऽपि तादृशी होतुर्देवः ॥

पुत्रकामाः हाप्याख्यापयेरल्लभन्ते ह पुत्राल्लभन्ते ह पुत्रान् ॥ १८ ॥

ये पुत्रकामाः सन्ति, ते 'ह' प्रसिद्धमेतदुपाख्यानम् 'आख्यापयेत्' ब्राह्मणमुखाच्छृ-
णुयुरित्यर्थः । ते पुत्राल्लभन्ते । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (त्रयस्त्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (१८)

[अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः]

प्रथमः खण्डः]

प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येतां; ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वयः प्रजा असृज्यन्त हुतादश्चाहुतादश्च; ब्रह्मैवानु हुतादः क्षत्रमन्वहुताद एता वै प्रजा हुतादो यद्ब्राह्मणा, अथैता अहुतादो यद्वाजन्वो वैश्यः शूद्रः ॥

पुरा प्रजापतिर्यज्ञोतिष्ठोमाख्यं यज्ञं सृष्ट्वा तदनन्तरं ब्राह्मणक्षत्रियजातिद्वयं तत ऊर्ध्वं हुतादश्चाहुतादश्चेत्युभयविधाः प्रजा असृजत । तत्र ब्राह्मणजातिमेवानु तद्व्यक्तिभूता हुतादः सृष्टाः । क्षत्रियजातिमनु तद्व्यक्तिसजातीया अहुतादः प्रजाः सृष्टाः । ये ब्राह्मणाः सन्त्येताः प्रजा आत्विज्यसद्भूमावाद्भूतशेषमदन्ति मक्षयन्तीति हुतादः । ये राजन्यवैश्यशूद्रा एताः प्रजा आत्विज्यामावाद्भूतशेषं न मक्षयन्तीत्यहुतादः । इत्थं यज्ञं चतुरो वर्णाश्च स प्रजापतिः सृष्टवान् ॥

ताभ्यो यज्ञ उदक्रामत् तं ब्रह्मक्षत्रे अन्वैतां, यान्येव ब्रह्मण आयुधानि तैर्ब्रह्मान्वैद्यानि क्षत्रस्य तैः क्षत्रमेतानि वै ब्रह्मण आयुधानि यद्यज्ञायुधान्यथैतानि क्षत्रस्याऽऽयुधानि यदश्वरथः कवच इषुधन्व ॥

स यज्ञः 'ताभ्यः' प्रजाभ्य उपरक्त उत्क्रम्य दूरेऽगच्छत् । तं 'गच्छन्तं' यज्ञं ब्राह्मणजाति-क्षत्रियजाती द्वे 'अन्वैतां' पश्चादगच्छताम् । ब्राह्मणस्य योग्यानि यान्यायुधानि तैः सह ब्राह्मणजातिर्यज्ञमन्वगच्छत् । क्षत्रियस्य योग्यानि यान्यायुधानि तैः सह क्षत्रियजातिर्यज्ञमन्वगच्छत् । यानि यज्ञायुधत्वेन शाखान्तरे श्रूयन्ते—स्फचश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्भा चोलूखलं च मुसलं च दूषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि' इति, तान्येव ब्राह्मणजातेरुचितान्यायुधानि । योऽयमश्वयुक्तो रथो यश्च कवचो यदपि वाणयुक्तं धनुः, एतान्यपि क्षत्रियजातेरुचितान्यायुधानि ॥

तं क्षत्रमनन्वाप्य न्यवर्तताऽऽयुधेभ्यो ह स्मास्य विजमानः पराडेवैत्यथैनं ब्रह्मान्वैत्, तमाप्नोत्, तमाप्त्वा परस्तान्निरुध्यातिष्ठत् स आप्तः परस्तान्निरुद्धस्तिष्ठञ्ज्ञात्वा स्वान्यायुधानि ब्रह्मोपावर्तत; तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितः ॥

'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः 'तं' यज्ञम् 'अनन्वाप्य' अनुगमनेन प्राप्तिमलब्ध्वा, तस्मादनुगमनान्न्यवर्तत । यज्ञोऽस्य क्षत्रियस्याऽऽयुधेभ्यो धनुरादिभ्यो 'विजमानः' मीतिं प्राप्नुवत्

‘पराङ्मेव’ पुनरावृत्तिरहित एव ‘एति स्म’ पलाय्य दूरे गतः । ‘अथ’ अनन्तरम् ‘एनं’ यज्ञं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः ‘अन्वेत्’ अन्वगच्छत् । अनुगम्य च ‘तं’ यज्ञमाप्नोति स्म । आप्त्वा च ‘तं’ यज्ञमतिक्रम्य ‘परस्तात्’ परमाणे ‘निहव्य’ यज्ञगमनं प्रतिबुध्वातिष्ठत् । अत्र यज्ञ आसः, तथा ब्राह्मणजात्या प्राप्तः, ‘परस्तात्’ परमाणे ‘निहव्यः’ गमनात्प्रतिबद्धः । तत्रैव तिष्ठन् ब्राह्मणस्य हस्ते स्पर्शकपालादीनि स्वकीयान्यायुधानि ज्ञात्वा ब्राह्मणजातिं प्रति ‘उपावर्तन्’ समीप आगच्छत् । यस्मादेवं तस्मादिदानीमपि यज्ञो, ‘ब्रह्मण्येव’ आत्विज्ययोग्यायां ब्राह्मणजातादेव, तत्रापि प्रयोगकुशलेषु ‘ब्राह्मणेषु’ प्रतिष्ठितो वर्तते ॥

अथैनत् क्षत्रमन्वागच्छत्तदब्रवीदुप माऽस्मिन् यज्ञे ह्वयस्वेति; तत् तथेत्य-
ब्रवीत्; तद्वै निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवाऽऽयुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म
भूत्वा यज्ञमुपावर्तस्वेति, तथेति, तत्क्षत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्राह्मण
एवाऽऽयुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्तत; तस्माद्धाप्येतहि क्षत्रियो
यजमानो निधायैव स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवाऽऽयुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म
भूत्वा यज्ञमुपावर्तते ॥ १९ ॥

‘अथ’ ब्राह्मणस्य यज्ञप्राप्तेरनन्तरम् ‘एनत्’ ब्रह्म ब्राह्मणजाति ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः
‘अन्वागच्छत्’ । आगत्य च ‘तद्’ ब्रह्म प्रत्येवमब्रवीत् । हे ब्राह्मण ! मां क्षत्रियमस्मिन्
यज्ञे ‘उपह्वयस्व’ अनुजानीहि, मामाह्वय यज्ञेन संयोजयेत्यर्थः । ‘तत्’ उक्तं कार्यं तथैवा-
स्त्विति ब्राह्मणोऽब्रवीत् । उक्त्वा च क्षत्रियायैवं बुद्धिप्रदानं कृतवान् । हे क्षत्रिय ! ‘तद्वै’
तथा सति तव यज्ञप्राप्तावपेक्षायां सत्यां स्वकीयानि धनुरादीनि ‘आयुधानि’ क्वचित्स्थापनी-
यानि । तान्यवस्थाप्य ब्राह्मणस्यैव योग्यैः स्पर्शकपालाद्यायुधैर्ब्रह्मणस्य योग्येन शान्तिभ्रद्धा-
लुत्वयुक्तेन ‘रूपेण’ वेषेण च युक्तो ‘ब्रह्म भूत्वा’ ब्राह्मणसदृशो भूत्वा यज्ञं प्रत्युपावर्त-
स्वेति । ‘तत्क्षत्रं’ स च क्षत्रियः ‘तथेति’ अङ्गीकृत्य स्वकीयानि धनुरादीन्यायुधानि
‘निधाय’ परित्यज्य शान्तवेषेण यज्ञं प्राप्तवान् । यस्मादादिसृष्टावेवं संपन्नं, तस्मादिदानी-
मपि क्षत्रियो ब्राह्मणवेषेण धनुरादिरहितेन यज्ञमनुतिष्ठति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (१९)

अथ द्वितीयः खण्डः

अथातो देवयजनस्यैव याजस्तदाहुर्द्वब्राह्मणोराजन्यो वैश्यो दोक्षिष्यमाणः
क्षत्रियं देवयजनं याचति; कं क्षत्रियो याचेदिति ॥

द्वितीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२४६

‘अथ’ क्षत्रियस्य यज्ञेच्छानन्तरं, यतो देवयजनमपेक्षितम् ‘अतः’ कारणाद् ‘देव-
यजनस्यैव’ देवा इज्यन्ते यस्मिन् देशे स देवयजनस्तस्यैव ‘याञ्चः’ याचनमभिधीयत
इति शेषः । ‘तत्’ तत्र देवयजने ब्रह्मादिनः प्रश्नमाहुः । ‘यद्’ यस्मात्कारणाद् ब्राह्मणा-
दयस्त्रयो वर्णाः ‘क्षत्रियम्’ अभिषिक्तं राजानं प्रति देवयजनं याचन्ति । तस्माद्वाजोऽपि
देवयजनो याचितव्यः । क्षत्रियो राजा ‘कम्’ अन्यं स्वामिनं याचेदिति प्रश्नः ॥

दैवं क्षत्रं याचेदित्याहुरादित्यो वै दैवं क्षत्रमादित्य एषां भूताना-
मधिपतिः ॥

राज्ञो मनुजेषु मध्ये स्वाम्यन्तरामावेऽपि देवसम्बन्धिक्षत्रियजातेः स्वामित्वात् तत्रैव
याचनमुचितमित्युत्तरमाहुः । योज्यमादित्योऽस्ति, असादेव ‘दैवं’ देवसम्बन्धि ‘क्षत्रं’
क्षत्रियजातिः । अयमादित्य ‘एषां’ प्राणिनां तमोनिवारणेनाधिष्ठाता पालयिता । ततः
स्वामित्वात् तत्समीपे याचनमुचितम् ॥

स यदहर्दीक्षिष्यमाणो भवति, तदहः पूर्वाह्ण एवोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठेदं
श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् । देव सवितर्देवयजनं मे देहि देवयज्याया
इति देवयजनं याचति ॥

‘सः’ राजा यस्मिन्नेवाहनि दीक्षितुमुद्युक्तः, तस्याह्नः पूर्वाह्णकाल एव ‘उद्यन्तम्’
ऊर्ध्वं गच्छन्तमादित्यमृग्यजुर्भ्यामुपतिष्ठेत् । ‘इदं श्रेष्ठम्’-इत्यृचः प्रतीकं, ‘देव सवितः’
इत्यादिकं यजुषः । हे देव सवितः ‘देवयज्यायै’ देवसंबन्धिष्यागार्थं ‘मे’ मह्यं देवयजनं
देवोचितयागदेशं देहि, ‘इति’ अनेन प्रकारेण देशं याचेत् । ऋचोऽस्यानं यजुषा याचन-
मिति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥

स यत्तत्र याचित उत्तरां सर्पंत्यो तथा ददामोति हैव तदाह ॥

आदित्यो ‘यद्’ यदि ‘तत्र’ तदानीमनेन राजा याचितः सन् ‘उत्तरां’ यत्र स्वयं
तिष्ठति तस्मादनन्तरमाविनीं दिशं प्रति ‘सर्पंति’ गच्छेत्, तदानीं ‘तत्’ तेन सर्पणेन ‘ॐ
तथा ददामि’ इत्येवमुत्तरम् ‘आह’ ब्रूते । लोकेऽपि पृथः पुष्पो वाचा वा हस्तशिर-
श्चालनादिना वोत्तरं प्रयच्छति, तद्वदत्रापि सर्पणमेवोत्तरमस्तु । सर्पणस्यामिप्राय ओं
तथा ददामि’ इत्यनेन कथितः । ‘ओं’ त्वदुक्तमङ्गीकरोमि, ‘तथा’ तेनैव प्रकारेण
देवयजनं ददामि ॥

तस्य ह न काचन रिष्टिर्भवति, देवेन सवित्रा प्रसूतस्योत्तरोत्तरिणीं ह
श्रियमश्नुतेऽश्नुते ह प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमुपस्थाप याचित्वा
देवयजनमध्यवसाय दीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ २० ॥

‘यः’ पुमान् ‘क्षत्रियः’ स्वयं राजा सन् ‘एवम्’ ऋचाऽऽदित्यमुपस्थाप, यजुषा

याचित्वा, ततो देवयजनं निश्चित्य, 'दीक्षते' दीक्षां प्राप्नोति; 'तस्य' राज्ञः सवित्रा देवेन 'प्रसूतस्य' अनुज्ञातस्य 'रिष्टिः' हिंसा 'काचन' काचिदपि न भवति । न केवलं हिंसा-
राहित्यं, किन्तु "उत्तरोत्तरिणी" दिने दिने वर्धमानां श्रियम् 'अश्नुते' प्राप्नोति । किं च
'प्रजानां' सर्वासाम् 'ऐश्वर्यम्' ईश्वरत्वं नियमनसामर्थ्यम्, आधिपत्यम्, अधिष्ठाय पालायि-
तृत्वं, तत्तद्योगक्षेमसंपादनम् 'अश्नुते' प्राप्नोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ (२०)

अथ तृतीयः खण्डः

अथात इष्टापूर्तस्यापरिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य; स पुरस्ताद्दीक्षाया
आहुतिं जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीय इष्टापूर्तस्यापरिज्यान्धै ॥

'अथ' देवयजननिश्चयानन्तरम्, यस्मादनुष्ठेयस्येष्टापूर्तस्य 'अपरिज्यानिः' विनाशा-
भावोपेक्षितः । 'अतः' कारणाद्यजमानस्य 'क्षत्रियस्य' राज्ञ इष्टापूर्तापरिज्यानिःसंज्ञको
होमः, अमिधीयत इति शेषः ॥

इष्टापूर्तशब्दार्थः पूर्वाचार्यैर्दक्षितः—

“वर्णाश्रमान्वयो धर्म इष्टं, पूर्तमथेतरत् ।

प्रपातटाकादिरूपं तच्च सर्वत्र दृश्यते ॥

स्मात् पूर्तं श्रौतमिष्टमिति केचिदिहोचिरे ॥”

'सः' राजा दीक्षायाः पूर्वामाहुतिं जुहुयात् । 'चतुर्गृहीतमाज्यं' द्रव्यम्, 'आहवनीयः'
होमस्थानम्, अनुष्ठेयस्येष्टापूर्तस्य फलपर्यवसायित्वलक्षणो विनाशाभावः प्रयोजनम् ॥

पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु, ब्रह्म पुनरिष्टं पूर्तं दातु स्वाहेति ॥

'पुनर्नः' इत्यादिकमृचः प्रतीकं, 'ब्रह्म' इत्यादिकं यजुः । 'ब्रह्म' वेदरूपो मन्त्रः, 'इष्टं-
पूर्तं' यथोक्तलक्षणं 'पुनर्दातु' भूयो भूयो ददातु । तदर्थमिदं 'स्वाहा' स्वाहुतमस्तु ॥

अथानूबन्ध्यायै समिष्टयजुषामुपरिष्ठात् पुनर्नो अग्निर्जातवेदा ददातु । क्षत्रं
पुनरिष्टं पूर्तं दातु स्वाहेति ॥

'अथ' प्राचीनहोमकथनानन्तरम् उच्यते—इति शेषः । 'अनुबन्ध्यायै' अनुबन्ध्याख्यपशोः
सम्बन्धीनि यानि त्रीणि समिष्टयजुषि सन्ति, तेषामुपरिष्ठाज्जुहुयादिति शेषः । 'पुनर्नः'
इत्यृचः प्रतीकम् । इयं पूर्वोक्तः चेत्यृचद्वयं शाखान्तरगतम् । 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिरिष्टं
पूर्तं च 'पुनर्दातु' भूयो ददातु तदर्थं स्वाहुतमिदमस्तु ॥

सैषेष्टापूर्तस्यापरिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य, यदेते आहुति तस्मादेते
होतव्ये ॥ २१ ॥

योऽयं क्षत्रियो राजा यजमानः, तस्य 'एते' पूर्वोत्तरकालीने 'आहुती' विद्येते ।
'सैषा' आहुतिक्रियेष्टस्य पूर्वस्य च 'अपरिज्यानिः' अविनाशहेतुः, तस्मात्कारणात् 'एते'
उभे आहुती होतव्ये ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (२१)

अथ चतुर्थः खण्ड

तदु ह स्माऽऽह सौजात आराह्णिरजीतपुनर्वण्यं वा एतद् यदेते आहुती
इति; यथा ह कास्येत तथैते कुर्याद् य इतोऽनुशासनं कुर्यादितिमे त्वेव
जुहुयात् ॥

'तदु ह' तत्रैव पूर्वोक्तहोमस्थाने, सौजातनामकः कश्चिद्विधिः, स च आराह्णनामकस्य
पुत्रः, एवमुवाच । कथमिति ? तदुच्यते—'एते' वक्ष्यमाणे आहुती 'इति' यदस्ति, तदेतद्
'अजीतपुनर्वण्यं वै' नष्टमप्राप्तं वा यद्वस्तु तदेतदजीतं, तस्य पुनरपि वनसाधनं प्राप्ति-
कारणमजीतपुनर्वण्यम्, तद्वक्ष्यमाणमाहुतिद्वयमेतन्नामकमित्यर्थः 'इति' यदेतत्सौजातस्य
मतं, तदेव यथेत्यादिना प्रशस्यते । 'यः' पुमान् 'इतः' सौजातवाक्याद् 'अनुशासनम्'
उपदिष्टमनुष्ठानं कुर्यात्, स पुमान् 'यथा' येनैव प्रकारेण कामयेत, 'तथा' तेनैव प्रकारेण
सिद्धं फलमुद्दिश्य 'एते कुर्यात्' एतदनुष्ठानेन काम्यमानं फलं सिध्यति । तस्मात्कारणात्
'इमे' एवाऽऽहुती जुहुयात्, न तु पूर्वे ॥

ब्रह्म प्रपद्ये, ब्रह्म मा क्षत्राद् गोपायतु, ब्रह्मणे स्वाहेति ॥

'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिं 'प्रपद्ये' रक्षकतया प्राप्नोमि । 'ब्रह्म मा' ब्राह्मणजातिर्मा
'क्षत्रात्' क्षत्रियजातेः 'गोपायतु' पालयतु । 'ब्रह्मणे' ब्राह्मणजातये स्वाहुतिमिदमस्तु ।
अनेन मन्त्रेणाऽऽहवनीये चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् ॥

तत्तदितो३ ॥

सर्वेपि याजिकाः, पूज्यहोमप्रसङ्गे तदा तदा 'तत्तद् इति' एवमेतदेवानुष्ठानमुदा-
हरन्ति । पूजार्था सानुनासिका प्लुतिः ॥

ब्रह्म वा एष प्रपद्यते, यो यज्ञं प्रपद्यते; ब्रह्म वै यज्ञो, यज्ञादु ह वा एष पुनर्जायते, यो दीक्षते, तं ब्रह्म प्रपन्नं क्षत्रं न परिजिनाति; ब्रह्म मा क्षत्राद् गोपायत्वित्याह, यथैनं ब्रह्म क्षत्राद् गोपायेद् ब्रह्मणे स्वाहेति तदेनत् प्रीणाति, तदेनत्प्रीतं क्षत्राद् गोपायति ॥

‘यः’ पुमान् ‘यज्ञं’ ‘प्रपद्यते’ प्रारमते, एष पुमान् ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिमेव प्रारमते । ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिरेव यज्ञः, तया जात्या साध्यत्वात् । एवं सति ‘यः’ पुमान् ‘दीक्षते’ दीक्षां प्राप्नोति, ‘एषः’ पुमान् पूर्वं जातोऽपि ‘यज्ञादु ह वै’ अनुष्ठीयमानात् यज्ञादेव पुनरपि जायते । ‘ब्रह्म प्रपन्नं’ यज्ञोपक्रमेण यज्ञरूपब्राह्मणजातिं प्रपन्नं ‘तं’ यजमानं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः ‘न परिजिनाति’ नैव हिनस्ति । एतावता ‘ब्रह्म प्रपद्ये’—इत्यस्य मन्त्रपादस्य तात्पर्यं दर्शितम् । यस्तु मध्यमो मन्त्रभागो ‘ब्रह्म मा क्षत्राद् गोपायतु’—इत्येवं ब्रूते, तस्मिन्भागे ब्राह्मणजातिः ‘एनं’ यजमानं क्षत्रियजातेर्यथा ‘गोपायेत्’ रक्षेत् तथा स मध्यमभागो ब्रूते । ‘ब्रह्मणे स्वाहा’—इत्येतादृशो यस्तृतीयभागः, ‘तत्’ तेन भागेन ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिं ‘प्रीणाति’ तर्पयति । ‘तदेनत्’ ब्रह्म प्रीतं सद्यजमानं क्षत्रियजातेः ‘गोपायति’ रक्षति ॥

अथानूबन्ध्यायै समिष्टयजुषामुपरिष्ठात् ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

क्षत्रं प्रपद्ये, क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायतु, क्षत्राय स्वाहेति; तत्तदितोरे, क्षत्रं वा एष प्रपद्यते, यो राष्ट्रं प्रपद्यते; क्षत्रं हि राष्ट्रं, तं क्षत्रं प्रपन्नं ब्रह्म न परिजिनाति, क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायत्वित्याह, यथैनं क्षत्रं ब्रह्मणो गोपायेत्, क्षत्राय स्वाहेति तदेनत्प्रीणाति, तदेनत्प्रीतं ब्रह्मणो गोपायति ॥

पालनीयो देशो ‘राष्ट्रं’ तच्च क्षत्रियेण पालनीयत्वात् क्षत्रस्वरूपम् । अन्यत्सर्वं ब्रह्मवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥

सैषेष्टापूर्तस्यैवापरिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य यदेते आहुती; तस्मादेते एव होतव्ये ॥ २२ ॥

पूर्वोक्ताहुतिद्वयविषयवाक्यवद् व्याख्येयम् । एवकारः पूर्वोक्ताहुतिद्वयव्यावृत्त्यर्थः । एतदेव सौजाताख्यस्य महर्षिमंतं प्रशस्तम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां चतुर्थोऽध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (२२)

अथ पञ्चमः खण्डः

अथैन्द्रो वै देवतया क्षत्रियो भवति, त्रैष्टुभश्छन्दसा, पञ्चदशः स्तोमेन, सोमो राज्येन, राजन्यो बन्धुना; स ह दीक्षमाण एव ब्राह्मणतामभ्युपैति, षट्कृष्णाजिनमध्यूहति, यदीक्षितव्रतं चरति, यदेनं ब्राह्मणा अभिसंगच्छन्ते; तस्य ह दीक्षमाणस्येन्द्र एवेन्द्रियमादत्ते, त्रिष्टुब्बीयं, पञ्चदशस्तोम आयुः सोमो राज्यं, पितरो यशस्कीर्तिमन्यो वा अयमस्मद्भूवति, ब्रह्म वा अयं भवति, ब्रह्म वा अयमुपावर्तत इति वदन्तः ॥

‘अयं’ होमकथनानन्तरमुपस्थानमुच्यत इति शेषः । योऽयं क्षत्रियोऽस्ति सोऽयं देवतया ‘ऐन्द्रो वैः’ इन्द्रसम्बन्धी एव भवति । देवतानां मध्ये इन्द्रः क्षत्रियस्याभिमानिनी देवतेत्यर्थः । तथा ‘छन्दसा त्रैष्टुभः’ छन्दसां मध्ये त्रिष्टुवेतदभिमानिनी । स्तोमानां मध्ये ‘पञ्चदशः’ एतदभिमानिनी । राज्येन निमित्तेनायं सोमरूपः, सोम एव तदीयराज्याभिमानिनी । ‘बन्धुना’ पितृपितामहादिवन्धुवर्गेण ‘राजन्यो’ राजजातीयः । एवं सति ‘स ह’ स खलु क्षत्रियो ‘दीक्षमाण एव’ दीक्षां स्वीकुर्वन्नेव ब्राह्मणत्वजातिं प्राप्नोति । कथमिति तदुच्यते—ब्राह्मणयजमानवत्कृष्णाजिनम् ‘अभ्यूहति’ आच्छादयतीति यदस्ति, तथा ‘दीक्षितव्रतं’ मुष्टिवन्धनवाङ्नियमादिकं चरतीति यदस्ति, तथा ‘ब्राह्मणाः’ ऋत्विजो भूत्वा ‘एनं’ क्षत्रियमभितः ‘संगच्छन्ते’ संगता भवन्तीति यदस्ति, तेन सर्वेण संस्कारेण अयं क्षत्रियो ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । ‘तस्य ह’ तादृशस्यैव क्षत्रियस्य ‘दीक्षमाणस्य’ दीक्षां प्राप्नुवत ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाटवमिन्द्र एव ‘आदत्ते’ अपहरति । तथा ‘वीर्यं’ युद्धादिसामर्थ्यं त्रिष्टुप् ‘अपहरति’ । पञ्चदशस्तोम आयुरपहरति । सोमो राज्यमपहरति । पितरो यशस्कीर्तिमपहरन्ति । ऐहिकं युद्धादिविषयकं यशः । आयुष्मिकी यज्ञदानविषया कीर्तिः । एवमपहरतामिन्द्रत्रिष्टुवादीनां कोऽभिप्रायः ? इति सोऽभिधोयते—अयं क्षत्रियः ‘अस्मत्’ इन्द्रादिभ्यः ‘अन्ये वै’ स्वतन्त्र एव भवति । पूर्वमस्मदधीनः सन्निदानीं यागं कुर्वन् ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण एवायं भवति । कथमिति ? तदुच्यते—‘अयं’ क्षत्रियो ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण-जातिमेव कृष्णाजिनाच्छादनादिमिदमेत्य वदन्ति । तथा सत्यस्मदपेक्षामन्तरेणैव सर्वपुरुषार्थ-साधनसमर्थत्वादस्मदधीनतां परित्यज्यान्य एव स्वतन्त्रो भवतीति स्वामिप्रायं परस्परं वदन्तः सर्वमप्येतदं यमपहरन्ति ॥

स पुरस्ताद्दीक्षाया आहुतिं हुत्वाऽऽहवनीयमुपतिष्ठेत् ॥

दीक्षणीयेष्टेः पर्वोक्तामाहुतिं हुत्वा, तत्राऽऽहवनीयं वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणोपतिष्ठेत् ॥

नेन्द्राद्देवताया एमि, न त्रिष्टुभश्छन्दसो न पञ्चदशात् स्तोमात् सोमाद्राज्ञो, न पित्र्याद् बन्धोर्सा म इन्द्र इन्द्रियमादित, मा त्रिष्टुब्बीयं, मा पञ्चदश-

स्तोम आयुर्मा सोमा राज्यं, मा पितरो यशस्कीति, सहेन्द्रियेण वीर्येणाऽऽयुष
राज्येन यशसा बन्धुनाऽग्निं देवतामुपैमि, गायत्रीं छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं सोमं
राजानं ब्रह्म प्रपद्ये, ब्राह्मणो भवामीति ॥

क्षत्रियोऽहमिन्द्ररूपाया मदीयदेवताया 'नेमि' पृथग्भूतो न गच्छामि । तथा
मय्यमिमानिभ्यश्छन्दस्तोमराजबन्धुभ्यो नापगच्छामि । अयमिन्द्रो मदीयमिन्द्रियं 'माऽऽदित्'
माऽपहरतु । तथा त्रिष्टुवादयो वीर्यादीन् माऽपहरन्तु । तेषामिन्द्रादीनामनुग्रहादहमिन्द्रिया-
दिभिः सहावस्थितो भूत्वा तत्पालनसमर्थमग्निं देवतामुपैमि । तथा गायत्री-त्रिवृत्स्तोम-
ब्राह्मणजातीः 'प्रपद्ये' प्राप्नोमि । तेषामग्न्यादीनामनुग्रहाद् ब्राह्मणो भवामि ॥

तस्य ह नेन्द्र इन्द्रियमादत्ते, न त्रिष्टुब्बीर्यं, पञ्चदशस्तोम आयुर्न सोमो
राज्यं, न पितरो यशस्कीति, य एवमेतामाहुतिं हुत्वाऽऽहवनीयमुपस्थाय
दीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ २३ ॥ इति ।

'यः' पुमान् क्षत्रियजातियुक्तः सन्नुक्तक्रमेण दीक्षायाः प्राचीनामाहुतिं हुत्वा 'नेन्द्रात्'-
इत्यादिमन्त्रेणाऽऽहवनीयमुपस्थाय पश्चाद्दीक्षां प्राप्नोति, 'तस्य' क्षत्रियस्येन्द्रादीनिन्द्रादयो
नापहरन्ति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (२३)

अथ षष्ठः खण्डः

अथाऽऽग्नेयो वै देवतया क्षत्रियो दीक्षितो भवति, गायत्रश्छन्दसां त्रिवृत्स्तो-
मेन ब्राह्मणो बन्धुना, सहोदवस्यन्नेव क्षत्रियतामभ्युपैति तस्य होदवस्य-
तोऽग्निरेव तेज आदत्ते, गायत्री वीर्यं, त्रिवृत्स्तोम आयुर्ब्राह्मणा ब्रह्म
यशस्कीर्तिमन्यो वा अयमस्मद्भवति, क्षत्रं वा अयं भवति, क्षत्रं वा
अयमुपावर्तत इति वदन्तः ॥ इति ।

'अथ' पूर्वोपस्थानानन्तरम्, उत्तरोपस्थानं वक्ष्यत इति शेषः । अयं यजमानः पुरा
क्षत्रियोऽपीदानीं दीक्षितः सन् ब्राह्मण्यं प्राप्य देवतयाऽग्निसंबद्धो भवति । अग्निरस्य
ब्राह्मणस्य स्वामी । एवं गायत्रीत्रिवृद्ब्राह्मणजातिसम्बन्धो द्रष्टव्यः । तादृश इदानीं
ब्राह्मणः सन् 'उदवस्यन्' उदवसानीयेष्ट्या सोमयागं समापयन्नेव ब्राह्मण्यं परित्यज्य
क्षत्रियत्वं प्राप्नोति । 'तस्य' उदवसानीयेष्टिं कुर्वतो यजमानस्य तेजःप्रभृतीनाम्यादयोऽप-
हरन्ति । 'ब्रह्म' वेदः, तदध्ययनमैहिकं 'यशः' तदनुष्ठाननिमित्ताऽऽमुष्मिकी 'कीर्तिः' ।

षष्ठः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्.

२५५

अपहरतामग्न्यादीनां कोऽग्निप्रायः ? सोऽग्निधीयते—‘अयम्’ इदानीं ब्राह्मणः सन् ‘अस्मदन्यः’ स्वतन्त्रो भवति । अयं ‘क्षत्रं वै’ क्षत्रिय एव भवति । तदपि कथमिति ? तदुच्यते । ‘अयं’ यागकाले ब्राह्मणः सन् यागादूर्ध्वं ब्राह्मण्यं परित्यज्य स्वकीयां क्षत्रियजातिमेवोपेत्य वर्तते । तस्मादस्यास्मत्तोऽन्यत्वमिति परस्परं वदन्तोऽन्यादयस्तेज आदीनपहरन्ति ॥

सोऽनूबन्ध्यायै समिष्टयजुषामुपरिष्ठादधृत्वाऽऽहुतिमाहवनीयमुपतिष्ठेत् ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

नाग्नेर्देवताया एमि, न गायत्र्याश्छन्दसो, न त्रिवृतः स्तोमाम् ब्रह्मणो बन्धोर्मा मेऽग्निस्तेज आदित, मा गायत्री वीर्यं, मा त्रिवृत्स्तोम आयुर्मा ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीति; सह तेजसा वीर्येणाऽऽयुषा ब्रह्मणा यशसा कीर्त्येन्द्रं देवतामुरैमि, त्रिष्टुभं छन्दः, पञ्चदशं स्तोमं, सोमं राजानं क्षत्रं प्रपद्ये, क्षत्रियो भवामि । देवाः पितरः पितरो देवा योऽस्मि सन् यजे । स्वं म इदमिष्टं, स्वं पूर्तं, स्वं श्रान्तं, स्वं हुतम् । तस्य मेऽयमग्निरुपद्रष्टाऽयं वायु-रुपश्रोताऽसावादित्योऽनुख्यातेदमहं य एवास्मि सोऽस्मीति ॥

अत्र नाग्नेर्देवताया इत्यादि, क्षत्रियो भवामीत्यन्तं पूर्वमन्त्रवद् व्याख्येयम् । हे ‘देवाः’ अग्न्यादयः, पितरः’ पालकाः, यूयं, शृणुतेति शेषः । पितरो देवा इति पुनर्वचन-स्यदरार्थम् । भवदनुग्रहात् कृष्णाजिनाच्छादनादिसंस्कारेण ‘यः’ ब्राह्मणोऽस्मि यज्ञसमाप्ति-पर्यन्तं, स एव ब्राह्मणः सन् ‘यजे’ यागं कुर्वे । ‘मे’ ममेदम् ‘इष्टं’ श्रोतं कर्म ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘पूर्तं’ स्मात्तमपि कर्म ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘श्रान्तं’ श्रमरूपं तपोऽपि ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । ‘हुतम्’ अन्यदपि काम्यहोमादिकं ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । ‘तस्य’ तादृशत्येष्टापूर्तादियुक्तस्य ‘मे’ मम ‘अयं’ भूलोकावस्थितोऽग्निः ‘उपद्रष्टा’ समीपे स्थित्वा साक्षित्वेनावलोकयिता । ‘अयम्’ अन्तरिक्षावस्थितो वायुः ‘उपश्रोता’ तस्याग्ने-मुखादस्मद्वृत्तान्तं श्रोष्यति । ‘असौ’ द्युलोकावस्थित आदित्यः, तं वायुम् ‘अनु’ पश्चात् ‘ख्याता’ स्वर्गलोकं कथयिष्यति—इदं कर्माहं कृतवानिति । एवं फलपर्यन्तं कर्मणि समाप्ते सति कर्मोपक्रमात् पूर्वं य एव क्षत्रियोऽस्मि स एवोर्ध्वं क्षत्रियो भूत्वा तिष्ठामीति ॥

तस्य ह नाग्निस्तेज आदत्ते, न गायत्री वीर्यं, न त्रिवृत्स्तोम आयुर्मा ब्रह्मणा ब्रह्म यशस्कीति, य एवमेतामाहुतिं हुत्वाऽऽहवनीयमुपस्थाप्योद-वस्यति क्षत्रियः सन् ॥ २४ ॥

पूर्वं ‘तस्य ह नेन्द्र इन्द्रियम्’—इत्यादि यद्वाक्यमुक्तं तद्वद्व्याख्येयम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशधाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (२४)

अथ सप्तमः खण्डः

अथातो दीक्षाया आवेदनस्यैव; तदाहुष्यद् ब्राह्मणस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणोऽ-
दीक्षिष्टेति दीक्षामावेदयन्ति, कथं क्षत्रियस्याऽऽवेदयेदिति ।

‘अथ’ दीक्षानन्तरम्, देवानां मनुष्याणां चाग्रे यत एतदीयदीक्षा कथनीया, ‘अतः’
कारणाद्दीक्षायाः ‘आवेदनस्य’ प्रकटीकरणस्यैव कश्चिन्निरणय उच्यते । ‘तत्’ तस्मिन्नावेदने
संदिहाना ब्रह्मवादिनः प्रश्नमाहुः—ब्राह्मणस्य दीक्षाया ऊर्ध्वम् ‘अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणः’ इति
मन्त्रेण दीक्षा प्रख्यापनीया । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—‘अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति
त्रिरूपांश्चाऽऽह, देवेभ्य एवेनं प्राह; त्रिरूचंरुमयेभ्य एवेनं देवमनुष्येभ्यः प्राह’ इति । एवं
सति क्षत्रियस्य दीक्षावेदने किमस्मिन् मन्त्रे ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियपरत्वेनोहनीयः; आहो-
स्विदविकृत एव पठनीयः’ इति प्रश्नाभिप्रायः ॥

यथैवैतद् ब्राह्मणस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणोऽदीक्षिष्टेति दीक्षामावेदयन्त्येवमेवैतत्
क्षत्रियस्याऽऽवेदयेत् पुरोहितस्याऽऽर्षेयेणेति ॥

अत्र शब्दो नोहितव्यः । अविकृत एव ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियदीक्षावेदनेऽपि
प्रयोक्तव्यः । यदि ब्राह्मणप्रवरोऽपेक्षितः, तदानीं ‘पुरोहितस्य’ ब्राह्मणस्य संबन्धिनाऽऽर्षेयेण
प्रयोगः कर्तव्यः । तथा च आपस्तम्बः क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्राह्मणशब्देनैवाऽऽवेदनं दर्शयति—
‘अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणोऽसावमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नसाऽमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या
नसेति; ब्राह्मणो वा एष जायते, यो दीक्षते, तस्माद् राजन्यवैश्या अपि ब्राह्मण
इत्येवाऽऽवेदयति इति ॥

तत्तद्विती ३ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

निधाय वा एष स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवाऽऽयुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा
यज्ञमुपावर्तत; तस्मात् तस्य पुरोहितस्याऽऽर्षेयेण दीक्षामावेदयेयुः; पुरो-
हितस्याऽऽर्षेयेण प्रवरं प्रवृणोरेनु ॥ २५ ॥

‘स्वान्यायुधानि’ धनुरादीनि, ‘ब्रह्मण आयुधानि’ स्पयकपालादीनि । यस्मात्
स्वायुधपरित्यागपूर्वकं ब्रह्मायुधस्वीकारेण ब्राह्मणो भूत्वा यज्ञं प्राप्तवान्, तस्मात् ‘तस्य’
यजमानस्य पुरोहितसंबन्धिना गोत्रेण दीक्षावेदनम्, तथा प्रवरोऽपि विज्ञेयः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥ (२५)

अथ अष्टमः खण्डः

अथातो यजमानभागस्यैव, तदाहुः प्राश्नीयात् क्षत्रियो यजमानभागादेम्,
न प्राश्नीयादेत् ? इति ॥

‘अथ’ दीक्षावेदननिर्णयानन्तरं, दीक्षणीयादीदृशो यतो बुद्धिः, ‘अतः’ कारणात्,
तत्र यजमानभागस्यैव, प्रकारविशेष उच्यत इति शेषः । ‘तत्’ तस्मिन् भागे ब्रह्मवादिनो
विचारमाहुः । क्षत्रियो ब्राह्मणवत् किं यजमानभागं प्राश्नीयात् उत नेति विचारार्थं
प्लुतिद्वयम् ॥

यत्प्राश्नीयादहुताहुतं प्राश्य पापीयान् स्याद्, यज्ञ प्राश्नीयाद् यज्ञादात्मान-
मन्तरियाद्, यज्ञो वै यजमानभागः ॥

हुतमस्तीति ‘हुतात्’ तादृशो न मवतीति ‘अहुतात्’ । ‘अथैता अहुतादो यद्राजन्यो
नैश्यः शूद्रः’ इति पूर्वमुक्तम् । अतोऽयं क्षत्रियः ‘अहुतात्’ योग्यतारहितो यदि हुतशेषं
प्राश्नीयात्, तदानीं ‘पापीयान्’ अत्यन्तपापयुक्तो भवेत् । अप्राशनपक्षे तु यज्ञादात्मानम्
‘अन्तरियाद्’ विच्छिन्नात्, यजमानभागस्य यज्ञहेतुत्वेन यज्ञस्वरूपत्वात्तद्भागाग्राहित्ये यज्ञात्
स्वयं विच्छिन्नो भवति ॥

स ब्रह्मणे परिहृत्यः ॥

‘सः’ यजमानभाग ऋत्विग्विशेषाय ‘ब्रह्मणे’ ‘परिहृत्यः’ परितः सर्वात्मना
समर्पणीयः ॥

पुरोहितायतनं वा एतत्क्षत्रियस्य, यद्ब्रह्माधर्मात्मो ह वा एष क्षत्रियस्य,
यत्पुरोहित उपाह परोक्षेणैव प्राशितरूपमाप्नोति, नास्य प्रत्यक्षं भक्षितो
भवति ॥

ऋत्विग्रूपो ‘ब्रह्मेति’ यदस्त्वेतत्क्षत्रियस्य पुरोहितायतनं पुरोहितस्यानम् । पुरोहितो
ग्रोऽस्त्येष क्षत्रियस्य ‘अर्धात्मो ह वै’ अर्धदेह एव । ‘उ ह वा’ इति निपातसमूहोऽव-
धारणार्थः । अर्धशरीरस्थानीयपुरोहितरूपेण ब्रह्मणा तस्मिन् भागे भक्षिते सति ‘परोक्षेणैव’
व्यवधानेनैव ‘प्राशितरूपं’ प्राशितसादृश्यं प्राप्नोत्येव । अहशब्द उपशब्दश्च मिलित्वाऽ-
वधारणार्थो । ‘अस्य’ क्षत्रियस्य ‘प्रत्यक्षम्’ व्यवधानेन स्वमुखेन स भागो भक्षितो न
भवति । एवं सति व्यवधानेन भक्षितत्वाद् यज्ञान्तरायो न भविष्यति, स्वमुखेन भक्षणा-
भावादयं पापीयानपि न भविष्यति ॥

यज्ञ उ ह वा एष प्रत्यक्षं यद्ब्रह्मा, ब्रह्मणि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो, यज्ञे
यजमानो, यज्ञ एव तद्यज्ञमप्यत्यर्जन्ति, यथाऽप्युपापो यथाऽग्नावर्तिन, तद्वै
नातिरिच्यते, तदेनं न हिनस्ति, तस्मात्स ब्रह्मणे परिहृत्यः ॥

यो ब्रह्माऽस्त्येष 'प्रत्यक्षम्' अव्यवधानं यथा भवति तथा 'यज्ञं उ ह वै' यज्ञस्वरूप एव तत्साधकत्वात् । किञ्च ब्रह्मण्येव सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः; वेदत्रयवैकल्यपरिहर्तृत्वेन ब्रह्मणो मिषग्रूपत्वस्योक्तत्वात् । तस्मिन् प्रतिष्ठिते यज्ञे, यजमानोऽपि प्रतिष्ठितः । तत्फल-भागित्वात् । एवं सति 'तत्' तेन भागप्राप्तनेन 'यज्ञे एव' ब्रह्मरूपे भागरूपं 'यज्ञम्' अपि 'अत्यर्जन्ति' सम्यक् प्रक्षिपन्ति । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोकेऽप्यु प्रक्षिप्ता आप एकत्वेन संसृज्यन्ते, यथा वाऽग्नौ प्रक्षिप्तमग्निमेकीभूतं पश्यामः, 'तद्वै' तथा ब्रह्मणा प्राशितं हविः 'नातिरिच्यते' अतिरिक्तं न भवति । किन्तु यज्ञरूपेण ब्रह्मणा सहैकी भवति । तदेकी-भूतं हविः 'एनं' क्षत्रियं 'न हिनस्ति' न बाधते । तस्मात् 'स' यजमानभागो ब्रह्मणे 'परिहृत्यः' समर्पणीयः ॥

अग्नौ हैके जुह्वति; प्रजापतेर्विभासाम लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमानेन स्वाहेति; तत्तथा न कुर्याद्, यजमानो वै, यजमानभागो यजमानं ह सोऽग्नौ प्रवृणक्ति; य एनं तत्र ब्रूयाद् यजमानमग्नौ प्रावाक्षीः प्रास्थानिः प्राणान् धक्ष्यति, मरिष्यति यजमान इति, शश्वत्तथा स्यात्, तस्मात्तस्याऽऽशां नेयादाशां नेयात् ॥ २६ ॥

'एके' याज्ञिकास्तं यजमानभागमग्नौ जुह्वति । तत्र 'प्रजापतेः' इत्यादिको मन्त्रः । प्रजापतेः सम्बन्धी यो लोकः तस्य 'विमान्' इत्येतन्नामधेयं विशेषेण भावोति तद्व्युत्पत्तेः । हे यजमानभाग, यजमानेन सह त्वां तस्मिन्लोके 'दधामि' प्रक्षिपामि । तदर्थ-मिदं स्वाहुतमस्तु । अनेन मन्त्रेण यद्वोमानुष्ठानमस्ति, तत्तथा न कुर्यात् यजमानभागस्य यजमानस्वरूपत्वेन तस्य भागस्य होमे 'सः' होमकर्ता यजमानमेवाग्नौ 'प्रवृणक्ति' प्रवृत्तं दग्धं करोति । 'तत्र' तदानीं 'यः' शत्रुरागत्य 'एनं' कर्तारं 'ब्रूयात्' शपेत् । कथमिति तदुच्यते—हे होमकर्तस्त्वं यजमानमग्नौ 'प्रावाक्षीः' प्रवृत्तवान् दग्धवानसि । 'अस्य' यजमानस्य प्राणानग्निः प्रकर्षेण धक्ष्यति, स यजमानो मरिष्यतीति स शापोऽवश्यं तथैव स्यात् । तस्मात् 'तस्य' होमस्य 'आश्वाम्' इच्छामपि 'नेयात्' न प्राप्नुयात् । अग्न्यासोऽ-ध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (२६)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरा-माधवचायदेशतो श्रीमत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तमपञ्चिकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः]

प्रथमः खण्डः]

विश्वंतरो ह सौषधनः श्यापणान् परिचक्षाणो विश्यापणं यज्ञमाजह्ने;
तद्वानुबुध्य श्यापणास्तं यज्ञमाजग्मुस्ते ह तदन्तर्वेद्यासांचक्रिरे; तान् ह
दृष्ट्वोवाच,—पापस्य वा इमे कर्मणः कर्तार आसतेऽपूतायै वाचो वदि-
तारो यच्छ्यापणां, इमानुत्थापयतेमे मेऽन्तर्वेदि माऽऽसिषतेति', तथेति,
तानुत्थापयांचक्रुः ॥

शोभनं सद्य राजगृहं यस्य राज्ञः, सोऽयं 'सुषद्या', तस्य पुत्रः 'सौषधनः' । स च
'विश्वंतर' नामकः । स कदाचिद्यागं चिकीर्षुः 'श्यापणान्' तन्नामकान् ब्राह्मणविशेषान्
'परिचक्षाणः' आर्विज्ये निराकुर्वन् 'विश्यापणं यज्ञमाजह्ने' श्यापणं नामकब्राह्मणविरहित-
मेव यज्ञमनुष्ठितवान् । 'तद्ध' तत्सर्वं श्यापणं नामका ब्राह्मणाः 'अनुबुध्य' मनुष्यमुखादव-
गत्य, विश्वंतरेण राज्ञा तदानीमनाहूता एव तं यज्ञमाजग्मुः । आगत्य 'ते ह' त एव
श्यापणाः 'तदन्तर्वेदि' तस्य यज्ञस्य वेदिमध्ये 'आसांचक्रिरे' राजानुजामन्तरेण स्वयमेवोप-
विष्टवन्तः । राजा 'तान्' उद्दण्डाञ्छ्यापणान् दृष्ट्वा स्वकीयान् वेत्रपाणान् पुरुषानुवाच ।
'यद्' ये श्यापणाः सन्ति, इमे अपूतायै वाचो 'वदितारः' अपूतां वाचं मदीयावज्ञारूपां
वदन्तः 'पापस्य कर्मणः कर्तारः' धीत्यरूपं व्यापारं कर्तुमुद्यता इहाऽऽसते । 'इमे'
श्यापणा 'मेऽन्तर्वेदि' मदीयाया वेदिमध्ये 'माऽऽसिषते' स्वयमेवोपविष्टाः, इमान् घूर्तान्
हे वेत्रपाणय उत्थापयत । 'इति' एवं राज्ञोक्ता वेत्रपाणयः 'तथा'—इत्यङ्गीकृत्य 'तान्'
श्यापणानुत्थापयांचक्रुः ॥

ते होत्थाप्यमाना रुहविरे; ये तेभ्यो भूतवीरभ्योऽसितमृगाः कश्यपानां
सोमपीथमभिजिग्युः पारिक्षितस्य जनमेजयस्य विकश्यपे यज्ञे तैस्ते तत्र
वीरवन्त आसुः, कः स्वित्सोऽस्माका (कम)स्ति वीरो य इमं सोमपीथमभि-
जेष्यतीति ॥

वेत्रपाणिमिहोत्थाप्यमानाः 'ते' श्यापणा ब्राह्मणाः 'रुहविरे' रवं शब्दं परस्परमुच्चै-
र्ध्वानि कृतवन्तः । तत्र दृष्टाः केचिदन्यान् प्रति काचित्पुरातनीं कथामूचुः । पारिक्षितः
पुत्रो जनमेजयाह्यो यो राजा, स कदाचित् कश्यपवंशोत्पन्नान् ब्राह्मणान् विहाय 'विकश्यप'
यज्ञं भूतवीरसंज्ञकब्राह्मणैर्ऋत्विग्भिः कारयामास । तदानीं कश्यपानां मध्ये 'ये' केचिद-
सितमृगनामकाः पुरुषाः 'सोमपीथं' जनमेजयसम्बन्धिने सोमयागं 'तेभ्यः' भूतवीरसंज्ञकेभ्यो

ब्राह्मणेभ्यो वलादाकृष्य स्वप्नम् 'अमिजिग्युः' अमितो जयं प्राप्ताः । बहुषु यज्ञप्रयोगेषु विजिगीषुकथां कृत्वा 'तान्' भूतवीरान् ब्राह्मणान् पराजयं प्रापय्य स्वयमसितमृगनामानो ये जितवन्तः; 'तैः' असितमृगैः 'ते' कश्यपाः 'तत्र' जनमेजयस्य यज्ञे 'वीरवन्तः' शूर-पुहषोपेता आसुः । एतां कथामुदाहृत्य श्यापर्णाः स्वकीयानेवं पृच्छन्ति,—'अस्माकं' राज्ञा तिरस्कृतानामस्माकं मध्ये 'यः' पुमान् 'इमं सोमपीथं' विश्वंतरस्य राज्ञः सोमयागममिजेष्यति, स तादृशो वीरः 'कश्चिदस्ति' यः कोऽपि किम् अस्ति ? 'इति' एवमुच्चैः शब्दं चक्रुः ॥

अयमहमस्मि वो वीर इति होवाच रामो मार्गवेयः ॥

मृगवुर्नाम काचिद्योषित्, तस्याः पुत्रो रामनामा कश्चिद्ब्राह्मण एवमुवाच—हे श्यापर्णाः 'वः' युष्माकं मध्ये 'वीरः' परकीयान् विजेतुं शूरः 'अहमयमस्मि' भवतां पुरा वर्तमानोऽस्मि ॥

रामो हाऽऽस मार्गवेयोऽनूचानः श्यापर्णोयस्तेषां होत्तिष्ठतामुवाचापि नु राजन्नित्थंविदं वेदेरुत्थापयन्तीति; यस्त्वं कथं वेत्थ ब्रह्मबन्ध-विति ॥ २७ ॥

'श्यापर्णीयः' श्यापर्णानां ब्राह्मणानां सम्बन्धी मृगवुर्पुत्रो रामः 'अनूचानः' साङ्गवेद-शास्त्रपारंगत आस । तत्रावस्थितानां तेषां श्यापर्णानां वेदेरुत्तिष्ठतां मध्येऽवस्थितो रामो विश्वंतरं प्रत्येवमुवाच,—हे राजन्, 'इत्थंविदं' यागसम्बन्धिप्रयोगप्रकारमिज्ञं मामपि त्वदीया वेत्रपाणयः 'नु' क्षिप्रं वेदेरुत्थापयन्ति, तदेतदयुक्तमिति । तच्छ्रुत्वा विश्वंतरो राजैवमुवाच हे 'ब्रह्मबन्धो' ब्राह्मणाधम राम यस्त्वं धाष्टर्याद् ब्रवीषि, स त्वं कथं वेत्थेति । अत्र राजोवाचेत्यध्याहृतव्यम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चत्रिंशध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (२७)

अथ द्वितीयः खण्डः

यत्रेन्द्रं देवताः पर्यवृञ्जन् विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त, वृत्रमस्तृत यतीन् सालावृकेभ्यः प्रादादरुमंघानवधीद्, बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति; तत्रेन्द्रं सोमपीथेन व्याध्वंतेन्द्रस्यानु व्यृद्धि क्षत्रं सोमपीथेन व्याध्वंतापोन्द्रः सोमपीथेऽभवत्, त्वष्टुराऽमुष्य सोमं तद् व्यृद्धमेवाद्यापि क्षत्रं सोमपीथेन; स यस्तं भक्षं विद्याद् क्षत्रस्य सोमपीथेन व्यृद्धस्य येन क्षत्रं समृध्यते, कथं ते वेदेरुत्थापयन्तीति ॥

द्वितीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२६१

हे विश्वन्तर, मदीयं वेदनं शृणु ।- पुरा कदाचिद्देवता इन्द्रस्योपरि पञ्चापराधान् सम्पाद्येन्द्रं 'पर्यवृञ्जन्' यज्ञेषु परितो वजितवन्तः । 'यत्र' यदा वर्जनं कृतं, तत्र तत्रेन्द्रः 'सोमपीथेन व्याध्यंत' सोमपानेन वियुक्तोऽमूत् । इन्द्रस्य येऽपराधास्तेऽस्मिधीयन्ते—त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपनामानं ब्राह्मणम् 'अभ्यमंस्त' इन्द्रो हिंसितवान् । तथा तेन त्वष्ट्रोत्पादितं वृत्रनामानं ब्राह्मणम् 'अस्तृत' हिंसितवान् । एतदुभयं तैत्तिरीयैः—'विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः' 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनुवाकद्वये विस्पष्टमात्मनाम् । तथा यतिवेषधरानसुराञ्छस्त्रेण च्छित्त्वा 'सालावृकेभ्यः' अरण्यश्वभ्यः प्रादात् । तयाऽन्यानप्यहमंधनामकान् ब्राह्मणवेषानसुरान् अवधीत् । तथा स्वगुरोर्वृंहस्पतेर्वाक्यं स्वकीयेन वाक्येन प्रत्यवधीत् । सोऽयं प्रतिघातो न युक्तः । तथा च आपस्तम्बः स्मरति—'वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रेयसां च' इति । एते पञ्चापराधास्तैर्निमित्तभूतैरिन्द्रस्य सोमपाने निवारिते सति 'व्यूद्धि' तन्निवारणमनु 'क्षत्रं' सर्वाऽपि क्षत्रियजातिः 'सोमपीथेन' 'व्याध्यंत' सोमपानेन वियुक्ताऽमूत् । तदूर्ध्वं 'सोमपीथे' सोमपानेऽपि स प्रवृत्तोऽमूत् । कथमिति ? तदुच्यते—'अमुष्य त्वष्टुः सोमम् आ', बलादपिबदिति शेषः । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति—'स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' इति । 'तत्' तथा सतीन्द्रेण बलात् सोमे पीते सति, क्षत्रियान्तरस्य तत्सामर्थ्यामावादिदानीमपि क्षत्रं 'सोमपीथेन व्यूद्धमेव' सोमपानरहितमेवावतिष्ठते । 'येन' भक्षविशेषेण क्षत्रं समृद्धं भवति, तादृशो योऽन्यो भक्षः, सोमपानेन वियुक्तस्य क्षत्रस्य संभवति, तं भक्षं यः पुमान् विद्यात्, 'तं' तादृशं क्षत्रियभक्षविदमस्मादिदुर्गुणं कथमेते वेत्रपाणयो वेदेरुत्थापयन्तीति रामस्योपालम्भः ॥

वेत्य ब्राह्मण त्वं तं भक्षार्थम्, वेद हीति; तं वै नो ब्राह्मण ब्रूहीति; तस्मै वै ते राजन्निति होवाच ॥ २८ ॥

हे 'ब्राह्मण' राम त्वं तादृशं भक्षं किं वेत्येति विश्वन्तरस्य प्रश्नः । तदर्थं प्लुतिः 'वेद हि' जानाम्येवेति रामोऽब्रवीत् । हे ब्राह्मण 'तं वै' तमेव क्षत्रियभक्षं 'नः' अस्माकं ब्रूहीति विश्वन्तरः पप्रच्छ । हे राजन्, 'तस्मै ते वै' तादृशाय पृच्छते तुभ्यमेव कथयामीति राम उवाच ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चविंश्याध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ (२८)

अथ तृतीयः खण्डः

त्रयाणां भक्षणाभेकमाहरिष्यन्ति, सोमं वा दधि वाऽपो वा ॥

हेयानां त्रयाणां मध्ये भक्षमेकं क्षत्रियस्य तवानभिज्ञा ऋत्विज आहरिष्यन्ति । कं भक्षमित्याशङ्क्य सोमं वा दधि वा जलं वेत्युक्तम् ॥

स यदि सोमं, ब्राह्मणानां स भक्षो, ब्राह्मणांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि; ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यत,—आदाय्यापाय्यावसायी यथाकाम-
प्रयाप्यो; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति ब्राह्मणकल्पोऽस्य प्रजायामाजायत, ईश्वरो हास्माद्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपैतोः, स ब्रह्मबन्धवेन
जिज्यूषितः ॥

‘सः’ अनमिज ऋत्विग्यदि ते विश्वन्तरस्य क्षत्रियस्य ‘सोमं’ मक्षम्, आहरेदिति
शेषः । ‘सः’ सोमो ब्राह्मणानां योग्यो भक्षः तेन भक्षेण ब्राह्मणान् ‘जिन्विष्यसि’ प्रीण-
यिष्यसि । न तु क्षत्रियस्य तव प्रीतिः । तथा नति ‘ते’ तव राज्ञः ‘प्राजायां’ संततो
‘ब्राह्मणकल्पः’ ईषदसमाप्तो ब्राह्मणः आजनिष्यते । क्षत्रियधर्मेण शौर्येण रहितत्वात्तस्य
ब्राह्मणसदृशत्वम् । स च पुत्रो ब्राह्मणवद् वक्ष्यमाणगुणचतुष्टयोपेतो भवति । आदानं प्रतिग्रहः
तच्छीलः । ‘आदायी’ । प्रतिग्रहश्च ब्राह्मणगुणः । ऋत्विग्भूत्वा सोमं समन्तात् पाययतीति
‘आपायी’ । तदेतद्याजनमपि ब्राह्मणगुणः । अवसमन्नं तस्य संबन्धि याचनमावसः, तमाव-
समेति प्राप्नोतीति ‘आवसायी’ । परगृहे सदा भोजनयाचनमपि ब्राह्मणगुणः । काममिच्छा-
मनतिक्रम्य यथाकामं, तदनुसारेण ‘प्रयाप्यः’ निर्वासयितुं शक्यः, क्षत्रियवैश्यादिवच्छौर्य-
घनाद्यभावाद् यः कोऽप्यागत्य दुर्बलं ब्राह्मणं तद् गृहात् तदीयग्रामाद्वा निष्कासयितुमिच्छति,
तदानीमयं ब्राह्मणो दुर्बलत्वात्तेन निःसारयितुं शक्यते । एवमेते चत्वारो धर्मा ब्राह्मण-
गुणाः । सोमं भक्षयतो राज्ञ एतद् गुणकः पुत्रो जायते । किञ्च यदा प्रमादात् ‘क्षत्रियाय
पापं’ क्षत्रियस्य किञ्चिन्निषिद्धाचरणं भवति, तदानीं तेन पापेन तस्य क्षत्रियस्य ‘प्रजायां’
संततो ‘ब्राह्मणकल्पः’ शौर्यं राहित्यादिना ब्राह्मणसदृशः पुत्र आजायते । ‘अस्मात्’ पापिनः
क्षत्रियात् ‘द्वितीयो वा तृतीयो वा’ पुत्रो वा पौत्रो वा ‘ब्राह्मणतामभ्युपैतोः’ शौर्यादिगुण-
रहितं ब्राह्मण्यं प्राप्तुमीश्वरः समर्थो भवति । ‘सः’ ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियपुत्रो ‘ब्राह्मण-
बन्धवेन’ ब्राह्मणानां क्रमबन्धुत्वेन ब्राह्मणोचितयाज्यादिना ‘जिज्यूषितः’ जीवितुमिष्टो
नीचरूपदेन्यवृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः ॥

अथ यदि दधि, वैश्यानां स भक्षो, वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि, वैश्य-
कल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यतेऽन्यस्य बलिकृदन्यस्याऽऽद्यो यथाकामज्येयो;
यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, वैश्यकल्पोऽस्य प्रजायामाजायत, ईश्वरो
हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा वैश्यतामभ्युपैतोः, स वैश्यतया
जिज्यूषितः ॥

यदि ते दधिरूपं भक्षमाहरेत् तदा दध्नो वैश्यमक्षत्वात् तेन वैश्यान् प्रीणयिष्यसि ।
तत्तत्तव संततो वैश्यसमानः पुत्रः आजनिष्यते । वैश्यश्च वाणिज्यं कुर्वन् ‘अन्यस्य’ राज्ञो
‘बलिकृद्’ बलि पूजां करोति, करं प्रयच्छतीत्यर्थः । अत एव ‘अन्यस्य’ राज्ञः ‘आद्यः’

चतुर्थः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२६३

भक्ष्योऽधीनो भवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञः काममिच्छामनतिक्रम्य 'ज्येयः' अमिमवनीयो भवति । 'ज्याऽमिमवे' इति धातुः । त एते करप्रधानपराधीनत्वऽतिरस्कार्यत्वाख्या वैश्यगुणाः । यदा क्षत्रियस्य किञ्चित्पापं संभवति, तदा तस्य संततो वैश्यसदृशो जायते । 'अस्मात्' क्षत्रियात् पापिनोऽन्यः पुत्रः पौत्रो वा वैश्यतां प्राप्तुं समर्थो भवति । स च 'वैश्यतया' वैश्यवृत्त्या करप्रदानादिना 'जिज्यूषितः' जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥

अथ यद्यपः, शूद्राणां स भक्षः, शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि, शूद्रकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यते, अन्यस्य प्रेष्यः कामोत्थाप्यो यथाकामवध्यो; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, शूद्रकल्पोऽस्य प्रजायामाजायत, ईश्वरो हात्माद्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रतामभ्युपैतोः स शूद्रतया जिज्यूषितः ॥ २९ ॥

यदि ते क्षत्रियस्य कश्चिद्वृत्तिक् 'अपः' जल भक्षमाहरेत्, तदानीं 'सः' जलात्मकः शूद्राणां भक्षः, तेन भक्षेण शूद्रान् प्रीणयिष्यसि । ततस्तव संततो शूद्रसदृशः पुत्र उत्पद्यते । शूद्राश्च 'अन्यस्य' उत्तमवर्णत्रयस्य 'प्रेष्यः' प्रेषणीयो भूत्यो भवति । तथा 'कामोत्थाप्यो मध्यरात्रादौ यदाकदाचिद्दिने इच्छा भवति, तदानीमयमुत्थाप्यते । तथा तदीयं 'कामम्' इच्छामनतिक्रम्य 'वध्यः' कुपितेन स्वामिना तड्यो भवति । एते शूद्रगुणाः । क्षत्रियस्य कदाचित् पापे सति शूद्रसमानः पुत्रो जायते । 'अस्मात्' क्षत्रियात् अन्यः पुत्रः पौत्रो वा शूद्रत्वं प्राप्तुं समर्थो भवति । 'सः' पुत्रः 'शूद्रतया' शूद्रवर्णतया दासत्ववृत्त्या 'जिज्यूषितः' जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (२९)

अथ चतुर्थः खण्डः

एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच; येषामाशां नेयात् क्षत्रियो यजमानः ॥

क्षत्रियो यागं कुर्वन् 'येषां' भक्षानाम् 'आशाम्' इच्छामपि 'नेयात्' न प्राप्नुयात् । हे 'राजन्' विश्वन्तर, ते त्रयोऽपि 'एते' पूर्वंमुक्ताः ॥

अथास्पैष स्वो भक्षो न्यग्रोधस्यावरोधाश्च फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि प्लाक्षाण्यभिषुण्णुयात्तानि भक्षयेत्, सोऽस्य स्वो भक्षः ॥

‘अथ’ हेयमक्षकथनानन्तरम्, उपादेयो मक्षः कथ्यत इति शेषः । ‘अस्य’ राज एव वक्ष्यमाणः स्वो मक्षः । कोऽसाविति ? सोऽमिधीयते । ‘न्यग्रोधस्यावरोधाः’ शाखा-भ्योऽवाङ्मुखत्वेन प्ररोहन्तो मूलविशेषाः । तथैवोदुम्बराश्चैवप्लक्षाद्यानां वृक्षाणां फलानि च, ‘तानि’ सर्वाणि ‘अमिपुण्यात्’ । अमिपुत्य च यो रसो भवति, तं रसं मक्षयेत् । ‘सः’ अयम् ‘अस्य’ क्षत्रियस्य स्वोचितो मक्षः ॥

यतो वा अधि देवा यज्ञेनेष्ट्वा स्वर्गं लोकमायंस्तत्रैतांश्चमसान्पुण्यंस्ते न्यग्रोधा अभवन्, न्युब्जा इति हाप्येनानेतर्ह्याचक्षते; कुक्षेत्रे ते हं प्रथमजा न्यग्रोधानां तेभ्यो हान्येऽधिजाताः ॥

देवाः पुरा ‘यतो वा अधि’ यस्य कुक्षेत्रस्योपरि यज्ञेनेष्ट्वा स्वर्गं लोकम् ‘आयन्’ प्राप्नुवन्, ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञदेशे ‘एतान्’ सोमचमसान् ‘न्युब्जन्’ अधोमुखान् अस्यापयन् । अधोमुखाः ‘ते’ चमसा न्यग्रोधवृक्षा अभवन् । ‘एतर्हि’ इदानीमपि तस्मिन् कुक्षेत्रे ‘एतान्’ न्यग्रोधवृक्षान् ‘न्युब्जः’ इति अनेन नाम्नाऽऽचक्षते । ‘ते’ कुक्षेत्रदेशस्या वृक्षा भूलोक-वर्तिनां सर्वेषां न्यग्रोधवृक्षाणां मध्ये ‘प्रथमजाः’ प्रथमत उत्पन्नाः । ‘तेभ्यः’ तद्देशवर्ति-न्यग्रोधवृक्षेभ्यः ‘अन्ये’ देशान्तरवर्तिनो न्यग्रोधाः ‘अधिजाताः’ आधिक्येनोत्पन्नाः ॥

ते यन्न्यञ्चोऽरोहंस्तस्मान्यङ्गोरोहति न्यग्रोहो, न्यग्रोहो वै नाम; तन्न्यग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याचक्षते परोक्षेण; परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥ ३० ॥

‘ते’ चमसा ‘यद्’ यस्मात्कारणात् ‘न्यञ्चः’ अधोमुखाः ‘अरोहन्’ प्रादुर्भूताः ‘तस्मात्’ कारणात् ‘न्यङ्’ अधोमुखो ‘रोहति’ प्रादुर्भवतीति व्युत्पत्त्या ‘न्यग्रोहः’ सम्पन्नः । स च वस्तुतो न्यग्रोह इत्येव नामार्हति, तस्य नाम्नो व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् । तथाऽपि न्यग्रोहं सन्तं वृक्षं लौकिका हकारस्य धकारादेशं कृत्वा न्यग्रोध इति परोक्षनाम्ना व्यवहरन्ति, ‘देवानां’ पूज्यानामाचार्योपाध्यायादीनां परोक्षनामप्रियत्वात् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चत्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (३०)

अथ पञ्चमः खण्डः

तेषां यश्चमसानां रसोऽवाङ्मू, तेऽवरोधा अभवन्नथ य ऊर्ध्वस्तानि फलानि ॥

‘तेषाम्’ अधोमुखत्वेनावस्थितानां चमसानां वटवृक्षत्वे सति चमसगतो यो रसः सः ‘अवाङ्मू’ अधोमुखोऽगच्छत् । ‘ते’ रसविशेषाः ‘अवरोधाः’ अधोमुखत्वेनोत्पन्नाः वट-शाखाभ्यो निर्गता मूलविशेषा अभवन् । ‘अथ’ तद्वैलक्ष्येण यो रस ऊर्ध्वो निरगच्छत्, ‘तानि’ रसरूपाणि वटफलाऽन्यभवन् ॥

एष ह वाव क्षत्रियः स्वाङ्गुक्षान्नेति, यो न्यग्रोधस्यावरोधांश्च फलानि च भक्षयत्युपाह परोक्षेणैव सोमपीथमाप्नोति; नास्य प्रत्यक्षं भक्षितो भवति; परोक्षमिव ह वा एष सोमो राजा यन्न्यग्रोधः, परोक्षमिवैष ब्राह्मणो रूपमुपनिगच्छति यत्क्षत्रियः, पुरोधयैव दीक्षयैव प्रवरेणैव ॥

‘यः’ पुमान्यग्रोधवृक्षस्य ‘अवरोधांश्च’ अधोमुखानि मूलानि च, तत्फलानि च भक्षयति, एष एव क्षत्रियः स्वोचिताङ्गुक्षान्नापैति । किंचायं क्षत्रियः ‘परोक्षेणैव’ न्याग्रोधव्यवधानेनैव ‘सोमपीथं’ सोमपानम् ‘उपाह’ ‘प्राप्नोति’ सर्वथा प्राप्नोति । ‘अस्य’ क्षत्रियस्य ‘प्रत्यक्षम्’ अव्यवधानं यथा भवति तथा सोमो भक्षितो न भवति; न्यग्रोधेन व्यवहितत्वात् । योऽयं न्यग्रोधः, एष परोक्षमेव यथा भवति तथा वर्तमानः सोमो राजा । योऽयं क्षत्रियोऽस्ति, एषोऽपि ‘परोक्षमिव’ व्यवधानेनैव ब्राह्मणो भूत्वा ‘रूपं’ तदीयवेषमुपनिगच्छति । ‘पुरोधयैव’ पुरोहितद्वारेण, ‘दीक्षयैव’ दीक्षारूपसंस्कारेण च, ‘प्रवरेणैव’ पुरोहितगोत्रेण च, ब्राह्मण्यस्य संपादितत्वादिति शेषः ॥

क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधः, क्षत्रं राजन्यो, नितत इव हीह क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रतिष्ठित इव, नितत इव न्यग्रोधोऽवरोहैर्भूम्यां प्रतिष्ठित इव ॥

यो न्यग्रोधोऽस्ति ‘एतत्’ न्यग्रोधस्वरूपं वनस्पतीनां मध्ये ‘क्षत्रं वै’ क्षत्रियजातिरेव । ‘राजन्यः’ देशाधिपतिरपि ‘क्षत्रं’ मनुष्याणां मध्ये क्षत्रियजातिः । किंचायं क्षत्रियः ‘इह राष्ट्रे’ स्वदेशे वसन् ‘नितत इव हि’ तत्तद् ग्रामेषु संचरणेन नितरां संतत एव भवति । तथा ‘प्रतिष्ठित इव’ राज्यस्थैर्येण चलनरहित एव भवति । न्यग्रोधवृक्षोऽप्यधोमुखैः ‘अवरोधं नितत इव’ नितरां व्याप्त एव भवति । तथा ‘भूम्यां प्रतिष्ठित इव’ स्थिर एव भवति । तस्मादस्त्युभयोः साम्यम् ॥

तद्यत्क्षत्रियो यजमानो न्यग्रोधस्यावरोधांश्च फलानि च भक्षयत्यात्मन्येव तत्क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति, क्षत्र आत्मानम् ॥

‘तत्’ तस्मान्यग्रोधक्षत्रिययोः सादृश्यसङ्गत्वाद् यः ‘क्षत्रियः’ पुत्रो यागं कुर्वन्न्यग्रोधवृक्षस्यावरोधान् फलानि च भक्षयेत् । तदानीं वनस्पतीनां संबद्धं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिम् ‘आत्मन्येव’ स्वोदरमध्य एव प्रतिष्ठापयति । तथैव ‘आत्मानं’ स्वस्वरूपं वनस्पतिसंबन्धिन ‘क्षत्रे’ न्यग्रोधे प्रतिष्ठापयति ॥

क्षत्रे ह वै स आत्मनि क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति, न्यग्रोध इवावरोधैर्भूम्यां प्रति राष्ट्रे तिष्ठत्युग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः ॥ ३१ ॥

‘यः’ क्षत्रियो यागं कुर्वन् ‘एतं’ न्यग्रोधसंबन्धिनं मक्षं मक्षयति, स क्षत्रियः स्वयं वनस्पतीनां संबन्धिनि ‘क्षत्रे’ न्यग्रोधे प्रतिष्ठितः सन् ‘आत्मनि’ स्वस्मिन् वनस्पतीनां संबन्धि ‘क्षत्रे’ न्यग्रोधं प्रतिष्ठापयति । यथा न्यग्रोधोऽवरोधैर्मूल्यां प्रतिष्ठितः, एवमयं राजा राष्ट्रे प्रतिष्ठितः । अस्य राष्ट्रम् ‘उग्रं’ तेजस्वि सत् ‘अव्ययं’ केनापि व्यथितुमशक्यं भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदायंप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (३१)

अथ षष्ठः खण्डः

अथ यदौदुम्बराण्यूर्जो वा एषोऽन्नाद्याद्वनस्पतिरजायत यदुदुम्बरो; भौज्यं वा एतद्वनस्पतीनामूर्जमेवास्मिस्तदन्नाद्यं भौज्यं च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति ॥

‘अथ’ न्यग्रोधप्रशंसानन्तरम्, उदुम्बरप्रशंसा कथ्यते । ‘यद्’ यानि ‘औदुम्बराणि’ फलानि मक्षत्वेनोक्तानि, तेषामुत्पादको यदुदुम्बरोऽस्ति, एषः ‘ऊर्जः’ रसादन्नाद्याच्च वनस्पतिरूपोऽजायत । ‘एतद्’ उदुम्बरफलं वनस्पतीनां मध्ये ‘भौज्यं वै’ भोजनाहंमेव । ‘तत्’ तेनौदुम्बरमक्षेण ‘अस्मिन् क्षत्रे’ ‘ऊर्जमेव’ रसमेव तथाऽन्नाद्यं वनस्पतीनां मध्ये भोजनयोग्यं द्रव्यमवस्थापयति ॥

अथ यदाश्वत्थानि, तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थः, साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनां, तेज एवास्मिस्तत्साम्राज्यं च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति ॥

‘अथ’ औदुम्बरप्रशंसानन्तरम् अश्वत्थफलानि प्रशस्यन्ते । यान्यश्वत्थफलानि सन्ति, तेषां जनको योऽश्वत्थः, एष वनस्पतिस्तेजस एवोदपद्यत । ‘एतद्’ अश्वत्थफलं वनस्पतीनां संबन्धि साम्राज्यस्वरूपमेव । ‘तत्’ तेनाश्वत्थफलमक्षेण तेज एव वनस्पतीनां साम्राज्यं च अस्मिन् ‘क्षत्रे’ स्थापयति ॥

अथ यत्प्लाक्षानि, यशसो वा एष वनस्पतिरजायत यत्प्लक्षः, स्वाराज्यं च ह वा एतद्वैराज्यं च वनस्पतीनां, यश एवास्मिस्तत्स्वाराज्यवैराज्ये च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति ॥

‘अथ’ अश्वत्थप्रशंसानन्तरं यानि प्लक्षफलानि विद्यन्ते, तानि प्रशस्यन्ते । योऽयं प्लक्षोऽस्ति एष वनस्पतिर्यशस एवोत्पन्नः । ‘एतत्’ प्लक्षफलं वनस्पतीनां संबन्धि स्वाराज्य-वैराज्यरूपम् । स्वातन्त्र्येण राजत्वं ‘स्वाराज्यं’ विशेषेण राजत्वं वैराज्यम् । ‘तत्’ तेन

पक्षफलेन 'अस्मिन्' क्षत्वे यद्यश्च स्वाराज्यवैराज्ये च संपादयति ॥

एतान्यस्य पुरस्तादुपक्वमानि भवन्त्यथ सोमं राजानं क्रोणन्ति; ते राज्ञ एवाऽऽवृत्तौपवसथात् प्रतिवेशैश्चरन्त्यथौपवसथ्यमहरेतान्यध्वर्युः पुरस्तादुप-
कल्पयेताधिषवणं चर्माधिषवणे फलके द्रोणकलशं दशापवित्रमद्रोन् पूतभूतं
चाऽऽधवनीयं च स्थालीमुदञ्चनं चमसं च तद्यदेतद्राजानं प्रातरभिषुण्वन्ति,
तदेनानि द्वेधा विगृह्णीयादभ्यन्यानि, सुनुयान्, माध्यदिनायान्यानि परि-
शिष्यात् ॥ ३२ ॥

'एतानि' न्यग्रोधावरोधादीन् 'अस्य' राज्ञोऽर्थं सोमक्रयात्पूर्वम् 'उपक्वसानि' संपादि-
तानि भवन्ति । तत् ऊर्ध्वं सोमक्रयः । ततः 'ते' अध्वर्युप्रभृतयोः 'राज्ञ एवाऽऽवृत्ता
सोमस्यैव प्रकारेणौपवसथदिनात् पूर्वं 'प्रतिवेशः' प्रसिद्धः 'क्रियाविशेषश्चरन्ति'
अनुतिष्ठेयुः । 'अथ' अन्तरमौपवसथ्यमहः । औपवसथ्येऽह्यध्वर्युः 'पुरस्तात्' प्रथमं
एतानि' वक्ष्यमाणानि चर्मादीनि 'उपकल्पयेत्' संपादयेत् । यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते,
तच्चर्माधिषवणाख्यम् । ययोः फलकयोरभिषूयते ते फलके अधिषवणसंज्ञके । द्रोणकलशं
प्रौढदारुपात्रम् । दशापवित्रं वस्त्रम् । अद्रयोऽभिषवणार्था ग्रावाणः । पूतभृदाधवनीयो
पात्रविशेषः । स्थाली कुम्भः । 'उदञ्चनम्' उन्नयनपात्रम् । चमसो मक्षार्थं दारुपात्रम् ।
एतान्यध्वर्युः संपाद्य तत् ऊर्ध्वं 'यद्' यदा 'एतद्' एतं राजानं प्रातःकालेऽभिषुण्वन्ति,
तत् तदानीम् 'एतानि' न्यग्रोधावरोधादीनि द्वेधा विभजेत् । तत्र 'अन्यानि' 'एकभाग-
गतानि' 'तस्मिन्' प्रातःसवनेऽभिषुणुयात् । इतरभागगतानि तु माध्यंदिनसवनाय
स्थापयेत् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चस्त्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (३२)

अथ सप्तमः खण्डः

तद्यत्रैतांश्चमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमसमुन्नयेत्, तस्मिन् द्वे दध्नोरुणके
प्रास्ते स्यातां, तयोर्वषट्कृतेऽन्तःपरिधिं पूर्वं प्रास्येद्, दधिकाणो अका-
रिषमित्येतयर्चा सस्वाहाकारयाऽनुवषट्कृतेऽपरमा दधिकाः शवसा पञ्च
कृष्टीरिति ॥

तत् ऊर्ध्वं 'यत्र' यदा 'एतान्' ब्रह्महोत्रादिवमसान् दशसंख्याकानुन्नयेयुः । 'तद्'
तदानीं 'यजमानस्य' राज्ञश्चमसम् 'उन्नयेत्' अभिषुतेन न्यग्रोधावरोधादिना पूरयेत् ।

‘तस्मिन्’ पुरिते चमसेऽल्पं दमंद्वयं प्रक्षिप्य तयोर्मध्ये प्रथमप्रक्षिप्तं दमं ‘वषट्कृते’ वषट्-
कारे कृते सति ‘दधिक्राव्णः’ इत्येतद्वर्चा स्वाहाकारसहितया परिधीनामन्तः प्रक्षिपेत् ।
‘अनुवषट्कृते’ अनुवषट्कारे कृते सत्यपरं दमं ‘आ दधिक्राः’ इत्यन्यवर्चा पूर्ववत् स्वाहा-
कारसहितया परिधीनामन्तः प्रक्षिपेत् ।

तद्यत्रैतांश्चमसानाहरेयुस्तदेतं यजमानचमसमाहरेत्, तान्यत्रोद्गृह्णीयुस्त-
देनमुपोद्गृह्णीयात्, तद्यदेळां होतोपह्वयेत, यदा चमसं भक्षयेदथैनमेतया
भक्षयेत् ॥

ततो होमादूर्ध्वं ‘यत्र’ यदा ‘एतान्’ होत्रादीनां चमसानृत्विज आहरेयुः । ‘तत्’
तदानीमेतं ‘यजमानस्य’ राज्ञश्चमसमाहरेत् । ‘तान्’ आहृतान् होत्रादिचमसान् ‘यत्र’
यदा ‘उद्गृह्णीयुः’ सक्षणाथंमूर्ध्वं धारयेयुः । ‘तत्’ तदानीम् ‘एतं’ यजमानस्य राज्ञश्चमसम्
‘उपोद्गृह्णीयाद्’ ऊर्ध्वं धारयेत् । तत् ऊर्ध्वं यदा होतेळामुपह्वयेतोपह्वय च स्वकीयं चमसं
यदा भक्षयेत् । ‘अथ’ तदानीम् ‘एनं’ यजमानचमसम् ‘एतया’ वक्ष्यमाणवर्चा राजा
भक्षयेत् ॥

यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य, यदिन्द्रो अपिब्रच्छचीमिः ।

इदं तदस्य मनसा शिवेन, सोमं राजानमिह भक्षयामीति ॥

‘रसिनः’ रसयुक्तस्य ‘सुतस्य’ अमिपुतस्यावरोधादिद्रव्यस्य ‘अत्र’ पात्रे ‘यच्छिष्टं’
योऽञ्जशिष्टो भागो ‘यत्’ च पात्रस्थं द्रव्यमिन्द्रः ‘शचीमिः’ कर्मविशेषैः संस्कृतमपिबत् ।
शचीशब्दः कर्मनामसु पठितः । ‘अस्य’ द्रव्यस्य सम्बन्धि ‘तदिदं’ शिष्टं ‘शिवेन’ मक्ति-
युक्ततया मङ्गलेन मनसा ‘इह’ कर्मणि ‘सोमं राजानं’ सोमराजरूपं भावयित्वा
भक्षयामि ॥

शिवो ह वा अस्मा एष वानस्पत्यः, शिवेन मनसा भक्षितो भवत्युग्रं हास्य
राष्ट्रमव्यथ्यं भवति, य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः ॥

‘यः’ क्षत्रियो यजमानः ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण ‘एतं’ फलचमसंरूपं भक्षं भक्षयति,
‘अस्मै’ यजमानार्येष ‘वानस्पत्यः’ भक्षः ‘शिवो ह वै’ मङ्गलो हितकारी भूत्वा ‘शिवेन
मनसा’ मक्तियुक्तेन मङ्गलेन मनसा भक्षितो भवति । ‘अस्य’ राज्ञो राष्ट्रम् ‘उग्रे’
शत्रूणामिमिवनायोगरूपं भूत्वा केनापि ‘अव्यथ्यं’ व्यथयितुमशक्यं भवति । मयं चलनं
वा कदाचिदपि नास्य राष्ट्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

शं न एधि हृदे पीतः, प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारोरित्यात्मनः प्रत्य-
भिमर्शः ॥

अष्टमः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२६६

हे 'सोम' सोमस्थानीयावरोधादिमक्ष, अस्माभिः पीतः सन् 'नः' अस्माकं हृदये 'शमेधि' सुखहेतुमिव 'जीवसे' चिरजीवनाय 'नः' अस्माकमायुः 'प्रतारीः' प्रकर्षेण संपादय 'इति' अनेन मन्त्रेण 'आत्मनः' स्वकीयहृदयस्य 'प्रत्यभिमर्शः' हस्तेन संपूर्णः स्पर्शः कर्तव्यः ॥

ईश्वरो ह वा एषोऽप्रत्यभिमृष्टो मनुष्यस्याऽऽयुः प्रत्यवहर्तो रनर्हन् मा भक्षय-
तीति; तद्यदेतेनाऽऽत्मानमभिमृशत्यायुरेव तत्प्रतिरते ॥

'एषः' अवरोधादिमक्षः 'अप्रत्यभिमृष्टः' मन्त्रपूर्वकात्मस्पर्शरहितः सन् 'मनुष्यस्य' राज्ञः आयुः 'प्रत्यवहर्तोः' विनाशयितुमीश्वरः समर्थो भवति । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभि-
धीयते—'अनर्हन्' मक्षयितुमयोग्यः सन् मा भक्षयतीति तस्य मक्षस्याभिप्रायः । सोऽयं
व्यतिरेकः, तद्यदित्यादिस्त्वयः । 'तत्' तदा भक्षणादूर्ध्वं यथा 'एतेन' शं न इत्यादिमन्त्रेणा-
भिमृशति 'तत्' तेनाभिमर्शनेनाऽऽयुरेव 'प्रतिरते' प्रकर्षेण वर्धयति ॥

आप्यायस्व समेतु ते, सं ते पयांसि समु यन्तु वाजा इति चमसमाप्याय-
यत्यभिरूपाभ्यां; यद्यज्ञेभिरूपं तत्समृद्धम् ॥ ३३ ॥

प्रयमायामृच्याप्यायस्वेति श्रवणाद्, द्वितीयस्यास्तृतीयपादे चाऽऽप्यायमान इति
श्रवणादिदं मन्त्रद्वयमाप्यायनस्य 'अभिरूपम्' अनुकूलम् । यज्ञे 'यद्' अङ्गम् 'अभिरूपम्'
अनुकूलं क्रियते 'तद्' अङ्गं 'समृद्धं' सम्पूर्णं भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदायंप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (पञ्चत्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (३३)

अथ अष्टमः खण्डः

तद्यत्रैतांश्चमसान् सादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं सादयेत्, तान्यत्र प्रकम्प-
येयुस्तदेनमनु प्रकम्पयेदथैनमाहुतं भक्षयेन्नराशंसपीतस्य देव सोम ते मति-
विद ऊमैः पितृभिर्भक्षितस्य भक्षयामीति प्रातःसवने नाराशंसो भक्ष,
ऊर्वैरिति माध्यन्दिने, काव्यैरिति तृतीयसवने ॥

'तत्' तस्मादाप्यायनादूर्ध्वं 'यत्र' यदा 'एतान्' होत्रादीनां चमसानाप्यायितान्
सादयेयुः, तदानीमेतं 'यजमानस्य' राज्ञश्चमसं सादयेत् । 'तान्' होत्रादीनां चमसान् यदा
प्रकम्पयेयुः तदैव 'एतं' राजचमसम् 'अनु' प्रकम्पयेत् । 'अथ' अनन्तरमेतं चमसं भक्षणार्थ-
माहुतं नराशंसेत्यादिमन्त्रेण भक्षयेत् । हे 'सोम' सोमसदृश फलचमसदेव, 'नराशंसपीतस्य'
नरा मनुष्या ऋधुप्रमुखाः शस्यन्ते यस्मिन् सवनविशेषे सोऽयं नराशंसः, तत्र देवः पीतस्य,

ऊमनामभिः पितृमिश्रं मक्षितस्य, 'मतिविदः' अस्मदमिप्रायामिज्ञस्य ते मक्षयामि 'इति' अनेन मन्त्रेण प्रातःसवने नाराशंसत्रमसम्बन्धी मक्षः कर्तव्यः । इतरयोस्तु सवनयोस्तस्मिन् मन्त्रे 'ऊर्मरिति' अस्य पदस्य स्थाने 'ऊर्वैः' 'काव्यैः' इति पदद्वयं क्रमेण पठनीयम् ॥

ऊमा वै पितरः प्रातःसवनं, ऊर्वा माध्यंदिने, काव्यास्तृतीयसवने, तदेतत् पितृनेवामृतान् सवनभाजः करोति ॥

ऊमा, ऊर्वा, काव्याः - इत्येते सवनत्रयगताः पितृविशेषाः, अतस्तच्छब्दप्रयोगेण तान् पितॄन् सवनभाजः करोति । पितरश्च द्विविधाः, मृता अमृताश्च । इदानीं मनुष्याः सन्तो मरणादूर्ध्वं पितृलोकं प्राप्ताः 'मृताः', सृष्टिमारभ्य पितृलोकेऽवस्थिताः 'अमृताः', ऊमादयः तेषां विषयत्वादमृतशब्देन विशेष्यन्ते ॥

सर्वो ह वै सोऽमृत इति ह स्माऽऽह प्रियव्रतः सोमापो यः कश्च सवनभागिति ॥

न केवलमूमादय एव पितरः प्रसिद्धा अमृताः । किन्तु यः कोऽपि पिता सवनभागम्वेति, स सर्वोऽप्यूमादिशब्दैरुपलक्षितत्वादमृत एव भवतीति 'सोमापः' सोमपः प्रियव्रताख्यो महर्षिराह स्म ॥

अमृता ह वा अस्य पितरः सवनभाजो भवन्त्युग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः ॥

'अस्य' राज्ञो मक्षयितुः 'पितरः' पितृपितामहादयः सर्वेऽपि सवनभाजः सन्तः 'अमृताः' मरणरहिता देवा भवन्ति । उग्रमित्यादि पूर्ववत् ॥

समान आत्मनः प्रत्यभिमर्शः, समानमाप्यायनं चमसस्य ॥

प्रातःसवनस्यैवाऽऽवृता प्रातःसवने चरेयुर्माध्यंदिनस्य माध्यंदिने, तृतीय-सवनस्य तृतीयसवने ॥

सोमविषयस्य प्रातःसवनस्यैव 'आवृता' प्रकारेण फलचमसविषयप्रातःसवने 'चरेयुः' अनुतिष्ठेयुः । एवमितरत्रापि योज्यम् ॥

तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो मार्गवियो विश्वंताराय सौषघ्नाय ॥

तस्मिन् होवाच प्रोक्ते सहस्रमु ह ब्राह्मण तुभ्यं दद्याः, सश्यापर्णं उ मे यज्ञ इति ॥

'तस्मिन्' राजमन्त्रे रामेण 'प्रोक्ते' सति २ राजा रामं प्रत्येवमुवाच । हे 'ब्राह्मण' राम ! तुभ्यं वयं 'सहस्रमु ह' गवां सहस्रं संपूर्णं दद्याः । पुरा मे यज्ञो विश्यापर्णं आसीत् । इदानीं तु 'सश्यापर्णः' एवास्तु, भवदीयाः श्यापर्णनामकाः सर्वे ब्राह्मणा अस्मिन् यज्ञे वसन्ति ॥

एतमु हैव प्रोवाच तुरः कावषेयो जनमेजयाय पारिक्षिताय; एतमु हैव प्रोचतुः पर्वतनारदौ सोमकाय साहदेव्याय; सहदेवाय साञ्ज्याय, बभ्रवे दैवावृषाय, भीमाय वैदर्भाय, नग्नजिते गान्धाराय, एतमु हैव प्रोवाचाग्निः सनश्रुतायारिदमाय, क्रतुविदे जानकय; एतमु हैव प्रोवाच वसिष्ठः सुदासे पैजवनाय; ते ह ते सर्व एव महज्जग्मुरेतं भक्षं भक्षयित्वा सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह स्म श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलिमावहन्तः ॥

‘एतं’ पूर्वोक्तमेव भक्षं कवषस्य पुत्रस्तुरनामको महर्षिः, परिक्षितपुत्राय जनमेजय-संज्ञकाय प्रोवाच । अयमेकः संप्रदायः । तथैव ‘एतमेव’ भक्षं पर्वतनारदाख्यावृषी सहदेवस्य पुत्राय सोमकाय प्रोचतुः । सोमकश्चान्यस्मै सहदेवाय प्रोवाच । सहदेवश्च साञ्ज्याय प्रोवाच, साञ्ज्यश्च बभ्रवे प्रोवाच । बभ्रुश्च दैवावृषाय प्रोवाच । दैवावृषश्च भीमाय प्रोवाच । भीमश्च वैदर्भाय प्रोवाच । वैदर्भश्च नग्नजिते प्रोवाच । नग्नजिच्च गान्धाराय प्रोवाच । अयं द्वितीयः संप्रदायः । तथा ‘एतम्’ एव भक्षमग्निनामको महर्षिः सनश्रुताय प्रोवाच । सनश्रुतश्चारिदमाय प्रोवाच । अरिदमश्च क्रतुविदे प्रोवाच । क्रतुविच्च जानकये प्रोवाच । अयं तृतीयः संप्रदायः । तथा ‘एतम्’ एव भक्षं वसिष्ठो महर्षिः सुदासे महर्षये प्रोवाच । सुष्ठु धनं दासतीति सुदाः । अथवा सुष्ठु शत्रून् दस्युपपक्षयतीति सुदाः । स च पैजवनाय प्रोवाच । यद्वा सहदेवाय साञ्ज्यायेत्यादिषु वाक्येषु सहदेवादिनाम्नां साञ्ज्यादिपदानि विशेषणतया योज्यानि । द्वितीयस्तच्छब्द एतच्छब्दार्थः । ‘ते ह’ एते तुरादयः पैजवनाः । सर्वे एव पुरुषाः ‘एतं’ फलचमसभक्षं भक्षयित्वा ‘महज्जग्मुः’ महत्त्वं प्राप्ताः । महत्त्वस्यैव सर्वे हेत्यादिकं विवरणम् । सर्वेऽप्येते ‘महाराजाः’ सर्वमोमा आसुः । यथाऽऽदित्यो द्युलोके प्रतिष्ठितस्तपति, एवमेते ‘श्रियां’ गजाश्वादिकायां संपदि प्रतिष्ठिताः सन्तः ‘तपन्ति’ शत्रूणां तापं कुर्वन्ति । तथा ‘सर्वाभ्यो दिग्भ्यः’ सर्वदिगवस्थितेभ्यो राजभ्यः सकाशाद् ‘बलिमाव हन्तः’ करमाददानाः स्वामिनो भवन्ति ॥

आदित्य इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलिमावहत्युग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेतं भक्ष भक्षयति क्षत्रियो यजमानो यजमानः ॥ ३४ ॥

॥ इति ‘ऐतरेयब्राह्मणे’ सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये सप्तम-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (चतुस्त्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ (३४)

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

अथातः स्तुतशस्त्रयोरेव ॥

‘अथ’ राज्ञो यज्ञे मक्षविशेषकथनानन्तरं, यतः स्तुतशस्त्रयोर्विशेषो जिज्ञासितः, ‘अतः’ कारणात्तयोरेव, विशेष उच्यत इति शेषः ॥

ऐकाहिकं प्रातःसवनमैकाहिकं तृतीयसवनमेते वै शान्ते क्लृप्ते प्रतिष्ठिते सवने यदैकाहिके, शान्त्यै क्लृप्त्यै प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्यै ॥

एकाहे प्रकृतिभूते^१ यत्प्रातःसवनं यच्च तृतीयसवनमुक्तं^२ तदुभयं राज्ञो विकृतावपि तथैव प्रयोक्तव्यम् । न तु तयोः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । ऐकाहिके ये उभे प्रातःसवनतृतीयसवने स्तः, ते ‘एते’ एव ‘शान्ते’ सुखकरे ‘क्लृप्ते’ स्वम्यस्ते ‘प्रतिष्ठिते’ संपन्ने । अतस्तयोः प्रकृतिवदनुष्ठानं ‘शान्त्यै’ सुखार्थं, ‘क्लृप्त्यै’ स्वम्यासार्थं ‘प्रतिष्ठित्यै’ च संपत्त्यर्थम् ‘अप्रच्युत्यै’ विनाशराहित्यार्थं भवति ॥

उक्तो माध्यंदिनः पवमानो य उभयसाम्नो बृहत्पृष्ठस्योभे हि सामनी क्रियते ॥

बृहदरथंतरं चेत्युभयविधं सामं यस्मिन्नभिजिदादौ सोऽयमुभयसामा, बृहत्सामं पृष्ठं स्तोत्रं यस्मिन्नभिजिदादौ सोऽयं ‘बृहत्पृष्ठः’ तादृशस्य ‘उभयसाम्नो’ ‘बृहत्पृष्ठस्य’ अभिजिदादेर्यो माध्यंदिनः पवमान उक्तः^३, स एवात्र राजयज्ञे माध्यंदिनः पवमानो द्रष्टव्यः । न चोभयसामत्वं बृहत्पृष्ठत्वं चोभयं व्याहृतमिति शङ्कनीयम् । माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे रथंतरं सामं, पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामेत्येवमुभयसामत्वस्य व्यवस्थितत्वात् । ‘उभे हि’—इत्यनेनेयमेव व्यवस्था स्पष्टीक्रियते । यद्यपि मरुत्वतीयशस्त्रावयवाः प्रतिपदादयः प्राकृता एव, तथाऽपि तदनुवादेनात्र प्रशंसा क्रियते ॥

आ त्वा रथं यथोतय, इदं वसो सुतमन्ध इति राथंतरी प्रतिपद् रथंतरोऽनुचरः, पवमानोक्थं वा एतद् यन् मरुत्वतीयं; पवमाने वा अत्र रथंतरं कुर्वन्ति; बृहत्पृष्ठं, सवीवधतायै; तदिदं रथंतरं स्तुतमाभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यामनुशंसति ॥

‘आ त्वा रथम्’ इति यद् तृचः सोऽयं मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत्, तस्मिन्स्तुचे रथंतरं सामोद्गातुमिर्गीयते । तस्मादियं प्रतिपत्, ‘राथंतरी’ । ‘इदं वसो सुतमन्ध’ इत्ययं तृचोऽनुचरः, छन्दोदेवतादिना पूर्वैर्ण समानत्वात् । रथंतरसामाधारस्य पूर्वस्य तृचस्यानु-

प्रथमः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यतटितम्

२७३

सारित्वादस्यापि राधंतरत्वम् । यत् मरुत्वतीयं शस्त्रमस्ति, 'एतत् पवमानोक्थं वै' पवमान-
स्तोत्रानुसारेण शस्यमानत्वात् । 'उक्थं' शस्त्रम् । तच्च द्विविधम्—पवमानोक्थं ग्रहोक्थं
च । अतोऽत्र पवमानोक्थमिति विशेष्यते । यस्मिंश्च माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे सामगा रथंतरं
साम कुर्वन्ति । पृष्ठस्तोत्रं तु वृहत्सामोपेतं कुर्वन्ति, तदेतदुभयं 'सवीवधतायै' संपद्यते ।
उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः पुरुषाणामंसे स्वीयते, स वीवध
इत्युच्यते । सामद्वयोपेतस्य माध्यंदिनसवनप्रयोगस्य वीवधसदृशत्वाद् वीवधेन सह वर्तत
इति सवीवधत्वम् । यदिदं रथंतरं साम माध्यंदिने पवमाने स्तुतं, तदिदम् 'आभ्याम्'
आ त्वा रथमिदं वसो सुतमित्येताभ्यां प्रतिपदनुचराम्यामनुशंसेत् ॥

अथो ब्रह्म वै रथंतरं, क्षत्रं बृहद्, ब्रह्म खलु वै क्षत्रात् पूर्वं, ब्रह्म पुरस्तात्
उग्रं राष्ट्रमव्यथ्यमसदित्यथान्नं वै रथंतरमन्नमेवास्मै तत्पुरस्तात्कल्पयत्यथेयं
वै पृथिवी रथंतरमियं खलु वै प्रतिष्ठा, प्रतिष्ठामेवास्मै तत्पुरस्तात्
कल्पयति ॥

यद् 'रथंतरं' साम तद्ब्राह्मणजातिस्वरूपम्, उभयोः प्रजापतिमुखजत्वात् । तथा
'वृहद्' सामक्षत्रियजात्योः प्रजापतेर्बाहुजत्वसाम्यादेकत्वम् । ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजातेः
पूर्वभाविनी । अतो वृहत्सामसाध्यात्पृष्ठस्तोत्रात् पूर्वं रथंतरसामसाध्यस्य पवमानस्तोत्रस्या-
नुष्ठानेऽयमभिप्रायः । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'पुरस्तात्' पूर्वकाले यस्य राष्ट्रस्य, तदिदं
'ब्रह्म' पुरस्ताद् यदिदं 'मे' राज्ञो राष्ट्रमुग्रमव्यथ्यम् 'असद्' भवेदित्यभिप्रायः । किचान्न-
हेतुत्वाद् 'रथंतरं' सामान्नात्मकं, 'तत्' तेन रथंतरप्रयोगेण 'अस्मै' राज्ञेऽन्नमेव 'पुरस्तात्'
'कल्पयति' प्रथमतः संपादयति । किंच यद् 'रथंतरं' साम 'इयं' 'पृथिवी' भूमिस्वरूपमेव ।
इयं च भूमिः प्राणिनां 'प्रतिष्ठा' आधारः । 'तत्' तेन रथंतरप्रयोगेण 'अस्मै' यजमानाय
राज्ञे प्रतिष्ठामेव कल्पयति ॥

समान इन्द्रनिहवोऽविभक्तः; सोऽह्नामुद्रान्, ब्राह्मणस्पत्य उभयसाम्नो
रूपमुभे हि सामनी क्रियेते ॥

इन्द्रो नितरामाहूयते यस्मिन् प्रगाथे, सोऽत्र च प्रकृतौ च 'समान' एक एव ।
तस्यैवेदं व्याख्यानम् 'अविभक्तः' इति, अविकृत इत्यर्थः । 'सः' च प्रगाथः 'अह्ना' रूप-
मिति शेषः । अहःप्रयोगस्य निष्पादकत्वात्तद्रूपत्वम् । यः प्रगाथः 'उद्रान्' उच्छब्दयुक्तो
'ब्राह्मणस्पत्यः' ब्रह्मणस्पतिदेवताकश्च, 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इत्येवं श्रुतत्वात् । सोऽपि
शंसनीयः । किंचासौ प्रगाथ उभयसाम्नो रूपं, 'हि' यस्मात् 'उभे' ये वृहद्रथंतरे सामनी,
तस्मिन्प्रगाथे सामगैर्गीयते ॥

समान्यो घाय्या अविभक्तास्ता अह्नाम् ॥

‘समान्यः’ इत्यस्य व्याख्यानम् ‘अविभक्ताः’ इति । ताश्चाहविशेषनिष्पादकत्वात् तत्स्वरूपाः ॥

ऐकाहिको मरुत्वतीयः प्रगाथः ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षट्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति सूक्तमुग्रवत्सहस्वत्क्षत्रस्य रूपं, मन्द्र ओजिष्ठ इत्योजस्वत्क्षत्रस्य रूपं, बहुलाभिमान इत्यभिवदभिभूत्यै रूपं, तदेकादशचं भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रैष्टुभो वै राजन्य, ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबोजः क्षत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेनमोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्धयति; तद्गौरिवीतं भवत्येतद्वै मरुत्वतीयं समृद्धं यद्गौरिवीतं; तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥

‘जनिष्ठाः’ इत्यस्मिन्पादे उग्रशब्दसहःशब्दयोर्विद्यमानत्वात् तदेतत् सूक्तम् ‘उग्रवत् सहस्वत्’ तच्चोमयं क्षत्रियजातेः स्वरूपम् । क्षत्रियोऽपि क्रूरो बलवांश्च । द्वितीयपादस्य पूर्वभागे ‘मन्द्र ओजिष्ठः’ इति श्रुतत्वात् सूक्तम् ‘ओजस्वद’ ओजःशब्दोपेतम् । ओजो नाम बलहेतुरष्टमो धातुः । तस्य च धातोः क्षत्रिये संपूर्णत्वाद् ओजःशब्दोपेतं सूक्तं क्षत्रियस्य स्वरूपम् । तदुत्तरभागे ‘बहुलाभिमानः’ इति श्रुतत्वात् ‘अभिवत्’ अभिशब्दोपेतम् । तच्च ‘अभिभूत्यै’ शत्रूणामभिमवस्य स्वरूपम् । किञ्च ‘तत्’ सूक्तमेकादशचं भवति । त्रिष्टुप् चैकादशाक्षरा । राजन्यश्च त्रिष्टुप्सम्बन्धी, तयोः प्रजापतिबाहुजत्वात् । किञ्च यत्त्रिष्टुबोजः-प्रभृतीनां हेतुत्वात् तत्स्वरूपम् । ‘ओजो’ बलहेतुरष्टमो धातुः । ‘वीर्यं’ शरीरादिवलम् । ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपादवम् । राजन्यश्चोजःप्रभृतीनां स्वरूपभूतः तत्रोजः पूर्वमेवोक्तम् । ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातियुक्तत्वम् । ‘वीर्यं’ शरीरादिवलम् । एवं च राजयज्ञे ‘तत्’ तेन त्रिष्टुप्छन्दस्क-सूक्तपाठेन ‘एनं’ राजानमोजःक्षत्रवीर्यैः समृद्धं करोति । किञ्च ‘एतत्’ सूक्तं गौरिवीतश-ब्देन महर्षिणा दृष्टत्वाद् गौरिवीताख्यं भवति । यस्मादेतद् गौरिवीतं, तस्मात् ‘एतत्’ मरुत्वतीयशस्त्रं ‘समृद्धं’ संपूर्णं भवति । ‘तस्य’ च गौरिवीतनाम्नः सूक्तस्य ‘ब्राह्मणं’ ‘तद्वा एतद्यजमानजननम्’-इत्यादिना पूर्वमेवोक्तम् ॥

त्वामिद्धि हवामह इति बृहत्पृष्ठं भवति; क्षत्रं वै बृहत् क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं

द्वितीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२७५

समर्धयत्यथो क्षत्रं वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्केवल्यं, तद्यद्बृहत्पृष्ठं भवति, क्षत्रं वै बृहत् क्षत्रेणैवैनं तत्समर्धयत्यथो ज्यैष्ठ्यं वै बृहज्ज्यैष्ठ्ये-
नैवैनं तत्समर्धयत्यथो श्रैष्ठ्यं वै बृहच्छ्रैष्ठ्येनैवैनं तत्समर्धयति ॥ इति ।

‘त्वामिद्धि’-इत्यादिकस्तृचो निष्केवल्यशस्त्रस्य स्तोत्रियप्रतिपदरूपः, बृहत्साम्न आधार-
त्वाद बृहद्रूपः । तेन च साम्ना पृष्ठस्तोत्रस्य निष्पाद्यत्वात् पृष्ठस्वरूपश्च भवति ।
‘त्वामिद्धि’-इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम्न ‘क्षत्रं वै’ क्षत्रियजातिरूपमेव । अतः ‘क्षत्रेणैव’
‘त्वामिद्धि’-इति तृचरूपेण ‘तत्’ क्षत्रं यजमानरूपं समृद्धं करोति । ‘अथो’ अपि
चोक्तरीत्या क्षत्रमेव बृहद्रूपं निष्केवल्यशस्त्रं यजमानस्य ‘आत्मा’ देहमृतः । ‘तत्’ तथा
सति ‘यद्’ यदि बृहत्पृष्ठशब्दद्वयवाच्यं त्वामिद्धीत्यादिकं निष्केवल्यं भवेत् । ‘तत्’ तेन
निष्केवल्येन, क्षत्रं वै बृहदिति पूर्वमुक्तत्वात् ‘क्षत्रेणैव’ त्वामिद्धीत्यादिना बृहद्रूपेण
निष्केवल्येनैव ‘एनं’ यजमानं समृद्धं करोति । ‘अथो’ अपि च त्वामिद्धीत्यादिकं बृहद्रूपं
‘ज्यैष्ठ्यं वै’ वयोवृद्धेः स्वरूपम् । अतो ‘ज्यैष्ठ्येनैव’ वयोवृद्धयेव ‘एनं’ राजानं समृद्धं
करोति । ‘अथो’ अपि च त्वामिद्धीत्यादिकं बृहद्रूपं ‘श्रैष्ठ्यं वै’ गुणोत्कर्षं एव । तथा सति
‘श्रैष्ठ्येनैव’ गुणोत्कर्षेणैव यजमानं समृद्धं करोति ॥

अभि त्वा शूर नोनुम इति रथंतरमनुरूपं कुर्वन्त्ययं वै लोको रथंतरमसौ
लोको बृहदस्य वै लोकस्यासौ लोकोऽनुरूपोऽमुष्य लोकस्यायं लोकोऽनुरूप-
स्तद्यद्रथंतरमनुरूपं कुर्वन्त्युभावेव तल्लोकौ यजमानाय संभोगिनौ कुर्वन्त्यथो
ब्रह्म वै रथंतरं, क्षत्रं बृहद, ब्रह्मणि खलु वै क्षत्रं प्रतिष्ठितं, क्षत्रे
ब्रह्माथो साम्न एव स सयोनितायै ॥

‘अभि त्वा शूर’-इत्येष तृचो निष्केवल्यशस्त्रस्यानुरूपः कार्यः । यद्यपि त्वामिद्ध्यमि
त्वेत्येतौ प्रगाथावृद्धयात्मकौ तथाऽपि प्रग्रपनेन तृचत्वं संपाद्य प्रतिपदनुचरत्वं द्रष्टव्यम् ।
अभि त्वेत्ययं तृचो रथंतरसाम्न आधारत्वाद् रथंतरमित्युच्यते । बृहद्रथंतरशब्दान्यां
विवक्षितं त्वामिद्ध्यमि त्वेति तृचद्वयं मिलित्वा प्रशस्यते । भूलोको रथंतरस्वरूपः,
स्वर्गलोको बृहत्स्वरूपः, तावेतौ लोकौ परस्परानुरूपौ । अस्मिंल्लोके दत्तेन हविषा देवाः
स्वर्गे जीवन्ति । स्वर्गादागतया वृष्ट्या मनुष्या जीवन्ति । तदेतत्परस्परमनुरूपत्वम् ।
एवं सति बृहद्रथंतररूपाभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यामुभावेव लोको यजमानार्थं समीचीनभोग-
युक्तौ कुर्वन्ति । ‘अथो’ अपि च प्रजापतिमुखजत्वसाम्येन रथंतरस्य ब्राह्मणरूपत्वात्
तदीयबाहुजत्वसाम्येन बृहत् क्षत्रियरूपत्वाच्च बृहद्रथंतराभिधानयोस्तृचयोरनुष्ठानेन ब्रह्म-
क्षत्रयोः परस्परां प्रतिष्ठा भवति । ‘अथो’ अपि च तृचद्वयानुष्ठानं निष्केवल्यशस्त्रस्य
तृचद्वयाश्रितसाम्नश्च ‘सयोनितायै’ समानस्थानत्वाय संपद्यते ॥

यद्वावानेति धाय्या; तस्या उक्तं ब्राह्मणम् ॥

‘तस्या’ धाय्यायाः प्रशंसारूपं ‘ब्राह्मणं’ ‘ते देवा अन्नवन् सर्वं वा अवोचथाः’—इत्यादिना पूर्वमेवोक्तम् ॥

उभयं शृणवच्चन इति मामप्रगाथ उभयसाम्नोरूपमुभे हि सामनी क्रियेते ॥ २ ॥

उभयमित्यादिप्रगाथो बृहदर्थंतरसामद्वयस्य स्वरूपम् । यस्मादेते उभयसामनी अस्मिन् प्रगाथे सामगंगीयेते, तस्मात्तद्रूपत्वं युक्तम्^३ ॥

॥ इति श्रीनत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षट्त्रिंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः खण्डः

तमु ष्टुहि यो अभिमूत्योजा इति सूक्तमभिवदभिमूत्यै रूपम् ॥

‘अभिवत्’ अभिशब्दोपेतं सूक्तं, तस्माद् ‘अभिमूत्यै’ शत्रूणांमनिमवस्य स्वरूपम् ॥

अषाह्लमुग्रं सहमानमाभिरित्युग्रवत् सहमानवत् तत्क्षत्रस्य रूपम् ॥

उग्रशब्दसहमानशब्दयुक्तमिदं सूक्तम् । तच्च शब्दद्वयवाच्यं क्षत्रियजातेः स्वरूपम् ।
क्षत्रियो ह्युग्रो भूत्वा शत्रून्मिमवति ॥

तत्पञ्चदशचं भवत्योजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, ओजः क्षत्रं वीर्यं राजन्य-
स्तदेनमोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्थयति ॥

पूर्वोक्तत्रिष्टुप्प्रशंसावाक्यवत् इदं पञ्चदशस्तोमप्रशंसावाक्यं व्याख्येयम् ॥

तद्भारद्वाजं भवति, भारद्वाजं वै बृहदार्षेयेण सलोमा ॥

भरद्वाजेन दृष्टत्वाद् इदं सूक्तं ‘भारद्वाजं’ ‘बृहत्’ सामापि तथा भारद्वाजम् । तादृश-
बृहद्योगादयं क्रतुः ‘आर्षेयेण सलोमा’ । आर्षेयो भरद्वाजमुनिसंबन्धः, लोमशब्देन केशयुक्तो
मूर्धोपलक्ष्यते । ‘सलोमा’ सशिरस्कः, संपूर्ण इत्यर्थः । भरद्वाजमुनिदृष्टस्य बृहतः संपूर्णत्वाद्
बृहद्द्वारा भरद्वाजमुनिसंबन्धे^३ सति क्रतोरपि संपूर्णत्वं द्रष्टव्यम् ॥

एष ह वाव क्षत्रिययज्ञः समृद्धो यो बृहत्पृष्ठस्तस्माद्यत्र क्व च क्षत्रियो
यजेत, बृहदेव तत्र पृष्ठं स्यात्, तत्समृद्धम् ॥

‘यः’ क्रतुद्विसामकत्वेन^३ बृहत्पृष्ठोपेतः, एष एव क्षत्रिययज्ञः ‘समृद्धः’ संपूर्णः । यस्मा-

चतुर्थः खण्डः]

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२७७

देवं, तस्माद् 'यत्र क्व च' एकसामकेनापि ऋतुना क्षत्रियो गजेत, तत्र पृष्ठस्तोत्रं बृहत्-
सामयुक्तमेव कुर्यात् । 'तत्' एतदनुष्ठानं 'समृद्धं' संपूर्णं भवति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षट्त्रिंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ [२६०]

अथ चतुर्थः खण्डः

एकाहिका होत्रा, एता वै शान्ताः क्लृप्ताः प्रतिष्ठिता होत्रा, यदैकाहिकाः
शान्त्यै क्लृप्त्यै प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्यै, ताः सर्वरूपा भवन्ति सर्वसमृद्धाः,
सर्वरूपतायै सर्वसमृद्ध्यै, सर्वरूपाभिर्होत्राभिः सर्वसमृद्धाभिः, सर्वान् कामान-
वाप्नवामेति, तस्माद्यत्र क्व चैकाहा असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठा, एकाहिका
एव तत्र होत्राः स्युस्तत्समृद्धम् ॥

मंत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां याः क्रियास्ताः 'होत्राः' । ताश्च 'एकाहिकाः'
एकाहे प्रकृतिरूपे विहिता एवात्र विकृतिरूपेण क्षत्रिययज्ञे कर्तव्याः । 'एताः' च होत्राः
शान्तत्वादिगुणिकाः । शान्तादिशब्दार्थाः । पूर्ववद् व्याख्येयाः । 'ताः' चैकाहिका होत्राः
'सर्वरूपाः सर्वसमृद्धाश्च भवन्ति' तत्तद्विकृतिषु होत्रकाणां ये ये विशेषा उक्ताः, तद्रूपत्वं
सर्वरूपत्वं, तत्फलसमृद्धिः । सर्वसमृद्धिः । एतच्चोभयमिन्द्रामिष्टवनेन क्षत्रियप्रतिपादनसा-
मर्थ्यात् संपद्यते । अतः 'सर्वरूपतायै' सर्वलोकप्राप्त्यर्थम्, तत्र च सर्वभोगसमृद्ध्यर्थम् उक्ता
होत्रकाः संपद्यन्ते । ततः क्षत्रियाः पुरुषाः सर्वरूपाभिः सर्वसमृद्धाभिरेकाहिकामि-
होत्राभिः सर्वान् कामानवाप्नवामेत्यमिप्रायेणैकाहिकहोत्रानुष्ठानं कुर्युः । एकाहाश्च
द्विविधाः—सर्वस्तोमसर्वपृष्ठाः तद्विपरीताश्च, पृष्ठये षडहे प्रतिपादिताः, त्रिवृत्पञ्चदशसप्त-
दशैकविंशत्रिनवत्रयस्त्रिंशरूपाः षट्संख्याकाः सर्वे स्तोमाः । तस्मिन्नेव पृष्ठयषडहे रथंतर-
वृहद्वैरूपवैराजशाकवरैवतानि षट्संख्याकानि सर्वपृष्ठानि । तैः सर्वैः स्तोमैः पृष्ठैश्च
युक्तेभ्य एकाहेभ्यो व्यतिरिक्ताः कतिपयस्तोमपृष्ठयुक्ता एकाहाः 'असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठाः'
च । यस्मादैकाहिका होत्राः पूर्वोक्तरोत्या प्रशस्ताः तस्माद्यत्र क्वापि असर्वस्तोमा
असर्वपृष्ठयैकाहा अनुष्ठीयन्ते, तत्र सर्वत्रैकाहिका एव होत्राः स्युः । न तु नूतनो विशेषः
कश्चिदस्ति । 'तत्' तादृशं कर्म 'समृद्धं' फलेन संपूर्णम् ॥

उक्थ्य एवायं पञ्चदशः स्यादित्याहुरोजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, ओजः
क्षत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेनमोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्धयति ॥

‘अयं’ क्षत्रिययज्ञ उक्थ्यसंस्थ एव , सर्वेऽपि स्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोम एव स्यादित्येव-
मेके ब्रह्मवादिन आहः । ‘ओजो वा’ इत्यादिकं पूर्ववदव्याख्येयम् ॥

तस्य त्रिंशत्स्तुतशस्त्राणि भवन्ति; त्रिंशदक्षरा वै विराड्, विराळ-
न्नाद्यं विराज्येवैनं तदन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति, तस्मात्तदुक्थ्यः पञ्चदशः
स्यादित्याहुः ॥

‘तस्य’ उक्थ्यस्य पञ्चदश स्तोत्राणि, पञ्चदश शस्त्राणीत्येवं त्रिंशत्संख्या । तथा
सत्यक्षरद्वारा ‘विराड्’ रूपत्वाद्, विराजश्चान्नसाधनत्वात् ‘एनं’ यजमानं विराट्साम्ये-
नान्नाद्ये प्रतिष्ठापयति । ‘तस्मात्’ एवं पञ्चदशस्तोत्रशस्त्रत्वात् ‘तदुक्थ्यः’ स क्षत्रिययज्ञ
उक्थ्यसंस्थः पञ्चदशस्तोमयुक्तः स्यादित्येवं केचिदाहुः ॥

ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्यात् ॥

योऽयं क्षत्रियाणां ज्योतिष्टोमः, सोऽग्निष्टोमसंस्थ एव स्यात् ॥

ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिवृत्, क्षत्रं पञ्चदशो, ब्रह्म खलु वै क्षत्रात् पूर्वं, ब्रह्म
पुरस्तान्म उग्रं राष्ट्रमव्यथ्यमसदिति, विशः सप्तदशः, शौद्रो वर्ण एकविंशो
विशं चैवास्मै तच्छौद्रं च वर्णमनुवर्त्मानौ कुर्वन्त्यथो तेजो वै स्तोमानां
त्रिवृत्, वीर्यं पञ्चदशः, प्रजातिः सप्तदशः, प्रतिष्ठेकविंशस्तवेनं तेजसा वीर्येण
प्रजात्या प्रतिष्ठयाऽन्ततः समर्धयति, तस्माज्ज्योतिष्टोमः स्यात् ॥

प्रजापतेर्मुखबाहुमध्यदेहपादेभ्य उत्पत्तिसाम्यात् त्रिवृदादिस्तोमानां ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टय-
रूपत्वम् । तत्र ब्राह्मणपूर्वकं राष्ट्रं मदीयमुग्रमव्यथनीयं वाऽस्त्वित्यभिप्रायेण क्षत्रियस्य
त्रिवृत्पञ्चदशो क्रमेणानुष्ठेयो । सप्तदशैकविंशयोरनुष्ठानं वैश्यशूद्रौ वर्णौ क्षत्रियस्यानुगामिनौ
कुर्वन्ति । त्रिवृदादिस्तोमानां तेजोवीर्यं प्रजननप्रतिष्ठासाधनत्वात् तद्रूपत्वम् । तेषामनुष्ठानेन
‘एनं’ क्षत्रियम् ‘अन्ततः’ क्षत्रियज्ञस्यन्ते तेजआदिभिः समृद्धं करोति । तस्मात्क्षत्रियस्य
त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टयविशिष्टो ज्योतिष्टोमः स्यात् ॥

तस्य चतुर्विंशतिः स्तुतशस्त्राणि भवन्ति, चतुर्विंशत्यर्धमासो वै संवत्सरः,
संवत्सरे कृत्स्नमन्नाद्यं, कृत्स्न एवैनं तदन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति, तस्मा-
ज्ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्यादग्निष्टोमः स्यात् ॥ ४ ॥

‘तस्य’ अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि, एवं
चतुर्विंशतिसंख्या । ततोऽर्धमासद्वारा संवत्सरत्वम् । संवत्सरे च द्विः सस्यानां पच्यमान-
त्वादन्नाद्यं ‘कृत्स्नं’ सम्पूर्णं भवति । तेन ‘एनं’ यजमानं सम्पूर्णं एवान्नाद्ये प्रतिष्ठापयति ।
तस्मात् क्षत्रियस्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमसंस्थ एव स्यात् । न तुक्थ्यसंस्थ इति ।

चतुर्थः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२७६

अस्यासोऽव्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (षट्त्रिंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

—: ० :—

[अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः]

प्रथमः खण्डः]

अथातः पुनरभिषेकस्यैव ॥

‘अथ’ क्रतुसमाप्त्यनन्तरं, यतः क्षत्रियोऽभिषेकमहंति । ‘अथ’ कारणात्पुनरभिषेकस्यैव, विधिरुच्यत इति शेषः । राज्ञः पूर्वमभिषिक्तत्वादयं पुनरभिषेको भवति । इतरस्यापि क्षत्रियस्य माहेन्द्रग्रहाय प्रस्तुते सामान्यमभिषेकस्याऽऽवश्यकस्य विद्यमानत्वात् अयं पुनरभिषेको भवति ॥

सूयते ह वा अस्य क्षत्रं यो दीक्षते क्षत्रियः सन् सन्निदाऽवभृथादुदेत्यानूबन्ध्य येष्ट्वोदवस्यत्यथैनमुदवसानीयायां संस्थितायां पुनरभिषिञ्चन्ति ॥

‘यः’ पुमात् क्षत्रियः सन् ‘दीक्षते’ दीक्षां प्राप्नोति । ‘अस्य’ क्षत्रस्य पुरुषस्य ‘क्षत्रं’ सर्वेषां प्राणिनां क्षतात् त्राणं ‘सूयते’ प्रवर्तते ‘तस्मात्’ क्षत्रियो यदा ‘अवभृथादुदेत्य’ अवभृथाख्यं कर्नं समाप्तं कृत्वा ततो ‘अनूबन्ध्यया’ तदाख्यया कर्माचित्पशुस्थानीयया ‘इष्ट्वा’ यागं कृत्वा पश्चात् ‘उदवस्यति’ उदवसानीयाख्ययेष्ट्या कर्मावसानं करोति । ‘अथ’ तदानीम् ‘एनं’ क्षत्रियमुदवसानीयेष्टौ समाप्तायां पुनरपि कर्माङ्गत्वेन त्विजोऽभिषिञ्चेयुः ॥

तस्यैते पुरस्तादेव संभारा उपक्लृप्ता भवन्त्यौदुम्बर्यासन्दी; तस्यै प्रादेश-मात्राः पादाः स्युररतिमात्राणि शीर्षण्यानूच्यानि; मौञ्जं विवयनं, व्याघ्र-चर्माऽऽस्तरणमौदुम्बरश्चमस, उदुम्बरशाखा; तस्मिन्नेतस्मिन्चमसेऽष्टातयानि निष्ठुतानि भवन्ति;—दधि मधु सर्पिरातपवर्ष्या आपः शष्पाणि च तोक्मानि च मुरा दूर्वा ॥ इति ।

‘तस्य’ पुनरभिषेकस्य ‘एते’ वक्ष्यमाणाः ‘संभाराः’ संपादनीया द्रव्यविशेषाः ‘पुरस्ता-देवोपक्लृप्ताः’ अभिषेककालात् प्रागेव संपादिता भवेयुः । के वस्तुत्रिशेषाः संपादनीयाः ? तेषांभिधीयन्ते । उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता काचिदासन्दी । ‘तस्यै’ तस्या आसन्दाश्चत्वारः पादाः प्रादेशपरिमिताः । तेषां पादानां शिरस्युपरिमाणेऽवस्थितानि ‘शीर्षण्यानि’ अन्वक्तियंग-वस्थितानि काष्ठानि ‘अनूच्यानि’, तानि शीर्षण्यानूच्यानि’ अरतिपरिमितानि । प्रादेशद्वय-मरतिः । ‘विवयनं’ विविधं वयनं रज्जुनामोतप्रोतरूपेण संयोजनम् । तच्च ‘मौञ्जं’ मुञ्जतृणेन निर्मितम् । ईदृश्या आसन्दा उपर्यास्तरणं व्याघ्रचर्म । दध्यादिप्रक्षेपार्थः प्रोढ उदुम्बरकाष्ठनिर्मितश्चमसः । तथा काचित्सूक्ष्मा ‘उदुम्बरशाखा’ । ‘तस्मिन्नेतस्मिन्मौदुम्बरे’ प्रोढे चमसे वक्ष्यमाण दध्यादिद्रव्याणि ‘अष्टातयानि’ । अत्र द्वितयत्रितयादिवत् संख्याया

द्वितीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२८१

अवयवे 'तयप्' इति सूत्रेण तयप्प्रत्ययः । अष्टसंख्याका अवयवा येषां द्रव्यादीनां तान्यष्टातयानि । दीर्घसंज्ञान्दसः । तानि च 'निषुतानि' नितरां सुतानि प्रक्षिप्तानि भवन्ति । चमसे प्रक्षेपणीयाण्यष्ट द्रव्याणि कानीति तान्युच्यन्ते,—दधि, मधु, सर्पिरित्येतानि त्रीणि प्रसिद्धानि; । आतपयुक्तवर्षमवाः 'आतपवर्ष्याः' तादृश्य आपश्चतुर्थं द्रव्यम् । 'शष्पाणि' श्यामवृणानि, पञ्चमं द्रव्यम् । 'तोवमानि' अङ्कुराणि षष्ठं द्रव्यम् । सुरा, दूर्वेति द्रव्यद्वयं प्रसिद्धम् ॥

तद्यैषा दक्षिणा स्फयवर्तनिर्वेदेर्भवति, तत्रैतां प्राचीमासन्दीं प्रतिष्ठापयति, तस्या अन्तर्वेदि द्वौ पादौ भवतो बहिर्वेदि द्वावियं वै श्रीस्तस्या एतत्परिमितं रूपं यदन्तर्वेद्यथैष भूमाऽपरिमितो यो बहिर्वेदि; तद्यदस्या अन्तर्वेदि द्वौ पादौ भवतो, बहिर्वेदि द्वा, उभयोः कामयोरुपाप्त्यै यश्चान्तर्वेदि यश्च बहिर्वेदि ॥ ५ ॥

पुरा वेदिपरिग्रहार्थं स्फयेन रेखात्रयं कृतं—दक्षिणा 'प्रतीच्युदीची च । तत्र देव-यजनदेशे यैषा वेदेः सन्नन्धिनी दक्षिणा 'स्फयवर्तनिः' स्फयस्य रेखा भवति 'तत्र' तस्यां रेखायाम् 'एताम्' आसन्दीं 'प्राचीं' प्रागग्रामवस्थापयेत् । 'तस्याः' च आऽऽसन्द्या उत्तरदिग्गतौ द्वौ पादावन्तर्वेदि तिष्ठतः । दक्षिणदिग्गतौ द्वौ पादौ बहिर्वेदि स्थापनीयो । 'इयं' भूमिः 'श्रीर्वै' संपद्रूपैव । 'तस्याः' भूमेरन्तर्वेदि यद्रूपमस्ति, एतत् 'परिमितम्' अल्पम् । अयं बहिर्वेदि 'यः' प्रदेशोऽस्ति, एष 'भूमा' बहुलः । अत एव 'अपरिमितः' इयानिति परिच्छेदरहितः । एवं सति वेदेमध्ये बहिर्चाऽऽसन्द्या द्वौ द्वौ पादाविति यदस्ति, तदुभयोः कामयोः प्राप्त्यै भवति,—यश्च कामो वेदिमध्ये लभ्यते । यश्चान्यः कामो वेदेर्बहिर्लभ्यते, तदुभयसिद्धयर्थमेवं स्थापनम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (५)

अथ द्वितीयः खण्डः

व्याघ्रचर्मणाऽऽस्तृणात्युत्तरलोमा प्राचीनग्रीवेण, क्षत्रं वा एतदारण्यानां पशूनां यद्व्याघ्रः, क्षत्रं राजन्यः, क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं समर्धयति ॥

उत्तराण्यूर्ध्वमागे लोमानि यस्य चर्मणस्तद् 'उत्तरलोम' । प्राच्यां दिशि ग्रीवा यस्य चर्मणस्तत् 'प्राचीनग्रीव' । तादृशेन व्याघ्रचर्मणा तामासन्दीमास्तृणीयात् । अरण्य एवावस्थिता आरण्याः पशवो हरिणादयः । यो व्याघ्रोऽस्त्येतदारण्यानां पशूनां मध्ये 'क्षत्रं वै' क्षत्रियवच्छूरः । योऽयं 'राजन्यः' यजमानः, सोऽपि 'क्षत्रं' क्षत्रियजाति-

त्वाच्छूरः । अतश्चर्मास्तरणाद् व्याघ्रचर्मरूपेण 'क्षत्रेणैव' यजमानरूपं 'क्षत्रं' समृद्धं करोति ॥

तां पश्चात्प्राडुपविश्याऽऽच्य जानु दक्षिणमभिमन्त्रयत उभाभ्यां पाणिभ्या-
मालभ्य ॥

प्रतिष्ठापिताया आसन्द्याः पश्चाद्भागे यजमानः प्राङ्मुख उपविश्य, दक्षिणं यज्जान्वस्ति तत् 'आच्य' तदभूमिस्पृष्टं यथा भवति तथा न्यग्भूतं कृत्वा, सव्यजानूध्वंमुखमेवावस्थाप्यो-
माभ्यां पाणिभ्यामासन्दीम् 'आलभ्य' स्पृष्ट्वा, वक्ष्यमाणमन्त्रेणामभिमन्त्रयेत् ॥

अग्निष्ट्वा गायत्र्या सयुक्छन्दसाऽऽरोहन्, सवितोष्णिहा, सोमोऽनुष्टुभा
बृहस्पतिर्वृहत्या, मित्रावरुणौ पङ्क्त्येन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वे देवा जगत्या,
तानहमनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय पारमेष्ठ्याय
राज्याय माहाराज्यायाऽऽधिपत्याय स्वावश्यायाऽऽतिष्ठायाऽऽरोहामि ॥

हे आसन्दि 'त्वा' त्वां गायत्र्या छन्दसा 'सयुक्' सहितोऽग्निरारोहन् । 'उष्णिहा'
छन्दसा सहितः सविताऽऽरोहन् । एवं सोमबृहस्पतिमित्रावरुणेन्द्रविश्वे(श्व)देवा अनुष्टु-
बादिच्छन्दोभिः सहितास्त्वामारोहन्तु । 'तान्' अन्यादीन् देवान् 'अनु' पश्चादहमारोहामि ।
किमर्थम् ? राज्यादिसिद्ध्यर्थम् । 'राज्यं' देशाधिपत्यम् । 'साम्राज्यं' धर्मेण पालनम् ।
'भौज्यं' भोगसमृद्धिः । 'स्वाराज्यम्' अपराधीनत्वम् । 'वैराज्यम्' इतरेभ्यो भूपतिभ्यो
वैशिष्ट्यम् । एतदुक्तमैहिकम्, अथाऽऽमुष्मिकमुच्यते—'पारमेष्ठ्यं' प्रजापतिलोकप्राप्तिः ।
तत्र 'राज्यम्' ऐश्वर्यम् । 'माहाराज्यं' तत्रत्येभ्य इतरेभ्य आधिक्यम् । 'आधिपत्यं' तान्-
इतरान् प्रति स्वामित्वम् । 'स्वावश्यम्' अपारतन्त्र्यम् । 'आतिष्ठत्वं' चिरकालवासित्वम् ॥

इत्येतामासन्दीमारोहेदक्षिणेनाग्रे जानुनाऽथ सव्येन ॥

'इति' शब्दः पूर्वोक्तमभिमन्त्रणमन्त्रं परामृशति । तेनैव मन्त्रेण 'एताम्' आसन्दी-
मारोहेत् । तत्रायं प्रकारः—दक्षिणेन जानुना प्रथमं समारोहेत्, ततः सव्येनाऽऽरोहेत् ॥

तत्तदितोरे ॥

'तत्' आरोहणम्, 'तत्' आरोहणम्, 'इति' एवं सर्वे जनाः पूजयन्ति ।
पूजार्थं प्लुतिः ॥

चतुरुत्तरैर्व देवाश्छन्दोभिः सयुग्भूत्वैतां श्रियमारोहन् यस्यामेत एतर्हि
प्रतिष्ठिता; अग्निर्गायत्र्या, सवितोष्णिहा, सोमोऽनुष्टुभा, बृहस्पतिर्वृहत्या,
मित्रावरुणौ पङ्क्त्येन्द्रस्त्रिष्टुभा विश्वे देवा जगत्या ॥

चत्वार्यंक्षराण्येकैकस्माच्छन्दस 'उत्तराणि' अधिकानि येषु गायत्र्यादिषु जगत्यन्तेषु

तृतीयः खण्डः

धोमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२८३

च्छन्दःसु, तानि 'चतुस्ताराणि' । तादृशैश्छन्दोभिः 'सयुग्मूत्वा' साहित्यं प्राप्य, 'देवाः' अग्न्यादयः 'एताम्' आसन्दीं 'श्रियम्' ऐश्वर्यरूपाम् 'आरोहन्' । 'यस्याम्' आसन्द्याम् 'एते' अग्न्यादय इदानीमपि प्रतिष्ठिता वर्तन्ते । देवाश्छन्दोभिः सयुग्मूत्वेत्यस्या अर्थोऽग्निर्गायत्र्येत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥

ते एते अभ्यनूच्येते अनेगयिष्यभवत्सयुग्वेति ॥

'ते एते' देवच्छन्दसी परस्परसहिते कयाचिद्वाऽभ्यनूच्येते । सेयमृगनेरित्यादिका येयं गायत्री, सेयमग्नेः 'सयुग्वा' सहवासिन्यमवत् 'इति' तस्या ऋचोऽर्थः ॥

कल्पते ह वा अस्मै योगक्षेम उत्तरोत्तरिणीं ह श्रियमश्नुतेऽश्नुते ह प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यं, य एवमेता अनु देवता एतामासन्दीमारोहति क्षत्रियः सन् ॥

'यः' पुमान् स्वयं 'क्षत्रियः' साम्नारोहति एता देवता 'अनु' स्वयमप्युक्तेन प्रकारेणैतामासन्दीमारोहति । 'अस्मै' क्षत्रियाय 'योगक्षेमः' कल्पते सिध्यति । अप्राप्तस्य लाभस्य प्राप्तिर्योगः । प्राप्तस्य वस्तुनो रक्षणं क्षेमः । योगसहितः क्षेमो 'योगक्षेमः' । किंचायं क्षत्रियः 'उत्तरोत्तरिणीं' दिने दिने वर्धमानां श्रियं प्राप्नोति । तथा सर्वासां प्रजानाम् 'ऐश्वर्यं' नियामकत्वम् 'आधिपत्यम्' अधिकत्वेन पालनं च प्राप्नोति ॥

अथैनमभिषेक्ष्यक्षपां शान्तिं वाचयति ॥

'अथ' आसन्द्यारोहणानन्तरम् 'एनम्' आरूढं क्षत्रियं योऽन्योऽभिषेक्षयति, स पुमान् 'अपां' शान्तिं जलदेवतानां शान्तिकरं मन्त्रं 'वाचयेत्' । क्षत्रियस्याग्रे स्वयं सकृदुक्त्वा तं क्षत्रियं पाठयेत् ॥

शिवेन मा चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे ।

सर्वो अग्नीरप्सुषदो हुवे वो मयि वर्चो बलमोजो निधत्तेति ॥

हे 'आपः' देवताः, 'शिवेन' शान्तेनानुग्रहयुक्तेन चक्षुषा मामवलोक्यत । तथा 'शिवया' शान्तया 'तन्वा' मदीयां त्वचमुपस्पृशत । 'अप्सु' जलेषु सीदन्तीति 'अप्सुषदः' और्वदयोऽग्नयः' तान् अग्नीन् सर्वान् 'वः' युष्मदर्थं 'हुवे' आह्वयामि । यूयमपि 'वर्चः' कान्तिः, 'बलं' शरीरबलम्, तत्कारणम् 'ओजः' च मयि 'निधत्त' संपादयत ॥

नैतस्याभिषिषिचानस्याशान्ता आपो दीपं निर्हणन्ति ॥ ६ ॥

'अशान्ताः' उप्रा आपः तथा चाज्यत्र श्रूयते—'दिव्या आपोऽशान्ताः' इति । ताश्चाऽऽपः शान्तिवाचनाभावे 'अभिषिषिचानस्य' अभिषेकं प्राप्तस्य 'एतस्य' क्षत्रियस्य दीपं 'निर्हण्युः' विनाशयेयुः । सति तु शान्तिपाठे 'न निर्हणन्' नैव विनाशयन्ति,—'इति'

अनेनामिप्रायेण शान्तिं वाचयेत् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तत्रिंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (६)

अथ तृतीयः खण्डः

अथैनमुदुम्बरशाखामन्तर्धायाभिषिञ्चति ॥

'अथ' शान्तिवाचनानन्तरम् 'एनं' क्षत्रियम् 'उदुम्बरशाखामन्तर्धाय' शिरस्युदुम्बर-
शाखया व्यवधानं कृत्वा चमसस्यैर्दध्यादिमिरमिषिञ्चेत् ॥

इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः ।

इमा राष्ट्रस्य वर्धनीरिमा राष्ट्रभृतोऽमृताः ॥

'आपः' इत्यनेन दध्यादिसर्वद्रव्याण्युपलक्ष्यन्ते । 'इमाः' दध्यादिसहिता आपः
'शिवतमाः' अतिशयेन शान्ताः । तथा 'इमाः' आपः 'सर्वस्य' दारिद्र्यादिरोगस्य 'भेषजीः'
औषधरूपाः । तथा 'इमाः' आपो राष्ट्रस्य 'वर्धनीः' अमिवृद्धिहेतवः । अत एव 'इमाः' आपो
'राष्ट्रभृतः' राष्ट्रधारिण्यः । स्वयं च 'अमृताः' विनाशरहिताः ॥

याभिरिन्द्रमभ्यषिञ्चत् प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुम् ।

ताभिरद्विरभिषिञ्चामि त्वामहं राज्ञां त्वमधिराजो भवेह ॥

पुरा प्रजापतिः 'यामिः' दध्यादिसहिताभिरिन्द्रादीन् 'अभ्यषिञ्चत्' । हे क्षत्रिय
ताभिरद्विस्त्वामहमभिषिञ्चामि । त्वं च 'इह' लोके राज्ञां सर्वेषामधिको राजा भव ॥

महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनाम् ।

देवी जनित्र्यजीजनद् भद्रा जनित्र्यजीजनत् ॥

'जनित्री' तवोत्पादिका मातृरूपा देवी, त्वां 'महीनां' महान्तं महतामपि पुरुषाणां
मध्येऽतिशयेन महान्तं 'चर्षणीनां' मनुष्याणां च सर्वेषां 'सम्राजं' सम्यग्धर्मेण पालयितारं
कृत्वा 'अजीजनत्' उत्पादितवती । अतो भवदीया 'जनित्री' माता, स्वयं तदा पुण्यात्मा
भूत्वोत्पादितवती ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्तेजसा
सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि बलाय श्रियै यशसेऽज्ञाद्याय ॥

तृतीयः खण्डः

ओमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२८५

हे क्षत्रिय 'सवितुः' प्रेरकस्य देवस्य परमेश्वरस्य 'प्रसवे' अनुज्ञायां सत्यां स्वामिषिञ्चामि । केन साधनेन ? 'अश्विनोर्देवयोः संवन्धिभ्यां बाहुभ्यां, न तु मदीयाम्याम्; तथा 'पूष्णः' देवस्य हस्ताभ्याम् । मणित्रन्धपयन्तो दण्डाकारी 'बाहू' अङ्गुलिसहितावग्रमागौ 'हस्तौ' । तथाऽग्निसंबन्धिना 'तेजसा' शरीरकान्त्या । सूर्यस्य संबन्धिना 'वचंसा' बाह्यप्रकाशेन इन्द्रसंबन्धिना 'इन्द्रियेण' चक्षुरादिपाटवेन । कस्मै प्रयोजनायायमभिषेकः । तव शारीरबलाय, 'श्रियै' हस्त्यश्वादिसंपदे, 'यशसे' कीर्त्यै, 'अन्नाद्याय' अन्नसमृद्धये ॥

भूरिति य इच्छेदिममेव प्रत्यक्षमद्यादित्यथ य इच्छेद् द्विपुरुषं भूर्भुव इत्यथ य इच्छेत् त्रिपुरुषं वाऽप्रतिमं वा भूर्भुवः स्वरिति ॥

'यः' अभिषेक्ता 'इममेव' अभिषिच्यमानं क्षत्रियं प्रत्यक्षी 'अन्नमद्यात्' नीरोगो भवेदिति 'इच्छेत्' कामयेत, तं 'भूरिति' व्याहृत्याऽभिषिञ्चेत् । अथ 'या' अभिषेक्ता पुत्रपौत्राभ्यां द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां 'सहितम्' 'इमं' क्षत्रियं प्रत्यक्षमद्यादिति कामयेत, तदानीम् 'भूर्भुवः' इति व्याहृतिद्वयेनाभिषिञ्चेत् । अथ 'यः' अभिषेक्ता पुत्रपौत्रप्रपौत्रस्त्रिभिः पुरुषैर्युक्तम् 'इमं' क्षत्रियमिच्छेत् पुरुषत्रयपर्यन्तं जीवित्वा सुखेनान्नमद्यादिति कामयेत । अथ वा तमेतम् 'अप्रतिमं' स्वतुल्यक्षत्रियान्तररहितं कुर्यामिति कामयेत, तदानीं 'भूर्भुवः' स्वरिति व्याहृतित्रयेणाभिषिञ्चेत् ॥

तद्वैक आहुः,—सर्वासिर्वा एषा यदेता व्याहृतयोऽति सर्वेण हास्य परस्मै कृतं भवतीति; तमेतेनाभिषिञ्चेद्देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वचंसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि बलाय श्रियै यशसेऽन्नाद्यायेति ॥

'तद्' तस्मिन्नेवामिषेके ब्रह्मवादिनः केचिदेवमाहुः—या एता व्याहृतयः सन्ति 'एषा' व्याहृतिरूपा 'सर्वासिर्वै' सर्वफलप्राप्तिसाधनम् । अतो व्याहृतिभिरमिषेके सर्वा, 'अस्य' अभिषिच्यमानस्य 'परस्मै' परस्य स्वस्मादन्यस्य क्षत्रियस्य 'अति सर्वेण' तदपेक्षामात्रमभिक्रम्य कृत्स्नेनापि मन्त्रजातेनाभिषेचनं कृतं भवति । तदेतदधिकामिषेचनमयुक्तम् 'इति' अभिप्रेत्य 'तं' क्षत्रियम् 'एतेन' देवस्य त्वेत्वादिना यजुषाऽभिषिञ्चेत्, न तु व्याहृतिभिरिति तेषां पक्षः ॥

तदु पुनः परिचक्षते; यदसर्वेण वाचोऽभिषिक्तो भवतीश्वरो ह तु पुराऽऽयुषः प्रैतोरिति ह स्माऽऽह सत्यकामो जाबालोऽयमेताभिव्याहृतिभिर्नाभिषिञ्चन्तीति ॥

'तदु' तदपि पूर्वोक्तं मतं पुनरन्येऽभिज्ञाः 'परिचक्षते' निराकुर्वन्ति । 'यं' क्षत्रियम् 'एताभिः' व्याहृतिभिर्नाभिषिञ्चन्ति, 'एषः' क्षत्रियो 'यद्' यस्मात्कारणाद् 'असर्वेण' प्रपुत्ररहितेन 'वाचो' वाक्येन मन्त्रेणामिषिक्तो भवति, 'तस्माद्' 'अयं' स्वोचितादायुषः

पुरा 'प्रेतोः' प्रेतुं मर्तुम् 'ईश्वरः' समर्थो भवति । तस्मादायुःक्षयहेतुत्वादयं पक्षो न युक्त इति जावालायाः पुत्रः 'सत्यकामो' महर्षिराह ॥

ईश्वरो ह सर्वमायुरेतोः सर्वमाप्नोद्विजयेनेत्यु ह स्माऽऽहोद्दालक आरुणिर्य-
मेताभिर्व्याहृतिभिरभिषिञ्चन्तीति; तमेतेनैवाभिषिञ्चेद्देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूरणो हस्ताभ्यामग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणा-
भिषिञ्चामि बलाय श्रियै यशसेऽन्नाद्याय भूर्भुवः स्वरिति ॥

'य' क्षत्रियम् 'एतामिः' व्याहृतिभिरभिषिञ्चन्ति, स क्षत्रियः 'सर्वमायुरेतोः' सर्व-
मायुः 'प्राप्तुम्' 'ईश्वरः' समर्थो भवति । ततो 'विजयेन' शत्रून्भिभूय सर्वं भोगम् 'आप्नोद्'
प्राप्नोति । 'इति' एवमरणपुत्र उद्दालक आह स्म । तस्मात् 'तं' क्षत्रियम् 'एतेन' व्याहृ-
त्यन्तेनैव यजुषाऽभिषिञ्चेन्न केवलेन । सोऽयं व्याहृत्यन्तो मन्त्रा नित्यप्रयोगे द्रष्टव्यः ।
काम्यप्रयोगे तु व्याहृतिविकल्पः पूर्वमुक्तः ॥

अथैतानि ह वै क्षत्रियादीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति; ब्रह्मक्षत्रे अङ्गान्नाद्य-
मपामोषधीनां रसो ब्रह्मवर्चसमिरापुष्टिः प्रजातिः क्षत्ररूपं; तदथो अन्नस्य
रस ओषधीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा; तद्यदेवाम् पुरस्तादाहुती जुहोति, तदस्मिन्
ब्रह्मक्षत्रे दधाति ॥ ७ ॥

'अथ' अमिषेकानन्तरं, होम उच्यत इति शेषः । 'ईजानाद्' यागं कृतवतः क्षत्रियात्
'एतानि' वक्ष्यमाणानि 'व्युत्क्रान्तानि' अपगतानि भवन्ति । तानि निर्दिश्यन्ते—'ब्रह्मक्षत्रे'
एतस्य समीपे वर्तमानं जातिद्वयम्, 'ऊर्क' क्षीरादिरसः, अन्नाद्यम् चोदनादिकम् । तदेतदु-
भयमपामोषधीनां 'रसः' सारः । 'अपां रसः' क्षीरादिः । 'ओषधीनां रसः' अन्नाद्यम् ।
'ब्रह्मवर्चसं' श्रुताध्ययनसंपत्तिः । 'इरापुष्टिः' अन्नसमृद्धिः । 'प्रजाति' पुत्रोत्पादनम् ।
तच्च सर्वं क्षत्रियस्य स्वरूपम्, अत्यन्तमपेक्षितत्वात् । एतेषां व्युत्क्रान्तो क्षत्रियस्य
स्वरूपहानिरेव भवति । 'अथो' अपि च 'अन्नस्य' ओदनस्य, 'रसः' रसस्य क्षीरादेः,
'ओषधीनाम्' अन्नकारणानां व्रीहियवादीनां 'क्षत्रं प्रतिष्ठा' क्षत्रिय आश्रयः । तस्मादुक्तो
व्यतिक्रमः क्षत्रियस्य न युक्तः । 'तत्' तथा सति 'यत्' यदि 'अमू' बुद्धिस्ये आहुती अमि-
षिक्तस्य क्षत्रियस्य पुरस्ताज्जुहुयात् । 'तत्' तदानीम् 'अस्मिन्' अमिषिक्ते ब्राह्मणजाति,
क्षत्रियजाति, तदुपलक्षितमन्नादिकं च सर्वमवस्थापयति । 'ब्रह्म प्रपद्ये'—'स्वाहा'—'क्षत्रं
प्रपद्ये'—'स्वाहा' इत्याहुतिद्वयं जुहुयादिति तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (७)

चतुर्थः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३८७

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ यदौदुम्बर्यासन्दी भवत्यौदुम्बरश्चमस उदुम्बरशाखोर्वा अन्नाद्यमुदुम्बर ऊर्जमेवास्मिस्तदन्नाद्यं दधाति ॥

आसन्दी-चमस-शाखानां कारणभूतो यः 'उदुम्बरः' सोऽयं रसस्यान्नस्य स्वरूपभूतः । तेन 'अस्मिन्' यजमाने रसमन्त्रं च संपादयति ॥

अथ यद्दधि मधु घृतं भवत्यपां स ओषधीनां रसोऽपामेवास्मिस्तदोषधीनां रसं दधाति ॥

दधिघृतयोः पशुभक्षितवृणोदकजन्यत्वात् ओषधिरसत्वम् । मधुनो मधुकरानीतपुष्परस-जन्यत्वाद् ओषधिसारत्वम् ॥

अथ यदातपवर्ष्या आपो भवन्ति, तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चसं चाऽऽतपवर्ष्या आपस्तेज एवास्मिस्तद् ब्रह्मवर्चसं च दधाति ॥

आतपसम्बन्धात् तेजस्त्वम् आहुतिफलरूपवृष्टिसम्बन्धाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् ॥

अथ यच्छृष्पाणि च तोक्मानि च भवन्तीरायै तत्पुष्ट्यै रूपमयो प्रजात्या इरामेवास्मिस्तत्पुष्टिं दधात्यथो प्रजातिम् ॥

तृणानामङ्कुराणां च पञ्चन्नत्वात् तद्भक्षणेन पशुषु पुष्टिप्रजोत्पादनयोर्दृष्टत्वाद् इरा-पुष्टिप्रजादिरूपत्वम् ॥

अथ यत्सुरा भवति, क्षत्ररूपं तदथो अन्नस्य रसः, क्षत्ररूपमेवास्मिस्तद् दधात्यथो अन्नस्य रसम् ॥

'सुरया' क्षत्रियस्यैव मदयोगात् क्षत्ररूपत्वं, व्रीह्याद्यङ्कुरजन्यत्वाद् अन्नरसत्वम् ॥

अथ यद्दूर्वा भवति, क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद्दूर्वा, क्षत्रं राजन्यो, नितत इव हीह क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति, प्रतिष्ठित इव; निततेव दूर्वाज्वरोधैर्भूम्यां, प्रतिष्ठितेव, तद्यद्दूर्वा भवत्योषधीनामेवास्मिस्तत्क्षत्रं दधात्यथो प्रतिष्ठाम् ॥

ओषधिजातो दूर्वायाः क्षत्रियजातित्वं राजसम्बन्धिक्षत्रियजातिसाम्यादवगन्तव्यम् । तदेव साम्यं नितत इत्यादिना प्रपञ्च्यते । 'इह' राष्ट्रे क्षत्रियो वसन्, तेषु ग्रामेषु संचरन् स्वपुरुषस्थापनाच्च स्वयं नितरां 'ततो' विस्तृतः 'इव' राज्यैश्वर्येण प्रतिष्ठित एव भवति । दूर्वा 'अवरोधैः' अधोमुखैः स्वकीयमूलैर्नितरां 'तता इव व्याप्तेव, स्थैर्यविक्र

प्रतिष्ठितेव भवति । 'तत्' तथा सति 'यद्' यत्र दूर्वा भवति, तदानीमोषधिसम्बन्धि-
क्षत्रियजातिम् 'अस्मिन्' यजमाने संपादयति । अपि च 'प्रतिष्ठां' स्थैर्यमपि च संपादयति ॥

एतानि ह वै यान्यस्मादोजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति, तान्येवास्मिन्-
तद्धाति; तैरेवैतं तत्समर्धयति ॥

'ईजानाद्' यागं कृतवतः 'अस्मात्' क्षत्रियाद्यान्येव 'एतानि' दध्युदुम्बरादीनि
व्युत्क्रान्तानि भवन्ति, तान्येव 'अस्मिन्' क्षत्रिये संपाद्य, तैरेवैतं समृद्धं करोति ॥

अथास्मै सुराकंसं हस्त आदधाति ॥

'अथ' अमिषेकानन्तरम् 'अस्मै' अस्य क्षत्रियस्य हस्ते सुरायुक्तकांस्यपात्रमादध्यात् ॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥

हे सोम त्वत्समानसुराद्रव्यं 'स्वादिष्ठया' अतिशयेन स्वादुमूतया, 'मदिष्ठया' अतिशयेन
मदहेतुमूतया त्वदीयया 'धारया' 'पवस्व' यजमानं शोधय । हे द्रव्यविशेष, 'इन्द्राय
पातवे' इन्द्रस्य पानार्थं 'सुतः' अमिषुतः, संपादितोऽसि ॥

इत्याघाय शान्तिं वाचयति ॥

'इति' अनेन पूर्वोक्तमन्त्रेण हस्ते सुरायुक्तं कांस्यपात्रमाघाय, वक्ष्यमाणमन्त्रेण
शान्तिं वाचयेत् ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं, मा संसृक्षाथां परमे व्योमनि ।

सुरा त्वमसि शुष्मिणी, सोम एष राजा मैतं हिंसिष्टं स्वां योनिमा-
विशन्ताविति ॥

हे सुरासोमौ 'वां' युवयोः 'देवहितं' देवैः संपादितं 'सदः' स्थानं 'नाना कृतं'
पृथगेव निष्पादितम् । अतः 'परमे व्योमनि' उत्कृष्टे उदराकाशे 'मा संसृक्षाथां' संसर्गं
मा कुर्वतम् । संसर्गं हि सोमस्य बाधा स्यात् । हे मद्य, त्वं 'शुष्मिणी' बलवती ।
'एष' तु 'सोमो राजा' । तौ बलवन्तौ युवामुभौ 'स्वां' योनिमाविशन्तौ उदरमध्ये विभागेन
स्वं स्वं स्थानं प्रविशन्तौ 'एतं' पातारं 'मा हिंसिष्टं' हिंसितमुपद्रुतं मा कुर्वतम् । 'इति'
एतं मन्त्रं क्षत्रियस्याग्रे कथयित्वा, तं वाचयेत् ॥

सोमपीथस्य चैषा सुरापीथस्य च व्यावृत्तिः ॥

'एषा' मन्त्रप्रतिपाद्या सोमपानसुरापानयोः परस्परव्यावृत्तिः । मा संसृक्षाथामि-
संसर्गस्य निषिद्धत्वात् ॥

पीत्वा यं रार्ति मन्येत, तस्मा एनां प्रयच्छेत्, तद्धि मित्रस्य रूपं, मित्र
एवैनां तदन्ततः प्रतिष्ठापयति; तथा हि मित्रे प्रतितिष्ठति ॥

कांस्यपात्रगतां सुरां क्षत्रियः स्वयं पीत्वा, 'य' पुरुषं 'रार्ति' स्वस्य धनं । रं
मित्रं मन्येत, 'तस्मै' पुरुषाय 'एनाम्' अवशिष्टां सुरां प्रयच्छेत् । 'तत्' रं ... द्रव्य-
पानं मित्रस्य रूपम् । परस्परं मित्रयोः सहसोजनदर्शनात् । 'तत्' तेन दानेन 'अन्ततः'
पानान्ते मित्र एव 'एनां' सुरां प्रतिष्ठापयति । 'तथा हि' तथैव कुर्वन् स्वयमपि मित्रे
प्रतिष्ठितो भवति ॥

प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तत्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ (८)

अथ पञ्चमः खण्डः

अथोदुम्बरशाखामभि प्रत्यवरोहत्यूर्वा अन्नाद्यमुदुम्बर ऊर्जमेव तदन्नाद्य-
मभि प्रत्यवरोहति ॥

'अथ' अभिषेकपानानन्तरं, भूमावुदुम्बरशाखामवस्थाप्य, ताम् 'अभि' लक्ष्य प्रत्यवरो-
हेत् । योऽयमुदुम्बरः स 'ऊर्वे' रसरूप एव; तत्फले माधुर्यसद्भावात् । तथाऽन्नाद्य-
स्वरूपश्च, तद्भक्षणोदरपूरणात् । तस्मादुदुम्बरशाखायां प्रत्यवरोहेणोर्जमन्नाद्यं
चामिलक्ष्यावरोहति ॥

उपर्येवाऽऽसीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहमाह ॥

आसन्त्या उपर्येव स्वयमुपविष्टः, प्रथमतः पादौ भूमाववस्थाप्य प्रत्यवरोहसाधनभूतं
मन्त्रं पठेत् ॥

प्रतितिष्ठामि द्यावापृथिव्योः, प्रतितिष्ठामि प्राणापानयोः, प्रतितिष्ठाम्यहो-
रात्रयोः, प्रतितिष्ठाम्यन्नपानयोः, प्रति ब्रह्मन्, प्रति क्षत्रे, प्रत्येषु त्रिषु
लोकेषु तिष्ठामि ॥

भूमौ यदवरोहणं, तद्द्यावापृथिव्यादिषु सर्वेष्ववस्थानमिति मन्त्रार्थः ॥

अन्ततः सर्वेणाऽऽत्मना प्रतितिष्ठति, सर्वस्मिन् ह वा एतस्मिन् प्रतितिष्ठत्यु-
त्तरोत्तरिणीं ह श्रियमश्नुते,ऽश्नुते ह प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यं, य एवमेतेन
पुनरभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः प्रत्यवरोहति ॥

‘यः’ क्षत्रिय उक्तामिषेकादूर्ध्वमनेन मन्त्रेण प्रत्यवरोहति, स पुष्पः ‘अन्ततः’ अमिषेकस्यान्ते धनिकत्वादिना सर्वेण रूपेण प्रतिष्ठितो भवति । ‘एतस्मिन्’ सर्वस्मिन् द्यावापृथिव्यादिके प्रतिष्ठितो भवति । उत्तरेत्यादि पूर्ववद् योजनीयम् ॥

एतेन प्रत्यवरोहेण प्रत्यवरूह्योपस्थं कृत्वा, प्राडासीनो नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मण इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्कृत्य, वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै संजित्या इति वाचं विसृजते ॥

प्रत्यवरूह्येति दीर्घश्छान्दसः । ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन प्रत्यवरोहमन्त्रेण ‘प्रत्यवरूह्य’ भूमौ ‘उपस्थम्’ आसनविशेषं कृत्वा, प्राङ्मुख आसीनो नमस्कारमन्त्रं त्रिः पठित्वा, वरमित्यादिमन्त्रेण वाचं विसृजेत् । वाग्विसर्गो लौकिक व्यवहारः । ‘जितिः’ जयमात्रम् । अमितः सर्वेषु देवेषु जितिः ‘अभिजितिः’ । प्रबलदुर्बलशत्रूणां तारतम्येन विविधो जयो ‘विजितिः’ । पुनः शत्रुत्वराहित्याय सम्यग्जयः ‘संजितिः’ । एतत्सिद्धयर्थं ब्राह्मणाय ‘वरं’ गां ददामि ॥

स यन्नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मण इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्करोति, ब्रह्मण एव तत्क्षत्रं वशमेति, तद्यत्र वै ब्रह्मणः क्षत्रं वशमेति, तद्राष्ट्रं समृद्धं, तद्वीरवदाहास्मिन् वीरो जायते ॥

‘सः’ क्षत्रियो मन्त्रेण नमस्करोतीति यदस्ति, तेन ‘ब्रह्मणः’ ‘एव’ ब्राह्मणस्यैव क्षात्रयजातिर्वशमेति । ‘तत्’ तेन ब्राह्मणाधोनत्वेन तद्राष्ट्रं सर्ववसुसमृद्धं वीरपुरुषोपेतं च भवति । ‘अस्मिन्’ क्षत्रिये ‘वीरः’ पुष्प आजायते ॥

अथ यद्वरं ददामि, जित्या अभिजित्यै विजित्यै संजित्या इति वाचं विसृजते; एतद्वै वाचो जितं यद्वदामीत्याहुः, यदेव वाचो जिताश्म, तन्म इदमनु कर्म संतिष्ठाता इति ॥

वरमित्यादिमन्त्रेण वाचं विसृजत इति यदस्ति, तस्मिन् मन्त्रस्वरूपे ददामिति यदाहुः, एतदेव वाक्यसंबन्धि ‘जितं’ जयः । यदेव वाचो जितमस्ति । [पूजार्थं जितामिति दीर्घः] । ‘तद्’ वाग्वयरूपं ‘मे’ मदीयम् ‘इदं’ ‘कर्म’ अनुसृत्य अनुष्ठानं ‘संतिष्ठतै’ समाप्तं भवति, सम्यगवतिष्ठतामिति तस्य मन्त्रस्याभिप्रायः ॥

विसृज्य वाचमुपोत्थायाऽऽह्वनीये समिधमभ्यादधाति ॥

उक्तेन प्रकारेण वाङ्नियमं परित्यज्य, तस्मादासनादुत्थितो वक्ष्यमाणमन्त्रेणाऽऽह्वनीये समिधं प्रक्षिपेत् ॥

षष्ठः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२६१

समिदसि सम्बेङ्क्ष्वेन्द्रियेण धीर्येण स्वाहेति ॥

हे काष्ठ, त्वं 'समिदसि' समिन्धनसाधनमसि । इह्णति घातोर्लोणमध्यमपुरुषैकवचनम् 'एङ्क्ष्व' इति । स च गत्यर्थः । 'उ' शब्दोऽनर्थकः । इन्द्रियपाटवेन, शरीरसामर्थ्येन च 'सम्बेङ्क्ष्व' संयोजय, त्वदर्थं स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इन्द्रियेणैव तद्वीर्येणाऽऽत्मानमन्ततः समर्धयति ॥

'तत्' तेन समिदाधानमन्त्रेणाऽऽत्मानमभिपेक्षकमन्त्रे वीर्येन्द्रियाभ्यां समृद्धं करोति ॥

आधाय समिधं त्रीणि पदानि प्राङ्मुदङ्भ्युत्क्रामति ॥

समिधं प्रक्षिप्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पदत्रयमभित उत्क्रामेत् । यद्वा, प्राङ्मुदङ्गिति अन्तरालवर्तिनीमैशानीं दिशमभिलक्ष्योत्क्रामेत् ॥

क्लृप्तिरसि दिशां मयि देवेभ्यः कल्पत ।

कल्पतां मे योगक्षेमोऽभयं मेऽस्तु ॥

दिग्विशेषमभिलक्ष्य क्रियमाणं हे पदोत्क्रमणं त्वं दिशां 'क्लृप्तिः' कल्पनं स्वाधीनत्व-संपादकमसि । अतो मयि सेवार्थं 'कल्पत' कल्पनं सामर्थ्यं कुरु । बहुवचनं छान्दसम् । 'मे' मम 'योगक्षेमः' योगसहितः क्षेमः 'कल्पतां' संपद्यताम् । तथैव 'मे' ममामयं मयराहित्यमस्तु ॥

इत्यपराजितां दिशमुपतिष्ठते, जितस्यैवापुनः पराजयाय, तत्तद्विती ३
॥ ९ ॥

'इति' अनेन पूर्वोक्तेन क्लृप्तिरसीत्यादिमन्त्रेण पराजयरहितां प्राचीमुदीचीं वा दिशमुप-तिष्ठते । अथवा दिशमैशानीमपराजितामुपतिष्ठते । पूर्वं जितस्यैव दिग्विशेषस्य, पुनः पराजयराहित्यार्थमुपस्थानम् । लोकाश्च तदुपस्थानमिति सर्वे पूजयन्ति । पूजार्थं सान्ना-सिकप्लुतिः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदायंप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ (९)

अथ षष्ठः खण्डः

देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे; त एतस्यां प्राच्यां दिशि येतिरे; तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते दक्षिणस्यां दिशि येतिरे; तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिशि येतिरे; तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां दिशि येतिरे;

तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त एतस्मिन्नवान्तरदेशे येतिरे; य एष प्राङ्मुदङ्
ते ह ततो जिग्युः ॥

पुरा कदाचिद्देवाश्चासुराश्च 'एषु' भूरादिषु लोकेषु निमित्तेषु 'संयेतिरे' युद्धं कृत-
वन्तः । तत्र प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु यत्र यत्र युद्धं कृतं, तत्र तत्रासुराणामेव विजयोऽस्मून् ।
'य एष प्राङ्मुदङ्' दिग्द्वयस्पर्शी कश्चिदवान्तरदेश ऐशानात्मकः, एतस्मिन् देशे यदा युद्धं
कृतं, तदा 'ति' देवाः 'ततः' देशान्निमित्तभूतात् 'जिग्युः' जयं प्राप्ताः । तस्मादियमैशानी
दिगपराजिता पूर्वोक्तमन्त्रेणोपस्थेया ॥

न यदि क्षत्रिय उपधावेत् सेनयोः समायत्योस्तथा मे कुरु, यथाऽहमिमां
सेनां जयानीति; स यदि तथेति ब्रूयाद्, वनस्पते वोड्वङ्गो हि भूया इत्यस्य
रथोपस्थमभिमृश्याथैनं ब्रूयात् ॥

कस्मिंश्चिद्देशे युद्धार्थमुभे सेने परस्परं समागच्छतः । तयोः समागच्छन्त्योः 'सेनयोः'
मध्ये यः कोऽपि 'क्षत्रियः' विजयार्थी सन् तम् अभिषिक्तमैशानीदिगुपस्थानमुक्तं राजानं
यदि उपधावेत् शरणं गच्छेत् । केनामिप्रायेणेति ? सोऽभिधीयते । हेऽभिषिक्त क्षत्रिय
यथाऽहमिमां शत्रुसेनां जयानि, तथा मेऽनुग्रहं कुर्विति तदमिप्रायः । तदानीं 'सः' अभिषिक्तः
क्षत्रियः यदि 'तथेति'—अङ्गीकारं ब्रूयात् । तदानीं 'वनस्पते' इत्यृचा जयाधिपतिः ।
पुरुषस्य रथोर्ध्वभागमभिमृश्यानन्तरम् 'एनं' जयाधिपतिं प्रति वक्ष्यमाणं मन्त्रं ब्रूयात् ॥

आतिष्ठस्वैतां ते दिशमभिमुखः सन्नद्धो रथोऽभिप्रवर्ततां, स उदङ् स प्रत्यङ्
स दक्षिणा, स प्राङ् सोऽभ्यमित्रमिति ॥

हे जयाधिपति 'एताम्' ऐशानीं दिशम् 'आतिष्ठस्व' प्राप्नुहि । ते रथः 'एताम्' ऐशानीं
दिशं प्रत्यभिमुखः 'सन्नद्धः' सर्वायुधादिसंनाहोपेतोऽस्मितः प्रवर्तताम् । ततः 'सः' रथ
उदङ्मुखः प्रवर्तताम् । ततः 'सः' रथः प्रत्यङ्मुखः प्रवर्तताम् । ततः 'सः' रथो दक्षिणा-
मुखः प्रवर्तताम् । ततः 'सः' रथः प्राङ्मुखः प्रवर्तताम् । तत ऊर्ध्वम् 'अभ्यमित्रं' त्वदीयं
शत्रुं प्रति प्रवर्तताम् ॥

अभिवर्तेन हविषेत्येवैनमावर्तयेदथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथेन शासेन सौपर्णे-
नेति ॥

'अभिवर्तेन' इत्यादिना सूक्तं 'एनं' जयाधिपतिमुक्तक्रमेण दिक्ष्वावर्तयेत् । 'अथ'
अनन्तरमावर्तमानमेनं सूक्तत्रयेणान्वीक्षेत् । 'आशुः शिशानः' इत्यप्रतिरथं सूक्तम् । 'शास
इत्या' इति शाससूक्तम् । 'प्रधारयन्तु मधुनः' इति सौपर्णसूक्तम् ॥

जयति ह तां सेनाम् ॥

यद्यु वा एनमुपधावेत् सङ्ग्रामं संयतिष्यमाणस्तथा मे कुरु यथाऽहमिदं
सङ्ग्रामं सञ्जयानीत्येतस्यामेवैनं दिशि यातयेज्जयति ह तं
सङ्ग्रामम् ॥

यः कोऽपि पुमान् 'संयतिष्यमाणः' युद्धं करिष्यंस्तं सङ्ग्रामं जेतुम् 'एनम्' अभिषिक्तं
'यदि उपधावेत्' । तथा मे कुर्वति पूर्ववत् ॥

यद्यु वा एनमुपधावेद् राष्ट्रादपरुध्यमानस्तथा मे कुरु यथाऽहमिदं राष्ट्रं
पुनरवगच्छानीत्येतामेवैनं दिशमुपनिष्क्रमयेत्तथा ह राष्ट्रं पुनरव-
गच्छति ॥

यथा वै सेनयोर्युद्धे पुष्ययोर्युद्धे चामिषिक्तनोदीचीं दिशं प्रति प्रस्थापितस्य जयः
तथैव राष्ट्रभ्रष्टोऽप्यभिषिक्तनैशानीं दिशं प्रस्थापितो राष्ट्रं पुनः प्राप्नोति ॥

उपस्थायामित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येत्यप प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रा-
निति सर्वतो हास्मा अनमित्रमभयं भवत्युत्तरोत्तरिणीं ह श्रियमश्नुतेऽश्नुते
ह प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यं, य एवमेताममित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन्
गृहानभ्येति ॥

पूर्वत्र 'क्लृप्तिरसित्यादिमन्त्रेणाभिषिक्तस्य पदत्रयाम्युत्क्रमेणमैशानीदिगुपस्थानं
चामिहितम् । तां दिशमुपस्थाय, अनन्तरम् 'अमित्राणां' शत्रूणां 'व्यपनुत्तिं' विशेषेणा-
पनोदनहेतुम् अत एव व्यपनुत्त्यामिधानाम्, 'अप प्राच' इत्यादिकामृचं ब्रुवन् स्वगृहानमभि-
गच्छेत् । तस्यामृचि द्वितीयपादे नुदस्वेति श्रवणादियमृगमित्राणां व्यपनुत्तिः । 'अस्मै' एवं
गृहमागच्छतोऽस्य यजमानस्य 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु शत्रुराहित्यलक्षणमभयं भवति । न
केवलं मयराहित्यं किंतु उत्तरोत्तरामिवृद्धिसंपत्प्राप्त्युपायादिकमपि । यथोक्तमन्त्रोच्चारणेन यो
गृहानभ्यागतो भवति ।

एत्य गृहान् पश्चात् गृह्यास्याग्नेरुपविष्टायान्वारब्धाय ऋत्विगन्ततः कंसेन
चतुर्गृहीतास्तिस्र आज्याहुतोरैन्द्रीः प्रपदं जुहोत्यनात्यारिष्ट्या अज्यान्या
अभयाय ॥ १० ॥

'एत्य' गृहान् प्रत्यागत्य, योऽयं 'गृह्याः' गृहे वर्तमान औपासनोऽग्निः, तस्य पश्चाद्भागे
'उपविष्टाय' आसीनाय ऋत्विजे 'अन्वारब्धाय' उपसृष्टवते क्षत्रियाय तादृशस्य क्षत्रियस्या-
नात्यारिष्ट्यादिसिद्धयर्थम् 'ऋत्विक्' अध्वर्युः 'अन्ततः' सर्वप्रयोगान्ते 'कंसेन' कांस्यपात्रेण
'चतुर्गृहीताश्चतुर्वारं' स्वीकृता 'ऐन्द्री' इन्द्रदेवताका वक्ष्यमाणैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्तिस्त्र आज्याहुतीः
प्रपदं यथा भवति तथा जुहुयात् । 'प्रपदं' प्रकृष्टं पदम् । तथा च आहुः —

‘पादा यस्यास्तु यावन्तो यावदक्षरसंमिताः ।

ऋच्यद्व्ययनमेतेषां प्रपदं तद्विदुर्बुधाः” इति ॥

अतः प्रपदशब्देनाक्षरपादादिवैकल्यरहितं लाक्षणिकमुच्चारणमभिधीयते । ‘अनातिः’ व्याधिपोडाराहित्यम् । ‘अरिष्टिः’ शत्रुभिरहिंसा । ‘अज्यानिः’ द्रव्यहानिराहित्यम् । ‘अमयं’ चोरादिमयराहित्यम्^२ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ (१०) [२६७]

अथ सप्तमः खण्डः

पर्युषु प्रधन्व वाजसातये परि वृत्रा, भूर्ब्रह्मा प्राणममृतं प्रपद्यतेऽयमसौ शर्म
वर्माभयं स्वस्तये । सह प्रजया सह पशुभिर्णि, सक्षणिर्द्विषस्तरध्या ऋणया
न ईयसे स्वाहा ॥

अत्र ‘पर्युषु’ इत्यादिकाया ऋचः परि वृत्राणि सक्षणिरिति द्वितीयः पादः^१ । तस्मिन्
पादे ‘वृत्राणीति’ यत्पदं, तस्य पदस्य मध्ये भूरित्यादिकं पशुभिरित्यन्तं पदजातं प्रक्षेप-
णीयम् । वृत्रेत्येतदक्षरद्वयं पुरस्तात्, णीत्येतत्परस्तात्, मध्ये प्रक्षेपः । अत एवास्योच्चा-
रणस्य प्रपदमिति नाम संपन्नम् । प्रक्षिप्तं पदजातं यस्मिन्मुच्चारणे तदुच्चारणं ‘प्रपदम्’ ।
तत्र तावत्संहितायामान्नाताया ऋचोऽयमर्थः—हे इन्द्र ‘वाजसातये’ अन्नलाभाय । ‘परि’-उ-
षु’ इति निपातत्रयसमूहेन परित इत्येतावानेवार्थोऽभिधीयते । ‘परितः’ सर्वतः । ‘प्रधन्व’
प्रकर्षेण धारय । धारणार्थो धन्वतिधातुः अस्मभ्यमन्नं दातुं चित्तं धारयेत्यर्थः । ‘वृत्राणि’
शत्रून् परिस्रक्षणिः’ परितो निराकरिष्णुमन्व । ‘सक्षणि’—धातुरीचित्यान्निराकरणं ब्रूते ।
‘द्विषः’ शत्रून् ‘तरिष्ये’ तरीतुम् । ‘ऋणयाः’ प्रयत्नं प्राप्तः । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘ईयसे’ चेष्टसे—
इति । अस्यामृचि ‘वृत्राणीति’ पदस्य मध्ये प्रक्षिप्तस्य भूरित्यादिपशुभिरित्यन्तपदजात-
स्यायमर्थः—अयं क्षत्रियो ‘असौ’ विष्णुगुप्तादिनामको भूरादीन् ‘प्रपद्यते’ शरणं
गच्छति । ‘भूः’ पृथिवी । ‘ब्रह्म’ वेदः । ‘प्राणः’ प्रसिद्धः । ‘अमृतं’ मरणरहितम् । देवता-
रूपं भूरादिकं शरणं प्रपन्नस्य क्षत्रियस्य ‘प्रजया’ पुत्रादिरूपया सह, ‘पशुभिः’ गवादि-
मिश्र सह ‘स्वस्तये’ क्षेमार्थं, त्वं ‘शर्म’ सुखं ‘वर्म’ कवचम् ‘अमयं’ भयरहितं देवतादिरूपं
स्थानं च कुर्विति शेषः । एतत्सिद्धार्थं ‘स्वाहा’ तुभ्यमिदं सुहृतमस्तु ॥

अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे सम, भुवो ब्रह्मा प्राणममृतं प्रपद्यतेऽय-
मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये । सह प्रजया सह पशुभि (भी)र्यं राज्ये वाजां
अभि पवमान प्रगाहसे स्वाहा ॥

अत्रापि 'अनुहित्वेत्येतस्यामृचि 'महे समर्थं राज्ये' इति द्वितीयः पादः । तत्र 'समर्थं'—इति यत्पदं, तस्य समेत्यक्षरद्वयमधस्तात् कृत्वा, येत्येतत्तृतीयमक्षरमुपयंवस्याप्य, भुव इत्यादिकं पदजातं प्रक्षेपणीयम् । तस्या ऋचोऽयमर्थः—हे सोम, 'सुतम्' अभिषुतं त्वाम् 'अनुमदामसि' वयं हृष्यामः । समर्थं युद्धं तमर्हति 'समर्थः' शूरः, तथाविध हे इन्द्र । 'महे' महति राज्ये । 'एनं' क्षत्रियं, स्थापयेति शेषः । हे 'पवमान' शोधक 'वाजान्' अत्रानि 'अभिप्रगाहसे' सर्वतः प्रकर्षेण गाहसे विलोडयसि, संपादयसीत्यर्थः । पदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्याऽऽदौ 'भुवः' इत्यन्तरिक्षमुच्यते । ब्रह्मेत्यादिकं स्वाहाकारान्तं पूर्ववत् ॥

अजीजनो हि पवमान सूर्यं विधारे श, स्वर्ब्रह्म प्राणममृतं प्रपद्यतेऽयमसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये । सह प्रजया सह पशुभिः, कमना पयो गोजीरया रंहमाणः पुरं ध्या, स्वाहेति ॥

अजीजन इत्यस्यामृचि 'विधारे शकमना'—इति द्वितीयः पादः । तत्रत्यस्य 'शकमना'—इति पदस्य शेत्येकमक्षरमधस्तादुच्चार्य, कमनेत्यक्षरद्वयमुपरिष्ठादवस्थाप्य, मध्ये स्वरित्यादिकं पशुमिरित्यन्तं पदजातं प्रक्षेपणीयम् । तस्या ऋचोऽयमर्थः—हे 'पवमान' शोधकेन्द्र त्वं सूर्यम् 'अजीजनः' उत्पादितवानसि । 'शकमना' स्वशक्त्या 'पयः' जलं 'विधारे' विशेषेण मेघमध्ये धारयसि । 'गोजीरया' गवां जीवनेन निमित्तेन 'रंहमाणः' वृष्टिप्रदानार्थं संचरन्, 'पुरं' पूर्णफलं 'ध्या' चिन्तय । गोजीरयेत्युपलक्षणम्, सर्वप्राणिजीवननिमित्तमित्यर्थः । अत्रापि शकमनेतिपदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्याऽऽदौ स्वरिति द्युलोकोऽभिधीयते । ब्रह्मेत्यादिकं स्वाहाकारान्तं पूर्ववत् । एतेषां प्रपदनामकानां मन्त्राणां लक्षणं पूर्वमेव 'पादा यस्यास्त्विति' श्लोकेनोदाहृतम् । पर्युषित्यादिकाया ऋचो मध्ये मूर्ब्रह्म प्राणेत्यादिकाया अस्या ऋचो यावन्तः पादा यावदक्षरसंमिताः, तेषां सर्वेषां पतनं प्रपदमिति तस्य लक्षणवाक्यस्यार्थः ॥

अनार्तो ह वा अरिष्टोऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्रयै विद्यायै रूपेण सर्वा दिशोऽनु सञ्चरत्यैन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो यस्मा एता ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीतास्तिस्र आज्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोति ॥

'यस्मै' क्षत्रियाय 'ऋत्विक्' अर्चयुः 'अन्ततः' अभिषेकप्रयोगान्ते यथोक्तक्रमेण जुहोति । असौ क्षत्रियः 'अनार्तः' रोगरहितः 'अरिष्टः' शत्रुभिरहिंसितः 'अजीतः' तैः शत्रुभिर्युद्धेऽप्यजितः । सर्वतो 'गुप्तः' इन्द्रेण रक्षितः । केन साधनेन रक्षित इति, तदुच्यते—'त्रयै विद्यायै रूपेण' वेदत्रयोक्तमन्त्रेणेत्यर्थः । तेन रक्षितः सन् 'सर्वा दिशः' प्राच्याद्याः 'अनुसंचरति' अनुक्रमेण दिजयाथं प्रवर्तते, मरणादूर्ध्वमैन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

ऐतरेयब्राह्मणम् ३७.७

अथान्ततः प्रजातिमाशास्ते, गवामश्वानां पुरुषाणामह गावः प्रजायध्वमि-
हाश्वा इह पुरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो वीरस्त्राता निषीदत्विति ॥

‘अथ’ हेतुना उत्तरम् ‘अन्ततः’ प्रयोगान्ते ‘इह गावः’ इत्यादिमन्त्रेण गवादीनां ‘प्रजा-
तिम्’ उत्पत्तिम् ‘आशास्ते’ प्राणयेत् । मन्त्रस्यायमर्थः,—हे गाव ‘इह’ मद्राष्ट्रे ‘प्रजायध्वं’
प्रकर्षेणोत्पन्ना भवत । एवमश्वानां, पुरुषाश्च । ‘इहो’ अस्मिन्नेव राष्ट्रे ‘सहस्रदक्षिणः’ यागेषु
सहस्रसंख्यदक्षिणादानशीलो ‘वीरः’ पुत्रः ‘त्राता’ प्रजानां रक्षकः सन्, निषीदतु ॥

बहुर्ह प्रजया पशुभिर्भवति य एवमेतामन्ततः प्रजातिमाशास्ते गवामश्वानां
पुरुषाणाम् ॥

य एवमाशासानः क्षत्रियः स प्रजादिभिः ‘बहुर्वै’ भूत एव भवति ॥

एष ह वाव क्षत्रियोऽविकृष्टो यमेवंविदो याजयन्ति ॥

‘एवम्’ उक्तमिषेकप्रकारं जानन्त ऋत्विजो ‘यं’ क्षत्रियं याजयन्ति ‘एष एव’
क्षत्रियः सर्वेषु ‘अविकृष्टः’ नापकृष्टः । न ह्यस्य कदाचिदप्यपकर्षो भवति ॥

अथ तं व्येव कर्षन्ते, यथा ह वा इदं निषादा वा सेळगा वा पापकृतो
वत्तवन्तं पुरुषमरण्ये गृहीत्वा कर्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्त्येवमेव त
ऋत्विजो यजमानं कर्तमन्वस्य वित्तमादाय द्रवन्ति, यमनेवंविदो
याजयन्ति ॥

‘अनेवंविदः’ अमिषेकप्रकारमजानन्त ऋत्विजो ‘यं’ क्षत्रियं याजयन्ति, ‘तं’ क्षत्रियं
‘विकर्षन्त एव’ विकृष्टमपकृष्टं कुर्वन्त्येव । तत्रेदं निदर्शनमुच्यते—‘निषादाः’ नीचजातयो
मनुष्याः । ‘सेळगाः’ चोराः । इळाऽन्नं तथा सह वर्तन्त इति ‘सेळाः’ धनिकाः, तान्
धनापहारार्थं गच्छन्तीति चोराः ‘सेळगाः’ । पापकृतः’ हिंसाकारिणः । त एते त्रिविधा
दुष्टाः पुरुषा ‘वित्तवन्तं’ बहुधनोपेतं पुरुषमरण्यमध्ये गृहीत्वा ‘कर्तमन्वस्य’ कस्मिंश्चिदन्ध-
कृपादिरूपे गते तं प्रक्षिप्य, तदीयं धनमपहृत्य ‘द्रवन्ति’ पलायन्ते । एवमेवानभिज्ञौ
ऋत्विजो यजमानं नरकरूपं कर्तमन्वस्य, नरकहेतोरनु दुरनुष्ठानेऽवस्थाप्य दक्षिणारूपेण
तदीयं द्रव्यमपहृत्य, स्वगृहेषु गच्छन्ति ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह जनमेजयः पारिक्षितः, एवंविदं हि वै मामेवंविदो
याजयन्ति; तस्मादहं जयाम्यभीत्वरीं सेनां जयाम्यभीत्वर्यां सेनया न मा
दिव्या न मानुष्य इषव ऋच्छन्त्येष्यामि सर्वमायुः सर्वभूमि-
र्भविष्यामीति ॥

पारिक्षितस्य राज्ञः पुत्रो जनमेजयः, तदेतत् सर्वं प्रयोगमाहात्म्यं विद्वान्-समामव्य
एवमुवाच,—अहमप्येवंविद् ऋत्विजोऽप्येवंविदः तस्मादमिधेकान्तेन यागेन हन्त्ययुद्धे जयामि ।

सप्तमः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

२९७

किंच 'अमीत्वरीम्' अमितो युद्धार्थमुद्युक्तं परकीयां सेनां तादृश्या सेनया जयामि ।
तथाविधं मां 'दिव्या इषवः' देवप्रेरिता वाणा न प्राप्नुवन्ति, 'मानुष्यः' चेष्टवो न
प्राप्नुवन्ति । अपमृत्युरहितः सर्वमप्यायुः प्राप्स्यामि । सर्वा चतुःसागरपरिवेष्टिता भूमि-
यंस्याधीना सोऽयं 'सर्वभूमिः' तादृशो भविष्यामीति ॥

न ह वा एनं दिव्या न मानुष्य इषव ऋच्छन्त्येति सर्वमायुः, सर्वभूमिर्भवति
यमेवंविदो याजयन्ति, याजयन्ति ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां द्वितीयाध्याये (सप्तत्रिंशोऽध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (११)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरमाधवा-
चार्यदेशतो मगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये ऐतरेय-
ब्राह्मणभाष्ये अष्टमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः (सप्तत्रिंशोऽध्यायः) ॥ २ ॥

—: ० :—

[अथ अष्टात्रिंशोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः]

अथात ऐन्द्रो महाभिषेकः ॥

‘अथ’ मानुषक्षत्रियाभिषेकोक्त्यनन्तरम्, यतो देवोऽभिषेको ब्रुमुस्सितः । अतः कारणाद् इन्द्रसम्बन्धी महाभिषेकः, कथ्यत इति शेषः । आरोहणमुत्क्रोशनाभिमन्त्रणादिभिर्वक्ष्यमाणै-
रस्याभिषेकस्य महत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

ते देवा अब्रुवन् स प्रजापतिका,—अयं वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः
सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतम इममेवाभिषिञ्चामहा इति, तथेति, तद्वै
तदिन्द्रमेव ॥

प्रजापतिना सह वर्तन्त इति ‘सप्रजापतिकाः’ ‘ते’ -अग्न्यादयो देवाः परस्परमिदम्
‘अब्रुवन्’ । हस्तेनेन्द्रं प्रदर्श्य कथयन्ति । अयमेवेन्द्रो ‘देवानां’ मध्य ‘ओजिष्ठः’ अति-
शयेनाष्टमधातुयुक्तः । ‘बलिष्ठः’ अतिशयेन शरीरबलयुक्तः । ‘सहिष्ठः’ अतिशयेन वैर्यमि-
भवशीलः । ‘सत्तमः’ अतिशयेन स्वमत्तेषु साधुः । ‘पारयिष्णुतमः’ अतिशयेन प्रक्रान्तस्य
कार्यस्य समासिकृत् । तस्मादिममेव सर्वे दयमभिषिञ्चामहे । इति कैश्चिदुक्ते सति, अन्ये
सर्वेऽपि ‘तथा-इति’ अङ्गीकृत्य ‘तद्वै’ तदानीमेव, ‘तदिन्द्रमेव’ तं सर्वैरनुमतमिन्द्रमेव,
अभ्यषिञ्चन्निति शेषः ॥

तस्मा एतामासन्दीं समभरन्तृचं नाम; तस्यै बृहच्च रथन्तरं च पूर्वां
पादावकुर्वन् वैरूपं च वैराजं चापरौ, शाक्ररैवते शीर्षण्ये, नौधन् च
कालेयं चानूच्ये, ऋचः प्राचीनातानान् सामानि तिरश्चीनवायान्
यजूंष्यतीकाशान्, यश आस्तरणम्, श्रियमुपवर्हणं; तस्यै सविता च बृहत्पतिश्च
पूर्वां पादावधारयतां वायुश्च पूषा चापरौ, मित्रावरुणौ शीर्षण्ये, अश्विनाव-
नूच्ये; स एतामासन्दीमारोहत् ॥

‘तस्मै’ इन्द्रार्थम् ‘एतां’ वक्ष्यमाणां वेदमयीमासन्दीं समभरन् । ‘ऋचं नाम’-इति,
आसन्द्या विशेषणम् । ऋग्रूपामेतन्नामिकामित्यर्थः । ‘तस्यै’ तस्या ऋग्रूपया आसन्द्या
बृहदादीन्यष्ट सामानि पूर्वपादाद्यष्टावयवानकुर्वन् । आसन्द्यां शयानस्येन्द्रस्य शिरोदेशस्थं
फलकं ‘शीर्षण्यम्’ । तच्च पाददेशाविष्कृतस्य फलकस्थोपलक्षणम् । अत एव ‘शीर्षण्ये’
इति द्विवचनमुच्यते । ‘अनूच्ये’ पार्श्वद्वयवर्तिनी फलके । ऋग्रूपा ये मन्त्राः सन्ति तान्

प्राचीनातानान् प्राक्प्रत्यगायतत्वेन विस्तारितान् दीर्घतन्तुविशेषानकुर्वन् । गीयमानानि 'सामानि' 'तिरश्चीनवायान्' तिर्यक्त्वेन वयनहेतून् रज्जुविशेषानकुर्वन् । यज्ञूषि 'अज्ञेना-
शान्' रज्ज्वन्तरालच्छिद्रविशेषानकुर्वन् । यद् 'यज्ञः' कीर्तिः देवतारूपं तद्वान्ध्या उपर्या-
स्तरणम् । 'धियं' या तु श्रीः संपदभिमानिनी देवता, ताम् 'उपब्रूहं' शिरसि उपधानम-
कुर्वन् । 'तस्यै' तस्या आसन्ध्याः पादादीनष्टावयवान् सवित्रादयोऽष्टौ देवा अघारयन् । इन्द्र
'एतां' वेदमयीमासन्दीं वक्ष्यमाणैः षण्मन्त्रैरारोहत् ॥

वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्नाऽऽरोहन्तु,
तानन्वारोहामि साम्राज्याय; रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन च्छन्दसा पञ्चदशेन
स्तोमेन बृहता साम्नाऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि भौज्यायाऽऽदित्यास्त्वा
जागतेन च्छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्नाऽऽरोहन्तु, तानन्वा-
रोहामि स्वाराज्याय; विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन च्छन्दसैर्कावशेन स्तोमेन
वैराजेन साम्नाऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि वैराज्याय; साध्याश्च त्वाऽऽ-
प्याश्च देवाः पाङ्क्तेन च्छन्दसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्त्रेण साम्नाऽऽरोहन्तु,
तानन्वारोहामि राज्याय; मरुतश्च त्वाऽङ्गिरसश्च देवा अतिच्छन्दसा
छन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्नाऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि
पारमेष्ठ्याय; माहाराज्यायाऽऽधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायऽऽरोहामो-
त्येतामासन्दीमारोहत् ॥

वस्वादयो देवगणाः, गायत्र्यादिच्छन्दोभिः, त्रिवृदादिस्तोमैः, रथंतरादिसाममिश्रं सह
हे आसन्दि त्वां प्रथमतः आरोहन्तु । तान् 'अनु' पश्चादहमारोहामि । 'आप्त्याः'—इत्य-
नेनापि वस्वादिशब्दवत्कश्चिद्देवगणविशेष उच्यते । साम्राज्यादीन्यारोहणप्रयोजनानि ।
एते च शब्दाः पूर्वाध्याये 'व्याघ्रचर्मणाऽस्तृणाति'—इत्यस्मिन् खण्डे व्याख्याताः । एतैः
षड्भिर्मन्त्रैरिन्द्र उक्तामासन्दीमारोहत् ॥

तमेतस्यामासन्ध्यामासीनं विश्वे देवा अब्रुवन्, न वा अनभ्युत्कृष्ट इन्द्रो धीर्यं
कर्तुमर्हत्यभ्येनमुत्क्रोशामेति, तथेति; तं विश्वे देवा अभ्युदक्रोशन्निमं देवा
अभ्युत्क्रोशत सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं
वैराज्यं राजानं राजपितरं परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं, क्षत्रमजनि क्षत्रियोऽ-
जनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि विशामत्ताऽजनि पुरां भेत्ताऽजन्यसुराणां
हन्ताऽजनि ब्रह्मणो गोप्ताऽजनि धर्मस्य गोप्ताऽजनीति ॥

'एतस्यां' वेदमथ्यामासन्ध्यामासीनं 'तम्' इन्द्रं प्रति 'विश्वे' सर्वे देवाः परस्परमिदम-

ब्रुवन्—यथा लोके गुण बन्दिनो कथनेन राज्ञः कीर्ति कुर्वन्ति । एवमत्रापि गुणकीर्तनम् 'अभ्युत्क्रोशनम्' । तेन रहितः 'अभ्युत्क्रुष्टः' इन्द्रो युद्धादी वीर्यं कर्तुं नैवाहति । कीर्ति-
मन्तरेण परेषां मोत्यनुदयात् । तस्मादमितः 'एनम्' इन्द्रम् 'अभ्युत्क्रोशाम' उद्धोषयाम,
इति विचार्य तथैवाङ्गीकृत्य, 'तम्' इन्द्रं सर्वे देवा अभ्युदक्रोशन् । इममित्यादिरभ्युत्क्रोशन-
प्रकारः । हे देवाः, 'इमम्' इन्द्रममितः 'उत्क्रोशत' उद्धोषयत । कोदृशमिन्द्रं ? सम्राट्-
स्वरूपम् । अत एव साम्राज्यं कर्तुमहम् । 'भोजं' भोक्तारम् । अत एव 'भोजपितरं' भोज-
पालकं, स्वराड्भूत्वादेव स्वाराज्यं कर्तुमहम्, विराड्भूत्वादेव वैराज्यं कर्तुमहम्, राज-
रूपत्वादेव 'राजपितरं' सर्वेषां राज्ञां पालकम् । परमेष्ठिरूपत्वात् पारमेष्ठ्यं पदमनुभवितुं
योग्यम् । 'क्षत्रमत्रनि' ईदृशी क्षत्रियजातिर्लोके समुत्पन्ना । तज्जातिमान् क्षत्रियः पुरुषः
समुत्पन्नः । सर्वस्य प्राणिजातस्याधिपतिः समुत्पन्नः । 'विशां' प्रजानाम् 'अत्ता' भोक्ता
समुत्पन्नः । 'पुरां' परकीयाणां 'भेत्ता' विदारयिता समुत्पन्नः । अमुराणां 'हुन्ता'
घातकः समुत्पन्नः । 'ब्रह्मणः' वेदस्य 'गोप्ता' रक्षकः समुत्पन्नः । धर्मस्य वेदोक्तस्य 'गोप्ता'
रक्षकः समुत्पन्नः । 'इति' अयमभ्युत्क्रोशमन्त्रः ॥

तमभ्युत्क्रुष्टं प्रजापतिरभिषेक्ष्यन्नेतयर्चाभ्यमन्त्रयत ॥ १२ ॥

'एतया' निषसादेति वक्ष्यमाणया ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टात्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥१॥ (१२)

अथ द्वितीयः खण्डः

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय, भौज्याय स्वाराज्याय
वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाऽधिपत्याय स्वावश्यायाऽऽ-
तिष्ठाय, सुक्रतुरिति ॥

'धृतव्रतः' स्वीकृतनियमो 'वरुणः' सर्वस्यानिष्टस्य निवारयितेन्द्रः, 'पस्त्यासु' गृहेष्वा-
गत्य, साम्राज्यादिकलसिद्धयर्थं 'सुक्रतुः' शोभनसंकल्पो भूत्वा 'निषसाद्' अस्यामासन्द्यां
निपण्वान् ॥

तमेतस्यामासन्द्यामासीनं प्रजापतिः पुरस्तात्तिष्ठन् प्रत्यङ्मुख औदुम्ब-
र्याऽऽर्द्रया शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चद्,
इमां आपः शिवतमा इत्येतेन तृचेन, देवस्य त्वेति च यजुषा, भूर्भुवः
स्वरित्वेताभिश्च व्याहृतिभिः ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तायां वेदमय्यामासन्धामासीनं 'तम्' 'इन्द्रं प्रजापतिरभ्यषिञ्चत् । किं कुर्वन् ? 'पुरस्तात्' आसन्धाः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् । किं कृत्वा ? 'आद्रंया' आद्रं पत्रोपेतयोदुम्बरशाखया सुवर्णमयेन च पवित्रेण 'अन्तर्धाय' व्यवधानं कृत्वा । केन मन्त्रेण ? 'इमा आपः शिवतमा' इत्यादिकेन, कृत्वङ्गामिपेके प्रोक्तेन' त्रिविधेन मन्त्रजातेन ।

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टाविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥२॥ (१३)

अथ तृतीयः खण्डः

अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्तेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय ॥

'अथ' प्रजापत्यमिपेकानन्तरम् 'एतम्' इन्द्रं प्राच्यां दिश्यवस्थिता वसवो देवा एकत्रियत्स्वहःपु पूर्वोक्तमन्त्ररभ्यषिञ्चन् । तच्च साम्राज्यसिद्धये भवति ॥

तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते सप्ताळित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितमनु ॥

यस्माद्वसुभिः प्राच्यां दिश्यमिषेकः कृतः, 'तस्मात्' इदानीमपि 'प्राच्यानां' पूर्व-
दिग्बतिनां मनुष्याणां ये के च राजानः सन्ति, ते सर्वेऽपि 'देवानां' च वसूनां च सम्बान्धनीम् 'एतामेव विहितं' पूर्वोक्तमेव विधानमनु 'साम्राज्याय' साम्राज्यसिद्धयर्थ-
मभिषिच्यन्ते । अत एवामिषिक्तान् 'एतान्' राज्ञः सप्ताळित्येन शब्देन व्यवहरन्ति ॥

अथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्य-
षिञ्चन्तेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भोज्याय तस्मादेतस्यां
दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्त्वतां राजानो भोज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते
यज्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितमन्वथैनं प्रतीच्यां
विद्यावित्या देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्तेन च तृचेनैतेन
च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय तस्मादेतस्यां प्रतीच्यां दिशि
ये के च नोच्यानां राजानो येषाच्यानां स्वाराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते
स्वराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितमन्वथैनमुदीच्यां
दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्तेन च तृचेनैतेन
च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय तस्मादेतस्यामुदीच्यां दिशि ये के
च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव
तेऽभिषिच्यन्ते विराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहित-

मन्वथैनमस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाऽऽप्त्याश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषै-
ताभिश्च व्याहृतिभी राज्याय तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव तेऽभि-
षिच्यन्ते राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितिमन्वथैन-
मूर्ध्वायां दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्य-
षिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः पारमेष्ठ्याय
माहाराज्यायाऽऽधिपत्याय स्वावश्यायाऽऽतिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजा-
पत्योऽभवत् ॥

प्रथमपर्यायवद् व्याख्येयम् । 'सत्ततां' दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानाः प्राणिनः
सत्त्वनामकाः, तेषां ये राजानोऽभिषिक्तास्ते 'मोज' 'इति' अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते ।
प्रतीच्यां दिशि वर्तमानाः प्राणिनो नीच्या अपाच्याश्च । निकर्षमञ्चन्तीति 'नीच्याः' ।
अपकर्षमञ्चन्तीति 'अपाच्याः' । जात्या निकर्षः । व्यवहारेणापकर्षः । उभयविधानां
प्राणिनां ये राजानः सन्ति, ते 'स्वराडिति' अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । उदीच्यां दिशि
'हिमवन्तं परेण' हिमवत्पर्वतपरमागे 'जनपदाः' ग्रामविशेषाः 'उत्तरकुरुवः' उत्तरकुह-
नामकाः, 'उत्तरमद्राः' उत्तरमद्रनामकाः सन्ति, तत्रत्यां राजानो 'विराट्' 'इति' अनेन
शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'मध्यमा दिक्' मध्यदेशः । स च प्राच्यादिमिदिग्भिः सर्वाभिर-
पेक्षितत्वेन 'ध्रुवः' भवति । तदपेक्षयैव पूर्वा पश्चिमेत्यादिव्यवहारः । स च देशः सर्वेषां
वैदिग्मानामाश्रयः । तत्र ये वशदेशः उशीनरदेशश्च सहिताः कुरुपञ्चालदेशाः सन्ति, तेषां
देशानां ये राजानः, ते 'राजा' 'इति' अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'ऊर्ध्वायां दिशि'
स्वर्गरूपायाम्, मनुष्यस्य संचारामावातत्र राजानो नोदाहृताः । कित्विन्द्रस्यैवामिपेक
उक्तः । तस्यां दिक्षमिपेकेण 'सः' इन्द्रः 'परमेष्ठी' परमपदेऽवस्थितः, 'प्राजापत्यः'
प्रजापतिसम्बन्धी 'अभवत्' ॥

स एतेन महाभिषेकेणाभिषिक्त इन्द्रः सर्वा जितोरजयत् सर्वोल्लोकानविन्दत्
सर्वेषां देवानां श्रौष्ठ्यमतिष्ठां परमतामगच्छत् साम्राज्यं भोज्यं स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यं जित्वाऽस्मिंल्लोके स्वयंभूः
स्वराळमृतोऽमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत्,
समभवत् ॥ १४ ॥

पूर्वोक्ताभिषेकेणाभिषिक्त इन्द्रो 'जितीः' जेतव्याः सर्वा युद्धभूमीरजयत् । तेन जयेन
सर्वोल्लोकान् 'अविन्दत्' अलभत । देवानां मध्ये 'श्रेष्ठ्यम्' अतिशयेन प्रशस्तत्वम्,
'अतिष्ठां' सर्वानतिक्रम्यावस्थानं 'परमताम्' उत्कृष्टत्वमगच्छत् । जातित उत्तमत्वं श्रेष्ठ्यम् ।

तृतीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३०३

गुणैस्तत्त्वं परमत्वम् । साम्राज्यादीनि पदान्वस्मिँल्लोके 'जित्वा' प्राप्य, स्वयंभूः' प्रजापतिरूपः, 'स्वराट्' स्वतन्त्रराजः, 'अमृतः' इतरमनुष्यवदल्पकाले मरणरहितः सन् 'अमुष्मिन्' परोक्षे स्वर्गे लोके सर्वान् 'कामान्' मोगान् प्राप्य 'अमृतः' मरणरहितः मुक्तः समभवत् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां तृतीयाध्याये (अष्टात्रिंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ (१४)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाट् निवारयन् ।

पुमर्थश्चतुरो देयाद् विद्यानीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरमाधवा-
चार्यादेशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश' नाम भाष्ये ऐतरेयब्राह्मण-
भाष्ये अष्टमपञ्चिकायाः (अष्टात्रिंशोऽध्यायः) तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

— : ० : —

[अथ एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः]

प्रथमः खण्डः]

स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियस्य सर्वा जितीर्जयेतायं सर्वल्लोकान् विन्देतायं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठचमतिष्ठां परमतां गच्छेत साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यस्यं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वयुष आञ्ज्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराज्येति तमेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वाऽभिषिञ्चेत् ॥

‘एवंविद्’ इन्द्रसम्बन्धिमहामिषेकविद् ‘यः’ आचार्यः क्षत्रियं प्रति सर्वजयादिफलं मिच्छेत् । ‘सः’ आचार्यः क्षत्रियमेतं ‘शापयित्वा’ क्षपयं कारयित्वा ‘एतेन’ पूर्वोक्तेनेन्द्रसम्बन्धिना महामिषेकविधानेन ‘तं’ क्षत्रियमभिषिञ्चेत् । कीदृशी फलेच्छेति ? साऽभिधीयते — ‘अयं’ क्षत्रियो जेतव्याः सर्वा युद्धभूमीर्जयेत् । तथा ‘सर्वल्लोकान्’ देशविशेषाल्लभेत । ‘सर्वेषां’ राज्ञां मध्ये श्रेष्ठचाद्याधिपत्यान्तगुणयुक्तो भवेत् । ‘समन्तपर्यायी’ देशतः कालतः सर्वव्यापी स्यात् । ‘आ अन्तात्’ समुद्रतीरपर्यन्तं सार्वभौमत्वं देशव्याप्तिः ‘आपराधात्’ पराश्रंशब्दामिधेयकालसंख्यापर्यन्तं सार्वयुषत्वं कालव्याप्तिः । एवंविधो भूत्वा समुद्रपर्यन्ताया पृथिव्या एक एव राजा अस्तु; ‘इति’ अनयेच्छयाऽऽचार्यो महाभिषेकेण तमभिषिञ्चेत् ॥

यां च रात्रीमजायेथा यां च प्रेतासि तदुभयमन्तरेणैष्टापूर्तं ते लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीयं यदि मे द्रुह्येरिति ॥

अभिषिच्यमान, हे क्षत्रिय, यद्याचार्याय मे ‘द्रुह्येः’ द्राहं कुर्याः, तदानीं त्वं ‘यां रात्रिमजायेथाः’ यस्यां रात्रावुत्पन्नोऽसि, ‘यां च रात्रिं प्रेतसि’ यस्यां रात्री मरिष्यसि, तदुभयमन्तरेण उत्पत्तिमरणदिनयोर्द्वयोर्मध्ये ‘ते’ त्वं ‘ऋतपूर्तं’ श्रौतस्मार्तकर्मद्वयं, तथा पुण्यलोकं, तद्वैतुभूतमन्यदपि सुकृतं, दीर्घमायुः, ‘प्रजां’ पुत्रादिकं ‘वृञ्जीयं’ त्वत्तो वर्जयेयम् ‘इति’ एतदाचार्यस्य वाक्यम् : अदेतदङ्गीकारप्रतिपा पश्चादभिषिञ्चेत् ॥

स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियोऽहं सर्वा जितीर्जयेयमहं सर्वल्लोकान् विन्देयमहं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठचमतिष्ठां परमतां गच्छेयं साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमहं समन्तपर्यायी स्यां सार्वभौमः सार्वयुष आञ्ज्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराज्येति, स न विचिकित्सेत्, स ब्रूयात् सह श्रद्धया, यां च रात्रीमजायेऽहं, यां च

प्रेतास्मि, तदुभयमन्तरेणेष्टापतं मे लोकं सुकृतमायुः प्रजां वृञ्जीथा यदि ते
द्रुह्येयमिति ॥ १५ ॥ इति ।

‘यः’ क्षत्रियः ‘एवंवित्’ महामिपेकमाहात्म्यामिजः, सर्वजवादिकं समुद्रपर्यन्तं, पृथि-
व्यामेकराजत्वपर्यन्तं फलजातिमिच्छेत् । पूर्वत्राऽऽचार्यवाक्यत्वाज्जयेत् विन्देतेत्यादिप्रथम-
पुरुषप्रयोगः । अत्र तु क्षत्रियवाक्यत्वाज्जयेयमित्याद्युत्तमपुरुषप्रयोगः । ‘सः’ क्षत्रियः
फलकामी ‘न विचिकित्सेत्’ आचार्योक्तेऽर्थे संशयं न कुर्यात् । ‘स’ क्षत्रियः आचार्यस्या-
भीष्ट शपथमेवं कुर्यात्—हे आचार्या, अहं यदि ते द्रुह्येयम्, तदानीं त्वं मम जन्ममरण-
मध्यवर्तीष्टापतादिकं सर्वं ‘वृञ्जीथाः’ नाशयेः, इति श्रद्धया सहितं शपथं ब्रूयात् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनचत्वारिंश्याध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १॥ (१५)

अथ द्वितीयः खण्डः

अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वनस्पत्यानि संभरत—नैयग्रोधान्यौदुम्बरा-
ण्यश्वत्थानि प्लाक्षानीति ॥ इति ।

‘अथ’ क्षत्रियशपथानन्तरम्, यत् आचार्येणामिपेकः कर्तव्यः, ‘ततः’ कारणादाचार्यः
परिचारकान् ब्रूयात्—वनस्पतिसम्बन्धीनि न्यग्रोधादीनि फलानि चतुर्विधानि हे परिचारकाः,
संशदयतेति ॥

क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधो; यन्नैयग्रोधानि सम्भरन्ति, क्षत्रमेवा-
स्मिस्तद्दधाति; भौज्यं वा एतद्वनस्पतीनां यदुदुम्बरो; यदौदुम्बराणि-
सम्भरन्ति, भौज्यमेवास्मिस्तद्दधाति; साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनां यदश्वत्थो;
यदाश्वत्थानि सम्भरन्ति, साम्राज्यमेवास्मिस्तद्दधाति; स्वाराज्यं च ह वा
एतद्वैराज्यं च वनस्पतीनां यत्प्लाक्षो; यत्प्लाक्षानि सम्भरन्ति, स्वाराज्य-
वैराज्ये एवास्मिस्तद्दधाति ॥

न्यग्रोधस्य वनस्पतीनां मध्ये राजवद् व्याप्त्याधिक्यात् क्षत्रत्वम् । उदुम्बरादीनां
भौज्यादिसाधनत्वात् तद्रूपत्वम् । अतश्चतुर्विधफलसंपादनेन यजमाने क्षत्रभौज्यादिनि-
फलानि संपादयति ॥

अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयान्यौषधानि सम्भरत तोक्मकृतानि,—ब्रीहोणां, महा-
ब्रीहोणां, प्रियंगूनां, यवानामिति ॥

‘अथ’ नैयग्रोधादिफलसंपादनानन्तरं, यतो ब्रीह्याद्यङ्कुरसंपादनमपेक्षितं, ‘ततः’

आचार्यं एवं ब्रूयात्,—हे परिचारकाः, तोक्मकृतानि अङ्कुरनिमित्तान्योपधिद्रव्याणि चतुर्विधानि संपादयत । सूक्ष्मव्रीजरूपा 'व्रीहयः' । प्रौढव्रीजरूपा 'महाव्रीहयः' । प्रियंगवो यवाश्च प्रसिद्धाः ॥

क्षत्रं वा एतदोषधीनां यद्व्रीहयो; यद्व्रीहीणां तोक्म सम्भरन्ति; क्षत्रमेवास्मिस्तद्धाति; साम्राज्यं वा एतदोषधीनां यन्महाव्रीहयो; यन्महाव्रीहीणां तोक्म सम्भरन्ति, साम्राज्यमेवास्मिस्तद्धाति; भौज्यं वा एतदोषधीनां यत्प्रियंगवो यत्प्रियंगूनां तोक्म सम्भरन्ति; भौज्यमेवास्मिस्तद्धाति, सैनान्यं वा एतदोषधीनां यद्यवा; यद्यवानां तोक्म सम्भरन्ति; सैनान्यमेवास्मिस्तद्धाति ॥ १६ ॥

ओषधीनां मध्ये व्रीहीणां बलहेतुत्वात् क्षत्रत्वम् । महाव्रीह्यादीनामप्यनुष्ठानद्वारा साम्राज्यहेतुत्वात्तद्रूपत्वम् । अतो व्रीह्यादितोक्मनामङ्कुराणां संपादनेन यजमाने क्षत्र-साम्राज्यादिकं सर्वं संपादयति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टमपञ्चि-
कायां चतुर्थव्याये (एकोनचत्वारिंशद्व्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ (१६)

अथ तृतीयः खण्डः

अथास्मा औदुम्बरीमासन्दीं सम्भरन्ति; तस्या उक्तं ब्राह्मणमौदुम्बरश्चमसो वा पात्री वोदुम्बरशाखा; तानेतान् सम्भारान् सम्भृत्यौदुम्बर्या पात्र्यां वा चमसे वा समावयेयुस्तेषु समोप्तेषु दधि मधु सर्पिरातपवर्ष्या आपोऽभ्यानीय प्रतिष्ठाप्यैतामासन्दीमभिमन्त्रयेत् ॥

'अव' वानस्पत्यौषधिसंभारानन्तरम्, 'अस्मै' क्षत्रियायोदुम्बरीमासन्दीं संपादयेयुः । 'तस्याः' चाऽऽसन्त्या विशायकं 'ब्राह्मणं' 'प्रादेशमात्राः पादाः'—इत्यादिना पूर्वमेवोक्तम् । चतुष्कोणो दण्डयुक्तः पात्रविशेषश्चमसः^१ । आकारनियमरहिता 'पात्री' । तयोः पात्रीचमसयोरन्यतरदौदुम्बरं संपादयेत् । यद्वा, पात्री मृन्मयी, शाखा चोदुम्बरी संपादनीया । ततः पात्रीचमसयोरन्यतरस्मिन् वानस्पत्यौषधिसंभारान् समावयेयुः । समोप्तेषु तेषु संभारे दध्यादीनां सेचनं कृत्वा चमसं भूमौ प्रतिष्ठाप्यैतामासन्दीं वक्ष्यमाण मन्त्रेणामिमन्त्रयेत् ॥

वृहच्च ते रथन्तरं च पूर्वा पादौ भजतां, वैरूपं च वैराजं चापरौ, शङ्कर-
रैवते शीर्ष्ये, नौचसं च कालेयं चानूच्ये, ऋचः प्राचीनातानाः सासानि
तिरश्चीनवादा, यजूंष्यतीकाशा, यश आस्तरणं, श्रीरूपवर्हणं, सविता च

तृतीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३०७

ते बृहस्पतिश्च पूर्वो पादौ धारयतां, वायुश्च पूषा चापरौ, मित्रावरुणौ
शीर्षण्ये, अश्विनावनूच्ये इति ॥

इन्द्रासन्दीप्रतिपादकवाक्यवदयं मन्त्रो व्याख्येयः ॥

अथैनमेतामासन्दीमारोहयेत् ॥

‘अथ’ अभिपिक्तम् ‘एनं’ क्षत्रियमेतस्यामासन्दीमारुढं कुर्यात् ॥

वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसा, त्रिदृता स्तोमेन, रथंतरेण साम्नाऽऽरोहन्तु,
तानन्वारोह साञ्ज्याय; रुद्रास्त्वा ऋषुभेन च्छन्दसा, पञ्चदशेन स्तोमेन,
बृहता साम्नाऽऽरोहन्तु, तानन्वारोह भौज्यायाऽऽदित्यास्त्वा जागतेन च्छन्दसा,
सप्तदशेन स्तोमेन, दैत्येण साम्नाऽऽरोहन्तु; तानन्वारोह स्वाराज्याय;
विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन च्छन्दसैर्काथ्येन स्तोमेन, वैराजेन साम्नाऽऽरो-
हन्तु, तानन्वारोह वैराज्याय, ऋतश्च त्वाऽङ्गिरसश्च देवा अतिच्छन्दसा
छन्दसा, त्र्यर्थास्त्रिंशेन स्तोमेन, रैवतेन साम्नाऽऽरोहन्तु, तानन्वारोह पारमे-
ष्ठ्याय; साध्याश्च त्वाऽऽपत्याश्च देवाः पाङ्क्त्येन च्छन्दसा, त्रिणवेन स्तो-
मेन, शाकवरेण साम्नाऽऽरोहन्तु तानन्वारोह राज्याय माहाराज्यायाऽऽधि-
पत्याय स्वावश्यायाऽऽतिष्ठायऽऽरोहेत्येतामासन्दीमारोहयेत् ॥

इन्द्रारोहणमन्त्रवद् व्याख्येयम् । तत्राऽऽरोहणकर्तुरप्रयोज्यत्वात् ‘आरोहामि’-इत्युत्तम-
पुरुषः । अत्र त्वाचार्यप्रयोज्यत्वात् ‘आरोह’ इति मध्यमपुरुषः । तत्रत्ययोः पञ्चमपष्ठ-
मन्त्रयोरत्र क्रमविपर्ययोऽप्ययनसंप्रदायप्राप्तः । अनेन मन्त्रेणाऽऽचार्य आसन्द्यां क्षत्रिय-
मारोहयेत् ॥

तमेतस्यामासन्द्यामासीनं राजकर्तारो ब्रूयुर्न वा अनभ्युत्कृष्टः क्षत्रियो वीर्यं
कर्तुमर्हत्यभ्येनमुत्क्रोशामेति; तथेति; तं राजकर्तारोऽभ्युत्क्रोशन्तीमं जना
अभ्युत्क्रोशत सञ्जार्जं साञ्ज्यायं भोजं भोजयितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं
वैराज्यं परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं राजानं राजयितरं, क्षत्रमजनि, क्षत्रियो-
ऽजनि, विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि, विशासताऽजन्यमित्राणां हन्ताऽजनि,
ब्राह्मणानां गोप्राऽजनि, धर्मस्य गोप्राऽजनीति ॥

राजः कर्तारो ‘राजकर्तारः’ पितृभ्रात्रादयः । इन्द्रविषयाभ्युत्क्रोशनवाक्यविदं वाक्यं
व्याख्येयम् ॥

तमभ्युत्कृष्टमेवंविदंभिषेक्ष्यन्नेतयर्चाऽभिमन्त्रयेत् ॥ १७ ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां चतुर्थध्याये (एकोनचत्वारिंशध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३॥ (१७)

अथ चतुर्थः खण्डः

निषसाद धृतव्रतो वह्णः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय, भौज्याय स्वाराज्याय
वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाऽऽधिपत्याय स्वावश्यायाऽऽ-
तिष्ठाय, सुकृतुरिति ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

तमेतस्यामासन्ध्यामासीनमेवंवित्पुरस्तात्तिष्ठन् प्रत्यङ्मुख औदुम्बराऽऽर्द्रया
शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्ध्याभिषिञ्चतोमा आपः
शिवतमा इत्येतेन तृचेन, देवस्य त्वेति च यजुषा, भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च
व्याहृतिभिः ॥ १८ ॥ इति ।

इन्द्रामिषेकवाक्यवद् व्याख्येयम्^१ ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनचत्वारिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (१८)

अथ पञ्चमः खण्डः

प्राच्यां त्वा दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन
च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय, दक्षिणस्यां त्वा
दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचेनैतेन
च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भौज्याय, प्रतीच्यां त्वा दिश्यादित्या देवाः
षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचेनैतेन च यजुषै-
ताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय, उदीच्यां त्वा दिशि विश्वे देवाः
षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च
व्याहृतिभिर्वैराज्याय, ऊर्ध्वायां त्वा दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः
षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च
व्याहृतिभिः पारमेष्ठ्याय, अस्यां त्वा ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि
साध्याश्चाऽऽपत्याश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन
च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः राज्याय माहाराज्यायाऽऽधि-
पत्याय स्वावश्यायाऽऽतिष्ठायैति स परमेष्ठी प्राजापत्यो भवति ॥ इति ।

उक्तेन मन्त्रेणामिमन्त्रितः क्षत्रियः परमेष्ठिपदस्य योग्यो भूत्वा प्रजापतेः सम्बन्धी
भवतीति ॥

स एतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः सर्वा जितोर्जयति, सर्वोल्लो-
कान् विन्दति सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यमतिष्ठां परमतां गच्छति; साम्राज्यं
भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं साहाराज्यमाधिपत्यं जित्वाऽ-
स्मिल्लोके स्वयंभूः स्वराज्यमृतोऽमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामाना-
प्त्वाऽमृतः सम्भवति, यमेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वाऽ-
भिषिञ्चति ॥ १९ ॥

‘य’ क्षत्रियमाचार्यः स्वद्रोहराहित्याय शपथं कारयित्वेन्द्रसम्बन्धिना महामिषेकेणा-
भिषिञ्चति, सोऽभिषिक्तः क्षत्रिय इन्द्रवत् सर्वं जयादिफलं प्राप्नोति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनचत्वारिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (१९)

अथ षष्ठः खण्डः

इन्द्रियं वा एतदस्मिल्लोके यद्धि, यद्धनाऽभिषिञ्चतीन्द्रियमेवास्मिस्त-
दधाति; रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन् मधु; यन् मध्वाऽभिषिञ्चति
रसमेवास्मिस्तदधाति; तेजो वा एतत्पशूनां यद्धृतं, यद्धृतेनाभिषिञ्चति
तेज एवास्मिस्तदधाति; अमृतं वा एतदस्मिल्लोके यदापो, यदद्भिरभिषि-
ञ्चत्यमृतत्वमेवास्मिस्तदधाति ॥

दधन इन्द्रियपाटवेहेतुत्वाद् इन्द्रियत्वम् । मधुनः पुष्पजन्यत्वेनोषधिवनस्पतिरसत्वम् ।
घृतस्य स्निग्धमांस्वरत्वेन पशुतेजस्त्वम् । अरां चाऽऽप्यायनहेतुत्वादमृतत्वम् । एतद्रव्यैर-
भिषिक्ते सति यजमान इन्द्रियादिकं संपादयति ॥

सोऽभिषिक्तोऽभिषेकत्रे ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यात्, सहस्रं दद्यात्, क्षेत्रं चतु-
ष्पादद्यात्, अथाप्याहुरसंख्यातमेवापरिमितं दद्यादपरिमितो वै क्षत्रियोऽ-
परिमितस्यावरुद्ध्या इति ॥

हिरण्यस्यैव संख्या सहस्रमिति, सहस्रनिष्कपरिमितमित्यर्थः । चतुष्पाच्छब्देन
गवादिकमभिधीयते । पूर्वोक्तसहस्रपक्षमपेक्ष्याधिकामिप्रायेणासंख्यातमिति पक्षान्तरमुक्तम् ।
तस्यैव व्याख्यानमपरिमितमिति । इयदेवेति संख्यानियमो नास्ति, किंतु स्वशक्त्यनुसारेण
प्रभूतयेव दद्यात् । क्षत्रियो हि देशाधिपतित्वेन ‘अपरिमितः’ बहुधनयुक्तः, अतः ‘अपरि-
मितस्य’ प्रभूतस्य फलस्य सिद्धयर्थमित्यमिप्रायेण पक्षान्तरम् ॥

अथास्मै सुराकंसं हस्त आदधाति—

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुत इति ॥

‘अथ’ दक्षिणास्वीकाराद् अनन्तरम् ‘अस्मै’ अस्मै क्षत्रियस्य हस्ते सुरया पूर्णं कांस्य-
पात्रं ‘स्वादिप्रयेति’ मन्त्रेण स्थापयेत् । स च मन्त्रः कृत्वङ्गामिपेके व्याख्यातः ॥

तां पिबेद्—

यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य, यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः, ।

इदं तदस्य मनसा शिवेन, सोमं राजानमिह भक्षयामि ॥

अभि त्वा वृषभा सुते, सुतं सृजामि पीतये ।

तृम्पा व्यश्नुहो मदमिति ॥

‘तां’ कांस्यपात्रस्थां सुरां क्षत्रियो यदत्रेति मन्त्रद्वयेन पिबेत् । ‘अत्र’ कांस्यपात्रे
‘रसिनः’ रसयुक्तस्य ‘सुतस्य’ अमिषुतस्य ब्रीह्याद्यङ्कुरजन्यस्य पेयद्रव्यस्य, यत् ‘शिष्टं’
योवज्जस्थितो भागः । ‘यत्’ च द्रव्यं ‘शचीभिः’ कर्मविशेषैः संस्कृतमिन्द्रोऽपिबत् । शची-
शब्दः कर्मनाम । ‘इह’ अस्मिन्नमिपेककर्मणि ‘सोमं राजानं’ सोमसदृशम् ‘अस्य’
पेयद्रव्यस्य, ‘तदिदं, स्वरूपं’ ‘शिवेन’ शान्तेन भक्तियुक्तेन मनसा भक्षयामि । सोऽयमेको
मन्त्रः । हे ‘वृषभ’ श्रेष्ठेन्द्र, ‘त्वामिह’ त्वामिमिलक्ष्य ‘सुते’ अस्मिन् द्रव्येऽमिषुते सति
‘पीतये’ तव पानार्थं ‘सुतम्’ अमिषुतं द्रव्यं ‘सृजामि’ त्वद्वस्ते ददामि । ‘तृम्प’ तेन
द्रव्येण तृप्तो भव । ‘मदं’ हर्षं ‘व्यश्नुहि’ विशेषेण प्राप्नुहि । द्वितीयो मन्त्रः ॥

यो ह वाव सोमपीथः सुरायां प्रविष्टः, सहैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषि-
क्तस्य क्षत्रियस्य भक्षितो भवति; न सुरा ॥

‘यो ह वाव’ यः खलु ‘सोमपीथः’ सोमस्य पानविशेषः ‘सुरायां’ सुराद्रव्ये प्रविष्टोऽस्ति ।
‘एतेन’ सोमपानविशेषेण सहैव पूर्वोक्तेन्द्रामिषेकविधानेनामिषिक्तस्य क्षत्रियस्य द्रव्यविशेषो
भक्षितो भवति । न तु सुरा भक्षिता भवति । सोऽयं मन्त्रद्वयस्य महिमा ॥

तां पीत्वाऽभिमन्त्रयेतापाम सोमं, शं नो भवेति ॥

‘आपाम’ ‘सोमम्’ इत्यृगेका । ‘शं नो भवेति’ द्वितीया । ताम्याममिमन्त्रयेत् ॥

तद्यथैवादः प्रियः पुत्रः पितरं, प्रिया वा जाया पतिं, सुखं शिवभुपस्पृ-
शत्याविस्त्रसः, एवं सहैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य
सुरा वा सोमो वाऽन्यद्वाऽन्नाद्यं सुखं शिवभुपस्पृशत्याविस्त्रसः ॥ २० ॥

‘तत्’ तत्र पाने, अदः, लौकिकं निदर्शनमुच्यते,—यथैव प्रियः पुत्रः शिवं सुखं

सप्तमः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३११

यथा भवति तथा पितरमुपस्पृशति । प्रिया वा जाया च पतिं यथा स्पृशति । 'शिवं' शान्तं शास्त्रनिषिद्धमार्गेण यत्सुखं, तन्नरकहेतुत्वादुग्रम् । विहितमार्गेण तु तदभावाच्छान्तम् । सुखस्पर्शस्यावधिराविस्त्रय इत्यनेनोच्यते । 'आविस्त्रयः' आ अविस्त्रयसनाद् देहपातपर्यन्तमित्यर्थः । यथा स्पर्शद्वयं दृष्टसुखहेतुः । 'एवं' 'हेव' अनेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तंन्द्रमहाभिषेकविधिनाऽभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरा वा सोमो वाऽन्यान्यन्नद्रव्याणि वा देहपातपर्यन्तं शान्तसुखस्पर्शप्रदानि ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां चतुर्थध्याये (एकोनचत्वारिंशध्याये) षष्ठः खण्डः ॥६॥ (२०) [२७७]

अथ सप्तमः खण्डः

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षित-
मभिषिषेच; तस्मादु जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं
जयन् परीयायाश्चेन च मेध्येनेजे ॥

कवषस्य पुत्रः, तुरनामको महर्षिः पारिक्षितपुत्रं जनमेजयम्, उक्तविधानेनाभिषिषेच । तस्मादेव कारणाज्जनमेजयः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु पृथिवीं 'समन्तम्' अन्तेन समुद्रतीरेण संयुक्तं यथा भवति तथा 'जयन्' विजयं प्राप्नुवन् 'परीयाय' परितश्चकार । अभिषेक-
माहात्म्येनैव दिग्विजयं कृतवानित्यर्थः । अग्निप्रेक्षसादादेव 'मेध्येन' यागयोग्येनाश्चेन च 'इजे' इष्टवान् । अश्वमेधं कृतवानित्यर्थः ॥

तदेवाऽभि यज्ञगाथा गीयते ॥

'तत्' तस्मिन्जनमेजयवृत्तान्ते 'एषा' वक्ष्यमाणा 'गाथा' यज्ञविषया गीतिर्वैदि-
कैरभितो गीयते ॥

आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् ।

अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजय इति ॥

आसन्दीवानिति देशविशेषस्य नामवेयम् । तस्मिन् देशे जनमेजयो 'देवेभ्यो' देवाथं यागयोग्यमश्वं बबन्ध । कीदृशमश्वं ? 'धान्यादं' धान्यमेवास्ति । रुक्मिणम् रुक्मशब्देन ललाटगतं श्वेतलाञ्छनमुपलक्ष्यते । तद्युक्तम्—हरितवर्णा स्रग्यस्यासौ 'हरितस्रक्' । पुष्पमालेव वर्णो देहं व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । सारं कर्मसु श्रेष्ठं यागं गच्छतीति 'सारङ्गः' । 'इति' अनया गाथया जनमेजयस्याभिषेकमहिमोदाहृतः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवन्तो भार्गवः शार्यातिं मानवमभिषिषेच;
तस्मादु शार्यातो मानवः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्चेन

च मेध्येनेजे देवानां हापि सत्रे गृहपतिरास ॥

भृगोः पुत्रः, च्यवननामको महर्षिः मनुवंशोत्पन्नं शार्यातनामकं राजानमभिषिषेच । तस्मात्फलं पूर्ववत् । किं च देवानां सम्बन्धिनि सत्रेऽपि शार्यातो गृहपतिरभूत् ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण सोमशुष्मा वाजरत्नायनः शतानीकं सात्राजितमभिषिषेच; तस्मादु शतानीकः सात्राजितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे ॥

सोमशुष्मनामकः कश्चिन्महर्षिः । स च वाजरत्नस्य पौत्रः तथाविधो मुनिः सत्राजितः पुत्रं शतानीकनामकं क्षत्रियमभिषिषेच शेषं पूर्ववत् ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदावाम्बाष्ठ्यमभिषिषिचतुस्तस्माद्वाम्बाष्ठ्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदौ युधांश्रौष्टिरोग्रसैन्यमभिषिषिचतुस्तस्मादु युधांश्रौष्टिरोग्रसैन्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण कश्यपे विश्वकर्माणं भौवनमभिषिषेच; तस्मादु विश्वकर्मा भौवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन मेध्येनेजे ॥

भूमिर्ह जगावित्युदाहरन्ति ॥

‘भूमिः’ देवता ‘जगो’ भौवनं प्रति किञ्चिद्वाक्यं गायारूपमुक्तवती ‘इति’ एवं पूर्वं महर्षय उदाहरन्ति ॥

न मा मर्त्यैः कश्चन दातुमर्हति,

विश्वकर्मान्भौवन मां दिदासिय ।

निमङ्क्ष्येऽहं सलिलस्य मध्ये,

मोघस्त एष कश्यपायाऽऽस संगर इति ॥

भुवनाख्यस्य पुत्र हे विश्वकर्मान् कश्चिदपि मनुष्यो ‘मां’ भूमिं दातुं नाहंति । अत एव मोमांसका विचार्य सर्वस्वदाने महाभूमिदानं निवारितवन्तः । एवं सति त्वं ‘मां’ भूमिं ‘दिदासिय’ कश्यपाय त्वदीयाचार्याय दातुमिच्छसि । अहं तु ‘सलिलस्य’ समुद्रस्य मध्ये ‘निमङ्क्ष्ये’ निमज्जनं करिष्ये । तथा सति ‘ते कश्यपाय’ त्वदीयाचार्यस्य कश्यपस्य ‘एषः’ ‘संगरः’ भूमिप्रतिग्रहविषयो ‘मोघः आस’ व्यर्थ एव बभूवेति । ‘इति’ ईदृशमपि महाभूमिमज्जनं महामिषेकमहिम्ना निवारितमिति तात्पर्यार्थः ॥

अष्टमः खण्डः]

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३१३

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदास पैजवनमभिषिषेच;
तस्मादु सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च
मेध्येनेजे ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवतं आङ्गिरसो^२ मरुत्तमाविक्षित-
मभिषिषेच; तस्मादु मरुत्त आविक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे ॥

संवर्तनामको महर्षिरङ्गिरसः पुत्रः ॥

तदप्येष श्लोकोऽभिगीतः ॥

‘तत्’ तस्मिन्नपि मरुत्ताभिषेकमाहृत्ये ‘एषः’ वक्ष्यमाणः ‘श्लोकः’ पादबद्धो मन्त्रः
‘अभिगीतः’ अभितः सर्वैः पठितः ॥

मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे ।

आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद इति ॥ २१-॥

मरुत्तान्मनो राज्ञो गृहे मरुत्संज्ञका देवा भोजनकाले परिवेष्टणकर्तारो भूत्वाऽवसन् ।
तथैव ‘आविक्षितस्य’ आविक्षितपुत्रस्य ‘कामप्रेः’ सर्वकामपूरितस्य मरुत्तस्य गृहे ‘विश्वे’
सर्वे देवाः ‘सभासदः’ समायामुपविष्टाः सेवन्तः इति शेषः । ‘इति’ एष सर्वोऽपि महा-
भिषेकस्य महिमेत्यभिप्रायः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनचत्वारिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥७॥ (२१)

अथ अष्टमः खण्डः

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोदमय आत्रेयोऽङ्गमभिषिषेच; तस्मा-
द्वङ्गः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे ॥

उदमयनामकः कश्चिन्महर्षिरत्रेः पुत्रः, अङ्गमभिषिषेच ॥

स होवाचालोपाङ्गो—दश नागसहस्राणि दश दासीसहस्राणि ददामि ते,
ब्राह्मणोप माऽस्मिन् यज्ञे ह्वयस्वेति ॥

योऽयमङ्गनामको राजोक्तः ‘सः’ अयम् ‘अलोपाङ्गः’ सम्पूर्णवयव इत्यर्थः । महद-
स्याङ्गसौष्ठवम् । स कदाचित्स्वकीयामिषेककर्तृयुदमयनामके पुरोहिते स्वार्थं यागं कुर्वाणि
सति तं प्रत्येवमुवाच—हे ब्राह्मण, ‘अस्मिन्’ त्वदीये यज्ञे माम् ‘उपह्वयस्व’ समाह्वानं
कुरु । अहमागत्य त्वदीययज्ञे दक्षिणासम्पूर्यर्थं तुभ्यं गजसहस्राणि दासीसहस्राणि च
ददामीति^१ । सेयं बहुदानसम्पत्तिः, सद्वुद्धिश्च महाभिषेकप्रसादलब्धा ॥

तदप्येते श्लोका अभिगीताः ॥

तस्मिन्नप्यङ्गराजपुरोहितस्य यागे दानप्रतिपादका 'एते' पञ्च 'श्लोकाः' 'अभिगीताः' अभितो गीताः सर्वतोऽभिज्ञैः पठिताः ॥

याभिर्गोभिरुदमयं प्रैयमेधा अयाजयन् ।

द्वे द्वे सहस्रे बद्धानामात्रेयो मध्यतोऽऽददात् ॥

प्रैयमेधस्य पुत्राः 'प्रैयमेधाः' महर्षयः, उदमयनामकमङ्गराजपुरोहितं 'याभिर्गोभिः' दक्षिणारूपाभिः 'अयाजयन्' । ता गावो वक्ष्यन्त इति शेषः । 'बद्धम्' - इति शतकोटि-संख्याया नामधेयम् । 'बद्धानां' शतकोटिसंख्याकानां गावां मध्ये, प्रतिदिनं द्वे द्वे सहस्रे 'मध्यतः' माध्यंदिनसवनेऽत्रिपुत्र उदमयो दत्तवान् ॥

अष्टाशीतिः सहस्राणि श्वेतान् वैरोचनो हयान् ।

प्रष्टीन्निश्चृत्य प्रायच्छद् यजमाने पुरोहिते ॥

'वैरोचनः' विरोचनस्य पुत्रोऽङ्गनामको राजा, स्वकीयपुरोहित उदमयनामके यजमाने यागं कुर्वाण स्वयमागत्याष्टाशीतिसहस्रसंख्याकानश्चाञ्चवेतवर्णान् प्रष्टीन् पृष्ठवाहन-योग्यवयस्कान्निश्चृत्य स्वकीयाश्वबन्धनस्थानान्निःसार्य प्रायच्छद्दत्तवान् ॥

देशादेशात्समोह्वानां सर्वासामाद्यदुहितृणाम् ।

दशाददात् सहस्राण्यात्रेयो निष्ककण्ठ्यः ॥

देशादेशादिग्विजयकाले तत्तद्देशविशेषान् 'समोह्वानां' सम्यगासमन्तान् दृढानाम् आनीतानामाद्यदुहितृणां धनिकपुत्रीणां सर्वासां दद्यात् सहस्राण्यात्रेयोऽपि अङ्गराजपुरोहितो दत्तवान् । ताश्च दुहितरो निष्ककण्ठ्य आभरणोपेतकण्ठ्युक्ताः ॥

दश नागसहस्राणि दत्त्वाऽऽत्रेयोऽवचत्तुके ।

श्रान्तः पारिकुटान् प्रैप्सद्दानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः ॥

अङ्गराजस्य पुरोहितो ब्राह्मण आत्रेयः, अवचत्तुकनामदेशे गजसहस्राणि दशसंख्या-कानि दत्त्वा दानेन श्रान्तः सन् 'पारिकुटान्' परिचारकान् 'प्रैप्सत्' प्रेषितवान् । 'हे परि-चारका यूयं दत्तव्येवमुक्तवानिऽर्थः' ॥

शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति स्मैव प्रताम्यति ।

सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा प्राणान् स्म प्रतिपद्यत इति ॥ २२ ॥

परिचारकानामप्यग्र एकैक्यो वक्तुमशक्तः, तुभ्यं शतं तुभ्यं शतमिति शतसंख्यां प्रोक्त्वा तत्रापि प्रताम्यति स्मैव ग्लानिमेव प्राप्तवान् । ततः शतसंख्यां परित्यज्य सहस्रं

अष्टमः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यमहितम्

३१५

तुभ्यमित्युक्त्वा तस्यापि संख्यायां बहुशः प्रोक्तायामाश्रान्तः सन् प्राणान् प्रतिपद्यते स्म ।
मण्ये मण्ये श्रमपरिहाराय दीर्घश्वासं कृतवानित्यर्थः । अङ्गराजस्य पुरोहितायाप्येतादृश-
सामर्थ्यं महाभिषेकप्रसादलब्धमिति तात्पर्यार्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनचत्वारिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥८॥ (२२)

अथ नवमः खण्डः

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमा मामतेयो भरतं दौष्पन्तिमभि-
षिषेच, तस्मादु भरतो दौष्पन्तिः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वैरु
च मेघैरौजे ॥

ममताख्यायाः स्त्रियाः पुत्रो दीर्घतमा इत्येतन्नामा मुनिर्मरतमभिषिषेच । भरतोऽपि
दिग्विजयेन पृथिवीं परीत्य मेघैरश्वैरपीजे । उ चेति निपातयोः समूहः समुच्चयार्थः ॥

तदप्येते श्लोका अभिगीताः ॥

'तत्' तस्मिन् मरताभिषेकमाहाम्येऽप्येते वक्ष्यमणाः पञ्च 'श्लोकाः' अमितः परि-
गीयन्ते ॥

हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्शुक्लदतो मृगान् ।

मण्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च ॥

मृगशब्देनात्र गजा विवक्षिताः । मृगवदिति वाहुल्यविवक्षयाः मृगशब्दः । ते च गजाः
हिरण्येन परीवृताः सर्वामरणयुक्ताः, शरीरपुष्ट्या वर्णोत्कर्षे सत्यत्यन्तं कृष्णाः प्रतिभासन्ते ।
शुक्लाम्यां दन्ताभ्यां युक्ताः, तादृशान् गजान् मण्णारनामके देशे भरतो राजा दत्तवान् ।
शतमित्यादि तत्संख्योच्यते । 'बद्धं' 'वृन्दम्' इत्येतौ पर्यायी । वृन्दशब्दश्च शतकोटिवाचित्वेन
गणिते ग्रन्थकारेदंशितः—

“एकं दश च शतं च सहस्रं चायुतनिवृते तथा ।

प्रयुतकोटिचरुदं वृन्दं स्थानं स्थानाद्दशगुणं स्यात्” ॥

तानि च शतकोटिरूपाणि 'बद्धानि' सप्ताधिकशतसंख्याकानि । तावतो गजान्
दत्तवानित्यर्थः ॥

भरतस्यैष दौष्पन्तेरग्निः साक्षीगुणे चितः ।

यस्मिन् सहस्रं ब्राह्मणा बद्धा गो विभेजिरे ॥

साक्षिगुणनामके कस्मिन्निदृशे दुष्पन्तपुत्रस्य 'भरतस्यैषोऽग्निश्चितः' । अग्निचयनं

कृतवानित्यर्थः । यस्मिन् अग्नित्रयने सहस्रसंख्याका ब्राह्मणाः 'वद्वशः' प्रत्येकं शतकोटि-
संख्या गाः^३ विभेजिरे' गवां विभागं कृतवन्तः ॥

अष्टासप्ततिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुनामनु ।

गङ्गायां वृत्रघ्नेऽवधनात् पञ्चपञ्चाशत् हयान् ॥

'मेघ्यैरश्वैरीजे' इत्युक्ते तेषामश्वानां संख्याऽत्रोच्यते—अष्टाधिका सप्ततिः 'अष्टा-
सप्ततिः' । ताम् अश्वानामष्टासप्ततिं दुष्पन्तपुत्रो भरतः 'यमुनामनु' यमुनायास्तीरे 'अवधनात्
बद्धवान्, तावतोऽश्वमेधान् कृतवानित्यर्थः । 'गङ्गायां' गङ्गातीरे वृत्रघ्ननामके देशे पञ्चा-
धिकपञ्चाशत् संख्याकान् हयान् 'अवधनात्' बद्धवान् । तावतोऽश्वमेधान् कृतवान् ॥

त्रयस्त्रिंशच्छतं राजाऽश्वान् बद्ध्वाऽयं मेध्यान् ।

दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः ॥

यमुनातीरे गङ्गातीरे चानुष्ठिता अश्वस्त्रयस्त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः । तावतोऽश्वान्
'मेध्यान्' यज्ञयोग्यान् विध्युक्क्रमेण बन्धनं कृत्वा, सोऽयं राजा दौष्पन्तिः 'मायवत्तरः'

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।

दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्च मानवा इति ॥

'भरतस्य' राज्ञो तदेतत् 'महाकर्म'; तदेतत् 'पूर्वं' पित्रादयो न कर्तुं शक्ताः । 'अपरे'
जनाः पुत्रपौत्रादयश्च न कर्तुं शक्ताः । तत्र दृष्टान्तः—यथा मनुष्यो 'दिवं' स्वर्गं हस्ताभ्यां
स्पष्टमशक्तः, एवं 'पञ्च मानवाः' निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः 'नोदापुः' तदीयं कर्म
प्राप्तुमशक्ताः सोऽयं सर्वोऽपि महामिषेकस्य महिमेत्यर्थः ॥

एतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं बृहदुक्थ ऋषिर्दुर्मुखाय पाञ्चालाय प्रोवाच;
तस्मादु दुर्मुखः पाञ्चालो राजा सन् विद्यया समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
परीयाय ॥

बृहदुक्थनामकः कश्चिदृषिः पञ्चालदेशस्वामिने दुर्मुखनाम्ने राज्ञे तमेतमिन्द्रसम्बन्धिनं
महामिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणात् स राजा सन् 'विद्यया' महामिषेकज्ञानेनैव सर्वान्
दिक्षु समन्तं समग्रां पृथिवीं जयन् 'परीयाय' परितः संचचार ॥

एतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं वासिष्ठः सात्यहव्योऽत्यरातये जानंतपये
प्रोवाच; तस्मादत्यरातिर्जानंतपिरराजा सन् विद्यया समन्तं सर्वतः पृथिवीं
जयन् परीयाय ॥

वासिष्ठगोत्रोत्पन्नो 'वासिष्ठः', सात्यहव्यस्य पुत्रः 'सात्यहव्यः' तादृशो मुनिरत्यराति-
नामकाय जनंतपुत्राय ब्राह्मणाय, तमेतं महामिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणादयमत्य-
रातिर्जानंतपिः स्वयमराजा सन्नप्यभिषेकविद्यया जयं प्राप्तः परितो गतवान् ॥

स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्योऽजैषीर्व समन्तं सर्वतः, पृथिवीं महन् मा गमयेति; स होवाचात्यरातिर्जानंतपिर्यंदा ब्राह्मणोत्तरकुरुक्षेत्रेयमथ त्वमु हैव पृथिव्यै राजा स्याः, सेनापतिरेव तेऽहं स्यामिति; स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्यो देवक्षेत्रं वै तन्न वैतन् मर्त्यो जेतुमर्हत्यद्रुक्षो वै म आसत इदं दद इति ततो हात्यराति जानंतपिमात्तवीर्यं निःशुक्रममित्रतपनः शुष्मिणः शैव्यो राजा जघान ॥

सात्यहव्यो वासिष्ठो गुरुः, अत्यराति शिष्यमेवमुवाच - हे अत्यराते, विद्यासामर्थ्यात् पृथिवीं जितवानसि । अतो 'मां' गुरुं 'महद्गमय' महत्त्वमैश्वर्यं प्रापयः । ततः शिष्योऽत्यरातिरेवमुवाच—मा भूदिदानीं तव महत्त्वम्, हे 'ब्राह्मण आचार्य' यदा अहम् उत्तर-कुरुक्षेत्रे एतन्नामकान् हिमवत्पर्वतस्योत्तरदेशाञ्जयेयं, तदानीं त्वमेव पृथिव्याः राजा भव । अहं तु त्वदीयसेनापतिरेव भवामीति । ततः सात्यहव्यो वासिष्ठः 'सः' गुरुरेवमुवाच,— हेऽत्यराते हिमवत्पर्वतस्योत्तरतो यदस्ति, तद्देवक्षेत्रम्, अतस्तत्क्षेत्रं मनुष्यो जेतुं नैवाहंति । त्वं तु 'मे' मह्यम् 'अद्रुक्षो वै' कृतवानेव । मदपेक्षितं महत्त्वं दातुमनिच्छुः सन् वचनार्थं यत्किञ्चिदुक्तवानसि । अतः शपथोल्लङ्घितो गुरुद्रोहिणस्तव 'इदं' सामर्थ्यम् 'आददे' अपहरामीति । 'ततः' सामर्थ्यपहरणादत्यराति जानंतपि 'आतवीर्यं' गुरुणाऽपहतवीर्यम् 'निःशुक्रम' अपहततेजस्कं, कश्चिच्छत्रुतापनः शिविपुत्रः शुष्मिणाख्यो राजा 'जघान' हतवान् ॥

तस्मादेवंविदुषे ब्राह्मणायैवं चक्रुषे न क्षत्रियो द्रुह्येन्नेद्राष्ट्रादवपद्येयं नेद्रा मा प्राणो जहदिति, जहदिति ॥ २३ ॥

यस्माद्गुरुद्रोहे महती हानिरुक्ता, 'तस्मादेवंविदुषे' महाभिषेकामिज्ञाय 'एवंचक्रुषे' अभिषेककर्त्रे, 'ब्राह्मणाय आचार्याय क्षत्रियो न द्रुह्येत् । केनामिप्रायेणेति ? सोऽमिधीयते— 'राष्ट्राद्' अस्माद्देशात् 'न इत् अवपद्येयं' नैव भ्रष्टो भूयासम् । अथवा मा प्राणो न इत् जहन्नेव परित्यजत्वित्यमिप्रायः । अस्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-पञ्चिकायां चतुर्थाध्याये (एकोनचत्वारिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ १॥ (२३)

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाई निवारयत् ।

पुमर्थाश्रुतरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरमाधवा-चार्यदेशतो भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश' नामभाष्ये ऐतरेय-ब्राह्मणभाष्ये अष्टमपञ्चिकायाः (एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः) चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[अथ चत्वारिंशोऽध्यायः]

प्रथमः खण्डः]

अथातः पुरोधाया एव ॥

‘अथ’ क्षत्रियस्य महामिषेककथनान्तरम्, यतो ब्राह्मणस्य पुरोहित्यं बहुषु श्रुतं भवति । अतः कारणात् ‘पुरोधाया एव’ पुरोहित्यस्यैव विधिः, उच्यत इति शेषः ॥

न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नमदन्ति, तस्माद् राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधोत,—देवा मेऽन्नमदन्निति ॥

यस्माद् ‘अपुरोहितस्य राज्ञोऽन्नं देवा’ ‘नादन्ति’ न मक्षयन्ति; ‘तस्माद्’ राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरोहितं कुर्यात् । केनामिप्रायेणेति ? सोऽमिप्रीयते—देवाः मदीयमन्नमदन्ति इति तस्यामिप्रायः । ‘यक्ष्यमाणः’ इति वा पदच्छेदः । यागामावेऽपि प्रजापरिपालने धर्मबोधनाय पुरोहितः संपादनीयः ॥

अग्नीन् वा एष स्वर्ग्यान् राजोद्धरते, यत्पुरोहितम् ॥

पुरोहितं सम्पादयतीति यदस्ति, तेन ‘एषः’ राजा स्वर्गं हेतुनग्नीनेवोद्धरते ॥

तस्य पुरोहित एवाऽऽहवनीयो भवति जाया गार्हपत्यः, पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः, स यत्पुरोहिताय करोत्याहवनीय एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य एव तज्जुहोत्यथ यत्पुत्राय करोत्यान्वाहार्यपचन एव तज्जुहोति; त एनं शान्ततनवोऽभिहुता अनभिप्रीताः स्वर्गं लोकमनिवहन्ति,—क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विशं च ॥

‘तस्य’ राज्ञः पुरोहितादय एवाऽऽहवनीयाद्यग्निस्थानीयाः । ‘अन्वाहार्यपचनः’ दक्षिणाग्निः । ‘सः’ राजा पुरोहितादिभ्यो ‘यत्’ अपेक्षितं करोति, तदेतदाहवनीयादिषु होमसमानम् । अतः पुरोहितद्वारा ‘ते’ अग्नयः ‘शान्ततनवः’ स्वकीयमुग्ररूपत्वं परित्यज्यामीदृहमेन प्रीताः ‘एनं’ क्षत्रियं स्वर्गादिकं प्रापयन्ति । ‘क्षत्रं’ मानसोत्साहं शौर्यम् । ‘बलं’ शरीरम् । ‘राष्ट्रं’ देशः । ‘विट्’ प्रजाः । पुरोहितादिप्रीत्या तदेतत् सर्वं प्राप्यते ॥

त एवैनमशान्ततनवोऽभिहुता अनभिप्रीताः स्वर्गांल्लोकानुदन्ते, क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विशश्च ॥

‘त एव’ पुरोहितादयोऽमीदृहोमामावेन प्रीतिरहिताः ‘अशान्ततनवः’ स्वर्गादेः ‘एनं’ राजानम् अनुदन्ते ॥

द्वितीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितेन भाष्यसहितम्

३१६

अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्घृतपुरोहितस्तस्य वाच्येवैका मेनिर्भवति,
पादयोरेका, त्वच्येका, हृदय एकोपस्य एका, ताभिर्ज्वलन्तीभिर्दोष्यमाना-
भिरुपोदेति राजानं, स यदाह वव भग्नोऽवात्सीस्तृणान्यस्मा आहरतेति
तेनास्य तां शमयति याऽस्य वाचि मेनिर्भवत्यथ यदस्मा उदकमानयन्ति
पाद्यं, तेनास्य तां शमयति याऽस्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ यदेनमलं कुर्वन्ति,
तेनास्य तां शमयति याऽस्य त्वचि मेनिर्भवत्यथ यदेनं तर्पन्ति, तेनास्य
तां शमयति याऽस्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्यानाल्लो वेशमसु वसति,
तेनास्य तां शमयति याऽस्योपस्थे मेनिर्भवति ॥

परोपद्रवकारिणी क्रोधरूपा 'शक्तिः' 'मेनिः'—इत्युच्यते,—यथाग्नेर्ज्वाला, तद्वत् । अतो
यः पुरोहितोऽस्ति, सोऽयं पञ्चविधमेन्युपेतो वैश्वानरनामकाग्निसमानः । वागादीनि पञ्च
मेनिस्थानानि । अतः पुरोहितः तामिः मेनिनिः ज्वलन्तीनि ज्वालासदृशीभिः दीप्यमानाभिः
परेषु दीप्ति संतापं कुर्वन्तीभिः सह राजानान् 'उपोदेति' समीपे प्राप्नोति । तदा 'सः'
राजा हे मगवन्नेतावन्तं कालं कुत्रावात्सीः ? एतस्य पुरोहितस्योपवेशनार्थं हे परिचारकाः
'तृणानि' तृणनिर्मितकुशाद्यासनाभ्याहरत, 'इति' अनेन राजतंत्रवन्धिना प्रियवाक्येन
वाच्येका या 'मेनिः' बाधिका शक्तिः, तां स राजा शमयति । पाद्यार्थोदकानयनेन पादगदा
मेनिः शाम्यति । वस्त्रगन्धाद्यलंकरणेन त्वगता मेनिः शाम्यति । घनादिना संतर्पणेन
हृदयगता मेनिः शाम्यति । 'अस्य' राज्ञो वेशमसु 'जनाल्लो' निरोधरहितः शयनादिकं
कुर्वन् विश्रम्भेण वसतीति यदस्ति, तेनोपस्थस्था मेनिः शाम्यति । गृहे समागतस्य पुरो-
हितस्यैतावन्त उपचाराः कर्तव्या इत्यर्थः ॥

स एनं शान्ततनुरभिहुतोऽभिप्रीतः स्वर्गं लोकमभिब्रूति, क्षत्रं च बलं च
च राष्ट्रं च विशं च; स एवैनमशान्ततनुरनभिहुतोऽनभिप्रीतः स्वर्गोल्लोकान्मु-
दते क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विशश्च ॥ २४ ॥

उक्तोपचारहोमेन प्रीतो सत्यां शान्ततनुः स्वर्गादिकं प्रापयतित्यन्वयः । उक्तोपचार-
होमामावे स्वर्गादेरपनुदनीति व्यतिरेकः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्यप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां प्रथमाध्याये (वत्वारिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ (२४)

अथ द्वितीयः खण्डः

अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत्पुरोहितस्ताभी राजानं परिगृह्य तिष्ठति,
समुद्र इव भूमिम् ॥

योऽयं पुरोहितोऽस्ति, स एवः 'पञ्चमेनिः' पञ्चविधोऽस्ति युक्तो दैवतानरनामको-
ऽग्निरेव निग्रहानुग्रहयोरग्निवच्छक्तिमत्त्वात् । पुरोहितः 'तामिः' शान्तामिः शक्ति-
मिस्तं राजानं 'परिगृह्य' परितः स्वीकृत्य तिष्ठति । यदा सप्तो भूमि परितः स्वीकृत्य
तिष्ठति, तद्वत् ॥

अयुवमार्यस्य राष्ट्रं भवति, नैनं पुराऽऽयुधः प्राणो जहात्याजरसं जीवति,
सर्वमायुरेति, न पुनर्न्रियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
हितः ॥

'यस्य' राज्ञ 'एवं विद्वान्' वेदशास्त्रोक्तप्रकारेण धर्माधर्मौ बोधयितुमभिज्ञो ब्राह्मणो
'राष्ट्रगोपः' राज्यपरिपालनक्षमः पुरोहितो भवति । ईदृशस्याऽऽर्यस्य राज्ञो राष्ट्रम्
'अयुवं' कदाचिदपि पृथग्भाववहितं भवति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इति धातुः अमिश्रणे
वर्तते । अयुवमिति पदेन स निषिध्यते । राष्ट्रमस्थिरं न भवतीत्यर्थः । अथवा 'अस्य'
राष्ट्रम् 'अयुवमारि' युवमरणरहितं भवतीत्यर्थः । 'एनं' राजानम् 'आयुपः' 'पुरो'
प्राणो न परित्यजति, अपमृत्युनं भवतीत्यर्थः । अत एव 'आजरसं' जरापर्यन्तं सुखेन
जीवति । 'सर्वमायुरेति' प्राप्तायामपि जरायामवशिष्टं सर्वमायुः प्राप्नोति । ततः सकृन्मृत्वा
'न पुनर्न्रियते' पुरोहितमुखेन तत्त्वज्ञानं संपाद्य मुच्यत इत्यर्थः ॥

क्षत्रेण क्षत्रं जयति, बलेन बलमश्नुते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः
पुरोहितः ॥

उक्तविधपुरोहितयुक्तो राजा स्वकीयेन 'क्षत्रेण' कुमारादिना, परकीयं 'क्षत्रं'
कुमारादिकं जयति । तथा स्वकीयेन 'बलेन' सैन्येन, परकीयं 'बलं' सैन्यम् 'अश्नुते'
व्याप्नोति, अभिमवतीत्यर्थः ॥

तस्मै विशः संजानते, सम्भुखा एकभनसो यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः
पुरोहितः ॥ २५ ॥

उक्तविधपुरोहितयुक्ताय 'तस्मै' तस्य राज्ञो 'विशः' प्रजाः 'संजानते' राज्ञा सहैक-
गत्यं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च परस्परमध्येकगतस्का राज्ञः सम्भुखा भवन्ति । न तु कस्मिन्नपि
कार्ये विमुखाः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणमाख्ये अष्टमपञ्चि-
कायां पञ्चमाध्याये (चत्वारिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ (२५)

द्वितीयः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३२१

अथ तृतीयः खण्डः

तदप्येतद्विषणोक्तम् ॥

‘तदेतत्’ पुरोहितमाहात्म्यम् ‘वि’ ‘ऋषिणा’ मन्त्रदक्षिणा तिसृषिर्ऋग्भिः उक्तम् ॥

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्यावभि वीर्येणेति ॥

‘स इत्’ स एव पुरोहितयुक्तो राजा ‘प्रतिजन्यानि’ प्रतिपक्षबलानि ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘शुष्मेण’ वीर्येण स्वकीयेनाधिकेन बलेन ‘अभितस्थौ’ अभितिष्ठति, अभिमव-
तीत्यर्थः ॥सपत्ना वै द्विपत्तो भ्रातृभ्या जन्यानि तानेव तच्छुष्मेण वीर्येणाधि-
तिष्ठति ॥‘जन्यानि’ इत्यनेन ‘सपत्ना’ एवामधीयन्ते । सपत्नशब्दस्य व्याख्यानं द्विपत्तो
भ्रातृभ्या इति । तानेव भ्रातृव्यान् ‘तत्’ तेन ‘शुष्मेण’ अधिकेन ‘वीर्येण’ सामर्थ्येन
‘अधितिष्ठति’ अभिमवति ॥वृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति, वृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितस्तमन्वये
मनुष्यराजां पुरोहिता; वृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्तीति यदाह, पुरोहितं यः
सुभृतं विभर्तीत्येव तदाह ॥हितोपदेशेन राजानं सुष्ठु विभर्तीति ‘सुभृत’ । तादृशं ‘वृहस्पति’ वृहस्पतिसमानं
पुरोहितं ‘विभर्ति’ पोषयति । स इद्राजेति पूर्वज्ञानवयः । ‘वृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः’ ।
यो देवानां वृहस्पतिः पुरोहितः तं वृहस्पतिम् ‘अनु’ पश्चान्मनुष्यराजामन्ये पुरोहिता
वर्तन्ते । अतः पुरोहितानां वृहस्पत्यनुसारित्वाद् वृहस्पतिमित्यादिपदेन पुरोहितविषय-
मेवैतद्वाक्यं मन्त्र आह ॥

वल्लूयति वन्दते पूर्वभाजमित्यपचित्तिमेवास्मा एतदाह ॥

स राजा ‘पूर्वभाज’ प्रथमतोभजनयुक्तं पुरोहितं, स हि राजानं तदीयहितविचारेण
प्रथमतो भजति, तादृशं ‘वल्लूयति’ राजाऽर्चयति । ‘वन्दते’ नमस्करोति । ‘एतत्’ अनेन
पादेन ‘अस्मै’ अस्मिन् यजमाने ‘अपचित्तिमेव’ पूजामेव मन्त्र आह ॥स इत् क्षेति सुधित ओकसि स्व इति, गृहा वा ओकः स्वेप्त्वेव तद्गृहेषु
सुहितो वसति ॥‘स इत्’ स एव राजा पूजितः पुरोहितः ‘सुधितः’ सुप्रीतः ‘स्वे’ स्वकीये एव ‘ओकसि’
गृहे ‘क्षेति’ निवसति । ‘ओकः’ शब्देनात्र ‘गृहाः’ एवोच्यन्ते । ततः स्वेप्त्वेव गृहेषु सुप्रीतो
वसतीत्युक्तं भवति ॥

तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीमित्यन्नं वा इळाऽन्नमेवास्मां एतदूर्जस्वच्छ-
श्चद्भवति ॥

‘तस्मै’ पुरोहितयुक्ताय राज्ञे ‘इळा’ अन्नम् । ‘विश्वदानीं’ सर्वस्मिन्नपि काल इदानीं
तदानीमित्यादिवदवगन्तव्यम् । ‘पिन्वते’ वर्धते । अन्नसमृद्धिर्भवति । अस्मिन् पादे ‘इळा’
शब्देनान्नमेवोच्यते । ‘एतत्’ अन्नम् ‘अस्मै’ अस्मिन् राजनि ‘ऊर्जस्वत्’ क्षीरादिरसोपेतं
‘शश्वत्’ सर्वदा तिष्ठति ॥

तस्मै विशः स्वयमेवाऽऽनमन्त इति राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राण्येवैनं तत्स्वय-
मुपनमन्ति ॥

‘तस्मै’ पुरोहितयुक्ताय राज्ञे ‘विशः’ प्रजाः ‘स्वयमेव’ तदीयप्रयत्ननिरपेक्षा एव
‘आनमन्ते’ आनति प्राप्ता भवन्ति । अस्मिन् पादे ‘विट्’ शब्देन ‘राष्ट्राण्येव’ प्रजोपेता देशा
एव विवक्षिताः । तादृशानि राष्ट्राण्येव ‘एनं’ पुरोहितयुक्तं क्षत्रियं स्वयमेव प्राप्नुवन्ति ॥

यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्वं एतीति, पुरोहितमेवैतदाह ॥

‘यस्मिन्’ राजनि ‘ब्रह्मा’ ब्राह्मणो हितमुपदिशन् ‘पूर्वं एति’ प्रथमतो गच्छति, स
इत् क्षेत्रीति पूर्वत्रान्वयः । अनेन पादेन पूर्वं एतीत्येव पुरोहितमेव मन्त्रो ब्रूते ॥

अप्रतीतो जयति स धनानीति, राष्ट्राणि वै धनानि तान्यप्रतीतो जयति ॥

अयं पुरोहितयुक्तो राजा ‘अप्रतीतः’ प्रतिकूलः शत्रुनिरितः प्राप्तः प्रतीतः तद्विपरीतो
‘अप्रतीतः’ शत्रुप्राप्तिरहित एव भूत्वा धनोपेतानि राष्ट्राणि सम्भूय ‘जयति’ । अस्मिन्
पादे ‘धन’ शब्देन राष्ट्राण्येव विवक्षितानि । तानि स्वयं प्रतिपन्नरहित एव जयति ॥

प्रतिजन्यानुयुत या सजन्येति, सपत्ना वै द्विषन्तो भ्रातृव्या जन्यानि तान-
प्रतीतो जयति ॥

‘जन्यानि’ शत्रून् ‘अप्रतीतः’ स्वयमप्रतिपक्षो जयतीत्यनुवर्तते । किंच ‘या’ सेना
‘सजन्या’ शत्रुसहिता, तामपि जयति । अस्मिन् पादे ‘जन्य’ शब्देन ‘सपत्नां’ अमि-
धीयन्ते । तस्य व्याख्यानं ‘द्विषन्तो वै भ्रातृव्याः’ इति । ‘ताम्’ भ्रातृव्यान् प्रतिपक्ष-
रहितो जयति ॥

अवस्यवे यो वरिवः कृणोतीति यदाहावसीयसे योऽवसीयः करोतीत्येव
तदाह ॥

‘अवस्यवे’ वपुरहिताय ब्राह्मणाय पुरोहिताय ‘यः’ राजा ‘वरिवः’ ‘कृणोति’ परि-
चर्यां करोति ‘इति’ मन्त्रो यदाह, तत्र ‘अवसीयसे’ अत्यन्तदरिद्राय धनरहिताय ‘यः’
राजा ‘अवसीयः’ अतिशयेन धनिकत्वं करोति ‘इति’ अनेनैव प्रकारेण मन्त्रो ब्रूते ॥

चतुर्थः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३२३

ब्राह्मणे राजा तमवन्ति देवा इति; पुरोहितमेवैतदभिवदति ॥ २६ ॥

‘ब्राह्मणे’ ब्राह्मणाय पूर्वोक्तेनावस्य इति चतुर्थ्यन्तेनान्वेदि । तथा राजेति पदं य इत्यनेनान्वेति । ‘त’ तादृशं पुरोहितवृद्धं राजानं देवाः ‘अवन्ति’ पालयन्ति । ‘एतद्’ एतेन ब्राह्मण इति पदेन पुरोहितमेव मन्त्रोऽभिवदति ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवायै ‘वेदार्थप्रकाशे’ एतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (चत्वारिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥३॥ (२६)

अथ चतुर्थः खण्डः

यो ह वै त्रीन् पुरोहितांस्त्रीन् पुरोधातृन् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः, स वदेत पुरोधाया; अग्निर्वाव पुरोहितः, पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो-
ऽन्तरिक्षं पुरोधाताऽऽदित्यो वाव पुरोहितो, द्यौः पुरोधातैष ह वै पुरोहितो
य एवं वेदाथ स तिरोहितो य एवं न वेद ॥

राज्ञा स्वाहितोपदेशार्थं स्वस्य पुरोहितोऽवस्थापितः । तस्य पुरोहितस्य योऽयमवस्था-
पयिता राजा, स ‘पुरोधाता’ । देवतानु मध्ये त्रयः पुरोहिताः सन्ति । ये च त्रयः
पुरोधातारः तानुमयविधान् यो ‘वेद’ तत्प्रतिपादकं मन्त्रं सर्वदाजुसंघत इत्यर्थः । ‘सः’
तादृशो ब्राह्मणः ‘पुरोहितः’ पुरोहितो भवितुं योग्यः । ‘सः’ च ब्राह्मणः ‘पुरोधातृ’
पुरोहित्यार्थम् ‘अग्निः’ इत्यादिमन्त्रं ‘वदेत्’ जपेत् । अग्निवाय्वादित्याः पुरोहितरूपाः
पृथिव्यन्तरिक्षलुकाः पुरोधातृरूपा इति मन्त्रार्थः । ‘यः’ पुमान् ‘एवं वेद’ मन्त्रार्थमनु-
संघते, ‘एषः’ एव योग्यः पुरोहितः । ‘अथ’ तद्वैलक्षण्येन ‘यः’ पुमान् ‘एवं न वेद’, सः
‘तिरोहितः’ पुरोहित्यादन्तर्हितः तदयोग्य इत्यर्थः ॥

तस्य राजा मित्रं भवति द्विषन्तमपवाधते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः
पुरोहितः ॥

यस्य ‘एवं’ मन्त्रादिवेदित्वादिगुणयुक्तः पुरोहितो भवेत्, ‘तस्य’ राज्ञो देशान्तरवर्ती
‘राजा’ ‘मित्रं’ वन्धुर्भवति । तथा ‘द्विषन्तम्’ अन्यं राजानं पुरोहितयुक्तो राजा ‘अपवाधते’
विनाशयति ॥

क्षत्रेण क्षत्रं जयति, बलेन बलमश्नुते; यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः
पुरोहितस्तस्मै विशः संजानते, संमुखा एकमनसो, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो
राष्ट्रगोपः पुरोहितः ॥

पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

भूर्भुवः स्वरोममोऽहमस्मि, स त्वं; स त्वमस्यमोऽहं; द्यौरहं पृथिवी त्वं;
सामाहमृक्त्वं; तावेह संवहावहै । पुराण्यस्मान् महाभयात् । तनूरसि
तत्त्वं मे पाहि ॥

‘भूर्भुवः त्वः’ इति शब्दलोकावयवमिमान्यो देवता उच्यन्ते । प्रणवेन परमात्मा ।
एते सर्वेऽनुगृह्णन्तिवत्यमिप्रायः । पुरोहितः ‘अहम्’ ‘अमः’ द्युलोकरूपोऽस्मि, त्वं तु ‘सः’
भूलोकरूपोऽसि । पुनरपि ‘स त्वमसि, अमोहम्’ इत्यामिधानं दाढर्याथम् । तस्यैव व्याख्यानं
‘द्यौरहं’ ‘पृथिवी त्वम्’—इति । तथा सामस्वरूपोऽहम्-ऋक्स्वरूपस्त्वम् असि, तो उमावावाम्
‘इह’ राष्ट्रे, ‘आ’ समन्तात्, ‘पुराणि’ तदुपलक्षितग्रामांश्च ‘संवहावहै’ सम्यग्ग्रहणं पुरादि-
निर्वाहं करवावहै । त्वं मम ‘तनूः’ शरीरमसि । अतो मदीयां ‘तत्त्वं’ शरीरम् ‘अस्मान्’
ऐहिकात्, आमुष्मिकाश्च ‘महाभयात्’ ‘पाहि’ रक्ष ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविच्छक्षणाः ।

ता मह्यमस्मिन्नासनेऽच्छिद्रं शर्म यच्छत ॥

सोमो राजा यासामोषधीनां ताः ‘सोमराज्यः’ । ‘अह्वयोः’ बहुव्रीहिः । ‘शत-
विच्छक्षणाः’ शतशाखामित्ताः । तादृश्य ओषधयो याः सन्ति, तास्तथाविधा हे ओषधयो
‘अस्मिन्नासने’ तृणादिनिमित्ते कटादिरूपे ‘मह्यं’ पुरोहिताय छिद्ररहितं शर्म’ दुःखरक्षणं-
रहितं सुखं ‘यच्छत’ दत्त ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवीमनु ।

ता मह्यमस्मिन्नासनेऽच्छिद्रं शर्म यच्छत ॥

वंशदलादिनिमित्तविष्टरगताः ‘ओषधयः’ पृथिवीमनु ‘विष्टिताः’ विशेषेण स्थापिताः ।
ता मह्यमित्यादि पूर्ववत् ॥

अस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेशयाम्यतो देवीः प्रलिपश्याम्यापः, ॥

हे आपः पुरोहितोऽहमस्मिन् राष्ट्रे ‘श्रियमावेशयामि’ धनादिसंपदं संपादयामि ।
अतः कारणाद् ‘देवीः’ द्योतनात्मिका युष्मान् प्रति पश्यामि ॥

दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं दधामि । सव्यं पादमवनेनि-
जेऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं वर्धयामि । पूर्वमन्यमपरमन्यं पादाववनेनिजे । देवा
राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्यावरुद्धयै ॥

मदीयं दक्षिणं पादम् ‘अवनेनिजे’ प्रक्षालयामि । तेनास्मिन् राष्ट्रे प्राणिनामिन्द्रिय-
पाटवहेतुं धनं संपादयामि । वामपादप्रक्षालनेन च तद् वर्धयामि । ‘पूर्वं’ प्रथमम् ‘अन्यं’
दक्षिणं पादं शोधयित्वा ‘अपरं’ पश्चाद् ‘अन्यं’ वामं पादं शोधयामि । हे देवाः, एवंभूतौ
पादौ प्रक्षालयामि । तच्च राष्ट्रस्य ‘गुप्त्यै’ रक्षार्थम् ‘अभयस्य’ चौरादिभयराहित्यस्य
‘अवरुद्धयै’ संपादनाय भवति ॥

आप. पादावनेजनीद्विषन्तं निर्दहन्तु मे ॥ २७ ॥

‘पादावनेजनीः’ पादशुद्धिकरणभूता इमा आपो ‘मे’ मदीयं ‘द्विषन्तं’ शत्रुं निःशेषेण दहन्तु ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाशे’ ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-
पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (चत्वारिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥४॥ (२७)

अथ पञ्चमः खण्डः

अथातो ब्रह्मणः परिमरो, यो ह वै ब्रह्मणः परिमरं वेद, यथेनं द्विषन्तो
भ्रातृव्याः परि सपत्नाः स्त्रियन्ते ॥

‘अथ’ पौरोहित्यविधानानन्तरम्, यतः पुरोहितेन संपाद्यः शत्रुभयोऽवेक्षितः ‘अतः’
कारणाद् ‘ब्रह्मणः परिमरः’ एतन्नाम नः कर्मविशेषः, अभिधीयत इति शेषः । ब्रह्मशब्दे-
नात्र वायुविवक्षितः । ‘अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । तस्य वायोः
परितो विद्युदादीनां मरणप्रकारः ‘परिमरः’ इत्युच्यते । तद्भावनारूपस्य कर्मविशेषस्य
तदेव नामधेयम् । ‘यः’ पुमान् ब्रह्मणः परिमरं ‘वेद’ मनसा भावयति । ‘एनं परि’
एतस्य परितोऽवस्थितासु सर्वासु दिक्षु, ‘द्विषन्तः’ द्वेषं कुर्वन्तः शत्रवो स्त्रियन्ते, इदानी-
मेनं द्विषन्तो जात्या शत्रवः ‘सपत्नाः’ तेऽपि परितो स्त्रियन्ते । तस्मादेतद्वेदनं
संपादनीयम् ॥

अयं वै ब्रह्म, योऽयं पवते, तमेताः पञ्च देवताः परिस्त्रियन्ते,—विद्युद्वृष्टि-
श्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः ॥

‘यः’ अयं वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे संवरति, अयमेव ब्रह्मशब्देन विवक्षितः ।
‘एताः’ विद्युदादयः पञ्च देवताः ‘तं’ वायुं ‘परिस्त्रियन्ते’ तस्य परितो विनाशं गच्छन्ति ।
तदेतदनुसंधेयस्वरूपम् ॥

‘विद्युद्वै’ विद्युत्स्य वृष्टिर्मानुषप्रविशति, साऽन्तर्धीयते, तां न निर्जानन्ति ॥

येयं विद्युदस्ति, सा ‘विद्युत्स्य’ प्रकाशं कृत्वा, पश्चाद्वृष्टिर्मानुषप्रविशति । अत एव सा
‘अन्तर्धीयते’ अस्माग्निं दृश्यते । ‘तां’ वृष्टौ प्रविष्टां विद्युतं क्व गता, कुत्र स्थिता ? मृतेति
मानुष्या निःशेषेण न जानन्ति ॥

यश्च वै स्त्रियतेऽथान्तर्धीयतेऽथैनं न निर्जानन्ति ॥

लोके कश्चित्पुरुषो यस्मिन् क्षणे स्त्रियते, तस्मिन्नेव क्षणेऽथैनं दृश्यते । ततो जना
विचार्यापि यत्र गतः, कुत्रावस्थित इति ‘एनं’ पुरुषं मृतं ‘न निर्जानन्ति’ । यद्यपि कुण्ठं
पश्यन्ति; तथाऽपि जीवात्मानं न जानन्ति । तथैव विद्युद्विनाश इति द्रष्टव्यम् ॥

स ब्रूयाद् विद्युतो मरणे द्विषन् मे म्रियतां, सोऽन्तर्धीयतां, तं मा निर्जासिषुरिति ॥

विद्युतो मरणे सति उपासको द्विषदित्यादिकं मन्त्रं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः—इयं विद्युदिव मदीयः शत्रुं म्रियतां, स पुनः केनापि न दृश्यताम् । अतो विचार्यापि क्व गतः, क्वाऽऽस्ते ? इति 'तं' शत्रुं तदीया बन्धवो निःशेषेण मा जानन्तिवति ॥

क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति ॥

षोडशमेव मृतमेतं शत्रुं तदीया बन्धवो नैव जानन्ति ॥

वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति, साऽन्तर्धीयते, तां न निर्जानन्ति, यदा वै म्रियतेऽथान्तर्धीयतेऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाद् वृष्टेर्मरणे द्विषन् मे म्रियतां, सोऽन्तर्धीयतां, तं मा निर्जासिषुरिति, क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति ॥

येयं वृष्टिरस्ति, सेयं 'वृष्टा' भूमौ जलं पातयित्वा स्वयमाप्यमण्डलरूपं चन्द्रमसमनुप्रविशति । अन्यत् पूर्ववच्चोक्तम् ॥

चन्द्रमा वा अनावात्स्यायामादित्यमनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति, यदा वै म्रियतेऽथान्तर्धीयतेऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाच्चन्द्रमसो मरणे द्विषन् मे म्रियतां, सोऽन्तर्धीयतां, तं मा निर्जासिषुरिति; क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति ॥

अयं चन्द्रमा 'अनावात्स्यायां' तिथौ साकल्येनाऽऽदित्यमनुप्रविशति । अन्यत्पूर्ववत् ॥

आदित्यो वा अस्तं यज्ञग्निमनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति; यदा वै म्रियतेऽथान्तर्धीयतेऽथैनं न निर्जानन्ति; स ब्रूयादादित्यस्य मरणे द्विषन् मे म्रियतां, सोऽन्तर्धीयतां, तं मा निर्जासिषुरिति; क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति ॥

आदित्यो यदाऽस्तमेति, तदाऽयमग्निमनुप्रविशति । तदेतत् तैत्तिरीयैः समाभ्नातम्—
“अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे, उभे हि तेजसौ संपद्येते”^१
इति । अन्यत्पूर्ववत् ॥

अग्निर्वा उद्वान् वायुमनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति; यदा वै म्रियतेऽथान्तर्धीयतेऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयादग्नेर्मरणे द्विषन् मे म्रियतां, सोऽन्तर्धीयतां, तं मा निर्जासिषुरिति; क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति ॥

‘उद्वाप्’ अग्निद्वानमुपशमनं प्राप्नुवन्नग्निर्वायुमनुप्रविशति; वायुवाहुल्ये दीपविनाश-
दर्शनात् । अन्यत्पूर्ववत् ॥

ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते ॥

‘वायोः’ जगत्कारणभूतसूत्रात्मकपद्वज्रजगदेकदेशानां विद्युदादीनां जन्मविनाशौ
वाय्वधीनौ । पूर्वं विद्युदादीनामन्यन्तानां क्रमेण विनाशो दक्षितः ॥

वायोरग्निर्जायते; प्राणाद्वि बलान्मथ्यमानोऽधिजायते; तं दृष्ट्वा ब्रूयाद-
ग्निर्जायतां मा मे द्विषञ्जन्यत एव पराङ्प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ्-
प्रजिध्यति ॥

योऽयमग्निः, सोऽयं वायोर्जायते । कथमेतदिति ? तदुच्यते । ‘प्राणाद्’ बलात्प्राणवायु-
संवन्धिशक्तिवशान्मथ्यमानोऽयमग्निरधिकत्वेन जायते । ‘तं’ जायमानमग्निं दृष्ट्वा सोऽय-
मन्यादिजन्मव्याप्ताऽग्निरित्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अयमग्निर्वायोः साक्षात् सुखेन
जायताम् । ‘मे’ ‘द्विषन्’ मदीयः शत्रुः ‘मा जनिः’ मोक्षयताम् । अत एव मत्तः ‘पराङ्-
प्रजिध्यतु’ विमुखो भूत्वा प्रकर्षेण गच्छतु । ‘इति’ एतस्मिन् मन्त्रे जपिते सति ‘अतः’
जपितुः सकाशाच्छत्रुविमुखो भूत्वा दूरे गच्छति ॥

अग्नेर्वा आदित्यो जायते; तं दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायतां मा मे द्विषञ्जन्यत
एव पराङ्प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ्प्रजिध्यति ॥

रात्रावग्निं प्रविष्ट आदित्यः परेद्युरग्नेर्जायते । अत एवाह्न्यग्निस्तेजोरहितः, सूर्यो-
ऽधिकतेजा भासते । अन्यत्पूर्ववत् ॥

आदित्याद्वै चन्द्रमा जायते; तं दृष्ट्वा ब्रूयाच्चन्द्रमा जायतां मा मे
द्विषञ्जन्यत एव पराङ्प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ्प्रजिध्यति ॥

तिथावमावास्यायामादित्ये प्रविष्टश्चन्द्रमाः शुक्लरश्मिप्रतिपद्यादित्याज्जायते । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

चन्द्रमसो वै वृष्टिर्जायते, तां दृष्ट्वा ब्रूयाद् वृष्टिर्जायतां, मा मे द्विषञ्जन्यत
एव पराङ्प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ्प्रजिध्यति ॥

जलमथे चन्द्रमण्डले प्रविष्टा वृष्टिः कालान्तरे चन्द्राज्जायते । अन्यत्पूर्ववत् ॥

वृष्टेर्वै विद्युज्जायते, तां दृष्ट्वा ब्रूयाद् विद्युज्जायतां मा मे द्विषञ्जन्यत
एव पराङ्प्रजिध्यत्वित्यतो हैव पराङ्प्रजिध्यति ॥

वृष्टौ प्रविष्टा विद्युत्पुनरपि कदाचित्प्रसक्ताया वृष्टेर्जायते । अन्यत्पूर्ववत् ॥

स एष ब्रह्मणः परिभरः ॥

यश्च वायुसम्बन्धी परिभरनामकः कर्मविशेष उक्तः, 'स एषः' ध्यानरूपो जपरूपश्च इत्यर्थः ॥

तमेतं ब्रह्मणः परिभरं मैत्रेयः कौषारवः सुत्वने कैरिषाथे भार्गयिणाय राज्ञे प्रोवाच; तं ह पञ्च राजानः परिभरन्नुत्ततः सुत्वा महज्जगाम ॥

उक्तं कर्मविशेषं कुषारवपुत्रो मैत्रेयनामको महर्षिः सुत्वनाम्ने राज्ञे प्रोवाच । कीदृशाय सुत्वने ? किरिषस्यापत्यं कैरिषाः, तस्मै 'कैरिषाथे', भर्गस्य गोत्रापत्यं भार्गयिणः, तस्मै 'भार्गयिणाय' । 'त' सुत्वनामकं राजानं 'परिभरः' सर्वदिशु वर्तमानाः पञ्चसंख्याका द्वेपिनो राजानो 'मम्रुः' मृताः । ततः 'सुत्वा' राजा 'महत्' प्रौढं निःसपत्नं पदं जगाम ॥

तस्य व्रतं,—न द्विषतः पूर्वं उपविशेद् यदि तिष्ठन्तं मन्येत तिष्ठेतैव, न द्विषतः पूर्वं संविशेद्, यद्यासीनं मन्येताऽऽसीतैव; न द्विषतः पूर्वं प्रस्वप्याद्, यदि जाग्रतं मन्येत जाग्रियादेव ॥

'तस्य' अनुष्ठानुरेतद्व्रतमुच्यते । एतदीयो द्विषन् यदोपविशति, ततः प्राक् स्वयं न 'उपविशेत्' । किंतु चारमुखेन तदीयं वृत्तान्तं विचारयेत् । यदि द्विषन्तं तिष्ठन्तं मन्येत, तदानीं स्वयमपि 'तिष्ठेतैव' । तथा यदा द्विषन्तं करोति, ततः प्राक् स्वयं न 'संविशेत्' शयनं न कुर्यात् । यदि द्विषन्तमुपविष्टं मन्येत, तदानीं स्वमप्युपविशेदेव । तथा द्विषन् यदा निद्रां करोति, ततः प्राक् स्वयं न 'प्रस्वप्यात्' । किंतु यदि द्विषन्तं जाग्रतं मन्येत तदानीं स्वयमपि जाग्रियादेवेति ॥

अपि ह यद्यस्याश्मभूर्धा द्विषन् भवति क्षिप्रं हैवेनं स्तृणुते, स्तृणुते ॥ २८ ॥

॥ इति 'ऐतरेयब्राह्मणे' अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

'अस्य' राज्ञोऽनुष्ठातुः 'द्विषन्' शत्रुर्यादि 'अश्मभूर्धा' पाषाणसदृशशिरस्को भवति, अतिप्रबल इत्यर्थः । तथाऽप्ययं कर्मविशेषः शीघ्रमेव 'एनं' शत्रुं 'स्तृणुते' हिनस्ति । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यद्विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये अष्टम-पञ्चिकायां पञ्चमाध्याये (चत्वारिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥५॥ (२८)

पञ्चमः खण्डः

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्

३२६

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

धुमर्षाश्चतुरो देवाद् विद्यात्रीधंमहेश्वरः ॥

॥ इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कभूपाळसाम्राज्यधुरंधरमाधवा-
 चावधिशतो सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश' नाम भाष्ये ऐतरेयब्राह्मण-
 भाष्ये अष्टमपञ्चिकायाः (चत्वारिंशोऽध्यायः) पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ चतुर्थदशकं समाप्तम् ॥

॥ समाप्तिमगमदिवं सायणाचार्यभाष्यसहितम् 'ऐतरेयब्राह्मणम्' ॥

—: ० :—

ऐतरेय ब्राह्मण . : वर्णानुक्रमणिका

[अ = भाग : : ख : : खण्ड : : अ - अध्याय : : पृ = पृष्ठ]

भा. ख. अ. पृ.

भा. ख. अ. पृ.

अ		अग्निर्वै देवानां	I. ५.२.१७६
अगन्म महा नमसा	II. २४.१.२५२	अग्निर्वै देवानां	I. ५.२.१८९
अग्न इन्द्रश्च	I. १०.५	अग्निर्वै देवानां	I. १२.३.४६२
अग्नय एव तज्जुष्टिम्	I. ५.४.१६४	अग्निर्वै परिक्षिद	II. ३०.६.१६१
अग्नये प्रणीयमा	I. ५.२.१७१	अग्निर्वैश्वानरो	II. २१.४.२५०
अग्नये मध्यमानाथ	I. ३.५.१००	अग्निर्वै सर्वाः देवता	I. १.१.११
अग्नये वा एष	II. २५.३.२६६	अग्निर्होता नो अछवर	I. ६.५.२३१
अग्निगृहपतिरिति	I. १.२४.६.२८७	अग्निश्च ह वै विष्णुश्च	I. १.४.३१
अग्नि दूतं वृणीमहे	II. २०.३.१२२	अग्निष्टोम एतत	II. १७.६.५२
अग्नि घर्मं सुवृचं	I. ४.४.१३३	अग्निष्टोमं वै देवा	I. १५.५.६३१
अग्नि नरो दीधितिभि	II. २१.५.१७५	अग्निष्ट्वा गायत्र्या	III. ३७.२.२८२
अग्निनाऽग्निः समिध्यते	I. ३.५.१०७	अग्नि यजति	I. २.१.४६
अग्निः पत्नीषु रेतो	III. २६.३.१७	अग्नि वो देवमग्निभिः	II. २३.३.२४०
अग्निः पत्नेन मन्मना	I. १.४.२६	अग्निः सुषमिदिति	I. १०.२.३७०
अग्नि मन्थन्ति सोमे	I. ३.४.६६	अग्नीषोमाभ्यां	I. ५.४.१६०
अग्निमातिध्ये	I. १४.२.५६२	अग्नीषोमा हविषः	I. ६.१०.२५७
अग्निर्देवेद्व इति	I. १०.२.३६६	अग्ने जुषस्व प्रति	I. ५.४.१६४
अग्निर्नेता त्वं	I. २०.१.१११	अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः	I. १३.१४.५८४
अग्निर्नेता त्व सोम	II. २०.३.१२५	अग्नेरेव सायुज्य	III. ३०.६.१६१
अग्निर्नेता त्वं सोम	II. २१.१.१४०	अग्ने पत्नीरिहा	III. २८.२.४४
अग्निर्मन्विद्व इति	I. १०.२.३७०	अग्नेरेवैनांस्तदास्ये	I. ७.२.२६७
अग्निर्मुखं प्रथमो	I. १.४.३०	अग्नेर्वाआदित्यो	III. ४०.५.३२७
अग्निर्वा उद्वान्	III. ४०.५.३२६	अग्नेर्वा एताः	I. ११.४.४२२
अग्निर्वा एष वैश्वानरः	III. ४०.१.३१६	अग्ने विश्वेभिः	I. ५.२.१७६
अग्निर्वा ऐष वैश्वानरः	III. ४०.२.३२०	अग्ने वीहीत्यनुवषट्	I. ४.५.१३६
अग्नि वृत्राणि	I. १.४.३०	अग्ने हसिन्यत्रिणं	I. ३.५.१०३
अग्निवृत्राणि	I. ४.८.१६०	अग्ने हव्याय वोह लव	I. ५.२.१७६
अग्निर्वै देवता	II. २०.१.१०७	अग्नीर्हैके जुह्वति	III. ३४.८.२५८
अग्निर्वै देवयोनि	I. ७.४.२७६	अग्र्यो मुख्यो भवति	I. १२.२.४६१
अग्निर्वै देवाना	I. १.१.६	अंगिरसो वा इमे	II. २२.६.२१२
		अच्छिद्रा पदाघा	I. १०.६३.६१

अच्छिद्रेण हास्य	I.१२.७.४७६	अथ यदेन तृतीय	I.७.३.२७४
अच्छिद्रोक्था कवयः	I.१०.६.३६१	अथ यदेनं द्वाभ्यां	I.११.४.४२४
अजीजनो हि पवमान	III.३७.७.२६५	अथ यदेनं प्रातरुदेतीति	I.१४.६.६११
अजैदग्निरसनतज	I.६.५.२३२	अथ यदोदुम्बराण्पूजो	III.३५.६.२६६
अञ्जन्ति त्वामध्वरे	I.६.२.२०७	अथ यदोदुम्बर्यासन्दी	III.३७.४.२८७
अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो	I.४.२.१२३	अथ यद्धिमधु	III.३७.४.२८७
अञ्जमो यूपमनु	I.६.२.२०७	अथ यद्धूर्वा भवति	III.३७.४.२८७
अतिथिदुरोणसद्	II.१८.६.८८	अथ यद्धैधमिव	I.११.४.४२३
अतिरिक्तं तत्	I.३.६.११७	अथ यद्यपः शुद्राणां	III.३५.३.२६३
अतिवादं शंसत्	III.३०.७.१७२	अथ यद्वरं ददामि	III.३७.५.२६०
अति ह वा एनमजंते	I.१४.४.६०३	अथ यः समः संततो	I.११.७.४३३
अतूर्तो होतेति	I.१०.२.३७२	अथ यान्यहानि	III.२६.३.८७
अथ चतुर्होतृन्	II.२४.४.२७७	अथ यान्येव	II.१८.८.६६
अथ तत् एकाहिना	III.२७.५.३३	अथ दाः समानदिश्यामः	II.१८.३.७०
अथ ततनो ब्रूयात्	III.३६.२.३०५	अथ ये तेभ्योवर	I.८.३.२१६
अथ त्रिष्टुब् उदपतत्	I.१३.२.५१८	अथ येतोन्वथा	III.३१.१.१६५
अथ देवीनाम्	I.१५.४.६२६	अथ येनैव	I.११.७.४३४
अथ प्रजापते	II.२४.६.२८५	अथ योऽसौ तपतीं	III.३०.६.१७२
अथ य एककामाः	II.१८.७.६५	अथर्वा निरमन्थतेति	I.३.५.१०२
अथ यच्छृष्पाणि	III.३७.४.२८७	अथ ह तं व्येव	III.३७.७.२६६
अथ यत्प्लाक्षाणि	III.३५.६.२६६	अथ ह शुनः शेष	III.३३.४.२३७
अथ यत्सुरा भवति	III.३७.४.२८७	अथ ह शुन शेषो	III.३३.५.२४०
अथ यत् स्फूर्जयन्	I.११.४.४२५	अथ है क्वाकं वरुणो	III.३३.३.२३३
अथ यदातपवर्षा	III.३७.४.२८७	अथ हैते पोत्रीयाश्च	I.१५.६.६३६
अथ यदाश्वत्थानि	III.३५.६.२६६	अथ हैतदेव गीर्णं	I.१५.२.६१८
अथ यदि दधि	III.३५.३.२६२	अथ हैतदेव बान्त	I.१५.२.६१६
अथ यदुच्च हृष्यति	I.११.४.४२३	अथाऽऽग्नेयो वै	III.३४.६.२५४
अथ यदुच्चेः कीर्तयेदीश्वरो	I.६.७.२४३	अथात आरम्भणीया	III.२७.३.२५
अथ यदुच्यैर्षोष	I.११.४.४२४	अथात एन्द्रो महा	III.३८.१.२६८
अथ यदेनमूर्ध्वं	I.१४.५.६०४	अथातः परिधानीया	III.२७.४.२७
अथ यदेनमेकं	I.११.४.४२४	अथातः पशोर्विभक्ति	III.३१.१.१६१

ऐतरेय ब्राह्मण : : वर्णानुक्रमणिका

३

अथातः पुनररिषेकः	III. ३७.१.२८०	अथाहास्त्यच्छावाकस्य	III. २८.६.६४
अथातः पुरोधया	III. ४०.१.३१८	अथाहास्त्युद् गातृणां	III. २८.६.६४
अथातश्छन्दांस्येव	II. १६.३.८	अथेमवस्य वर	I. ३.२.८०
अथातः स्तुतशस्त्रं	III. ३६.१.२७२	अथैतत् त्रैष्टुभ्	III. २८.७.६६
अथातो दीक्षाया	III. ३४.७.२५६	अतेतानि ह वै	III. ३७.३.२८६
अथातो देवयजनस्यैव	III. ३४.२.२४८	अथैन क्षत्रम्	III. ३४.१.२४७
अथातो ब्रह्मणः	III. ४०.५.३२५	अथैनमयिषेक्ष्यन्	III. ३७.२.३८३
अथातो यजमान	III. ३४.८.२५७	अथैनमुदुम्बर	III. ३७.३.२८४
अथातो हीनस्य	III. २६.७.१०६	अथैनमुवाच वरुणं	III. ३३.२.२३१
अथात् इष्टापूतं	III. ३४.३.२५०	अथैनं दक्षिणस्या	III. ३८.३.३०१
अथानूबन्धयामै	III. ३४.३.२५०	अथैन्द्रो वै देवतया	III. ३४.५.२५३
अथानूबन्धयामै	III. ३४.४.२५२	अथो इदं सेवनं	II. १६.४.२१
अथान्ततः प्रजापति	III. ३७.७.२६६	अथो एतं वरमवृणीत्	I. २.१.४७
अथाधर्चशी विहरं	III. २६.८.११७	अथो खलु यदैवाध्वयं	I. ७.५.२८४
अथाष्टाक्षराणि	III. २६.८.११६	अथो खलु यस्यामेव	I. २.५.७२
अथास्मा आदुम्बरी	III. ३६.३.३०६	अथो खल्वेस्तमित	II. २४.५.२८१
अथास्मै सुराकसं	III. ३७.४.२८८	अथो खल्वाहुः	I. १.६.४१
अथास्य यत् स्वं	I. १२.२.४५६	अथो खल्वाहुः	I. ६.६.२३५
अथास्या उदपात्र	II. २५.२.२६४	अथो खल्वाहुः	III. २६.१०.१२६
अथास्यैष स्वो	III. ३५.४.२६३	अथोत्तरम्	I. ४.५.१३५
अथाह यज्जागतं	III. २८.७.७०	अथोदुम्बरशाखामभि	III. ३७.५.२८६
अथाह यदेकप्रेषां	III. २८.६.६०	अथोपञ्चवीर्यं वा	I. १.६.३८
अथाह यदेतास्तिस्र	III. २८.६.५६	अथो ब्रह्म वै रथतरं	III. ३६.१.२७३
अथाह यदैन्द्राभवं	III. २६.४.५३	अथो ब्रूयान् मुखमसि	I. ८.४.३२०
अथाह यदैन्द्रावरुणं	III. २८.६.६६	अथो यद् भूयिष्ठनैव	II. २५.६.३२८
अथाऽऽह यद्द्वयुक्तो	III. २८.४.५६	अथोदुम्बरीं	II. २४.५.२७६
अथाह यद्धोता	III. २८.६.६३	अदब्ध व्रतप्रमतिः	I. ५.२.१७६
अथाह यदुक्थिन्यो	III. २८.५.५७	अदशुं स्वा शारुहस्तं	III. ३३.५.२४०
अथाह यद्वैश्वदेवं	III. २८.७.६८	अदितिर्जातमदितिः	I. १३.७.५४७
अथाह यन्नाराशंसं	III. २८.८.७५	अदितिर्द्यौरदितिः	I. १३.७.५४६
अथाऽऽह शंसन्ति	III. २८.५.५०	अदितिर्माता स पिता	I. १३.७.५४६

अद्भिरभिषिञ्चन्ति	I.१.३.२१	अन्ततः सर्वेणात्मना	III.३७.५.२८६
अद्विजा इति एष	II.१८.६.६०	अन्तश्च प्राणा	I.५.४.१६६
अधिग्रो शमीष्ठं	I.६.६.२४५	अन्तो वै महत्	II.२१.२.१४६
अधि द्वयोरदद्या	I.५.२.१८४	अन्धस्वत्यः पतिवत्यो	II.१६.६.२८
अधिकृवो माहिनम्	I.१३.१४.५८३	अन्नं वै न्यूह्ये	III.२१.२.१५३
अधीयत देवरातो	III.३३.६.२४५	अन्नं वै विराट	I.१.५.३७
अधीयन्नुपहन्यादन्यं	I.१३.११.५६८	अन्नं ह प्राणः	III.३३.१.२२६
अध्यर्धशतं काये	III.३२.१.२००	अन्नादोऽन्नपति	I.२.२.५३
अध्वरे ह्येनं	I.६.२.२०८	अन्नाद्यकामाः खलु	II.१८.२.६८
अध्वर्यो इत्याह्वयते	II.२४.६.२८३	अन्नाद्यं वा एतेनावरुधे	I.११.२.४१३
अध्वर्यो शोसावोम्	I.१२.१.४५६	अन्यतरोऽनड्वान्युक्तः	I.३.३.६१
अध्वर्यो शोम्सावो	I.१२.१.४५७	अन्यत् तदैवतं	I.११.११.४५२
अनग्नंभावुका ह	I.५.३.१८८	अन्यदन्यदस्यान्नाद्य	I.११.२.४१३
अननुष्यायिनं	I.१५.२.६३४	अन्यूङ्ख्या विराजो	III.२६.३.८६
अनवानं प्रथम ऋक्	I.१३.११.५६७	अन्येष्वहऽसु संशंसति	III.२६.१०.१२५
अनश्वो जातो	II.२१.२.१४७	अन्वेनं माता मन्यतामनु	I.६.६.२३७
अनवानं प्रातः सपने	III.२७.५३४	अप पामानं हते	II.१६.४.२०
अनातोर्हिवा	III.३७.७.२६५	अप पाप्मानं हते	II.१६.३.१००
अनिष्टोमे होताति	III.२८.७.७४	अप पाप्मानं हते	II.२१.१.१३७
अनीकं शल्यस्तेजनं	I.४.८.१५७	अप पाप्मानं हते	III.२७.१.२१
अनुपर्यावृत्याः	I.८.२.३१३	अप पाप्मानं हते	III.२७.१.२२
अनुप्रहरेत स्वर्गकामस्य	I.६.३.२१८	अप प्राच इन्द्र	III.२६.६.१०२
अनुमत्यं चरुम्	I.१५.३.६२२	अपरिमित मनूच्यम	I.७.७.२६२
अनुरूपं शंसति	I.१२.१३.५१२	अपरिमिताभि	III.२६.७.७
अनुल्बण वयत	I.१३.१४.५८३	अपरिमिताभि	III.२६.७.११०
अनुवपट्करोति	I.११.५.४२६	अपरिमिताभिः	III.२७.५.३५
अनुवित्तयज्ञो राक्ष्णोति	I.१.२.१६	अपश्यं त्वा मनसा	I.४.४.१२६
अन् वै श्रेयांसं	I.८.२.३१३	अपह वै द्विषन्तं	III.२७.१.२२
अनुष्टुमो स्वर्गकामः	I.१.५.३३	अपानमेव तद्	I.६.५.३२१
अनु हित्वा सुतं	III.३७.७.२६४	अपापात्रो अभिभूते	III.२६.६.१०२
अनेनसमेनसा	II.२५.५.३०८	अपाः पूर्वेषां	II.१६.४.२१
		अपि तस्यै जनत्तायै	I.१२.२.४६१

अपि यदि समृद्धा	I.१५.२.६२१	अमुष्मिन् वा एतेन	I.२.५.७२
अपि वा यत एव	III.३२.१.१६६	अमूर्या उपसूर्यौ	I.८.२.३१४
अपि शर्वर्याः	II.१६.५.२६	अमृतं वा आज्यम्	I.७.४.२७८
अपि ह	III.४०.५.३२८	अमृतादिव जन्मनः	I.५.२.१७५
अपि ह यद्यन्द्र	II.१२.५.४७०	अमृता ह वा अस्य	III.३५.८.२७०
अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा	II.२३.४.२४५	अमेव न मुहवा	III.२८.४.५५
अपो देवीरूपह्वये	I.८.२.३१४	अम्बयो यन्त्यध्वमि	I.८.२.३१३
अप्रतिवादिनी हास्य	I.१२.१३.५१३	अयमग्निदरुहृष्यतीति	I.५.२.१७५
अप्रतीतो जयति	III.४०.३.३२२	अयमहमस्मि वो	III.३५.१.२६०
अभ्यस्य रूपम	III.२६.६.१०२	अयातयामां वा	III.३०.७.१७०
अभितष्टेव दोधया	III.२६.४.६३	अयुवगगार्यस्य	III.४०.२.३२०
अभितृष्णवतीभिरेक	III.२८.३.४८	अयं जायत मनुषो	II.२२.७.२००
अभित्यं देवं	II.२२.८.२०७	अयं देवाय जन्मनः	II.२३.२.२३६
अभित्यं मेष	II.२३.२.२३४	अयं वा अग्निरुहृष्यति	I.५.२.१७५
अभित्वा देव सवितः	I.३.५.१००	अयं वाव लोको	I.३.२.७६
अभित्वा शूर	II.१७.४.४५	अयं वेनश्चोदयत	I.४.३.१२६
अभित्वा शूर	II.२०.१.११२	अयं वै ब्रह्म योऽयं	III.४०.५.३२५
अभित्वा शूरनो	II.२१.१.१४१	अयं वै यज्ञो योऽयं	II.२५.८.३२३
अभित्वा शूर	II.२२.२.१८७	अयं वै लोकः	II.१६.४.१७
अभित्वा शूर	II.२३.१.२३३	अयं वै लोको	II.१८.१.६२
अभित्वा शूर	II.२३.३.२४४	अयं ह येन वा	II.२२.७.२०४
अभित्वा शूर	III.३६.२.२७५	अरं हितो भवति	I.३.२.८४
अभिप्रियाणि	III.२६.४.६३	अरिष्टनेमिम्	II.१८.६.६३
अभिवर्तेन हविष्यते	III.३७.६.२६२	अरिष्टेभिरश्विना	I.४.४.१३४
अभूदुषा रुशत् पशुरिति	I.७.८.३०२	अरिष्टैर्न पथिभि	III.२८.७.७०
अभूरेको रयिपते	II.२२.८.२०६	अरुहचदुषस	I.४.६.१३४
अभ्यस्येत् षोढशिनी	III.२८.७.७४	अर्धचंश एवा	I.७.८.२६८
अभ्येवेनांस्तद्	I.७.२.२७०	अवडिहि सोम	III.२८.४.४६
अभ्रातृव्यो भ्रातृव्यहा	II.१६.२.७	अव ग्राम्यान् पशून्	I.७.७.२६५
अमघ्नादन्यं परि	I.६.६.२५४	अवत्येनं सत्यं	II.१६.१.५
		अवत्सारो वा एतेनाग्ने	I.८.६.३३२

अव द्रप्सो अंशुमती	III. ३०. १०. १८७	अस्तमनाद् द्यामसुरो	I. ५. ४. १६६
अवधिषुर्वा एतत्	I. १३. ८. ५५०	अस्ना रक्षः संसृजत	I. ६. ७. २४०
अवस्यले यो वरिवः	III. ४०. ३. ३२२	अस्माद्वा ऊर्ध्वी	I. ४. ३. १२६
अवारमै सुराकंसं	III. ३६. ६. ३१०	अस्मिन् राष्ट्रे	III. ४०. ४. ३२४
अविताऽसि सुन्वतः	II. २२. १. १८२	अस्या वाव स न	I. १. १. १५
अविद्ययैव तदाहुं	I. २. ५. ७२	अहं भुवं वसुतः	II. २४. २. २५६
अविहृतानेव	III. २६. ८. ११८	अहनियच्छन्ति	II. २४. ५. २८०
अवीदहा प्रचरा सोम	I. ३. २. ८७	अहर्वे देवा अश्रयन्त	II. १६. ५. २३
अवेरपोऽर्वा इति	I. ८. २. ३११	अहीनाभिरच्छावाक	III. २७. ५. ३२
अशस्तिहा जनितेति	II. २१. ४. १६६	अहोरात्रयोर्हास्य	II. २५. ४. ३०४
अशनुते यद्यत्	I. ३. १. ७८	अहा नेत सन्नविचेत	III. ३०. ६. १८१
अशनुते यद्यत्	II. १७. २. ४०	अहश्चा कृष्णम	II. २२. १०. २२३
अशनुते यद्यत्	II. १६. २. ६६	आ	
अशनुते यद्यत्	II. २१. १. १३६	आगतेन्द्रेण यज्ञेन	I. १२. ४. ४६८
अशनुते ह वै देवं	I. १४. ३. ५६६	आगतो हि स तर्हि	I. ३. २. ८५
अश्वतररीरथेनाग्नि	II. १७. ३. ४२	आगन् देव	I. ४. २. ८५
अश्वरथेनेन्द्र	II. १७. ३. ४३	आग्नावैष्णवं पुरोकाश	I. १. १. १०
अश्विना वायुना	II. १७. ५. ४८	आग्नावैष्णव्यौ	I. १. ४. ३०
अश्विनो हि	II. १७. २. ४१	आग्न न स्ववृत्तिभिः	II. २१. ४. १६०
अषाहलमुग्रं	III. ३६. ३. २७६	आग्नेयी प्रथमा	I. १३. ८. ५४६
अष्टचं प्राङ्क्तं	II. २१. ४. १६१	आग्मन्नाप उशती	I. ८. २. ३१५
अष्टाकपाल आग्नेयः	I. १. १. १२	आंगिरसो जन्मना	III. ३३. ५. २४०
अष्टाशीतिः सहस्राणि	III. ३६. ८. ३१४	आजरसं ह चक्षुष्मान्	I. १२. ८. ४८८
अष्टासप्तति भरतो	III. ३६. ६. ३१६	आजरसं हस्मै	I. ३. २. ८५
अष्टो शतान्यनुष्यान्	I. ७. ७. २६१	अजातं जातवेदसीति	I. ३. ५. १०६
असंस्थितान् सोमान्	I. ११. ५. ४२७	आजिज्ञासेन्या शंसति	III. ३०. ७. १७१
असपत्नां विजितं	I. ४. ७. १५१	आज्यमेवाग्नी	III. २८. ६. ६०
असावि देवं गोक्षुजीकं	III. २८. ३. ४६	आज्य वै देवानां	I. १. ३. २२
असुरत्रिशं ह वै	III. ३०. १०. १८७	आज्यस्योपस्तृणाति	I. ७. ४. २७७
असुर्या हवा इतरा	I. १५. ५. ६३२	आञ्जन्त्येनाम	I. १. ३. २३
असौ वा अस्यादित्यो	II. २५. ३. २६७	अतिष्ठस्वैतां	III. ३७. ६. २६२

ऐतरेय ब्राह्मण : : वर्णानुक्रमणिका

७

आ ते पितर्मरुतां	I.१३.१०.५६१	आप पादावनेजनीः	III.४०.४.३२५
आत्मसंस्कृतिः	III.३०.१.१३२	आपो न देवीरुपयन्ति	I.८.२.३१०
आत्मा वा उपांशुसवन	I.८.३.३१८	आपो वा अस्पधन्त	I.८.२.३०६
आत्मा वै बृहती	III.३०.२.१३६	आपो वै यज्ञः	I.८.२.३११
आत्मा वै स्तोत्रियः	I.१२.१२.५११	आप्नोति यमीप्सति	II.१६.४.१०१
आत्मा वै स्तोत्रियः	I.१२.१३.५१२	आप्यन्ते वै स्तोमा	II.२१.३.१५१
आत्मा वै स्तोत्रियः	III.२६.१०.१२७	आप्यन्ते वै स्तोमा	II.२३.१.२२७
आत्वा रथं यथोतय	II.२०.१.११०	आप्यायस्व समेतु	III.३५.७.२६६
आत्वा रथं यथोतय	II.२३.१.२२६	आप्रीभिराप्रीणाति	I.६.४.२२४
आत्वा रथ यथोतय	III.३६.१.२७२	आमात्यग्निरुषसाम्	I.४.४.१३१
आत्वा बहन्तु	III.२८.१.३८	आ यात्वन्द्रो	II.२०.१.११२
आत्वे योनौ निषीदात्विति	I.३.५.१०६	आ याहि वनसा	II.२३.२.२३७
अदित्यश्चरुः प्रायणीयो	I.२.५.७४	आयुरेव तत्	III.३०.७.१६६
आदित्य इव ह वै	III.३५.८.२७१	अयुर्वा उष्णिक्	I.१.५.३३
आदित्याय वा एष	II.२५.३.४००	आरब्धयज्ञो वा एष	I.१.१.१६
आदित्याद्वै चन्द्रमा	III.४०.५.३२७	आरे अस्मदमति	I.६.२.२१०
आदित्याश्च ह वा	II.१८.३.७१	आर्भवं शंसति	I.१३.६.५३.७
आदित्याश्च ह वा	III.३०.८.१७३	आववृततीरधनः	I.८.२.३०८
आदित्याश्चैवे	I.३.५.१०६	आ वायो भूष शुचिपा	II.२३.१.२२८
आदित्या ह जरित	III.३०.६.१८०	आवो बहन्तु सप्तयो	III.२६.४.५५
आदित्यो वा अस्तं	III.४०.५.३२६	अश्विनं शंसति	I.११.१.४११
आ देशे देवान्	I.१०.२.३७३	अश्विनं शंसति	I.११.२.४१५
आ देवो यातु सविता	II.२१.५.१७२	आसीदतं स्वमु लोकं	I.५.२.१८४
आ द्विषतो वसु	II.१६.६.२६	आ सत्यो याते II.	२४.२.२५६
आ द्विषतो वसु	II.२२.६.१६८	आसन्दीवति धान्यादं	III.३६.७.३११
आ घूर्णस्मै ब्रह्मन्	II.१६.३.११	आसुरी वै दीर्घाजिह्वी	I.८.४.३२१
आ धेनवः पयसा	I.८.२.३०६	आस्ते भग आसीन	III.३३.३.२३४
आ न इन्द्रः	II.२०.२.११४	आस्य देवा प्रातर्यावाणो	I.७.५.२८०
आनुष्टुभो वै रात्रि	II.१६.६.२७	आहनस्या द्वं रेतः	३०.१०.१८५
आनो यज्ञ दिविस्पृश	II.२२.१.१८०	अहनस्था शंसति	III.३०.१०.१८५
आन्यं दिवो मातरिवा	I.६.६.२५३	आहं	I.१३.१३.५७७

आऽहं सरस्वती	III. २७.४.३०	इन्द्र पिब तुभ्यं	II. २२.१.१८३
आहं सरस्वती	III. २७.६.१०६	इन्द्र मरुत्व इह	II. २२.७.२०३
आहवनीय परेत्य	II. २४.५.२८०	इन्द्रं वै वृत्रं	I. १२.५.४६६
आहुतिभागा वा	I. ७.८.३००	इन्द्रं वो विश्वतस्परीति	III. २७.३.२५
आहूतयो वै नामैता	I. १.२.१६	इन्द्रश्च सोमं	III. २८.४.५४
आहूय तूष्णीशेसं	I. १०.७.३६५	इन्द्रश्च ह वै त्रिष्णु	III. २८.७.७१
आहूय दूरोहणं	II. १८.७.६४	इन्द्र सोमं सोमपते	II. २०.३.१२५
इ		इन्द्रस्य नु वीर्याणि	I. १२.१३.५१४
इति नु देविकानाम्	I. १५.३.६२६	इन्द्रस्य नु वीर्याणि	II. २३.२.२३४
इति नु पुरस्तात्	I. १४.३.५६३	इन्द्रस्येव रातिमाजो	II. १८.६.६३
इति नु पूर्वं पटलम्	I. ४.४.१३५	इन्द्रः स्वाहा पिबतु	II. २४.१.२५४
इति न्वभिचरतः	I १२.८.४८७	इन्द्रानी आगत सुतं	I. १०.६.३८६
इति हास्मा आख्याप	III. ३३.२.२३०	इन्द्राय वै देवा	II. १६.३.१००
इत्या हि सोम	II. २२.१.१८२	इन्द्रावरुणा सुतपाविनं	III. २८.४.५३
इत्यपराजितां दिशम्	III. ३७.६.२६१	इन्द्राविष्णु पिबतं	III. २८.४.५५
इत्याधाय शांति	III. ३७.४.२८८	इन्द्रियं वा एतद्	III. ३६.६.३०६
इत्येतामासन्दीम्	III. ३७.२.२८२	इन्द्रियेणैव तद्	III. ३७.५.२६१
इदमित्या रोद्रं	II. २२.८.२०६	इन्द्रेण रोचना	III. २७.४.२६
इदं पितृभ्य	I. १३.१३.५७८	इन्द्रेण रोचना	III. २७.४.३०
इदं राघो बृहत्	III. ३०.६.१८३	इन्द्रेण हि देवा	III. २७.१.२०
इदं वसो सुतम्	II. २१.४.१६५	इन्द्रो मदाय	II. २२.३.१८८
इदं वा इदं वामदेव्यं	I. १५.२.६१६	इन्द्रो वा एताभिः	II. २२.२.१८४
इदं विष्णुविचक्रमे	I. ३.६.११३	इन्द्रो वं देवया	II. २०.३.१२१
इन्द्र इत्सोमपा	II. २२.१.१८२	इन्द्रो वै प्रासहस्पति	I. १२.११.५०२
इन्द्र इषे ददातु	II. २४.२.२६१	इन्द्रो वै वृत्रं	I. १२.४.४६६
इन्द्र क्रतुं न	II. १७.४.४५	इन्द्रो वै वृत्रं	I. १२.६.४८६
इन्द्र गाथाः शंशति	III. ३०.६.१६५	इन्द्रो वै वृत्रं	I. १२.१०.४६५
इन्द्र त्रिधातु शरणम्	II. २१.१.१४२	इन्द्रो वै वृत्रं	II. १८.८.६६
इन्द्र नेदीयः	II. २०.१.११०	इममूषु वो अतिथि	II. २२.१.१८०
इन्द्र नेदीयः	II. २०.३.१२४	इमं नु मायितम्	II. २१.४.१६७
इन्द्र नेदीयः	II. २१.२.१३६	इमं नो दृष्ट्वा	I. ६.१.२००

इमं नो यज्ञं	I.७.२.२६७	उ
इमं महे विदध्याय	I.५.२.१७२	उक्तो माध्ये दिन III.३६.१.२७२
इमं स्तोमं	III.२८.४.५६	उक्तं वाचीत्याह I.१२.१.४५६
इमां धियं शिक्षमाणस्य	I.३.२.८८	उक्त्य एवायं III.३६.४.२७७
इमान् वै लोकान्	II.२२.२.१८५	उक्त्यं वच इति I.५.३.१८५
इमा आपः शिवतमा	III.३७.३.२८४	उक्त्यो भवति II.१७.६.५०
इमा उ त्वा पुरुतमस्य	II.२४.१.२५६	उक्षान्नाय वक्षान्नाय III.२८.२.४४
इमा नु कं भुवना	II.२३.४.२४६	उच्छ्रयस्व महते I.६.२.२११
इमानेवाग्नीनुपासत	I.११.५.४२७	उच्छ्रयस्त्र वनस्पते I.६.२.२०६
इमा हव्या जातवेदो	I.७.२.२६८	उतनो ब्रह्मन्नविष I.१०.८.४०१
इमो वै लोको	II.१६.५.१०३	उत नो ब्रह्मन्नविष I.१०.८.४०७
इयमिन्द्र वरुणम्	III.२८.७.७०	उत ष्वेत आशुपत्वा III.३०.६.१८२
इयं पित्र्ये राष्ट्र्ये	I.४.२.१२१	उतेमनन्नमुरित्यध्वयुः I.८.२.३११
इयं वै सर्पराज्ञीयं	II.२४.४.२७४	उत्तमा प्रतिष्ठा तदेवं I.५.४.१६८
इळादधो नाम	I.१४.२.५६३	उतेमाः पश्येत्येव I.८.२.३१२
इळान्तं भवति	I.३.६.११५	उत्तमामीदिति यजति I.२.१.५१
इळामुपह्वयते	I.६.६.२५५	उत्तमेन पर्यायेण II.१६.६.२६
इळामुपह्वयते पशवो	I.६.१०.२६१	उत्तरं वा उल्बाज्जरायु I.१.३.२६
इळामुपह्वयते	I.१४.२.५८६	उदस्थाद्देव्यादिति II.२५.२.२६४
इळायास्त्वा पदे वयं	I.५.२.१७५	उदित आदित्ये II.१८.५.८४
इळे द्यावापृथिवी	I.४.४.१३२	उदीचीनां अस्य पदो I.६.६.२१८
इळो यजत्यन्नम्	I.६.४.२२६	उदीरतामवर उत्परास I.१३.१३.५७७
इषमूर्जमन्वारभ	II.२४.५.२०६	उदु त्यं जातवेदसम् II.१७.३.४५
इषु वा एतां देवाः	I.४.८.१५६	उदु ब्रह्माणैरत III.२६.४.६१
इह रमेह रमध्वमिह	II.२४.४.२७०	उदुष्य देवः सविता I.४.५.१३८
इहेह वो मनसा	II.२०.२.११६	उदुष्य देवः सविता II.२०.४.१२८
ई		उदुष्य देवः सविता II.२२.३.१८६
ईश्वरो ह यद्यप्यन्यो	I.८.२.३१३	उदुष्य देवः सविता II.२२.८.२०८
ईश्वरो ह वा एषो	III.३५.७.२६६	उदगा आजदङ्गिरोम्य III.२७.४.२८
ईश्वरो ह सर्वमायुरेतो	III.३७.३.२८६	उद्धराहवनीयमिति II.२५.१.२८६
ईश्वरो ह वा एतो	I.५.४.१६३	उद्यद् ब्रह्मस्य II.१५.४.२०

उद्यन्तु खलु वा	II.२५.६.३१०	उभे वा एष एते	I.१३.५.५३५
उद्यन्तु खलु वा	II.२५.५.३१२	उभौ हि तौ जिग्यतु	III.२८.७.७१
उन्मध्यमाः पितरः	I.१३.१३.५७७	उहं नो लोकम्	III.२६.६.१०३
उन्मुच्य कृष्णाजिन	I.१.३.२७	उर्वी न पृथ्वी बहुले	II.१८.६.६४
उपं त्वाग्ने दिवे	I.५.४.१६३	उषानसावस्याम्	II.१६.५.१०४
उपनयत मेध्याः	I.६.६.२३४	उषाश्विनोः प्रियं घाय	I.४.४.१३१
उप नो हरिभिः	II.२२.८.२०७	उषासानक्तायजति	I.६.४.२२७
उपप्रयन्तो अध्वरम्	II.२०.१.१०६	उष्णिहा वाऽऽपुष्काम	I.१.५.३३
उपप्रेष्य होतः	I.६.५.२३२	ऊ	
उपरिष्ठादेक	III.३०.१.१३५	ऊतयः खलु वै ता	I.१.२.१६
उपरिष्ठान्नैदीयसी	III.३०.१.१३५	ऊमा वै पितरः	III.३५.८.२७०
उपर्येवाऽऽसीनो भूमौ	III.३७.५.२८६	ऊर्वा अन्नाद्यम्	II.२४.५.२७६
उपसद्याय मीह्ळुष	I.४.८.१५६	ऊर्ध्वं ऊ षु ण	I.६.२.२११
उपसृजन् धरुणं	II.२४.३.२७२	ऊर्ध्वो नः पाहि	I.६.२.२१३
उपस्थायामित्राणां	III.३७.६.२६३	ऊर्ध्वो वाजस्य	I.६.२.२११
उपहूता वाक्सहं	I.६.३.३४४	ऊर्ध्वो वै प्रथम	II.१६.३.१००
उप ह्वये सुदुधाम्	I.४.४.१३६	ऊवध्यगोहं पार्थिवं	I.६.६.२३६
उपांशु जपति	I.१०.६.३८६	ऋ	
उपांशु पात्नीवतस्य	III.२६.३.१५	ऋच वा इदमग्र	I.१२.१२.५०७
उपायां प्रियं घाम	I.८.१.३०७	ऋक्सामे वा इन्द्रस्य	I.८.६.३३०
उतेन्द्रस्य प्रियं	I.१२.१३.५१४	ऋध्नोत्येतमेवैताभिरेक	I.५.४.१६६
उपेन्द्रस्य प्रियं	II.२१.२.१४६	ऋङ्मयो यजुर्मयः	I.४.५.१४३
उपेन्द्रस्य प्रियं	III.२६.४.६२	ऋजूनीति नो वरुण	III.२७.३.२५
उभयं शृणवच्च	II.२०.३.१२६	ऋतं वाक् दीक्षा	I.१.६.४१
उभयं शृणवच्च	II.२३.३.२४४	ऋणमस्मिन् संनयत्	III.३३.१.२२७
उभयं शृणवच्च	III.३६.२.२७६	ऋतमिति एष	II.१८.६.६०
उभये राध्नुवन्ति	II.१६.३.६६	ऋतदित्येष	II.१८.६.८६
उभयोभिः ब्राह्मणां	III.२७.५.३२	ऋतावानं वैश्वानर	II.२३.४.२५०
उभय्यः परिधाःनीया	III.२७.५.३१	ऋतावा यस्य रोदसी	I.१०.८.४०२
उभय्यो हास्येता देवताः	I.७.८.३००	ऋतावा यस्य रोदसी	I.१०.६.४०७
उभय्यो हास्येता देवताः	I.७.८.३०२		

ऋतुभिर्वर्धतु	I.३.२.८५	एतद् वै यज्ञस्य	I.५.३.१८६
ऋषयो वै देवेषु	I.१३.६.५३८	एतद् वै ये च	I.१४.३.५६६
ऋभुभिर्ववा	II.२२.३.१६०	एतद् वै वभ्रं	I.६.२.२०६
ऋषयो वै सरस्वत्यां	I.८.१.३०४	एतमु ह्येव प्रोवाच	III.३५.८.२७१
ऋषिः श्रेष्ठ समिध्यसे	I.७.२.२६६	एतं ह वा ऐन्द्रं	III.३६.६.३१६
ए		एतया हि देवा	II.१६.२.६८
एकधाऽस्थ त्व च	I.६.६.२३८	एतशो ह वै मुनि	III.३०.७.१६६
एकपंचाशतं	II.१८.५.८५	एतानि वा अत्रोक्थानि	III.३०.१०.१८१
एकं वै सत् तत्	I.१३.४.५३१	एतानि वा आवपनानि	III.२६.३.८८
एकविंशति समिध्येनी	II.१८.५.८४	एतानि वाव सर्वाणि	I.१५.३.६२३
एकविंशत्या दर्भपिजूलैः	I.१३.२.३३	एतानि ह वै	II.२५.७.३२१
एकविंशमेतदहुरपयति	II.१८.४.७३	एतानि ह वै	III.३७.४.२८८
एकाक्षरेण न्यूह्येत्	II.२१.३.१५५	एतान् कामानवरुन्धे	I.८.२.३१४
एकाविंशोऽयं पुरुषो	I.४.३.१२४	एतान्यस्य पुरस्ताद	III.३५.६.२६७
एकां द्वे न द्वयो	III.२६.७.१०६	एताभिर्हार्शिवनो	I.४.४.१३१
एकां द्वे न स्तोमं	III.२७.५.३४	एतासामेव तद्देवतानां	I.८.६.३३१
एकां परिशिष्य	I.११.११.४५१	एतेन प्रत्यवरोहेण	III.३७.५.२६०
एका वै वो हो होत्रा	III.२६.१.२	एतेन वै देवा	II.१८.४.७४
एकैकेन वै तं देवा	I.१४.४.६०२	एतेन वै वसिष्ठं	III.२६.४.६२
एतत् तत्त्वेवैषाऽतिथि	I.३.६.११३	एतेन वै संवत्सर	II.१७.६.४६
एतत्ते ब्राह्मण	II.२२.६.२१५	एतेन ह वा ऐन्द्रेण	III.३६.७.३११
एतदु हैवोवाच	II.२५.४.३०२	एतेन ह वा ऐन्द्रेण	III.३६.७.३१२
एतद् गौरिवीतं	I.१२.८.४८३	एतेन ह वा ऐन्द्रेण	III.३६.८.३१३
एतद्ध वै मनुष्येषु	I.१.६.४२	एतेन हा वा ऐन्द्रेणा	III.३६.९.३१५
एतद्ध वै यजमान	I.११.२.४१४	एते वाव देवा	I.७.५.२८०
एतद्ध स्म वै तद्	II.२५.५.३०६	एते वै ते त्रयो	III.३५.४.२६३
एतद्ध स्म वै	III.३७.७.२६६	एते वै यज्ञस्यान्त्ये	I.१.१.११
एतद् वा अग्निहोत्रं	II.२५.४.३०२	एते ह वै सवत्सरस्य	II.२५.५.३०४
एतद् वा इकायास्पदं	I.५.२.१७५	एतैर्ह वा अस्य	I.२.३.६४
एतद्ध यज्ञस्य समृद्धं	I.३.२.६०	एतैर्ह वा अस्य	I.१५.३.६२४
एतद् वै यज्ञस्य	I.५.२.१८१	एतो ह वा अस्य	I.१०.६.३६३
		एत्य गृहान् पश्चात्	III.३७.६.२६३

एनं पञ्चिन्यै	I.१३.७.५४५
एन्द्र दाह्युप नः	II.२२.८.२०६
एभिरग्ने दुवो गिर	II.२३.२.२३७
एमा अग्मन् रेवती	I.८.२.३१४
एवमु हैता ऐन्द्राः	२८.४.५६
एवमु हास्य मध्यंदिने	III.२६.२.१०
एवमु हास्य वायव्ययेव	I.११.४.४२५
एवमु हास्याऽऽग्नेयी	I.१०.५.३८३
एवमु हास्यात्मा	I.८.४.३२०
एवमु हास्यानुष्टुब्भिरेव	I.१०.५.३८६
एवमुहास्येष	I.१२.६.४७४
एवमुहेता ऐन्द्रेया	III.२८.२.४५
एवयामरुतं शंसति	III.३०.४.१४४
एवयामरुदयमुत्तरतः	III.३०.४.१४६
एवात्वामिन्द्र	III.२६.३.८४
एवा न इन्द्रो मघवा	I.१३.१४.५८३
एवा पित्रे विश्वदेवाय	II.१७.५.४७
एष उ एव किल्बिष	I.३.२.८३
एष एतानि सर्वाण्ये	II.१८.६.६०
एष पथा उरुगाप	III.३३.१.२३०
एष ब्रह्मा प्र ते महे	II.१६.३.१३
एष व कुशिका	III.३३.६.२४४
एष वसुः पुरुवसुरिह	I.६.३.३४४
एष वसुविद्वसुरिह	I.६.३
एष वसुः संयद्वसुरिह	I.६.३.३४५
एष वै जाती जायते	I.११.२.४१७
एष ह वा अस्य स्वो	I.३.५.१०६
एष ह वा अस्य	I.३.५.१०८
एष हा वा अहीनं	III.२६.७.१०७
एष हे वा अहोरात्रयो	II.२५.४.३०३
एष ह वाच क्षत्रियः	III.३५.५.२६५
एष ह वाव क्षत्रिय	III.३६.३.२७६

एष ह वै स एकातिथि	II.२५.५.३०८
एष ह वै सत्यं	II.२५.६.३१२
एह्य षु ब्रवाणि	I.१५.५.६३२

ऐ

ऐकाहिकं प्रातः सवनं	III.३६.१.२७२
ऐकाहिको मरुत्	III.३६.१.२७४
ऐकाहिका होत्रा	III.३६.४.२७७
ऐतशप्रलापं शंसति	III.३०.७.१६६
ऐन्द्र वायवं शंसति	I.११.१.४११
ऐन्द्र शंसति	I.११.२.४१६
ऐन्द्रावरुणे प्रतिष्ठा	III.२६.६.१२३
ऐन्द्रे पशुकामस्य	III.२६.६.१२२
ऐन्द्रो वृषाकपि	III.३०.१०.१८६
ऐन्द्र्यो बालखिल्या	III.२६.१०.१२६

ओ

ओकः सारी वा इन्द्रो	III. २६.१.७६
ओजिष्ठं ते मध्यतो	१.७.२.२७०
ओजश्च ह वै सहश्च	I.११.८.४४०
ओजस्वीन्द्रियवान्	I.१.५.३६
ओजो वा इन्द्रियं	I.१.५.३६
ओमित्यृचः प्रतिगरः	III.३३.६.२४५
ओ होतस्तथा	II.२४.६.२८३

औ

औषधं वा ऊवध्यम्	I.७.१.२६४
-----------------	-----------

क

क ई व्यक्ता नरः	II.२१.५.१७४
कदा भुवन् रथक्ष्याणि	II. २४.२.२५८
कं इदं शंसिष्यति	I.१०.६.३६४
कया शुभा सवयसः	II.२३.१.२२६
करत् सत्या चर्षणी	I.१३.१४.५८३

कलिः शयानीं भवति	III.३३.३.२३४
कल्पते ह वा अस्मै	III.३७.२.२८३
कल्पयति देवविशो	I.१२.१.४५८
कविशस्तो बृहता	I.७.२८.२७
कवीरिच्छामि संदृशे	III.२६.४.६४
कस्तमिन्द्र त्वा वसु	III.२६.५.६६
कामं तद्धोता संसेद्	III.२७.५.३६
का राघद्वोत्राश्विना	I.४.४.१३०
किमु श्रेष्ठः किं	II.२२.८.२०६
किं नुभलं किमजिनं	III.३३.१
किं स यजमानस्य	I.११.३.४१६
किं स यजमानस्य	I.११.७.४३५
किं ह्यमूदिति	III.३०.४.१४८
कुलयिनं घृतवन्तं	I.५.२.१७७
कृविदङ्ग नमसा ये	II.२३.३.२४०
कुहं श्रुत इन्द्रः	II.२१.५.१७०
कृणुष्व पाजः प्रसिति	I.४.२.१२३
कृतमस्य कृतं भवति	I.१०.६.३६३
कृधी न ऊर्ध्वचरथाय	I.६.२.२१३
कृष्णाजिनमुतरं	I.१३.२५
कोऽनद्धा पुरुष	III.३३.८.२१७
को वै प्रजापतिः	III.२६.५.६७
ऋतुं दक्षं वरुण	I.३.२.८६
ऋतुं सचन्त मास्तस्य	I.५.४.१६५
क्लृप्तिरसि दिशां	III.३७.५.२६१

क्ष

क्षत्रं प्रपद्ये क्षत्र	III.३४.४.२५२
क्षत्रं वा एतद्	III.३५.५.२६५
क्षत्रं वा एतद्वनस्प	III.३६.२.२०५
क्षत्रं वा एतदोष	III.३६.२.३०६
क्षत्रं वै होता	III.२६.५.६६
क्षत्रेण क्षत्रं जयति	III.४०.२.३२०

क्षत्रेण क्षत्रं जयति	III.४०.४.३२३
क्षत्रे ह वै स	III.३५.५.२६५
क्षिप्रं हैवेनं	III.४०.५.३२६

ख

खादिरं यूपं कुर्वीत	I.६.१.२०४
---------------------	-----------

ग

गच्छति वै वर्तमानेन	II.१८.१.६४
गच्छत्यस्याऽऽहुति	I.३.५.१११
गणानां त्वा गणपति	I.४.४.१२८
गर्दभरथेनाश्विना	II.१७.३.४३
गर्भा वा एत उक्थानां	I.११.१०.४४४
गवामयनेन यन्ति	II.१८.३.६८
गवां नः स्भावयिता	I.३.२.८७
गायत्रीरन्वाहः	III.२८.१.३६
गायत्रो वै ब्राह्मणः	I.५.२.१७१
गायत्र्या च त्रिष्टुभा	II.१७.५.४८
गायत्र्या च विराजा	II.१७.५.४८
गायत्र्या पक्षिण्या	II.१६.१.६८
गायत्र्यो स्विष्टकृतः	I.१.५.३२
गावो वै सत्रमासतः	II.१८.३.६६
गृहा वै प्रतिष्ठा	I.१२.१३.५१४
गोजा इति एष	II.१८.६.६०
गोभिररुणैरुषा	II.१७.३.४२
गौरिवीतं षोढ शिखाम	II.१६.२.६
गौर्वै देवता पञ्चम	II.२२.१.१७६
ग्रहोक्थं वा एतद्	I.११.१.४१०
ग्रावाणेव तदिदर्थ	I.४.४.१३२

घ

घृतवन्तः पावक ते	I.७.२.२६८
घृते चरुं निर्वपेत	I.१.१.१४
घृतेन द्यावापृथिवी	II.२१.२.१४७
घ्नन्ति वा एतत्	I.१३.८.५५०

धन्तो वा एताभिर्देवा I.४.८.१६०

च

चक्षुर्वा एतद् यज्ञस्य I.६.८.३६२
 चक्षुर्वै विचक्षणं I.१.६.४२
 चक्षुषा वै देवा यज्ञं I.२.२.५८
 चक्षुषी एवाग्नीषोमो I.२.२.५७
 चक्षुष्मद्भिः सवनै I.६.८.३६२
 चक्षूषि वा एतानि II.६.८.३६१
 चतुरक्षरेण न्यूह्ये II.२१.३.१५४
 चतुस्तैर्वै III.३७.२.२८२
 चतुरोऽग्रे स्तनान् I.४.८.१५७
 चतुर्थं षष्ठहमुपयन्ति II.१८.२.६७
 चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा II.१७.६.५०
 चतुर्विंशमेतदह II.१७.६.४६
 चतुर्विंशस्तोमो भवति II.१७.६.५०
 चतुर्विंशे ह वै II.२५.४.३०३
 चत्वार ऋतुभिरिति I.६.५.३५०
 चन्द्रमसो वै वृष्टिः III.४०.५.३२७
 चन्द्रमा वा अमावास्या III.४०.५.३२
 चरन् वै मधु विन्दति III.३३.३.२३४
 चरैवेति वै मा III.३३.३.२३४
 चरैवेति वै मा III.३३.३.२३५
 चितैधमुक्थमिति II.१७.४.४६
 चित्रं देवानामुदगाद II.१७.३.४५

छ

छन्दांसं वै षष्ठेनाह्ना III.३०.६.१५६
 छन्दांसं ह्येष रसो III.३०.७.१६६
 छन्दांसि अन्योन्य II.१६.५.१०३
 छन्दांसि वै तत्सोमं I.१३.१.५१७
 छन्दांसि वै देवेभ्यो I.१५.३.६२१
 छन्दांसि वै साध्या I.३.५.१०६

छन्दांसि व्यूहृत्यय II.१६.५.१०३

छन्दस्त्विदममध्यंदिन III.३०.४.१४६

ज

जनिष्ठा उग्र सहसे III.३६.२.२७४
 जगत्यो वा एतस्य II.२३.१.२३१
 जगत्यो वा एतस्य II.३३.२.२३५
 जगत्यो वा एतस्य II.२४.१.२५७
 जगत्यो पशुकामः I.१.५.३६
 जघ्निवतीर्याज्यानु I.४.८.१५६
 जज्ञा नेत सन्नपुरो III.३०.६.१८१
 जनिष्ठा उग्र सहसे I.१२.८.४८२
 जयति हतां सेनाम् III.३७.६.२६२
 जागता वै पशवः I.१.५.३६
 जात इतरो जातवेदाः I.३.५.१०६
 जातवच्चतुर्थेऽहनि II.२१.५.१७४
 जातवेदसे सुनवाम II.२०.२.११६
 जातवेदसे सुनवाम II.२०.४.१३१
 जातवेदसे सुनवाम II.२१.२.१५०
 जातवेदसे सुनवाम II.२१.५.१७५
 जातवेदसे सुनवाम II.२२.३.१६१
 जातवेदसे सुनवाम II.२२.१०.२२३
 जातवेदसे सुनवाम II.२३.२.२३८
 जातवेदसे सुनवाम II.२३.४.२५१
 जातवेदसे सुनवाम II.२४.२.२६३
 जातवेदस्यां पुरोरुचं I.१०.७.३६७
 जातो जायते सुदिनत्वे I.६.२.२१४
 जातो ह्येष एतज्जायते I.६.२.२१४
 जितयो वै नामैता I.८.७.१५०
 जीव हास्य हव्यं I.६.१०.२५६
 जुषस्व सप्रथस्तम I.७.२.२६७
 ज्येष्ठयज्ञो वा एष II.१६.३.१००
 ज्येष्ठः श्रेष्ठो यजेत II.१६.३.१००

ज्योष्ठो मे त्वं	III.३३.५.२४२	तत्तादृत्यम्	I.८.४.३१६
ज्योतिर्गौ रायुरिति	II.१८.१.६१	तत्तन्नादृत्यम् ऐन्द्रा	I.८.५.३२५
ज्योतिर्गौ रायुरिति	II.१८.१.६२	तत्तन्नादृत्यं, हविर्वा	I.८.५.३२६
ज्योतिष्ठोम एवाग्नि	III.३६.४.२७८	तत् तन्नादृत्यम्	I.१२.७.४७८
ज्योतिष्ठमतः पथो रक्ष	I.१३.१४.५८२	तत्तन्नादृत्यम्	I.१३.१३.५७४
ज्योतिः स्वेषु भवति	I.६.१.२०५	तत्तन्नादृत्यम्	II.१७.१.३७
त		तत्तन्नादृत्यम्	II.१८.८.६६
त आतिथ्यमतन्वतः	I.१५.१.६१५	तत् त्रिभिरक्षरैर्न्यूनं	I.१५.२.६२०
त आदित्या अब्रुवन	I.१३.५.५३४	तत्पञ्चदशर्चं	III.३६.३.२७६
त उ तृतीय सेवने	III.२६.८.११४	तत्पञ्चर्चं भवति	III.२६.४.६१
त उपवसथमतन्वतः	I.१५.१.६१५	तत्प्राह्वं प्रमहिष्ठीयेन	I.१५.५.६३४
त उपसदोस्तन्वतः	I.१५.१.६१५	तत्र ज्वपरिशिष्टं	II.२५.२.२६५
त एत उत्क्रान्तमेधा	I.६.८.२५०	तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या	II.२०.२.११५
त एवैनमशान्त	III.४०.१.३१६	तत्सवितुर्वृणी	II.२१.२.१४६
तज्जागतं स्याज्जागता	III.२६.६.१२२	तत्सवितुर्वृणीमहे	II.२२.३.१८६
तक्षन् रथं भुव्रतं	II.२०.४.१२६	तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या	II.२३.२.२३६
तज्जाया जाया भवति	III.३३.१.२२६	तत्सवितुर्वृणीमहे	II.२४.२.२६०
तत् तन्नाऽऽहृत्यं	I.२.५.७०	तत्संजयं भवति	I.१२.८.४८२
तत् संतत मनुब्रूयात्	I.८.१.३०७	तथेति स वरुणं	III.३३.२.४४
ततो वै ते	II.२२.६.२१४	तथैवैतद्यजमानाय	I.७.१.२६२
ततो वै देवा अभवन्	I.७.५.२८१	तथैवैतद् यजमानो	I.१२.७.४७५
ततो वै देवा	I.१४.१.५८७	तथैवैतद् यजमाना	III.२६.८.११३
ततो वै देवा अभवन	III.२७.१.२२	तथैवैतद्यजमान	III.३०.६.१६०
ततो वै देवेभ्यः	१.६.३.२१८	तथैवैतद् यजमाना	III.३०.७.१७१
ततो वै वागेव	II.२१.३.१५८	तदग्निना पर्यादधुः	I.१३.१०.५५८
तत् ऐकाहिकाभिरेव	III.२७.५.३१	तदतिष्कर्म्यवानुब्रूयात्	I.५.४.१६५
तत् इन्द्रियं परमं	II.२४.२.२५६	तदनिश्चतं प्राजापत्यं	III.२६.४.६४
तत्तथा न कुर्यात्	III.२८.१.४१	तदप्येतदृषिणोक्तम्	I.१०.५.३८३
तत् तथा न कुर्यात्	III.२६.५.६८	तदप्येतदृषिणोक्तम्	III.४०.२.३२१
तत्तदितीं३	III.३४.७.२५६	तदप्येतं श्लोका	III.३६.८.३१४
तत् तन्नाऽऽदृत्यम्	I.१.४.२६	तदप्येष श्लोक	III.३६.७.३१३
तत् तन्ना दृत्यं, वार्ध्वं	I.६.३.२२२	तदश्विना उदयजयतां	II.१६.२.४०

तदाहु कथमग्निष्टुय III.	२६.२.८	तदाहुयस्याग्नि III.	३२.२.२०१.२०५
तदाहुः कस्मादस्मा III.	२६.२.१४	तदाहुयस्याग्न्यो III.	३२.५.२०८.११
तदाहुः कस्मादच्छावाको III.	२६.२.८२	तदाहुयस्याग्नयो III.	३२.६.२११
तदाहुः का देवता I.	७.३.२७२	तदाहुयस्याऽऽहवनीये III.	३२.५.२०७
तदाहुः किं षोडशिनः II.	१६.१.४	तदाहुयर्मी पूर्वा I.	१३.१३.५७६
तदाहुः किं सुब्रह्मण्यायं III.	२६.३.१२	तदाहुविषुवत्येवैतदह II.	१८.८.६५
तदाहुः क्रूरमिव वा I.	४.६	तदाहुर्व्याहावं पित्र्या I.	१३.१३.५७८
तदाहुः कियतीमिरः III.	२६.२.६	तदाहुः संशंसे III.	२६.१०.१२५
तदाहुरथ कस्मादेनं III.	२६.३.१३	तदाहुः संशसेत् III.	३०.१०.१८८
तदाहुरथ तस्माद् III.	२६.३.१४	तदाहुः सप्त सीर्याणि II.	१७.३.४४
तदाहुरथ यदि III.	३२.४.२०७	तदाहुः सर्पे ३त् I.	८.४.३१६
तदाहुरनुसवनं I.	८.५.३२५	तदाहुः स वै होता I.	७.६.२८८
तदाहुर्द्विरूपोग्नीषोमीयः I.	६.३.२२१	तदाहुः साकमश्वेनो I.	५५.५.६३३
तदाहुर्नतुं प्रैषे II.	२२.४.१६३	तदाहुः सूर्यो नातिशस्यो II.	१७.४.४५
तदाहुर्नाग्नीषोमीयस्य I.	६.२.२२२	तदाहू राकां पूर्वा I.	१३.१३.५७४
तदाहुयं आहिताग्नि III.	३२.१.१६८	तदु गायम् II.	२१.२.१४८
तदाहुर्महावदा II.	२५.८.३२२	तदु गात्समदम् II.	२१.२.१४४
तदाहुयं आहित्याग्नि III.	३२.७.२१५	तदु जागतं जागत्यो II.	२३.३.२४३
तदाहुयंतो धृतेनानक्तं I.	८.५.३२६	तदु जागतं जगत्यो II.	२३.४.२४७
तदाहुयंतृतीय III.	२८.३.४७	तदु जागतं जगत्यो II.	२४.२.२६०
तदाहुयथा वाव I.	१०५.३८३	तदु त्रैष्टुभ II.	२१.४.१६७
तदाहुयथा वाव III.	२६.१०.१२६	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२१.५.१७१
तदाहुयथावाव III.	२६.१०.१३०	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२२.७.२०४
तदाहुयदग्नये I.	३.५.१०१	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२२.८.२०७
तदाहुयदग्नीषोमाभ्यां I.	५.४.१६१	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२३.१.२३१
तदाहुयदध्वर्यु होतार I.	६.५.२३३	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२३.२.२३४
तदाहुयदध्वर्यु रेवान् III.	२६.२.११	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२३.३.२४३
तदाहुयदन्तर्वेदीतर III.	२३.३.१३	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२३.४.२४६
तदाहुयदन्य देवत्य II.	१६.४.१०२	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२४.१.२५६
तदाहुयदन्यानि II.	१६.२.६८	तदु त्रैष्टुभं तेन II.	२४.२.२५६
तदाहुयदन्येषु पशुषु II.	१६.४.१०२	तदु त्रैष्टुभं II.	२३.१.२२८
तदाहुयन्मध्यदिने III.	२५.२.१०	तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टु II.	२३.३.२४०

तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्	II.२४.१.२५३	तदेषाभि यज्ञगाथा	III.३२.८.२१८
तदु त्रैष्टुभं	I.४.४.१३२	तदेषाभि यज्ञगाथा	III.३६.७.३११
तदुपरिष्ठात् संपातानां	III.२६.४.६२	तदेवस्य सवितुर्वयं	II.२१.२.१४६
तदुपरिष्ठात् संपातानां	III.२६.४.६६	तद्ध तत् परोडेव	I.१५.२.६१६
तदुपस्पृशन भूमि	I.१३.१४.५८४	तद्ध तथा शस्यमाने	III.३०.४.१४८
तदु पुनः परिक्षक्षते	III.३७.३.२८५	तद्ध तथा शंसयां	III.३०.४.१५२
तदुभयतो न्यूह्वं	II.२१.३.१५८	तद्धाप्याहुच्छन्दोगा	II.२१.२.१४३
तदु वा आहुः	I.६.७.२४२	तद्धैक आहुः अग्नि	II.१७.१.३७
तदु वा आहुः	I.६.८.३६३	तद्धैक आहुर्धातारमेव	I.१५.३.६२४
तदु वा आहुर्जाभि	I.१५.३.६२५	तद्धैक आहुः सर्वाप्ति	III.३७.३.२८५
तदुवैश्वामित्रं	III.२६.४.६०	तद्धैक आहुस्तानवो	I.१२.७.४७८
तदु शार्यातम्	II.२०.४.१३०	तद्धैतदेव जग्धम्	I.१५.२.६१८
तदु सजनीयम्	II.२१.२.१४३	तद् भारद्वाजं	III.३६.३.२७६
तदु ह स्माऽऽहो	I.४.८.१६१	तद् यच्चतुर्थमहर्न्युखं	II.२१.३.१५३
तदु ह स्माह	I.११.८.४३६	तद्यच्चतुर्विंशेह	III.२६.७.१०७.१०८
तदु ह स्माऽऽह	III.३४.४.२५१	तद्यत् कयाशुभीयम्	II.२३.१.२३०
तदृष भवत्	III.२६.४.६०	तद् यत् क्षत्रियो	III.३५.५.२६५
तदेतद् देवमिथुनं	I.४.५.१४२	तद्यत्रैतोश्चमसानुन्	III.३५.७.२६७
तदेतत्पर ऋक्शगाथं	III.३३.६.२४५	तद्यत्रैतोश्चमसान्	III.३५.८.२६६
तदेतत् सूक्तं	III.२६.४.८६	तद्यत्रैतोश्चमसाह	III.३५.७.२६८
तदेतत् सूक्तं	III.२६.४.६१	तद्यथा दीर्घाध्व	III.२६.७.१०६
तदेतत्सौबलाय	III.२६.८.१२०	तद्यथा समुद्रं	III.२६.५.६६
तदेतदस्तुतमश	II.२१.४.१६३	तद्यथैकपात पुरुषो	II.२५.८.३२५
तदेतदृषिः पश्यनन्	I.६.१.३३७	तद् यथैवाद इति ह	I.२.५.७४
तदेत दृषिः पश्यनन्	I.१०.१.३६८	तद्यथैवादः प्रियः	III.३६.६.३१०
तदेयदृषिः पश्यन्	I.१२.६.४६१	तद् यत् स्तोकाः	I.७.२.२७१
तदेनं पुनः सम्भावयन्ति	I.१३.८.५५०	तद् यत् स्तोकाः	I.७.२.२६६
तदेनं प्रकाशं गतं	II.२४.४.२७७	तद् यददो गाथा	II.२५.५.३०७
तदेनं ममाकुर्वाण	II.२२.६.२१५	तद्यदनुसवनं	I.८.५.३२४
तदेषाभि यज्ञगाथा	I.१४.५.६०५	तद् यदिनानदं	II.१६.२.७
तदेषाभि यज्ञ गाथा	II.२५.५.३०५	तद् यादे रथंतरम्	II.१७.७.५६
तदेषाभि यज्ञ गाथा	II.२५.६.३१३	तद्यदेतत् सप्तम्	II.२३.१.२२७

तद्यदेताभ्यायप्रसूतः	I.१०.६.६६३	तमिन्द्र वाजयामसीति	II.२२.३.१८८
तद्यदेतां द्विपदा	II.१७.४.४७	तमुष्टुटि यो	III.३६.३.२७६
तद् यदेतां पुरस्तात्	I.१०.१.३६८	तमु हस्मेतं पूर्वोऽन्वेव	I.६.३.२१८
तद् यदेवात्र पुयाजान्	I.३.६.११७	तमृत्विज ऊचुस्त्वमेव	III.३३.५.२३६
तद्वदेतानि केवल	III.२८.१.४०	तमेतस्यामान्द्याम्	III.३६.३.३०७
तद्यदौदुम्बरी	II.२४.५.२७६	तमेतस्यामानन्द्याम्	III.३६.४.३०८
तद्यद् बृहत् पृष्ठं	II.२३.१.२३३	तमेतस्यामासन्धं	III.३८.१.२६६
तद् यद् यूप ऊर्ध्वो	I.०.१.२०२	तमेतस्यामासन्ध	III.३८.२.३००
तद्ये ज्यायांसो न	III.३३.८.२४३	तमेवमेत भक्षं	III.३५.८.२७०
तद्येषा दक्षिणा	III.३७.१.२०१	तमेतं ब्रह्मणः	III.४०.५.३२८
तद्वा इदं प्रजापते	I.१३.६.५५७	तयैव विभक्त्या	III.२७.२.२४
तद्वा एतत् प्रियमिन्द्रस्य	I.१२.१३.५१४	तयोजुषाणेनैव यजति	I.३.६.११३
तद्वै तच्छन्दो वहति	II.२१.४.१६८	तस्मा इन्द्रः स्तूयमान	III.३३.४.२६८
तद्वै दशर्चम्	III.२६.४.६५	तस्मा इला पिन्वते	III.४०.३.३२२
तद्वै मां तात तपति	III.३३.५.२४१	तस्मा एतामासन्दी	III.३८.१.२६८
तद्वै यदिदमाहुः	I.१४.१.५८८	तस्मा उपाकृताय	III.३३.४.२३६
तद्वै यदिदमाहुः	I.१५.३.६२४	तस्मात् केवलश	III.२८.१.४२
त नाश्विन उक्थवान्	I.११.१.४१२	तस्मात् तच्छमयतेव	I.१३.१२.५७२
तनूनपातं यजति	I.६.४.२२५	तस्यात् तत्रैकपदा	III.२६.८.१२०
तन्तुं तन्वन् रजसो	I.१३.१४.५८२	तस्मात् तत्रैवाऽऽसीनोनु	I.८.४.३२०
तयग्निरुवाच	III.३३.४.२३७	तस्मात् प्रयाजव	I.२.५.७१
तमग्निरुवाच	III.३३.४.२३८	तस्मात् प्रह्वस्तिष्ठन्	I.११.६.४४४
तमग्निरुक्तं शंसत्	III.३०.१.१३३	तस्मात् सच्छन्दस	I.४.८.१६१
तमम्युत्क्रष्टुं	III.३८.१.३००	तस्मात् समानोदर्या	I.१३.१३.५७५
तमम्युत्क्रष्टयेवं	III.३६.३.३०७	तस्मात् सुपूर्वाह्नि एव	I.४.६.१४६
तमम्यायत्याविष्यन्	I.१३.६.५६५	तस्मात् स्वाहाकृतं	I.७.३.२७२
तमश्विना ऊचतुरुषसं	III.३३.४.२३६	तस्मादच्छावाकोत्ततः	III.२८.८.७७
तमस्य द्यावापृथिवी	II.२३.३.२४३	तस्माद् तिमशंमेव	III.३०.२.१३६
तमस्य राजा वरुणः	I.५.४.१६५	तस्मादपत्नीकोप्यग्नि	III.३२.८.२१८
तमस्यामन्वगच्छन्	I.६.८.२५०	तस्मादपिरमित	I.७.७.२६३
तमादित्या आगच्छन्	I.१४.४.६०१	तस्माद् विराजावेव	I.१.६.४०
तमिन्द्र उवाचाश्विनो	III.३४.४.२३८	तस्मादश्वः पशूनां	II.२१.१.१३७
		तस्मादाग्निमाखे	I.१३.११.५६८

तस्मादाचक्षाणमाहु	I.१.६.४३	तस्माद् यो ब्राह्मणो	I.१०.४.३८१
तस्मादाहु :	I.६.२.८३	तस्माद्यो राजा	III.३३.६.२४६
तस्मादाहुन	I.४.७.१५५	तस्माद्योऽलमग्नि	II.२५.५.३०६
तस्मादाहुः पुरोऽशशत्रं	I.६.६.२५२	तस्माद् वस्याग्नि	I.६.६.२३७
तस्मादाहु रग्यग्नय	III.३०.७.१६८	तस्माद् विचक्षण	I.१.६.४३
तस्मादाहुराग्नेयो	I.६.६.२३७	तस्माद्विदमसुरा	I.४.७.१५५
तस्मादाहुर्न निवृत्त	III.३०.६.१७२	तस्मान्महति रात्र्या	I.७.५.२८३
तस्माद् एव स्यात्	II.१७.६.५४	तस्मान्मह्यन्दिने	III.२६.१.३
तस्मादुदिते होतव्यम्	II.२५.४.३०४	तस्मिन् हो वाच	III.३५.८.२७१
तस्मादुपांशुवाचा	I.५.१.१७०	तस्मिन् देवान्	II.१७.१.३६
तस्माद् पुरस्तादन्ये	I.१०.४.३८१	तस्मै विशः सेजानते	III.४०.२.३२०
तस्मादृग्मेभ्य एवाधि	II.२२.४.१६४	तस्मै विशः स्वयं	III.४०.३.३२२
तस्मादेतश्ववदाज्यं	II.२१.१.१३७	तस्मै ह यथा	III.२६.८.१२१
तस्मादेतस्यां प्राच्यां	III.३८.३.३०१	तस्य क्रीतस्य	I.३.१.७७
तस्मादेता आज्य हविषो	I.४.८.१५७	तस्य चतुर्विंशति	III.३६.४.२७८
तस्मादेतामन्वाह	I.५.४.१६६	तस्य त्रिंशत्स्तुत	III.३६.४.२७८
तस्मादेतेषु कर्म	I.३.१.७८	तस्य त्रिः प्रथमां	I.८.१.३०८
तस्मादेतेषु पूर्वेषु	I.१५.१.६१६	तस्य दशावस्तादहानि	II.१८.४.७४
तस्मादेवंविदुषु	III.३६.६.३१७	तस्य पंचदश	II.१७.६.५१
तस्मादेवं विद्वान्	II.१७.५.४६	तस्य पुरोहित	III.४०.१.३१८
तस्मादेवं विद्वांस	II.२४.५.२८३	तस्य मैत्रावरुण	III.३०.२.१४१
तस्मादेषात्रापि	I.१२.११.५०३	तस्य यानि किंशारूपाणि	I.६.६.२५२
तस्माद् अग्निर्होता	II.१७.१.३८	तस्या राजा मित्र	III.४०.४.३२३
तस्माद् दीक्षितं	I.१.३.२५	तस्या वपामुत्खिद्य	I.७.२.२६६
तस्माद्वाप्येतर्हि	I.८.१.३०६	तस्य वा एतस्य	II.२५.३.३००
तस्माद्वाप्येतर्हि भरता	I.६.१.३३८	तस्य वायव्यः पशु	II.१६.४.१०२
तस्माद् ध्रुवाद्यो	I.१.३.२४	तस्य वै देवा आदित्यस्य	II.१८.४.७५
तस्माद् बृहदेव	II.२३.१.२३३	तस्य वै देवा आदित्यस्य	II.१८.५.८२
तस्माद् ब्रह्मोपाकृते	II.२५.८.३२६	तस्य व्रतं न द्विषत	III.४०.५.३२८
तस्माद् यत्र क्व	II.१८.६.६१	तस्य षष्टिश्च	II.१७.६.५१
तस्माद्यस्यैवेह	I.१.५.३७	तस्य संस्तुतस्य	I.१४.४.५६७
तस्माद् यं सत्रिया	II.१६.४.१०१	तस्य ह त्रयः पुत्रा	III.३३.३.२३५
		तस्य ह दन्ता जज्ञिरे	III.३३.२.२३१

तस्य ह दन्ताः पुनः	III.३३.१.२३२	तं पुरोरुग्भिः	I.११.६.४४२
तस्य ह दन्ताः पेदिरे	III.३३.२.२३२	तं प्रजापतिरुवाचग्नि	III.३३.४.२३७
तस्य ह न काचन	III.३४.२.२४६	तं ब्राह्मणाच्छंसी	III.३०.३.१४४
तस्य ह नाग्निस्तेज	III.३४.६.२५५	तं मर्जयन्त सुक्रतुं	I.३.५.१०८
तस्य ह नेन्द्र इन्द्रिय	III.३४.५.२५४	तं महासूक्तं स्याद्	III.२६.६.१२३
तस्य ह विश्वामित्रो	III.३३.८.२३६	तं माध्यंदिने पवमाने	I.१२.३.४६३
तस्य ह स्मर्च्युं	III.३४.४.२३६	तं यच्चतुष्टया	I.१४.५.६०४
तस्य हि विश्वामित्र	III.३३.६.२४३	तं यच्छन्दांस्येवान्	II.१६.५.२५
तस्य हैतस्येन्द्र	I.६.२.३३६	तं यत्परस्ताद	II.६.१.३
तस्या अनु विसृज्य	I.१३.२.५२१	तं यथा समुद्रं क्षोत्या	I.१४.१.५८६
तस्याप्रियो जामदग्न्यो	II.१६.४.१०२	तं यदि क्षत्रिय	III.३७.६.२६२
तस्याभ्यग्निरेत शायन	III.३०.७.१६७	तं यदि दर्प एव	III.२६.१०.१२८
तस्यै जनतायै	II.१६६.६.१०५	तं यद् एतेषां	I.१५.२.६१६
तस्यैते पुरस्तादेव	III.३७.१.२८०	तं यद्युप वाधावेयुरभयं	I.५.४.१६७
तस्योत्तमेन पदेन	III.३०.७.१७०	तं रुद्रा आगच्छन्	I.१४.४.६०१
तस्योत्सुकं पुरस्ताद्धरन्ति	I.७.१.२६३	तं वरुण उवाचाग्नि	III.३३.४.२३८
तस्योवध्यगोहं खनन्ति	I.७.१.२६४	तं वा एत देवनीथ	III.३०.६.१८३
त ह सन्नाहं प्रापत्	III.३३.२.२३२	तं वा एतमेतशप्रलापं	III.३०.७.१७०
तं क्षत्रमनन्वाप्य	III.३४.१.२४७	तं वा एतं पशुमाप्रीतं	I.७.१.२६३
तं तमिद्राघसे महे	II.२१.१.१३६	तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णत	I.११.६.४४१
तं तमिद्राघसे	II.२४.१.२५४	तं विस्वा निविद्धिः	I.११.६.४४३
तं तृतीय पवमाने	I.१२.३.४६४	तं विश्वे देवा आगच्छन्	I.१४.४.६०२
तं तं प्रजाश्च	I.११.७.४३४	तं विश्वे देवा ऊचु	III.३३.४.२३८
तं तं प्रहरति द्विषते	I.११.७.४३३	तं वेद्यामन्वविन्दन	I.११.६.४४१
तं त्रयोदशान् मासाद	I.३.१.७६	तं सनाराशंसं	III.३०.१.१३४
तं त्वा यज्ञेभिरीमह	II.२१.४.१६५	तं संभृत्याऽऽहतुः ब्रह्मन्	I.४.१.१२०
तं देवा अब्रुवन	I.१२.१०.४६७	तं संभृत्योचुरश्विनाविय	I.४.१.१२०
तं देवा अब्रुवन	I.१३.६.५५५	तं सवितोवाच	III.३३.४.२३७
तं धीरासः कवयः	I.६.२.२१५	तं स्वर्यन्तोऽब्रुवन	II.२२.६.२१४
तं न्यूङ्खयतिन्	III.३०.३.१४२	तं हैके पुरस्ता	III.३०.१.१३५
तं न्यूङ्खयत्यन्नं	III.३०.४.१४४	तं हैके पूर्वं छन्दोग्भ्यो	I.१३.८.५५१
तं पिता ब्रवीत्	III.२२.६.२१७	तं हैके भूयासं	III.३०.७.१६८
		तं होता रेतोभूतं	III.३०.१.१३६

तं होवाचाजनि	I. ३३.२.२३१	तानि धर्माणि प्रथमान्	I. ३.५.१०६
ता अग्निना परिगता	I. १३.१२.५७१	तानि वा एतानि	III. २६.३.८६
ता अर्धर्चशः शंसति	III. ३०.६.१६५	तानि शुक्राण्यम्य	II. २५.७.३१६
ता अर्धर्चशः शंसति	III. ३०.१०.१८५	तानि ह तर्हि त्रीणि	II. १६.६.१०५
ता उ गायत्र्योः	II. २१.४.१६८	तानुपैतप्रतिगृष्णीत	II. २२.६.२१३
ता उ गायत्र्यो	II. २२.१.१८३	तान् इन्द्र उवाचापि	I. १२.११.५०४
ता उ गायत्र्यो	II. २२.३.१८६	तान्यन्तरेणावाप	II. २६.३.८६
ता उ गायत्र्यो	II. २२.७.२०५	तान्यु गायत्राणि	II. २३.४.२५०
ता उ गायत्र्यो	II. २२.८.२०७	तान्यु गायत्रामि	II. २३.४.२५१
ता उ दश जगत्यः	II. २१.४.१६१	तान्यु गायत्राणि	II. २४.८.२६२
ता उभयीर्गतश्रियः	I. १५.४.६२८	ताम्यु गायत्राणि	II. २४.२.२६४
ता उरु नो लोकमनु	III. २६.६.१०३	तान्यु वा एतान्यु	I. १२.७.४७७
ता उ विंशति	II. २१.४.१६२	तान्येतानि सहचर	II. २२.१०.२१६
ता उषसमन्वागच्छताम्	II. १७.२.४०	तान्येतानि सहचर	III. ३०.४.१४६
ता ऊर्ध्वाः सीम्नोऽम्य	II. २२.२.१८५	तान्येतान्यहीन	III. २६.२.८२
ता एकविंशतिर्भवन्ति	I. ४.२.१२४	तान् वा एतान्	III. २६.२.८०
ता एता अष्टावन्वाह	I. ३.२.६०	तान् वा एष देव	I. १३.१०.५६१
ता एता अष्टावन्वाह	I. ५.२.१८१	तान् वै पर्यायै	II. १६.५.२५
ता एता अष्टावन्वाह	I. ५.३.१८६	तान् वै प्रथमेनैव	II. १६.५.२६
ता एता नवान्त	I. ७.२.३०८	तान् वै मासेभ्यो	I. ४.६.१४८
ता एताः पञ्च	III. २६.८.१५	तान् ह राजा	III. २६.१.३
ता एताः सप्तदशान्	I. ५.४.१६७	तान् ऽ ह राजा	III. २६.१.४
ता एताः सप्तान्	I. ६.२.२१६	तान् ह स्मान्वेव	II. २१.१.१३६
ता एताः सर्वा एवानु	I. ८.२.३१४	तान् होवाचाबुद	III. २६.१.२
ता एतास्त्रयोदशान्	I. ३.५.१११	ताः पञ्च शंसति	III. ३०.६.१६४
ता ते विश्वा परिभूरस्तु	I. ३.२.८७	ताः प्रगाहं शंसति	III. ३०.३.१५६
ता दश शंसति	III. ३०.१०.१८५	ताः प्रगाहं शंसति	III. ३०.६.१६२
ता द्वादश संपद्यन्ते	I. ३.२.६०	ताभ्यो न व्याह्वीत	III. २६.५.१००
तानग्निरश्वो भूत्वा	I. १५.५.६३३	तामनु कृति मनुष्य	I. १०.५.३८२
तानि त्रीणि भूत्वा	II. १६.६.१०५	तामिर्यथऋष्या	I. ६.४.२२६
तानि त्रीण्यन्यानि	II. १६.६.१०५	तामु ह गिरिजाय	III. ३१.१.१६६
तानि द्वादश संपद्यन्ते	III. २६.३.८६	ताभ्यो यज्ञ उदक्रामत	III. ३४.१.२४७

ता या इमास्ता	I.१५.४.६२८	तिस्रो देवता अन्वाह	I.७.७.२६६
ताक्ष्यमिहाहुवेमेति	II.१८.६.६३	तिस्रो देवीर्यजति	I.६.४.२२७
ताक्ष्ये स्वर्गकामस्य	II.१८.६.६१	तिस्रो वैदेवानां	I.६.१०.२५६
ता वा एता अहरहः	III.२३.६.१०४	तुभ्यं श्चोतन्त्यघ्नियो	I.७.२.२६६
ता वा एता देवता	III.४०.५.३२७	तुभ्यं स्तोका घृत-	I.७.२.२६६
ता वा एता प्रवत्यो	I.२.४.६४	तूणिर्हव्य वाळिति	I.१०.२.३७३
ता वा एता स्वर्गस्य	III.२७.३०.२६	तूष्णींशंसं शस्त्वा	I.१०.७.३६६
ता वा एताः	III.३१.१.१६४	तृतीयं षष्ठहमुपयन्त्य	II.१८.२.६६
ताविन्द्रमन्वागच्छताम्	II.१७.२.४०	ते उभे न समवसृज्ये	II.१७.७.५५
ता विहृताः शंसति	III.३०.२.१३७	ते एते अभ्यनूच्येते	III.३७.२.२८३
तासां त्रिः प्रथमामन्वाह	I.३.२.६०	ते एते घ्राय्ये अनिरुक्ते	I.१३.६.५४१
तासामेता अभितृण	III.२८.३.४६	ते गामालभन्त	I.६.८.२४६
तासां वै होत्राणां	I.१०.४.३७६	तेऽजमालमन्त	I.६.८.२५०
तासां वै देवता	II.१७.२.३६	तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी	I.२.२.५३
तासु न न्यूङ्खयेत्	III.३०.६.१६०	तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी	I.१.५.३२
तासु न न्यूङ्खयेत्	III. ३०.६.१६५	तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी	I.६.१.२०६
तासु पदमस्ति	I.२.४.६५	तेजो वा एत्	I.१.३.२३
तासु वा अहिना	I.१३.१२.५७२	तेजो वै ब्रह्मवर्चस	I.१.५.३२
तासु वा एतासु	I.१२.६.४७३	तेजो वै ब्रह्मवर्चस	I.६.४.२२४
तास्वध्वर्यो इन्द्राय	I.८.२.३१२	ते ततः सर्पन्ति	II.२४.३.२६६
ता ह शुचिवृक्षो	I.१५.४.६२६	ते ततः सर्पन्ति	II.२४.३.२७२
तां पश्चात् प्राङ्	III.३७.२.२८२	ते ततः सर्पन्ति	II.२४.४.२७३
तां पीत्वा अमिमन्त्र	III.३६.६.३१०	ते तथा व्युत्क्रम्या	I.४.७.१५३
तां पुननिष्क्रीणीयात्	I.५.१.१७०	ते त्रयस्त्रिंशदक्षरे	I.२.४.६७
तां वा एतां देवतां	II.२५.५.३०६	ते देवा अविभयुः	I.४.७.१५१
तां वा एता पशोः	III.३१.१.१६६	ते देवा अविभयु	I.७.६.२८६
तां ह जरितर्न	III.३०.६.१८०	ते देवा अब्रुवन्	I.३.३.६५
तिर इव तूष्णीं	I.१०.७.३६५	ते देवा अब्रुवन्	I.४.६.१४५
तिष्ठन्तेऽस्मै स्वा	II.१६.३.१००	ते देवा अब्रुवन्	I.४.६.१४६
तिष्ठाहरी रथ	II.२४.१.२५६	ते देवा अब्रुवन्	I.४.६.१४८
तिष्ठेत् पशुकामस्य	I.६.३.२१७	ते देवा अब्रुवन्	I.१२.११.४६६
तिष्ठेद यूपाः	I.६.३.२१७	ते देवा अब्रुवन्	I.१२.११.५०३
		ते देवा अब्रुवन्	I.१३.२.५१६

ऐतरेय ब्राह्मण : : वर्णानुक्रमणिका

२३

ते देवा अब्रुवन्	I.१३.५.५३२	ते वै प्रातराज्यै	I.१०.४.३१६
ते देवा अब्रुवन्	II.२५.७.३१६	ते वै पुरस्तादपहता	III.२७.१.२१
ते देवा अब्रुवन्	III.३८.१.२६८	ते श्वमालन्त	I.६.८.२४८
ते देवा एवं क्लृप्तेन	III.२७.१.२२	तेषामन्वपहति	III.२६.१.५
ते द्वे भूत्वा	II.१६.६.१०४	तेषां चित्तिः	II.२४.६.२८४
ते द्वे भूत्वा रथंतरं	II.१६.६.१०४	तेषां य एता	II.२४.३.२६६
तेन चतुर्थस्याह	II.२१.४.१६२	तेषां यश्चमसानाम्	III.३५.५.२६४
तेनासंत्वरमाणाः	I.१४.६.६०८	तेषां वै देवानामसुरा	I.१०.४.३७८
तेनासंत्वरमाणाः	I.१४.६.६०६	तेषां वै देवाः सप्त	II.१८.५.८०
तेनैतेनोभयतः	II.१८.१.६३	ते सम्पञ्चः	III.३३.६.२४५
ते पत्नीशालां	II.२४.३.२६६	ते सोमेन राज्ञा सर्वा	I.३.३.६५
ते प्रायणीयमतन्वत	I.१५.१.६१४	ते स्याम देव	III.२७.४.२७
तेभ्यो वै देवा	I.१३.६.५४१	ते स्याम देव	III.२६.७.१०७
ते मित्रावरुणः	III.२७.१.१६	ते ह पाप्मानं	III.२६.१.१
ते यद् वरुणस्य राज्ञो	I.४.७.१५४	ते ह पाप्मानं	III.२६.१.५
ते यद्विरूपा भवत	II.२४.१.१३५	ते हाऽऽदित्या	III.३०.६.१७७
ते यन्नयञ्चोरोहं	III.३५.४.२६४	ते हि द्यावा पथिवी	II.२०.४.१२८
ते वा असुरा	I.१५.६.६३४	ते हैरु ब्रह्माण	II.२५.८.३२५
ते वा इम ऋतवः	II.१६.३.६६	ते हैके सहा सप्तान्	III.२८.१.४०
ते वा इमे इतरे	I.१३.४.५२७	ते हैके सप्त बृहत्यो	III.३०.२.१३८
ते वा ऋतुम्य	I.४.६.१४८	ते होचुः प्रावोचाः	III.३०.८.१७५
ते वा ऋषयोऽब्रुवन्	I.८.१.३०६	तौ यदैवाध्वर्युः	I.५.३.१८८
ते वा एतं ग्रहम	II.२४.६.२८४	तौ वा एतौ	I.१२.६.४७१
ते वा एते प्राणा	I.६.२.३३६	तौ सहैवेन्द्रावायू	I.६.१.३३६
ते वा एभ्यो लोकेभ्यो	I.४.६.१४७	त्य मु वः सत्रोसाहम्	II.२१.५.१७१
ते वै खलु सर्वं	III.२८.३.४८	त्यमूषु वाजिनं	II.१८.६.६२
ते वै ततोऽपहता	I.१५.६.६३५	त्यमूषु वाजिन	II.२०.१.११३
ते वैदेवा असुरान्	III.२७.१.२२	त्यमूषु वाजिनम्	II.२०.३.१२७
ते वै देवा विजितिनो	I.६.७.३५७	त्य मूषु वाजिनं	II.२१.१.१४२
ते वै देवाश्च	III.२६.१.७८	त्यमूषु वाजिनं	II.२१.४.१७०
ते वै पञ्चान्यत्	I.१२.१२.५१०	त्यमूषु वाजिनं	II.२२.२.१८७
ते वै पुत्राः पशुमेतो	III.३३.६.२४४	त्यं सु मेषं मह्या	II.२३.१.२३१

त्रय इन्द्रस्य	II.२२.७.२०२	त्वं ह्यग्ने अग्निना	I.३.५.१०७
त्रयश्च वा एते	II.१६.२.६८	त्वं ह्यग्ने प्रथमो	I.६.१०.२५५
त्रयस्त्रिंशच्छतं	III.३६.६.३१६	त्वामिद्धि हवामहे	II.२१.४.१६६
त्रयस्त्रिंशत्या वेत्या	III.२६.२.७	त्वामिद्धि हवामहे	II.२४.१.२५७
त्रयस्त्रिंशद्वै देवा	II.७.८.३००	त्वामिद्धि हवामहे	II.२२.७.२०५
त्रयस्त्रिंशद् वै देवा	I.१२.११.५०५	त्वामिद्धि हवामहे	II.२६.१.२३२
त्रयाणां ह वै हविषां	I.४.५.१३६	त्वामिद्धि हवामहे	III.३६.२.२७४
त्रयो वै वषट्कारा	I.११.७.४३३	त्वमग्ने पुष्करादधीति	I.३.५.१०२
त्रिपद्या प्रत्यवरोहति	II.१८.७.६५	त्वमग्ने प्रथमो	II.२१.२.१५०
त्रिकद्रकेषु महिषो	II.१६.३.१४	त्वमग्ने स प्रथा	I.१.४.२८
त्रिपदामनूच्य	I.३.६.११४	त्वामिद्धि हवामहे	II.२०.३.१२६
त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमां	I.३.२.६१	त्वामिद्धि हवामहे	II.२०.३.१२६
त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः	III.२६.५.६८	त्वमिन्द्र प्रतूर्ति	II.२१.४.१६६
त्रिष्टुमो म इमाः	III.२६.५.६६	त्वेषो दीदिवान्	I.५.२.१७६
त्रिष्टुमो भवतः	I.१.४.३१		
त्रिष्टुमो भवतः	I.३.६.११५	दक्षिणं पादम् वने	III.४०.४.३२४
त्रिष्टुमो वीर्यकामः	I.१.५.३५	दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या	III.२६.३.१७
त्रिष्टुमो वै राजन्यः	I.५.२.१७२	दधातु नः सविता	I.३.२.८६
त्रीणि च वै शतानि	I.७.७.२६०	दधि क्राव्णोः	III.३०.१८.१८५
त्रीणि चाहरह	III.२६.३.८६	दश नागसहस्राणि	III.३६.८.३१४
त्रीणि ह वै यज्ञे	I.१५.२.६१७	दश मध्यदिने	III.२८.१.३६
त्रीनेव संपातान्	III.२६.३.८४	दिवं तृतीयं देवान्	III.३२.४.२०६
त्रीनेव संपातान्	III.२६.३.८५	दित्रे चरुं या	I.१५.४.६२७
व्यक्षरेण न्यूह्ये	II.२१.३.१५५	दिशां कल्पन्तीः शंसति	III.३०.६.१६३
व्यर्यमा मनुषो	II.२१.१.१४०	दीक्षणीयेष्टिः	I.१४.२.५८६
त्वम् षु वाजिनं	II.२३.३.२४५	दीक्षा वै देवेभ्यो	II.१६.४.१०१
त्वया यज्ञं वितन्वते	I.१.४.२६	दीक्षितविमितं	I.१.३.२४
त्वष्टारं यजति	I.६.४.२२८	दीदिवांसमपूर्व्यम्	I.१०.८.४००
त्वं दूतस्त्वमु नः	I.५.२.१८०	दीदिवांसमपूर्व्यम्	I.१०.६.४०६
त्वं नो वीरो अर्वति	I.१३.१०.५६३	दीर्घारण्यानि ह वै	III.२६.७.१०६
त्वं राजा जनुषां	I.१३.१४.५८३	दूरोहणं रोहति	II.१८.६.८६
त्वं वस्य आ वृषम	I.५.२.१८०	दूरोहणं रोहति	III.२६.६.१२२

देवक्षेत्रं वा एतद्	II.२२.४.१६२	देवासुरा वा एषु	II.२२.६.१६७
देवनीथं शंसति	III.३०.८.१७३	देवासुरा वा एषु	III.३७.६.२६१
देव पवित्रं वै	III.३०.१०.१८६	देवा ह वै सर्वचरो	III.२६.१.१
देवपात्रं वा एतद्	I.११.५.४२६	देवेभ्यः प्रातर्याभ्यः	I.७.५.२८०
देवरथो वा एष	I.१०.५.३८२	देवेभ्यो वै पशवो	I.६.३.२१७
देवया विप्र	I.६.२.२१५	देवो ह्येष एतत्	I.५.२.१७५
देववर्म वा एतत्	I.४.६.१६३	देशाद्देशात्	III.३६.८.३१४
देवविशः कल्पयितव्या	I.२.३.६०	दैवै अत्वं याचेत्	III.३४.२.२४६
देवविशः कल्पयितव्या	I.१२.१.४५५	दैव्याः शमितारः	I.६.६.२३४
देवस्य त्वा सवितुः	III.३७.३.२८४	दैव्या होतारा :	I.६.४.२२७
देवानामिदवः	II.२३.४.२४६	द्यावापृथिवीवीर्यम्	I.१३.५.५३६
देवानां पत्नीः	I.१३.१३.५७३	द्यावापृथिव्योर्वा	I.४.६.१६६
देवानां वा एतद्	II.२४.३.२७६	द्युभिरक्तुभिः	I.४.४.१३४
देवानां वा एतत्	II.२४.४.२७७	द्युमदिति द्युमत्	II.१७.५.४८
देवानां वा एतद्	II.२४.४.२७८	द्यौर्वै देवता षष्ठं	II.२२.७.१६६
देवानां वै सवनानि	I.८.५.३२४	द्वयोर्वा अनुष्टुभ	I.१.५.३३
देवान् वा एषः	II.२५.३.२६८	द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं	I.५.३.१८५
देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः	II.२०.२.११७	द्वादशपदां पुरोरुचं	I.१०.७.३६७
देवा वा असुरैः	I.१.४१.५८५	द्वादशपदां पुरोरुचं	I.१०.६.४०६
देवा वा असुरैः	I.१४.४.५६६	द्वादश रात्रेः पर्यायाः	I.१४.३.५६५
देवावीर्देवान् हविषा	I.५.२.१७८	द्वादश स्त्रोत्राणि	II.१६.६.३१
देवा वै प्रथमे	II.१६.१.१	द्वादशाहानि दीक्षितो	II.१६.२.६८
देवा वै यज्ञम्	I.७.१.२६०	द्वितीयं षष्ठहमुपयन्ति	II.१८.२.६६
देवा वै यज्ञम्	III.२७.१.१८	द्वितीयस्याह्नो	II.२३.३.२४०
देवा वै यज्ञेन श्रमेण	I.७.३.२७२	द्वि पच्छः परिदधाति	I.१३.७.५४७
देवा वै यदेव यज्ञे	I.६.७.३५५	द्वि प्रतिष्ठो वै पुरुष	III.२६.२.६
देवा वै यं यमेव	I.६.७.३५६	द्विरागर्ग्य मैत्रावरुणो	I.६.४.३४८
देवा वै बले गाः	III.२६.८.१११	द्वे वा अक्षरे	II.१६.१.५
देवा वै सोमस्य	I.६.१.३३३	द्व्यक्षरेणैत्र न्यूह्येत	II.२१.३.१५६
देवाश्चेतामषयः	III.३३.१.२३०		
देवासुरा वा एषु	I.३.३.६३		
देवासुरा वा एषु	I.४.६.१४४	घात्रे पुरोळाशं	I.१५.३.६२२
देवासुरा वा एषु	I.१०.४.३७७	घाव्याभिर्वै प्रजापति	I.१२.७.४७५

घ

धाय्याः शंसति	I.१२.७.४७४	न हेषां विहवे	III.३७.३.२६
धाय्यां शंसति	I.१२.१३.५१३	नाग्नेदेवतायाः	III.३४.६.२५५
धारयन् धारयन्निति	II.२२.१०.२२४	नात्मना दृष्यति	I.६.७.२४४
धारावरा मरुतो	II.२१.२.१४६	नानंद षोळणिसाम	II.१६.२.६
धीतरसं वै तृतीय	III.२८.४.५२	नाना हि वां देवहितं	III.३७.४.२८८
न		नानुवषट्करोति	I.१३.५.५३३
न किः सुदासो रथं	II.२१.१.१४०	नानुवषट्करोति	III.२६.३.१६
न तृचं न चतुर्क्तृ चयति	I.११.११.४५०	नापुत्रस्य लोकः	III.३३.१.२३०
न त्वेषिष्यमाणस्य	I.१५.४.६२६	नामानेदिष्टं शंसति	II.२२.६.२०६
न दिवा वाचं	II.२४.५.२८०	नामानेदिष्टं शंसति	III.३०.१.१३२
न द्विदेवत्यानाम	I.६.४.३४७	नामानेदिष्टेनैव	II.२२.१०.२२१
न नक्तं वाचं	II.२४.५.२८१	नाराशंसीः शंसति	III.३०.३.१५८
न निविदः पदम्	I.११.११.४४८	नावमिवारुहेशेति	II.१८.६.६४
न निविदः पदे	I.११.११.४४६	नाशक्नोज्जगत्येकाक्षरा	I.१३.४.५३०
न पराजयेथे	III.२८.७.७१	नास्य देवरथो लुभ्यति	I.१०.५.३८२
न मा मर्त्यः कश्चन	III.३६.७.३१२	निधाय वा एष	III.३४.७.२५६
नमो मित्रस्य	II.१७.३.४५	निर्ऋतेर्वा एतत्	I.७.५.२८३
नवकपालो भवति	I.३.४.६७	निषषाद् धृतव्रतो	III.३८.२.३००
नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति	I.१.३.२२	निषसाद् धृतव्रतो	III.३६.४.०८
नव न्यूनाः प्रातः	III.२८.१.३६	नि होता होतृषदने	I.५.२.१७६
नव न्यूनाः स्तृतीय	III.२८.१.४०	नू नो रास्व सहस्र	I.१०.८.४०३
नवभिर्वा एतं	III.२८.१.४१	नू नो रास्व सहस्र	I.१०.६.४०८
नवा एताविन्द्राग्नी	I.१०.५.३८६	नृषदिति एष वै	II.१८.६.८८
न वै देवा अन्योऽन्यस्य	II.२२.४.१६२	नेन्द्रं मध्यंदिन	III.३०.४.१४६
न सारस्वतो ग्रहोऽस्ति	I.११.१.४१२	नेन्द्राद्देवताया	III.३४.५.२५३
न सूक्तेन निविदं	I.११.११.४५२	नेषीति सत्रायण	III.२६.६.१०३
न ह वा अपुरोहित	III.४०.१.३१८	नेष्टुरूपस्थ आसीनो	III.२६.३.१६
न ह वा एतच्छन्दो	III.२६.५.१००	नैतस्याभिषिषिचान	III.३७.२.२८३
न ह वा एनं दिव्या	III.३७.७.२६७	नौघसेनैवेयममू	II.१६.५.१०३
न ह वै कदाचन	III.१४.६.६१२	प	
न ह वै ते यजमानं	III.२८.१.४२	पक्षौ वै बृहद्रथंतरे	II.१७.७.५५
न हि तयोः	III.२८.७.७१	पङ्क्ती यज्ञकाम	I.१.५.३४

पच्छः प्रथमं षड्	III.२६.८.११५	पवित्रं ते विततं	I.४.३.१२७
पच्छोऽनूच्यः प्रातः	I.७.८.२६८	पशवः पूषा	I.८.६.३३०
पच्छो वै देवा	I.११.११.४४७	पशुभ्यो वै मेघा	I.७.१.२६५
पञ्चदश प्रायणीये	I.१४.२.५६१	पशुमान् भवति	I.२.२.५४
पञ्चदशस्तोत्र	II.१६.६.३०	पशुमान् भवति	I.१.५.३६
पञ्च देवता यजति	I.२.१.५२	पशुमान् भवति	I.१३.६.५५५
पञ्चमं षष्ठमुपयन्ति	II.१८.२.६७	पशुरूपवसथे भवति	I.१४.२.५६२
पतङ्गमक्तमसुरस्य	I.४.२.१२३	पशुर्वै नीयमानः	I.६.६.२३६
पतिर्जियां प्रविशति	III.३३.१.२२६	पशुर्वै मेघः	I.६.६.२३५
पत्नमिति पूर्वं	I.१.४.२६	पशूनेव तत्	I.६.४.२२७
पत्नीर्न संयोजयेत्	I.२.५.७१	पाङ्क्तो वै सज्ञः	I.१.५.३५
पथो वा एष प्रैति	I.११.११.४५२	पाङ्क्तोऽयं पुरुषः	I.७.४.२७८
पथ्ययैवेतः स्वस्त्या	I.२.५.७५	पाञ्चजन्यं वा	I.१३.७.५४४
पथ्यामेव यजति	I.२.२.५७	पादो वै बृहद्वयंतरे	II.१७.७.५५
पथ्यां यजति	I.२.१.४८	पान्त मा वो अन्धस	II.१६.६.२७
पथ्यां यजति	I.२.२.५६	पारिक्षितीः शंसति	III.३०.६.१६१
पयसा प्रवर्ग्ये	I.१४.२.५६२	पारुच्छेपीरुपदधाति	II.२२.५.१६५
पराञ्चं चतुष्पद्यासीनं	I.१०.६.३६०	पालाशं यूपं कुर्वीत	I.६.१.२०६
परावतो ये दिधिषन्त	II.२१.२.१४८	पावकशोचे तव हि	I.४.५.१४१
परित्रिविष्ट्यध्वरं	I.६.५.२३२	पावीरवीं शंसति	I.१३.१३.५७५
परित्वा गिर्वणो	I.४.२.१२४	पिता मातरिष्वेत्याह	I.१०.६.३६१
परित्वा गिर्वणो	I.५.३.१८७	पितुषणिरिति	I.३.२.८४
परिमितं वै भूत	II.१६.६.३१	पिन्वन्त्यपः इत्येव	I.१२.७.४७८
परिमितं स्तुवन्त्य	II.१६.५.३१	पिबा सुतस्य	II.२०.१.११३
परियद्वा एतद्	II.१८.१.६३	पिबा सुतस्य	II.२३.१.२३४
परि वाजपतिः	I.६.५.२३२	पिबा सोममभि	II.२३.३.२४२
परिवाप इन्द्रस्यापूप	I.८.६.३३१	पिबा सोममभि	III.२८.३.४६
परोवरीयांसो वा इमे	I.४.८.१५८	पिबा सोममिन्द्र	II.२१.४.१६८
पर्यग्नये क्रियमाणायानु	I.६.४.२३१	पीत्वा यं राति	III.३७.४.२८६
पर्युषु प्रघ्नन्व	III.३७.७.२६४	पीपिवां समश्विना	I.४.४.१३१
पवमानवदहरित्याहुर्न	II.१६.६.३०	पुत्रकामाः हाप्याख्या	III.३३.६.२४६
पवसानोक्त्यं वा	I.१२.६.४७१	पुनन्ति धीरा अपसो	I.६.२.२१४

पुननं इन्द्रो मघवा	III.३४.३.२५०	प्रजापतिर्वै यज्ञं	I.१२.२.४५८
पुनर्वा एतमृत्विजो	I.१.३.२१	प्रजापतिर्वै यज्ञो	II.१६.४.१०२
पुमांसोऽस्य पुत्रा	I.१३.१३.७७५	प्रजापतिर्वै सोमाय	II.१७.१.३३
पुर एवा वीरवन्तो	III.३६.६.२४४	प्रजापतिर्वै स्वां	I.१३.६.५५२
पुरस्तात् प्रत्यञ्चमं	I.६.३.३४५	प्रजापतिर्वै प्रजा	II.२४.५.२८२
पुरस्तादेति माययेति	I.५.४.१६१	प्रजापतीर्वै स्वयं	I.७.५.२८०
पुरा वाचः प्रदीदतोऽनूच्य	I.७.५.२८२	प्रजापतीर्वै स्वयं	I.७.६.२८४
पुरा शकुनिवादादनु	I.७.५.२८३	प्रजापत्यायतन	I.१.१.१८
पुराऽऽहावाज्जपति	I.१०.६.३६०	प्रजायते प्रजया	I.१०.३.३७५
पुरुष वै देवाः	I.६.८.२४७	प्रजायते प्रजया	I.१०.७.३६७
पुरो वा एतान् देवा	I.८.५.३२४	प्रजायते प्रजया	I.११.१०.४४५
पुरोहितायतनं वा	III.३४.८.२५७	प्रजायते प्रजया	I.१३.११.५७०
पुष्पिय्यो चरतो	III.३३.३.२३३	प्रजायते प्रजया	I.१३.१३.५७४
पुष्यति प्रजां च	I.६.१.२०५	प्रजायते प्रजया	I.१३.१४.५८३
पृथि चक्षुः रिति	I.१२.८.४८८	प्रजायते प्रजया	I.१५.६.६३६
पृक्षस्य वृष्णो	II.२०.४.१३१	प्रजायते प्रजया	I.१०.१.३६८
पृथिनरेनं वर्णं	II.२४.४.२७५	प्रजायते प्रजया	II.२४.३.२७२
पृष्टयं षष्ठं हं	II.२४.३.२६६	प्रजायेमहि रुद्रिय	I.१३.१०.५६४
पेशा वा एत उक्थानां	I.११.१०.४४५	प्रजा वै तन्तुः	I.११.११.४५३
प्र ऋमुभ्यो दूतमिव	II.२१.५.१७२	प्रणीर्यज्ञानामिति शंसति	I.१०.२.३७१
प्रगाथं शंसति	I.१२.१३.५१३	प्रतव्यसीं नव्यसीं	II.२०.२.१२०
प्र घा न्वस्य	II.२२.८.२०६	प्रतिगृह्य सोम्यं	I.१३.८.५५१
प्रजात्यै प्रजायते प्रजया	I.७.९.२६१	प्रतिजन्यान्युत	III.४०.३.३२२
प्रजापतिः प्रजा	I.१३.१२.५७०	प्रतितिष्ठति यः	I.१५.३४
प्रजापतिमेवोनाति	II.२४.५.२८२	प्रतितिष्ठति य एवं	I.२.५.७३
प्रजापतियज्ञो वा	II.१६.३.६६	प्रतिनिष्ठति य एवं	I.११.६.४३१
प्रजापतिर कामयत	II.१६.१.६७	प्रतितिष्ठति यः	III.३७.४.२८६
प्रजापतिर कामयत	II.२५.७.३१४	प्रतितिष्ठामि	III.३७.५.२८६
प्रजापतिर्यज्ञमसृजय	III.३४.१.२४७	प्रति यदापो अदृशमायती	I.८.२.३०६
प्रजापतेर्वा एषा	III.३६.२.७	प्रत्युत्थेया वा आपः	I.८.२.३१२
प्रजापतिर्वै पित	II.२०.४.५१	प्रत्येव गृभाय	III.३०.६.१८३
प्रजापतिर्वा इदमेक	I.१०.१.३६७	प्रत्वक्षसः प्रतवसो	II.२०.२.११६

ऐतरेय ब्राह्मण : : वर्णानुक्रमिका

२६

प्रथमं षष्ठमुपयन्ति	II.१८.२.६५	प्राणा वा ऋषयो	I.६.३.३४४
प्रथमेन पर्यायेण	II.१६.६.२८	प्राणा वै द्विदेवत्या	I.६.३.३४२
अथश्च पस्य सप्रथश्च	I.४.४.१२६	प्राणा वै द्विदेवत्या	I.६.४.३४६
प्रदेवं देव्या धिया	I.५.२.१७१	प्राणा वै द्विदेवत्या	I.६.४.३४७
प्र देव्येतु सुतृतेति	I.५.४.१६१	प्राणा वै द्विदेवत्या	I.६.४.३४६
प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी	II.२०.२.११६	प्राणा वै द्विदेवत्या	I.६.६.३५३-३५५
प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी	II.२१.५.१७२	प्राणा वै प्रयाजाः	I.२.५.७०
प्रप्र वासुष्टुम्	II.१६.४.१८	प्राणा वै प्रयाजा	I.३.६.११६
प्रमहिष्ठीयेन प्रणयेद्	I.१५.५.६३४	प्राणो वै युवा सुवासाः	I.६.२.२१५
प्र यद्वस्त्रिष्टुम्	II.२३.२.३८	प्राणा वै समिधः	I.६.४.२२५
प्रयाज वदननुयजं	I.२.५.६६	प्राणो वै ज्ञातवेदाः	I.१०.७.३६८
प्रयाजानेवात्र यजन्ति	I.३.६.११६	प्राणो वै होता	III.२८.६.६३
प्र व इन्द्राय	II.२०.१.१११	प्रातर्याविभिरा गतं	III.२८.२.४५
प्रवह्लिकाः शसति	III.३०.३.१७१	प्रातर्वै स तं देवेभ्यो	I.७.५.२८१
प्र वा महि द्यवी	II.२४.२.२६१	प्रातः सवनस्यैवा	III.३५.८.२७०
प्र वां भरत मानुषा	I.५.३.१८४	प्रायणीयस्य निष्कासं	I.२.५.७१
प्र वीरया शुचयो	II.२४.१.२५३	प्रायणीयो अतिरात्र	II.१८.३.७२
प्र वो देवायाग्नय	I.१०.३.३७४	प्राश्य घृतं शंसेत्	II.१७.१.३५
प्र वो देवायाग्नय	I.१०.४.३७५	प्रास्मा अग्नि	I.६.६.२३६
प्र वो देवायाग्नय	I.१०.८.३६६	प्रियमेधा ऋषयो	I.१२.८.४८७
प्र वो देवायाग्नय	I.१०.९.४०६	प्रियं शिशीतातिथि	I.३.५.१०६
प्र शुक्रंतु देवी	II.२१.५.१७३	प्रियेण धाम्ना	I.११.८.४४०
प्रसोमपीथमाप्नोति	I.२.२.५५	प्रियेण धाम्ना	I.१३.१३.५७८
प्र ह वै साहसं	I.५.२.१८०	प्रियेणैवैनं	I.११.८.४४०
प्राच्या त्वा दिशि	III.३६.५.३०८	प्रियेणैवैनो तद्धाम्ना	III.२७.४.३१
प्राच्या वै दिशि देवाः	I.३.१.७६	प्रेतां यज्ञस्य	I.५.३.१८२
प्राणं यच्छ स्वाहा	I.८.३.३१६	प्रेतां यज्ञस्य	II.२३.२.२३६
प्राणानामव्यवच्छेदाय	I.६.५.३५२	प्रेति प्रथमेऽहनि	II.२०.१.१०६
प्राणानां वा एतदुक्थं	I.११.३.४१८	प्रेदं ब्रह्म प्रेदं	I.११.११.४५०
प्राणापानावग्नीषोमौ	I.२.२.५६	प्रेदं ब्रह्म वृत्र	II.२२.३.१८७
प्राणमेव तत्	I.६.४.२२६	प्रेद्धो अग्न इमो	I.१.६.४०
प्राणा वा ऋतुयाजा	I.६.५.३५०	प्रेतु ब्रह्मणस्पति	I.५.४.१६१
		प्रेतु ब्रह्मणस्पति	II.२०.१.१११

ब	बभ्रुरेको विष्णुः	II.२४.२.२६१	ब्राह्मणस्पत्यया	II.१७.५.४७
	बरो रोहेत्तन्	III.२६.६.१२३	ब्राह्मणस्पत्या, तेन	II.१७.५.४८
	बर्हियजति,	I.६.४.२२६	भ	
	बर्हिषदो ये स्वधया	I.१३.१३.५७७	भद्रा च कल्याणी	II.२४.६.२८६
	बहुर्हं प्रजया पशुभिः	III.३७.७.२६६	भद्रादभि श्रेयः	I.३.२.७६
	बहवः सूरचक्षमः	II.१७.४.४६	भद्रा शक्तिर्यजमानाय	I.५.३.१८५
	बह्वयः प्रातर्वायव्याः	I.१३.५.५३६	भरतस्यैष दोषवन्ते	III.३६.६.३१५
	बृहच्च ते रथंतरं	III.३६.३.३०६	भरद्वाजो ह वै कृशो	I.१५.५.६३३
	बृषच्च वा इदमग्रे	II.१६.६.१०४	भवति वै स योऽस्यैत	I.१३.६.५५५
	बृहत् पृष्ठं भवति	II.२४.१.२५७	भवत्यात्मना परास्य	I.७.५.२८१
	बृहत्यो श्रीकामो	I.१.५.३४	भवत्यात्मना प्र	II.१६.१.६७
	बृहदिन्द्राय गायतेति	II.२०.३.१२५	भीम एव सीयवसिः	III.३३.५.२४१
	बृहद्रथंतरे सामनी	II.१७.७.५४	भूतच्छदः शंसति	III.३०.१०.१८४
	बृहस्पतिः पुरेता	I.३.२.७६	भूतेच्छद्भि वै देवा	III.३०.१०.१८४
	बृहस्पति पुरोहिता	I.१२.६.४७०	भूमिर्हं जगावित्यु	III.३६.७.३१२
	बृहस्पति य मुभूतं	III.४०.३.३२१	भूयसीभिर्हस्याऽऽहुति	I.७.३.२७४
	बृहस्पते अति यदयो	II.१७.५.४८	भूरिति य इच्छेत्	III.३७.३.२८५
	बेत्वं यूपं कुर्वीत	I.६.१.२०४	भू भूवः स्वरोम	II.२५.६.३१३
	ब्रह्म जज्ञानं प्रथम	I.४.२.१२१	भूभूवः स्वरोम	III.४०.४.३२४
	ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा	III.२६.६.१०३	म	
	ब्रह्मणे राजा तम्	III.४०.३.३२३	मदे सोमस्य रोचना	III.२७.४.२८
	ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्ममा	III.३४.४.२५१	मघुच्छन्दाः शृणोतन	III.३३.५.२४३
	ब्रह्म वन्वानो अजरं	I.६.२.२१०	मध्य एव शंसेन्	III.३०.१.१३५
	ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी	II.१७.५.४८	मध्यत आज्ये	II.२१.३.१५७
	ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी	II.१७.५.४६	मध्यमेन पर्यायेण	II.१६.६.६८
	ब्रह्म वा आहावः	I.१०.१.३६४	मध्वो वो नाम	II.२२.१०.२२३
	ब्रह्म वा एष प्रपद्यते	III.३४.४.२५२	मनसा प्रस्तौति	II.२४.४.२७६
	ब्रह्म वै गायत्री	II.१७.५.४८	मनसा वै यज्ञस्तायते	I.११.११.४५४
	ब्रह्म वै बृहस्पति	I.४.२.१२२	मनुष्यान् वा एष	II.२५.३.२६८
	ब्रह्म वै स्तोमानां	III.३६.४.२७८	मनोतायै हविषयो	I.६.१०.२५५
	ब्रह्मोयं अन्नादा	II.२४.६.२८५	मनो न्वा हुवामहे	I.११.११.४५३
			मनो वै यज्ञस्य	I.६.५.२३३

ऐतरेय ब्राह्मण : : वर्णानुक्रमणिका

३१

मनो वै यज्ञस्य	I.६.४.३४६	मित्रावरुणाभ्यां हि	III.२७.१.१६
ममद्वि सोमं मधु	II.१६.४.२२	मिथुनानि सूक्तानि	II.१८.७.६५
मरुतः परिवेष्टारो	III.३६.७.३१३	मुखतः प्रातरनुवाके	II.२१.३.१५७
मरुतो यस्य हि	II.२४.२.२६३	मुखतो मर्ध्यदिने	II.२१.३.१५८
मरुतो चस्यहि	III.२८.२.४४	मुखं वा एतद् यज्ञस्य	I.८.४.३२०
मरुतो वै देवानां	I.२.३.६१	मुखं स्वेष्टु भवति	I.८.४.३२१
मरुत्वतीयं प्रगाथ	I.१२.८.४८१	मुमुग्यस्मान्	I.१२.८.४८८
मरुत्वतीयं ग्रहं	I.१२.६.४६२	मुष्टी कुरुते	I.१.३.२६
मरुत्वतीयमुक्तं	I.१२.६.४६३	मुष्टी वै कृत्वा	I.१.३.२६
मरुत्वां इन्द्र मीढ्व	II.२२.१.१८३	मूलं वा एतद् यज्ञस्य	I.६.८.३६३
मरुत्वां इन्द्र वृषभो	II.२१.४.१६६	मूलं वा एतद् यज्ञस्य	I.१३.७.५४४
महति रात्र्या अनूच्यः	I.७.५.२८१	युचयस्य जन्मन	II.१७.४.४७
महद्वाव नष्टेभ्यं	I.११.६.४४३	मृत्युमेवतत्	I.१२.३.४६४
महश्चित्त्वमिन्द्र	II.२३.३.२४२	मैत्रावरुणं शंसति	I.११.१.४११
महाँ इन्द्रो नृवदा	II.२३.३.२४३	मैत्रावरुणं शंसति	I.११.२.४१५
महाकर्म भरतस्य	III.३६.६.३१६	मोषुत्वावाधत	II.२२.२.१८७
महानाम्नीनाम्	II.१६.४.१५	य	
महानाम्नीनां पंचाक्षर	II.१६.४.२२	यआहिताग्नि	III.३२.१.१६७
महानाम्नीष्वत्र	II.२२.२.१८३	य उ एव प्रैषान्	I.११.१०.४४३
महान्तं त्वा महीनां	III.३७.३.२८४	य उ कामयेतो	I.१२.८.४८६
महान्तं वा एते	II.२०.२.११८	यः कामयुतः क्षत्रेण	I.१२.८.४८५
महान्मही अस्तभाय	I.४.२.१२२	यः ककुभो निधारय	III.२६.८.११३
मही द्यावापृथिवी	II.२२.३.१८६	यक्षदग्निर्देवो देवानिति	I.१०.२.३७३
मही द्यौः पृथिवी च	I.३.५.१०१	यजत्यादित्यासो	I.१३.५.५३२
मही द्यौः पृथिवी	II.१७.४.४६	यजमानं ह वा एतेन	III.३०.५.१५३
मही द्यौः पृथिवी	II.२३.४.२४८	यजमानो वै यूपो	I.६.३०.२१६
मातली कव्यैर्यमो	I.१३.१३.५७६	यजुषा वा एते	I.५.३.१८८
माद्यन्तीव वै तति	I.१३.१४.५८०	यजेत् सौत्रामण्याम	III.३२.८.२१८
माद्यन्तीव वै	III.२८.३.४७	यज्जातवद्यद्	II.२३.१.२२६
मान्तिः स्थुनो अरायतः	I.११.११.४५३	यज्यया यजति	I.१०.८.४०३
मा प्र गाम पथो	I.११.११.४५२	यज्ञ उ हवा एष	III.३४.८.२५७
मारुतं शंसति मरुतो	I.१३.११.५६६	यज्ञ एव तत् स्वर्ग	II.२५.१.२८६
मित्रं वयं हवामह	III.२८.२.४३	यज्ञस्य वो रथ्यं	II.३०.४.१२६

यज्ञस्य हैष भिषग्	II.२५.६.३२७	यथा वा प्रायणीयो	II.१८.३.७२
यज्ञा यज्ञा वो अग्नये	I.१३.११.५६६	यथा वाव शस्त्रमेवं	I.१०.५.३८८
यज्ञेन यज्ञमयजन्त	I.३.५.१०८	यथा वाव स्तोत्रमेवं	I.११.४.४२२
यज्ञेन वै तद् देवा	I.३.५.१०८	यथा वै कर्ण एवं	II.२४.३.२६८
यज्ञेन वै देवा	I.६.१.२००	यथा वै नासिके	II.२४.३.२६६
यज्ञो वा आहवनीय	II.२५.१.२८६	यथा वै पुरुष एवं	I.१३.७.५४३
यज्ञो वै देवेभ्यः	I.१.२.१८	यथा वै पुरुष एवं	II.१८.८.६५
यज्ञो वै देवेभ्य	I.४.१.११८	यथा वै प्रजा एवं	I.१३.७.५४२
यज्ञो वै देवेभ्य	I.११.६.४४१	यथा ह वास्थूरिणैकेन	II.२५.५.३०६
यज्ञो वै देवेभ्य	I.१५.१.६१३	यथा ह्येवास्य	I.१४.५.६०६
यज्ञो वै देवेभ्य	I.२.१.४५	यथैवेतद् ब्रह्मणस्य	III.३४.७.२५६
यतो वा अधि देवा	III.३५.४.२६४	यदञ्जिभिर्वाद्यिभिः	I.६.२.२१३
यत् त्रिपदा तेनोष्णि	I.१.६.३८	यदत्र शिष्टं रसिनः	III.३५.७.२६८
यत्पथ्यां यजति	I.२.१.४८	यदत्र शिष्टं रसिनः	III.३६.६.३१०
तत् पञ्चपदा एव	II.२२.५.१६६	यदत्रैकपदाम्	III.२६.८.११६
यत्पाञ्चजन्यया	II.२२.१.१८१	यदद्य दुग्धं पृथिवी	II.२५.२.२६५
यत् पारुच्छेपं यत्	II.२२.७.२००	यदद्याव इन्द्र ते	II.२१.१.१४१
यत्प्राशनीयाद हुता	III.३४.८.२५७	यदन्तस्तृतीय	I.११.१०.४४५
यत्र यत्र वै देवा	I.१२.७.४७५	यदन्यदेवत्य	I.६.१०.२५६
यत्र यत्रैवैभि	I.१२.६.४६४	यदन्यो जुहोत्यथ	I.१.२.२०
यत्रादो गायत्री सुपर्णो	III.२८.६.६१	यदवग्राहमनुब्रूयाज	I.८.१.३०७
यत्रेन्द्रं देवताः	III.३५.२.२६०	यदवैतशप्रलापाः	III.३०.७.१६६
यत्सवितारं यजति	I.२.१.५०	यदश्ववद् यदन्तवद्	II.२४.१.१३४
यत् सारस्वतं शंसति	I.११.२.४१७	यदश्ववद् यदन्तवद्	II.२४.१.२५२
यत्सोम आ सुते	III.२७.३.२६	यदस्मिन् विश्वजित्यति	II.३०.५.१५२
यत्सुचा मिथुना या	I.५.३.१८५	यदहुतयोरुपां	I.८.३.३१६
यथाछन्दसमनूच्यः	I.७.८.२६७	यदा वा अतिथि	I.३.६.६१३
यथादेवतमेनेन	II.२०.१.१०८	यदा वा अष्टवयु	I.७.५.२८४
यथादेवतमेनेन	II.२०.३.१२१	यदा वै म्रियते	III.४०.५.३२५
तथादेवतमेनेन	II.२२.१.१७७	यदित्वस्मादगो	III.३०.८.१७६
यथा वा अक्षयेव	II.२४.३.२६६	यदि त्वेनां प्रतिहणीयाद्	III.३०.६.१७२
यथा वा एकाह सुत	III.२६.१.७८	यदि नाभानेदिष्ठं	II.२२.१०.२२०

यदि नो यज्ञ ऋक्त	II.२५.७.३२०	यदेव पालाशां	I.६.१.२०६
यदिन्द्र पृतनाज्ये	II.१६.३.१०	यदेव बैल्वा३म्	I.६.१.२०५
यदि शरीराणि न	III.३२.१.२००	यदेव माध्यन्दिने	III.२८.५.५०
यदि ह वा अपि	I.६.२.२१२	यदेव सोमस्याग्ने	I.११.५.४२७
यदि ह वा अपि	I.६.२.२१४	यदेवादः पूर्वं यत्तवत्	I.५.२.१८५
यदि ह वा अपि	I.१५.३.६२५	यदेवैतत्पशो पुरोळाशमनु	I.७.१.२६५
यदि होमकर्म	II २४.५.२८२	यदेवैनमद आप्रीतं	I.७.१.२६४
यदो मुष्मसि कर्तवे	I.१२.११.५०२	यदेवेन्द्राय मद्भने	II.१६.६.३०
यदु गायत्र्यस्तेन	III.२८.२.४५	यदेवैनानि शंसन्तीन्द्र	III.२६.२.८२
यदु जगत्प्रासाहा	III.२८.४.५६	यदेवैनाः संप्रगीर्य	III.२८.५.५७
यदुत्तमामर्दिति यजति	I.२.१.५१	यदेष हविरेव	I.७.१.२६५
यदु त्रिष्टुभं त्रिः	II.१७.५.८८	यदेषामन्नीरयात्	II.२२.१०.२२०
यदु द्विपदाः पुरुष	II.१७.४.४७	यद् ग्रहान्मेऽग्रहीत	II.२५.६.३२७
यदु द्वे सूक्ते शस्त्वा	I.१३.११.५७०	यद्दुग्धवद् यद्दधवद्	II.२२.१.१७७
यदुमयोदि मुक्तयो	I.३.३.६१	यद् द्वे परिशिष्य	I.११.११.४५१
यदु विराजं	I.१२.१२.५११	यद्विरण्यं न विद्येत	I.७.४.२७७
यदुस्रिया स्वाहुतं घृतं	I.४.५.१३६	यद्येव द्वितीय माह	II.२२.१.१७७
यद्दध्वंवद्यत् प्रतिवद्य	II.२२.१.१७७	यद्वा इदं पूर्वयो	I.१४.६.६०८
यद्दध्वंवद्यत् प्रतिवद्य	II.२३.३.२३६	यद् यज्ञेऽभिरूपं	I.३.५.१०५
यद्दध्वंस्तिष्ठठा	I.६.२.२०८	यद् यज्ञेऽभिरूपं तत्	I.३.५.१०७
यदृतुप्रेषं प्रेष्युयु	II.२२४.१६४	यद् यज्ञेऽभिरूपं	I.४.४.१३१
यदृतुयाजानामनु	I.६.५.३५२	यद् यज्ञेऽभिरूपं	I.४.५.१३८
यदेना एषिष्यमाणस्य	I.१५.४.६२६	यद्यथाष्ठगदन्तं	II.२८.४.५२
यदेनानि नाना शंसेद्	III.३०.४.१४७	यद्युक्तवद्यद्रथ	II.२३.१.२२५
यदेनाः शंसन्ति	III.२६.५.१०१	यद्यु वा एतमुपघावेद्	III.३७.६.२६३
यदेन्द्रवायव्यं शंसति	I.११.२.४१५	यद्यु वै सर्वं सिकतं	II.२५.२.२६४
यदेव कद्वन्ता	III.२६.५.६७	यद्रथंतरं स्यात्	II.२३.१.२३३
यदेव गायत्रीभि	III २६.२.१०	यद्वा एति च प्रेति च	II.२०.१.१०८
यदेव दशचर्म	III.२६.४.६५	यद्वा एति च प्रति	II.२१.४.१५६
यदेव दूरोहणा ३म	II.१८.६.८७	यद्वा एति च प्रेति	II.२३.१.२२५
यदेव द्विवेक्त्याभिः	III.२८.५.५६	यद्वा चि प्रोदितायाम्	I.७.५.२०२
यदेव पारिक्षिती	III ३०.६.१६२	यद्वाव द्विदेवत्यान्	I.६.६.५४

यद्वाव सोमस्याग्ने	I.११.५.४२८	यमु कामयेत सर्वः	I.११.३.४२१
यद्वावानेति धाय्या	II.२१.१.१४१	ययाजति विश्वा दुरिता	I.३.२.८६
यद्वावानेति धाय्या	II.२१.४.१६६	ययोरोजसा स्वमिता	I.१३.१४.५८१
यद्वावानेति धाय्या	II.२२.२.१८६	ययोरोजसा स्वमिता	III.३२.४.२०६
यद्वावानेति धाय्या	II.२२.७.२०५	य वै ते न ऋषयः	III.२६.४.६४
यद्वावानेति धाय्या	II.२३.१.२३३	यशसा वा एषोम्येति	III.३०.८.१७६
यद्वाव स तत्र यथा	I.१.२.२१	यशो वै सोमो राजा	I.३.२.८२
यद्वावान पुरुतमं	I.१२.११.५०१	यश्चैनमेवं वेद	I.१४.४.६०२
यद्वावानेति धाय्या	III.३६.२.२७६	यः श्वः एतोत्रिय	III.२६.१.७७
यद्वावान् पुरुतमं	II.२०.१.११३	यः सकृत्पापकं	III.३३.५.२४१
यद् विच्छन्दसः कुर्याद्	I.४.८.१६१	यः सोमपीथमिच्छेत	I.२.२.५४
यद् नेति न प्रेति	II.२०.३.१२१	यस्तेजो ब्रह्मवचंस	I.२.२.५३
यद्भिर्न प्रेष्येयुः	II.२२.४.१६४	यस्मादुत्तरो बुभूषति	II.१८.४.७६
यद्देवैरानि शंसन्त्य	III.२६.२.८३	यस्माद् भीषा	II.२५.२.२६३
यद्देवैनाः शंसन्त्य	III.२६.५.१०१	यस्यामस्य दिशो	I.१३.७.५४५
यद् चतुर्विंश तन्	II.१७.८.५८	यस्मिन् ब्रह्मा	III.४०.३.३२२
यद् वै तद् देवा यज्ञ	I.२.२.५८	यस्याग्निहोत्र्युपाव	II.२५.२.२६३
यद् वै तद् देवा	I.११.११.४४८	यस्याग्निहोत्र्युपाव	II.२५.२.२६५
यद् वै देवानां नेति	I.६.२.२११	यस्यै देवतायै	I.११.८.४३१
यद् नेति न प्रेति	II.२३.३०.२३६	यं कामयेत ओरैनं	I.११.३.४२१
यद् रथन्तरं	II.१७.७.५६	यं कामयेत क्षत्रेणैनं	I.१०.१.३६५
यद् रथन्तरं	II.२३.१.२३२	यं कामयेत चक्षुर्णैनं	I.११.३.४२०
यद् वे समानोदकं	II.२४.१.२५२	यं कामयेत पापीयान्	I.११.७.४३५
यद् समानोदकं	II.२२.७.१६६	यं कामयेत प्राणापाना	I.११.३.४२०
यद्दयग्नि यन	II.२३.३.२३६	यं कामयेत प्राणेनैनं	I.११.३.४१६
यद् व्यूहलः	I.७.८.२६६	यं कामयेत यथैवानी	I.११.७.४३५
यन्तः पिता संजानीते	III.३३.६.२४४	यं कामयेत वाचैनं	I.११.३.४११
यन्तानादेवत्या	III.२८.२.४५	यं कामयेत विशैनं	I.१०.१.३६६
यन्तानादेवत्या	III.२८.४.५६	यं कामयेत वीर्येणैनं	I.११.३.४२०
यन्मध्यतो मध्यदिने	I.११.१०.४४५	यं कामयेत श्रेयान्	I.११.७.४३६
यः त्विम पुत्रमिच्छति	III.३३.१.२२७	यं कामयेत धोत्रेणैनं	I.११.३.४२०
यः पशूनिच्छेत्	I.२.२.५४	यं कामयेतानाप्रतनवान	I.१२.११
यमु कामयेत सर्वं	I.१०.१.१६६	यं त्वं रथमिन्द्र	II.२२.७.२०३

ऐतरेय ब्राह्मण : : वर्णानुक्रमणिका

३५

यं ब्राह्मणमनूचानं	II.२४.४.२७८	ये त्वाहिहत्ये	I.१२.६.४६३
या एवैया अन्वाहेताः	I.७.३.२७१	येन सूक्तेन निविद	I.११.११.४५२
या ओषधी सोमराज्ञी	III.४०.४.३२४	ये एव गायत्र्या	I.१२.६.४७३
या ता ऊतिरवमा	II.२०.४.१२७	येनैवाध्वर्युर्यजुषा	I.६.३.३४३
या ते धामानि हविषा	I.३.२.८७	येवा अत ऊर्ध्वं	II.१७.७.५७
यानि परिष्ठाणान्या	I.१३.१०.५६०	येवा एवं विद्वांस	II.१७.७.५६
यानि वै पुरा संवत्सराद्	II.१८.८.६६	यो जात एव प्रथमो	II.२१.२.१४२
या पृथिवी सा कुहू	I.१५.४.६२७	यो देवानामिह सोमयीथो	I.८.४.३२०
याः प्रायणीयस्य	I.२.५.७३	योऽनऽवान् विमुक्त	I.३.३.६२
याभिरमुमावतं याभिर	I.४.४.१३३	योनिर्वा एषा दीक्षितस्ये	I.१.३.२४
यामिरिन्द्रमभ्यषिञ्चत्	III.३७.३.२८४	योऽन्नाद्यमिच्छेत्	I.२.२.५३
द्याभिर्गोयिरुदमयं	III.३६.८	यो यज्ञस्य प्रसाधन	I.११.११.४५३
यामीमेव पूर्वां शंसेत	I.१३.१३.५७६	योऽयं राक्षसीं वाचं	I.६.७.२४३
यावद्भ्या हाभयमिच्छति	I.५.४.१६७	यो वा अग्निः स	I.१०.५.३८३
यावन्तः पृथिव्या	III.३३.१.२२८	यो वा अग्निः स	III.२६.१०.१३०
यावन्तं ह वै सर्वमिदं	II.२५.३.२६६	यो वा अग्निहोत्रं	II.२५.२६०
यावन्तं ह वै सोम्येन	I.१२.७.४७८	यो वा एकविंशस्त्रिवृद्धं	I.१४.५.६०६
या वा आग्नेन्द्र	I.१०.५.३८८	यो वा एष तपत्येषो	I.१४.५.६०७
यां च रात्रीमजायेया	III.३६.१.३०४	यो वै गायत्रीं पक्षिणीं	II.१६.१.६७
यां देवा एषु लोकेष	I.४.७.१५१	यो वै तद् वेद यथा	I.१०.८.४०४
यां वै दृप्तो वदति	I.६.७.२४४	यो वै तद्देव	II.१८.१.६४
युञ्जते मन उत	II.२०.२.११६	यो वै भवति यः	I.३.२.८३
युजे वां ब्रह्म पूष्यं	I.५.३.१८२	यो वै भवति यः	I.१२.१२.५०६
युष्मस्य ते वृषभस्य	II.२१.५.१७०	यो वै भागिनं	I.६.७.२४२
युवमेतानि दिवि	I.६.६.२५३	यो वै यज्ञमक्षरपंक्ति	I.८.६.३२८
युवाना पितरा	II.२३.४.२४८	यो वै यज्ञं नराशंसपंक्ति	I.८.६.३२६
युवा सुवासाः परिवीत	I.६.२.२१५	यो वै यज्ञं सवनपंक्ति	I.८.६.३२६
ये एव त्रिष्टुभो	I.१२.६.४७४	यो वै यज्ञं हविष्पंक्ति	I.८.६.३२८
ये चैव देवानां	I.६.६.२३४	यो वै संवत्सरस्या	II.१७.८.५६
ये चैवावमा ये च	I.१३.१३.५७७	यो वै संवत्सरस्य	II.१७.८.६०
ये तु के च वाचा	I.११.१.४१२	यो ह वाव सोमपीथः	III.३६.६.३१०
ये त्रिशति त्रयस्वर	II.२४.२.२६२	यो ह वै त्रीन्	III.४०.४.३२३

	र	वपुर्नु तत्चिकितेषु	II.२२.३.१६१
रक्षसामपहत्यै	I.३.५.१०३	वयः सुपर्णा	I.१२.८.४८७
रक्षांसि वा एनं	I.३.५.१०३	वरसदिति एष वै	II.१८.६.८६
रक्षांसि वै पाप्मा	I.६.२.२१३	वरुणदेवत्यो वा	I.३.२.८८
रथन्तरमाजमारा	I.४.४.१२६	वल्गूयति वन्दते	III.४०.३२१
रथन्तरं पृष्ठं	II.२२.३.२४४	वषट्कार मा मां	I.११.८.४३६
रथीरध्वराणा	I.१०.२.३७२	वसवस्त्वा गायत्रेण	III.३८.१.२६६
राकायै चरुम्	I.१५.३.६२२	वसवस्त्वा गायत्रेण	III.३६.३.३०७
राकां शंसति	I.१३.१३.५७५	वसुरन्तरिक्षसदिति	II.१८.६.८८
राथंतरी वै	II.२५.५.३०५	वा एतद्यज्ञे व्यृद्धं	I.६.२.३४
रामो हाऽऽस मार्गवे	III.३.५१.२६०	वाक् च प्राणः	I.६.२.३३६
रायस्पोषभिषम्	II.२४.३.२७२	वाक् च वै प्राणायानो	I.११.८.४४०
रिणवत्यात्मानं	I.११.७.४३४	वाक् च वै मनः	II.२४.४.२७६
रेतो वा आपः	I.१.३.२२	वाक् तु सरस्वती	I.११.१.४१२
रेतो वै नामानेदिष्ठो	III.३०.१३२	वागायुर्विश्वायुः	I.१०.६.३६३
रेमन्तो वै देवाः	III.३०.६.१६०	वाग्वै देवता चतुर्थं	II.२१.४.१५८
रेवतीनं सद्यमादे	II.२२.७.२०५	वाग्वै समुद्रः	II.२३.१.२२६
रैभीः शंसति	III.३०.६.१६०	वाग्वै सुब्रह्मण्या	III.२६.३.११
रोहति सप्त स्वर्गान्	II.२२.५.१६६	वाचमेव तत्	II.२१.४.१६३
रीदं गवि सत्	II.२५.१.२६०	वाचमेव तत् पुनः	II.२२.५.१६७
	व	वाचं यच्छन्ति	II.२४.२७६
वचो देवप्सरस्तमम्	I.७.२.२६७	वाचमे होत्रे प्रभावया	III.२८.६.६२
वज्रो वा एष यत्	I.६.१.२०२	वाजी सन्परिणीयते	I.६.५.२३१
वज्रो वा एष यत्	I.११.६.४२८	वायवा याहि दशंतेति	II.२०.१.१०६
वज्रो वा एष यत्	II.१६.१.२	वायवायाहि वीतये	II.२१.१.१३७
वज्रो वै यूपः स एष	I.६.१.२०३	दायव्यं शंसति	II.१.११.१.४११
वज्रो वै वषट्कार	I.११.८.४३७	वायव्यं शंसति	I.११.२.४१४
वज्रो वै षोडशी	II.१६.१.३	वायव्या पूर्वा	I.६.२.३४१
वनस्पति यजति	I.६.४.२२६	वायो ये ते	II.३०.३.१२२
वन्स्पति यजति	I.६.१०.२५८	वायोरग्निजीयते	III.४०.३.३२७
वनस्पते मधुना	I.६.२.२०८	वायो शुक्रो अयामि ते	II.२१.४.१६४
वनिष्ठुष्य मा	I.६.७.२४४	वालखित्याः शंसति	III.३०.२.१३६

वाससा प्रोणुर्वन्ति	I.१.३.२५	विष्णोनुं कं वीर्याणि	I.१३.१४.५८१
विकृतिर्वि अग्रेऽथ	I.२०.७.३६६	विसृज्य वाचम्	III.३७.५०.२६०
विकृतिर्वि नाराशंसं	III.२८.८.७६	वि स्वेषु राजति	१.१.५.३७
विक्षणवतीं वाचं	I.१६.४२	विहृतमिति ब्रूयाद्	III.२६.१०.१२६
विदा देवेषु	I.६.२.२१४	वृत्रं वा एष हन्ति	I.१.४.३०
विद्युद् विद्युत्य	III.४०.५.३२५	वृषशुष्मो ह वातावत	II.२५.४.३०१
विन्दते ह वा अनुचर	II.२५.५.२०७	वृष्टिवनि पदं	I.१२.७.४७६
विपर्यस्तामिरपराह्णे	I.४.८.१६०	वृष्टिर्वे दृष्ट्वा	III.४०.५.३२६
विप्र इतरो विप्र इतरः	I.३.५.१०७	वृष्टेर्वे विद्युज्जायते	III.४०.३.३२७
विप्र इतरो विप्र इतरः	I.३.५.१०७	वृष्णो शर्घयि	II.२०.४.१३१
विराजावन्नाचकामः	I.१.५.३७	वेत्य ब्राह्मण त्वं	III.३५.१.२६१
विराजावेतस्य हविषः	I.२.४.६६	वैश्वकर्मणमृषभं	II.१८.८.६६
विराडभ्यां वा इष्ट्वा	I.२.४.६७	वैश्वदेवं शंसति	I.११.१.४१२
विशो अदेवीः	III.३०.१०.१८७	वैश्वदेवं शंसति	I.११.२.४१६
विश्वमिवं हि रूपं	I.५.३.१८७	वैश्वदेवं शंसति	I.१३.७.५४१
विश्वस्य देवी	II.१७.४.४६	वैश्वानराय धिषणम्	II.२१.२.१४६
विश्वंतरो ह	III.३५.१.२५६	वैश्वानराय पृथुपाजसे	II.२०.२.११८
विश्वं रूपमवरुन्ध	I.५.२.१८७	वैश्वानरस्य सुमतो	II.२१.५.१७४
विश्वं हास्मै मित्रं	III.२६.४.६०	वैश्वानरीयेणाऽग्नि	I.१३.११.५६७
विश्वा आशा दक्षिणा	I.४.५.१३६	वैश्वानरो न ऊतय	II.२४.२.२६२
विश्वानरस्य	II.२०.३.१२४	वैष्णवो भवति	I.३.४.६८
विश्वा नरस्य	II.२३.३.२४१	वीषळिति व षट्करोति	I.११.६.४३१
विश्वा रूपाणि प्रति	I.५.३.१८६	व्यन्तरिक्षमतिरदिति	III.२७.४.२८
विश्वे देवा इति	I.७.३.२१७२	व्यन्तरिक्षमतिरदित्य	III.२६.७.१०६
विश्वेदेवाः शृणुतेत	I.१३.७.५४८	व्याघ्रचर्मणास्तुणा	III.३.७.२.२८१
विश्वेभिः सोम्यम्	I.११.४.४२५	व्योम वा एतत्	II.१८.६.८६
विश्वे वै देवा	II.२१.१.१३३	व्योमसदिति एषवै	II.१८.६.८६
विश्वैरेवैनं तद् देवेः	I.५.२.१७७	श	
विश्वो देवस्य	II.२०.४.१२८	शंसन्तो वै देवाश्च	III.३०.६.१५६
विश्वो देवस्य	II.२१.५.१७२	शकुनिरिवोत्पतिष्यन्	II.१७.१.३५
विश्वो देवस्य	I.२३.४.२४८	शतमन्च्यमायुष्कामस्य	I.७.७.२८६
विष्णुर्वै देवानां	I.५.४.१६५	शतं तुभ्यं शतं	III.३६.८.३१४

शमितारो यदत्र	I.६.७.२४६	संस्थितयजुर्न जुहुयात्	I.२.५.७१
शश्वत्तथा स्यात्	III.२६.१०.१२८	स इन्द्राजा प्रतिजन्या	III.४०.३.३२१
शश्वत्कृत्व ईडयाय	I.५.२.१७२	स उच्चेस्तरामिवानुरूपः	I.१२.१३.५१२
शश्वत् पुत्रेण	III.३३.१.२२८	स उ मास्त आपो	III.३०.४.१४५
शं न एधि हृदे	III.३५.७.२६८	स उ श्रेयान् भवति	I.६.२.२१५
शिक्षमाणस्य देवेति	I.३.२.८८	स एतनेव शस्त्रेणानु	I.१४.६.६०६
शिरो वा एतद्यज्ञस्य	I.४.८.१५५	स एतानि सूक्तानि	III.२६.२.८१
शिरो वा एतद् यज्ञस्य	I.८.३.३१५	स एतावानेव	I.७.३.२७४
शिल्पानि शंसन्ति	III.३०.१.१३१	स एतेन महाभिषेक	III.३८.३.३०२
शिवो ह वा अस्मा	III.३५.७.२६८	स एतेनैन्द्रेण	III.३६.५.३०६
शुद्धमेवैनं तत्पूतं	I.१.३.२४	स एतेषु लोकेष्वात्मानं	I.१५.२.६२०
शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः	I.५.२.१७२	स एनं शान्ततनुरभि	III.४०.१.३१६
श्येनमस्य वक्षः	I.६.६.२३६	स एवं तयोर्विहार	III.२६.८.१२०
श्येनो न योनिं सदनं	I.४.५.१४१	स एवं विद्वान् छन्दोमयो	I.१०.८.४०४
श्येनो न योनिं	I.५.४.१६६	स एवं विद्वानेतन्मयो	I.१०.६.४०६
श्रीर्वे दशमगहः	II.२४.३.२६८	स एवैष उत्तरस्त्र्यहः	II.१८.१.६२
श्रीर्वे यशश्छन्दसा	I.१.५.३४	स एवैष उत्तरस्त्र्यतः	II.२१.३.१५२
श्रुवी हुवमिन्द्र	II.२१.४.१६६	स एष इन्द्रतुरीयो	I.६.१.३३७
षट्त्रिंशदहो वा एष	II.१६.२.६८	स एष ब्रह्मणः	III.४०.५.३२८
षट्पदं तूष्णींशंशं	I.१०.७.३६५	स एष स्वर्यः	III.३१.१.१६५
षट् पदं तूष्णींशंशं	I.१०.६.४०५	सकृदतिक्रम्या श्रावयति	I.४.६.१६४
षड्भिरेव पदैः	II.२२.५.१६७	सकृदिन्द्रं निराह	III.२६.४.६५
षष्ठिति वषट्करोति	I.११.६.४२६	सखा सख्या समिधस्य	I.३.५.१०८
षळ् ऋतुनेति यजन्ति	I.६.५.३५०	सच्छन्दसः कर्तव्या	I.४.८.१६०
स		स जागतो वातिजागतो	III.३०.४.१४५
संवत्सरः प्रजापतिः	I.३.२.६०	संजानाना हास्यापो	I.८.२.३१०
संवत्सरमेव तत्	I.१०.६.४०८	संजानानेषु वै	III.३३.५.२४२
संवत्सरस्यैव	III.३०.६.१६२	स तदा वाव यज्ञः	I.६.७.३५६
संवत्सरेण हास्याग्नि	II.२५.३.३०१	सत्रमुचेत् संन्युप्याग्नीन्	II.१६.४.१०२
संवत्सरो वै	III.३०.६.१६२	सत्रा मदासस्तव	II.२२.३.१८८
संवत्सरो ह्येत	II.१८.८.६६	स त्रिश्रेणिभूत्वा	I.१४.१.५८६
संशंसैदित्याहु	III.२६.१०.१२५	स देवेषु न प्रत्यविन्द	II.१६.५.२४

सदैव पञ्चजनीयया	I.१३.७.५४८	सप्तोषस्यानिच्छन्दांस्य	I.७.७.२६४
सद्यश्चिद्यः शवसा	II.१८.६.६४	स प्रजापतिर्यज्ञम तनुत	II.२५.७.३१७
सद्यो ह जातो वृषभः	III.२६.४.८६	स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्य	II.२५.७.३१६
स नः क्षयाभिरहृभिश्च	I.३.२.८६	स प्रतूया सहसा	II.२२.१०.२२४
स नः पर्षदति द्विषः	II.२४.२.२६४	स बृहतीम शंसीत	III.३०.२.१४०
स नः शर्माणि वीतय	I.१०.८.४००	स ब्रह्मणे परिहृत्य	III.३४.८.२५७
स न शर्माणि वीतये	I.१०.६.४०७	स ब्रूयाद् विद्युतो	III.४०.५.३२६
संततमुवा व शट्	I.११.७.४३६	सभासाहेन सख्या	I.३.२.८२
संततवर्षी ह प्रलाभ्यः	I.८.१.३०७	समन्या यन्त्युष	I.८.२.३०६
संततैस्त्र्यहैरव्य	II.२१.२.१५१	समयाविषितः सूर्यः	II.२४.५.२८१
संततैस्त्र्यहैर	II.२२.१०.२२५	समर्थ आविदये	I.६.२.२१४
संततो हास्याभ्यारब्धो	III.२६.७.११०	समस्यत्युत्तरे पदे	I.१०.३.३७५
संततो हेषां यज्ञो	III.२६.७.१०६	समान आत्मनः	III.३५.८.२७०
संघीयते प्रजया	I.११.७.४३७	समान इन्द्रनिहवो	III.३६.१.२७३
स पच्छ प्रथमं	II.१८.७.६४	समानमानिमारुतं	II.२०.२.१२०
स पच्छः प्रथमे	III.३०.२.१३७	समानीभिः परिदम्युः	III.२६.६.१०४
सधन्ता वै द्विपन्तो	III.४०.३.३२१	समान्यो घाय्या	III.३६.१.२७४
सप्त पदानि भवन्तिः	I.३.५.११४	समिदसि सन्वेड्क्ष्व	III.३७.५.२६१
स परमं लोकमजयत्	I.८.६.३३२	समिदस्य श्रयमाणः	I.६.२.२०६
स परमं लोकमजयत्	II.२१.२.१४८	समिधाग्निं दुवस्यत	I.३.६.११२
स पाङ्क्तो भवति	III.३०.३.१४३	समिधो यजति	I.६.४.२२५
स पितनमेत्याब्रवीत्	II.२२.६.२१२	समिधेत्यन्नं वा	III.२८.७.६६
स पितरमेत्योवाच	III.३३.३.२३५	समुद्रादूर्भिर्मधुमा	II.२३.१.२२६
स पुरस्ताद्दीक्षायां	II.१६.४	समु वा इमे प्राणाः	I.३.६.११७
स पुरस्ताद्दीक्षाया	III.३४.५.२५३	समेधेन हास्य	I.६.८.२५१
स पूर्वो महानामिति	II.२२.७.२०२	समेधेन हास्य	I.७.१.२६८
सप्त च शतानि	I.७.७.२६०	संपदेति ब्रूयात्	I.१०.५.३८४
सप्तदश सामिधेनी	I.११.१६	संपातो भवतो	I.२०.२.११५
सप्तदशो वै प्रजापति	I.११.१७	सम्यङ् द्विपाद् भवति	I.१०.६.३६०
सप्ताऽऽग्नेयानि	I.७.७.२६४	सम्यञ्चो वा इमे	I.२.२.५६
सप्ताऽश्विनानि	I.७.७.२६५	सम्यञ्चोऽग्मा इमे	II.१६.३.१००
सप्तैता अनुष्टुभ	I.१०.५.३८४	सं च त्वे जग्मुर्गिर	II.२४.२.२५८

सं सीदस्व महं	I.४.२.१२३	सर्वमायुरेति य एवं	I.८.३.३१८
स य इच्छेदेवंवित	III.३६.१.३०४	सर्व मायुरेति य	II.१७.१.३८
स य एन शस्ते	I.६.७.३५६	सर्व वा अस्य	II.२५.२.२६६
स यत्तत्र याचित	III.३४.२.२४६	सर्वरूपा वै जामदग्न्यः	II.१६.४.१०२
स यत्प्रथमे सूक्ते	III.३०.२.१३८	सर्वस्य वै गावः प्रेमाणं	II.१८.३.७१
स यदग्निः प्रवानिव	I.११.४.४२२	सर्वाणि चेत्समानेहन्	III.३०.५.१५६
स यदग्निर्घोर	I.११.४.४२३	सर्वाणि वाव छन्दांसि	I.३.४.६८
स यदहर्दीक्ष्यमाणो	III.३४.२.२४६	सर्वा दिशः कल्पन्ते	I.२.१.५२
स यदि कीर्तयेदुपांशु	I.६.७.२४३	सर्वान् कामान्	I.७.७.२६३
स यदि न जायेत	I.३.५.१०२	सर्वान् कामान्	II.१६.५.१०३
स यदि सोमं	III.३५.३.२६२	सर्वान् कामान्	III.२६.२.८
स यदिह रमेत्याहा	II.२४.३.२७०	सर्वान् हास्मैकामान्	III.२६.३.१२
स यदेव हविर्घनि	I.५.३.१८७	सर्वामिर्वा एष	I.६.६.२५३
स यद्यग्निष्टोमः	II.१७.६.५२	सर्वाभिर्हास्य देवतभिः	I.७.६.२८६
स यद्येकदेवत्यः पशु	I.६.६.२३५	सर्वाभिर्हास्य समृद्धिभिः	I.६.१०.२५८
स यद्येकस्यामेवानुक्तायां	I.३.५.१०३	सर्वाभ्यो वा एष	I.६.३.२२०
स यद्येन्द्रावरुण	III.२६.६.१२४	सर्वामृद्धिमृच्छोति	II.१६.१.६७
स यन्ता विप्र एषाम्	I.१०.८.४०२	सर्वायुः सर्वायुत्वाय	I.६.६.३५५
स यन्ता विप्र एषाम्	I.१०.६.४०७	सर्वायु सर्वायुत्वाय	I.११.८.४४१
स यन्नमो ब्रह्मणे	III.३७.५.२६०	सर्वा हास्मिन देवता	I.७.६.२८६
स यमेवोच्चैर्बलि	I.११.७.४३३	सर्वे नन्दन्ति यशसा	I.३.२
स योनुदिते जुहोति	II.२५.६.३१०	सर्वेभ्यः शृण्वन्तोभ्य	II.१६.३.१५
स यो वृषा वृण्येभि	II.२२.७.२०३	सर्वेभ्यः शृण्वन्तोभ्यः	II.१६.४.२३
स यो व्याप्तो गत	II.१६.४.१६	सर्वेभ्यः सवनेभ्य	II.१६.४.२२
सरसैर्हास्य ऋण्वन्तोभि	III.३०.६.१५८	सर्वेभ्यो लोकेभ्य	II.१६.४.१८
सरसैर्हास्य	III.३०.७.१६६	सर्वेभ्यो वा एष	II.१६.४.२१
सरस्वतीवान् भारती	I.८.६.३३०	सर्वेषां छन्दसां	I.१.६.३६
सर्वत एवैनं स्वधा	I.८.५.३२७	सर्वेषां वा एष पशूनां	I.६.६.२५२
सर्वतो यज्ञस्य पेशसा	I.११.१०.४४६	सर्वेषां हास्य वनस्पतीनां	I.६.१.२०७
सर्वदेवत्यो वा एष	I.१३.७.५४५	सर्वेषु देवलोकेषु	I.७.७.२६४
सर्वमायुरेति	I.१.५.३३	सर्वैरङ्गैः, सर्वेणात्मना	I.११.३.४२१
सर्वमायुरेति य एवं	I.६.७.२४७	सर्वैश्छन्दोभिर्यज्ञ	I.२.३.६२

सर्वैश्छन्दोभिः समावद्वीर्यैः I. १३.४.५३१
 सर्वे सवनेः समावद्वीर्यैः I. १३.३.५२७
 सर्वो हैव सोऽमृत III. ३५.८.२७०
 स वा अयं प्रजापतिः II. १६.३.१००
 स वा अयं प्राणस्त्रेधा I. ६.५.३५१
 स वा एष उत्तरोस्माद् II. १८.४
 स वा एष एकातिथिः II. २५.५.३०७
 स वा एष न कदाचन I. १४.६.६११
 स वा एष संवत्सर I. १४.१.५८८
 स वा एष पशुरेता I. ६.६.२५१
 स वा एषोऽग्निरेव I. १४.५.६०३
 स वा एषोऽपूर्वोऽन परो I. १४.५.६०५
 सवितारं यजति I. २.१.५०
 सविता वै प्रसवानामीशे I. ३.५.१००
 स वै यथा नो III. ३३.५.२४२
 स स्वरवत्या वाचा I. १२.१३.५१३
 सह निर्दश आस III. ३३.२.२३१
 सह नेत्युक्त्वा III. ३३.२.२३२
 सह बुलिल आश्वतर III. ३०.४.१४७
 सहसश्चित् सहीयान् I. ५.२.१७५
 सह स्म येनोपोदा III. २६.१.३
 सहस्रसन्तुष्यं स्वर्गकामस्य I. ७.७.२६२
 सहस्रमाख्यात्रे III. ३३.६.२४६
 सहस्रसाः शतसा II. १८.६.६४
 सहावानं तरुतारं II. १८.६.६२
 स हेक्षांचक्रे विश्वामित्रेः III. २६.२.८१
 सहैव वाससाभ्यवैति I. १.३.२७
 स होवा च III. ३०.४.१५१
 स होवा च वासिष्ठः III. ३६.६.३१७
 स होवाचाजीगर्तः III. ३३.५.२४०
 स होवाचारमाच्छावा III. ३०.४.१५०
 स होवाचालोपाङ्गो III. ३६.८.३१३

सा अनुष्टुब्रभवति III. ३०.१०.१८६
 सा तत्र प्रायश्चित्ति III. ३२.१.३०१
 सा तत्र प्रायश्चित्ति III. ३२.४.२०६
 सादया यज्ञं सुकृतस्य I. ५.२.१७८
 सा नीचैस्तरामिव I. १२.१३.५१३
 सा पञ्चावत्ता भवति I. ७.४.२७६
 सा पतित्वा सोमपालान् I. १३.२.५२०
 सा यथा स्रुतिरञ्जसायन् II. १८.३.७२
 सा यदक्षिणेन पदा I. १३.३.५२४
 सायंप्रातरग्निहोत्रं I. १४.२.५६०
 सारस्वतं शंसति I. ११.१.४१२
 सा वा एषा गायत्र्येव I. १४.१.५८७
 सा वा एषामृता I. ७.४.२७५
 सा वा एषा रेत I. ७.४.२७५
 सा विराट् त्रयास्त्रिंशद् I. १०.५.३८७
 सा विराड्दशिनी I. १५.६.६३७
 सावीहि देव प्रथमाय I. ५.४.१६०
 साऽष्टाक्षरा गायत्री I. १३.४.५२६
 सिनीवालयै चरुं या I. १५.३.६२२
 सिषासवो वा एते III. २७.४.२८
 सीद होतः स्व उ I. ५.२.१७७
 सुकीर्ति शंसति III. ३०.३.१४१
 सुतांसो मधुमत्तमा III. ३०.१०.१८६
 सुमिती मीयमानो I. ६.२.२०६
 सूक्तान्तैर्होता III. २७.५.३६
 सूर्यते ह वा अस्य III. ३७.१.२८०
 सूर्यवसाद् भगवती I. ४.५.१४२
 सूर्याय पुरोलाशमेक I. १५.४.६२६
 सूर्यो नो दिवस्यात् II. १७.३.४४
 सेना वा इन्द्रस्य I. १२.११.५०३
 सेदग्निरग्नीरंत्य I. २.४.६७
 सैषाऽऽनेय्यतिथिमती I. ३.६.११२
 सैषा स्वर्गाहुतियंद् I. ३.५.१०६

सैषेष्टापूर्तस्या	III.३४.३.२५१	स्रक्वे द्रप्सस्य धमतः	I.४.३.१२५
सैषेष्टापूर्तस्यैवा	III.३४.४.२५२	स्र रराट्यामीक्षमाणो	I.५.३.१८६
सो अघ्वरा करति	I.१०.२.३७४	स्वदस्व हव्या समिषो	I.६.६.२४४
सोऽकामयत-कथं	II.१६.१.६७	स्वधर्मं देववीतये	I.७.२.२६६
सोऽग्निरूपोत्तिष्ठन्	I.१५.५.६३२	स्वरसाम्न उपन्तीमे	II.१८.५.७६
सोऽग्नये संवर्गा	III.३२.६.२११	स्वर्गमेवं तं लोकं	II.१८.६.८७
सोऽज्ज्योक्तमामि	I.६.८.२४६	स्वर्गस्य हैतल्लोकस्य	I.१२.८.४८४
सोभिषिक्तोभिषेक्त्रे	III.३६.६.३०६	स्वर्गस्य हैष	I.१२.८.४८४
मपीथस्य चैषा	III.३७.४.२८८	स्वर्गं वा एतेन	I.२.१.४४
सोमयास्ते मयोभुव	I.३.२.८१	स्वर्गो वै लोकः	III.२६.१०.१२६
सोमः सधस्थमासद्	I.५.४.१६५	स्वर्ग्यैवोर्ध्वा	I.२.२.५५
सोमं यजति	I.२.१.५०	स्वस्ति नः पथ्यासु	I.२.३.६१
सोमं राजानं क्रीणन्ति	I.१४.२.५६१	स्वस्ति नः पथ्यासु	I.२.३.६२
सोमं वै राजानं	I.५.४.१६२	स्वस्ति संवत्सरस्य	II.१७.८.५६
सोमाय क्रीताय	I.३.२.७६	स्वस्ति संवत्सरस्य	II.१७.८.६०
सोमेन राजा सर्वा	I.३.३.६६	स्वस्ति संवत्सरस्य	II.१७.८.६१
सोमो जिगाति	I.५.४.१६४	स्वस्ति हैनमत्यर्जन्ति	I.२.४.६६
सोमो विश्वविन्नीषा	I.१०.६.३६२	स्वस्तय इति	II.१८.६.६३
सोमो वै राजा	I.१३.१.५१६	स्वस्त्ययनमेव	II.२०.१.११४
सोमो षे राजा गन्धर्वे	I.५.१.१६७	स्वस्त्ययनमेव	II.२०.२.११८
सोयो वै राजा यजमानस्य	I.३.४.६७	स्वस्त्ययनमेव	II.२०.२.११६
सोऽवेदिन्द्रो वायुम्	I.६.१.३३४	स्वस्त्यप्सु वृजने	I.२.३.६१
सोर्या वा एता देवता	I.११.११.४४६	स्वादिष्ठया मदिष्ठया	III.३७.४.२८८
सौर्यं पशुमन्यङ्गश्चेतं	II.१८.५.८४	स्वादुष्किलायं मधुमां	I.१३.१४.५८०
स्तोत्रियं स्तोत्रिय	III.२७.२.२३	स्वादोरित्या विषूवत	II.२२.२.१८६
स्तोत्रियं शंसति	I.१२.१३.५१२	स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु	I.४.५.१४०
स्तोकानामग्ने मेवसो	I.७.२.२६८	स्विष्टकृतं यजति	I.६.१०.२५६
स्तुणीत बहिरिति	I.६.६.२३७	स्वे वै स तत्सोमे	I.१२.२.४६१
स्तुषे जनं सुव्रतं	II.२२.३.१६०	ह	
स्तीर्णं बहिरूप बो	II.२२.७.२०१	हंसः शुचिषद्	II.१८.६.८८
स्यूर्मं हैतद् यज्ञस्य	I.१२.७.४७६	हन् सजिह्वे प्रस्तोतु	III.३१.१.१६१
स्योन आ गृहपति मिति	I.३.५.१०६	हरिर्वा इन्द्रो धाना	I.८.६.३३०

ऐतरेय ब्राह्मण : : वर्णानुक्रमणिका

४३

हरिश्चन्द्रो ह	III.३३.१.२२७	हिरण्यमिव ह वा	I.५.४.१६६
हविरग्ने वीहित्यनु	I.८.६.३३२	हिरण्ययमासदं देव	I.५.४.१६६
हविरातिथ्यं निरुप्यते	I.३.४.६७	हिरण्येन परीवृतान्	III.३६.६.३१५
हविरेवास्मा एतत्	I.६.६.२५४	हुतं हविमंघु हविरिन्द्र	I.४.५.१४१
हविर्धनाभ्यां प्रोह्यमाणा	I.५.३.१८२	होतः प्राशान प्रथमो	I.७.२.२६८
हविर्हविष्मो महि	I.४.५.१४१	होता देववृत इति	I.१०.२.३७१
हविष इति रूपसमृद्धा	I.६.१०.२५८	होता वेदिषद् इत्येष	II.१८.६.८८
हविष्पान्तमजरं	II.२०.३.१६१	होतृ जपं जपति	I.१०.६.३८६
हिनोता नो अछवरं	II.८.२.३०८	होतो देवो अमर्त्यं	I.५.४.१६३
हिरण्य कशिपावासीन	III.३३.६.२४५		

